

МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ
СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

Тематски зборник међународног значаја

Уредили и приредили
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Далибор Елезовић

Косовска Митровица, 2018.

**МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ
ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ**

Тематски зборник
међународног значаја

Издавач
Филозофски факултет Универзитета
у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици

За издавача
Проф. др Мирјана Лончар-Вујновић,
декан

Главни и одговорни уредник
издавачке делатности
Проф. др Мирјана Лончар-Вујновић

Уредили и приредили
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Далибор Елезовић

**METHODOLOGICAL CHALLENGES
OF HISTORICAL SCIENCE**

Thematic Collection of Papers
of International Significance

Published by
University of Priština,
Faculty of Philosophy,
Kosovska Mitrovica

For publisher
Professor Mirjana Lončar-Vujnović,
dean

Editor-in-chief
Professor Mirjana Lončar-Vujnović

Editors
Professor Zdravko Deletić
Assistant professor Dalibor Elezovic

Рецензенти:

Др Дарио Видојковић, Универзитет у Регензбургу, Савезна Република Немачка
Проф. др Тодор Галунов, Великотрновски универзитет Свети Ђирило и
Методије, Република Бугарска

Доц. др Сергеј Суљак, Санктпетербуршки државни универзитет, Санкт
Петербург, Руска Федерација; Тараклијски државни универзитет Григорије
Цамблак, Тараклија, Република Молдавија

Проф. др Урош Шуваковић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици

Лектура и коректура

Техничка припрема и штампа

Тираж
150 примерака

Зборник је резултат рада на научноистраживачком пројекту III 47023,
„Методолошки изазови историјске науке“, који финансира Министарство
просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	x
СТЕФАН И. АНЧЕВ НАУЧНО ПИТАЊЕ БАЛКАНСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ – ПОКУШАЈ УСПОСТАВЉАЊА БАЛКАНСКОГ САВЕЗА ОДНОСНО БАЛКАНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ	1
МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ КА СНАЖЕЊУ РАЦИОНАЛНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ – ХЕУРИСТИЧКИ ЗНАЧАЈ КОНЦЕПТА ИСТОРИЈСКЕ КУЛТУРЕ.....	15
АНДРЕЈ В. БАРАНОВ, ИССЛЕДОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РОССИИ: АЛЬТЕРНАТИВЫ НЕОЕВРАЗИЙСТВА, ПРАВОСЛАВНОГО МИРА И ЗАПАДНИЧЕСТВА	33
ДУМАНГУЛ М. БАЗАРБЕКОВА, АЛИМА Т. ЖИЛКАЙДАР ПРОБЛЕМЫ БИОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ К. И. САТПАЕВА.....	47
MILIVOJ BEŠLIN, MOMIR SAMARDŽIĆ POSTFAKTUALNA ISTORIJA: SAVREMENI REVIZIONISTIČKI IZAZOVI ISTORIOGRAFSKOJ METODOLOGIJI U SRBIJI	57
ЗДРАВКО М. ДЕЛЕТИЋ КЊИЖЕВНОСТ, ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА: ЊЕГОШ И ГЕНОЦИД	77
КАТИНА З. ДИМИТРОВА СЪБИТИЈА, ПРОЦЕСИ И ИНИЦИАТИВИ ОТ МЕЖДУНАРОДЕН ХАРАКТЕР ЗА СТАБИЛНОСТ И СЪТРУДНИЧЕСТВО 1995-2000 Г.	103
ПРЕДРАГ ДРАГОЈЕВИЋ ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ И ИСТОРИЈА	117
DALIBOR M. ELEZOVIC МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА ЗА РАНО МОДЕРНО ДОБА	139
ЈУРИЈ ХАДАЛИН НЕПОЖЕЉНА БАШТИНА? ИСТОРИОГРАФСКИ ДИСКУРС О (ДРУГОЈ) ЈУГОСЛАВИЈИ У СЛОВЕНИЈИ	161

РАВИЛЯ Р. ХИСАМУТДИНОВА ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ НА ОБЪЕКТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН НАЧАЛА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	172
ВЯЧЕСЛАВ А. ИВАНОВ «ОСВЕЩЕНИЕ СОВЕТСКО-ФИНЛЯНДСКИХ ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ 1939-1944 ГГ. В УКРАИНСКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ».	187
МАРИЈА КОЦИЋ РАНОМОДЕРНА ШТАМПА КАО РЕЛЕВАНТАН ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР: ПРИМЕР ИЗВЕШТАВАЊА MONTHLY MERCURY-ЈА О ПРИЛИКАМА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ ТОКОМ 1691. ГОДИНЕ	209
АНА МАРКОВИЋ КАЗЕ ИЗАЗОВ “МЕГА-ИСТИНЕ” И КОЛЕКТИВНОГ ПАМЋЕЊА У ИСТОРИЈСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА: БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС (1878) КАО СТУДИЈА СЛУЧАЈА	221
ЕЛЕНА И. КУБРАКОВА, НАТАЛИЈА Е. ГУРИНА ВТОРАЈ МИРОВАЈ ВОЈНА В ДОКУМЕНТАХ, МЕМУАРАХ, ЛИТЕРАТУРНИХ ОБРАЗАХ	237
МАРИЈА И. МАТЈУШЕВСКАЈА ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЈА ОЦЕНКА В КОНТЕКСТЕ СМЕНИ ПАРАДИГМ НАУЧНОГ ИСТОРИЧЕСКОГ ЗНАНИЈА (НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЈА НАУЧНОГ ТВОРЧЕСТВА В.О. КЛЮЧЕВСКОГ).....	257
ЈЕЛЕНА З. МИЛИЋ КОНЦЕПТУАЛНА (РЕ)ПРЕЗЕНТАЦИЈА ДОГАЂАЈА	277
ИВИЦА МЛАДЕНОВИЋ, ДРАГОЉУБ КАУРИН ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ АСПЕКТИ КОРИШЋЕЊА АНАЛИЗЕ ДИСКУРСА У ДРУШТВЕНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА	290
ŠERVO RASTODER EDICIЈА: „TURSKI OSMANSKI IZVORI ZA ISTORIЈU CRNE GORE“	315
ЈАКОВ Г. РИЕР ЛОКАЛНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ СРЕДНЕВЕКОВОЈ ЕВРОПЕ: ГЕНЕЗИС И ОТЛИЧИТЕЛНЕ ЧЕРТЕ	325
ВОЛФГАНГ РОРБАХ ИСТОРИЈА ОСИГУРАЊА: дефиниција – значење – задаци	340

АЛЕКСАНДАР Д. СТАМАТОВИЋ ЈЕДАН ПРИМЈЕР МАНИПУЛИСАЊА У МАСМЕДИЈСКОЈ ИСТОРИЈИ – ИГРАНА СЕРИЈА „ БОЖИЋНИ УСТАНАК“ НА ТВ ЦРНЕ ГОРЕ	360
САША Д. СТАНОЈЕВИЋ АКТУЕЛНА ЗАСТУПЉЕНОСТ ИСТОРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА УНИВЕРЗИТЕТИМА БИВШЕ СФРЈ	382
ЮРИЙ В. ШАХИН РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О МЕЖДУНАРОДНЫХ ФАКТОРАХ РАСПАДА ЮГОСЛАВИИ	398
FILIP ŠKILJAN ISTRAŽIVANJE STRADANJA SRBA U NDH KOMBINACIJOM USMENE POVIJESTI I KORIŠĆENJA IZVORNIH DOKUMENATA	410
SRĐAN R. VUKADINOVIĆ METODOLOŠKI IZAZOVI KOMPLEMENTARNOSTI ISTORIJE I SOCIOLOGIJE U PROUČAVANJU DEMOGRAFSKIH PROCESA	428

CONTENTS

PREFACE	x
СТЕФАН И. АНЧЕВ НАУЧЕН ВЪПРОС БАЛКАНСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ – ПОПЫТКА СОЗДАНИЯ ОБЩЕБАЛКАНСКОГО СОЮЗА ИЛИ БАЛКАНСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ	1
MICHAEL ANTOLOVIC TOWARDS STRENGTHENING OF THE RATIONAL POTENTIAL OF HISTORICAL SCIENCE – HEURISTIC SIGNIFICANCE OF THE CONCEPT OF HISTORICAL CULTURE	15
ANDREW BARANOV RESEARCH OF RUSSIAN CIVILIZATION IN POST-SOCIALIST RUSSIA: THE ALTERNATIVES OF NEO-EURASIANISM, ORTHODOX WORLD AND WESTERNISM	33
DUMAN BAZARBEKOVA, ALIMA ZILKAYDAR PROBLEMS OF BIOGRAPHICAL RESEARCHES OF K. I. SATPAYEV	47
MILIVOJ BEŠLIN, MOMIR SAMARDŽIĆ POST-FACTUAL HISTORY: CONTEMPORARY REVISIONIST CHALLENGES OF THE HISTORIOGRAPHICAL METHODOLOGY IN SERBIA	57
ZDRAVKO M. DELETIĆ SCIENCE, HISTORY AND POLITICS: NJEGOŠ AND GENOCIDE	77
КАТИНА З. ДИМИТРОВА СЪБИТИЯ, ПРОЦЕСИ И ИНИЦИАТИВИ ОТ МЕЖДУНАРОДЕН ХАРАКТЕР ЗА СТАБИЛНОСТ И СЪТРУДНИЧЕСТВО 1995–2000 Г.	103
PREDRAG DRAGOJEVIĆ ART HISTORY AND HISTORY	117
DALIBOR M. ELEZOVIC METHODOLOGICAL CHALLENGES OF THE RESEARCH OF HISTORICAL SOURCES OF THE EARLY MODERN PERIOD	139
YURIY HADALIN UNWANTED HERITAGE? HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE ABOUT (SECOND) YUGOSLAVIA	161
RAVILIA RAKHIMYANOVNA HISAMUTDINOVA THE IMPACT OF POLITICS IN THE MODERN WORLD ON THE OBJECTIVE STUDY OF THE REASONS OF THE START OF THE SECOND WORLD WAR	172
VYACHESLAV IVANOV «COVERAGE OF THE SOVIET-FINNISH MILITARY CONFLICTS OF 1939–1944. IN UKRAINIAN NATIONAL HISTORIOGRAPHY».	187
MARIJA V. KOCIĆ EARLY MODERN PRESS AS A RELEVANT HISTORICAL SOURCE: THE EXAMPLE OF MONTHLY MERCURY REPORTING ON SITUATION IN SOUTHEAST EUROPE DURING 1691.	209

NINA MARKOVICH KHAZE THE CHALLENGE OF 'MEGA-TRUTHS' AND COLLECTIVE MEMORY IN HISTORICAL RESEARCH: THE CONGRESS OF BERLIN (1878) AS A CASE STUDY	221
ELENA I. KUBRAKOVA, NATALIYA E. GURINA WORLD WAR II: DOCUMENTS, MEMOIRS, LITERARY IMAGES	237
MARIYA I. MATSIUSHESKAYA HISTORIOGRAPHIC ASSESSMENT IN THE CONTEXT OF THE PARADIGM OF THE SCIENTIFIC HISTORICAL KNOWLEDGE (ON THE EXAMPLE OF STUDYING THE SCIENTIFIC CREATIVITY OF V. KLJUCHEVSKY)	257
JELENA Z. MILIĆ CONCEPTUAL (RE)PRESENTATION OF THE HAPPENINGS	277
IVICA MLADENOVIĆ, DRAGOLJUB KAURIN ASPECTS THÉORIQUES ET MÉTHODOLOGIQUES DE L'UTILISATION DE L'ANALYSE DU DISCOURS EN RECHERCHES SOCIALES	290
ŠERBO RASTODER EDITION: "TURKISH OTTOMAN SOURCES OF THE HISTORY OF MONTENEGRO"	315
IAKOV G. RIYER LOCAL CIVILIZATIONS OF MEDIEVAL EUROPE: THEIR GENESIS AND DISTINCTIVE CHARACTERISTICS	325
WOLFGANG ROHRBACH VERSICHERUNGSGESCHICHTE: Definition – Aufgaben- Bedeutung	340
ALEKSANDAR D. STAMATOVIC ONE EXAMPLE OF MANIPULATION IN MASS MEDIA HISTORY – THE SERIES „CHRISTMAS UPRISING“ ON TV IN MONTENEGRO	360
SAŠA D. STANOJEVIĆ COMPARATIVE ANALYSIS OF REPRESENTATIVES THE COURSE OF YUGOSLAV HISTORY IN THE UNIVERSITIES OF THE FORMER SFRY	382
YURI V. SHAKHIN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON INTERNATIONAL FACTORS OF YUGOSLAVIA'S COLLAPSE	398
FILIP ŠKILJAN RESEARCH INTO THE DESTRUCTION OF ORTHODOX CHURCHES IN THE TIME OF THE ISC AND THE REBAPTISM OF THE SERBIAN POPULATION WITH A COMBINATION OF ORAL HISTORY AND THE USE OF SOURCE DOCUMENTS	410
SRĐAN R. VUKADINOVIĆ METHODOLOGICAL CHALLENGES COMPLEMENTARITY HISTORY AND SOCIOLOGY IN THE STUDY OF DEMOGRAPHIC PROCESSES	428

ПРЕДГОВОР

Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовској Митровици има праксу приређивања тематских зборника радова. Катедра за историју одлучила је да приреди међународни тематски зборник методолошких расправа на тему *Методолошки изазови историјске науке*. Неспорно је да се у посткомунистичкој историографији на југословенским просторима, како научној тако и публицистичкој, још више у ненаучном историописању, могу идентификовати методолошке промене дискурса, како у односу на претходну етапу историографије, тако и на избор тема, однос према изворној грађи, још више у начину осмишљавања и концептуализације, појмовном апарату који се користи. Иако савремени историописци претходну етапу називају једноумљем и идеологизираним историографијом, многи и у савременом дискурсу препознају идеологију и политику као одраз измењених друштвених и политичких односа и на њима формиране друштвене свести. Такође, није тешко приметити да се последње три деценије, у односу на промењене услове бављења истраживањем и објашњавањем прошлости, недовољно расправљају теоријско филозофска и методолошка питања изучавања и писања историје. Да ли се чека „историјска дистанца“, што је леп изговор за неучествовање, или се не жели улазити у спорове са центрима политичке моћи и није превише важно. Чињеница је да праве историјске критике и суштинских методолошких расправа у суштини нема. При томе медијску пропаганду „нове историјске мисли“ не сматрамо довољном, колико год била приметна и како утемељена.

Има ли разлога за озбиљну методолошку расправу? Многи историчари, још више читаоци савремене историјске публицистике мисле да има. Сведоци смо да је у посткомунистичком периоду на просторима држава насталих разбијањем Југославије много историографских и публицистичких радова из домена историописања настало у новом методолошком дискурсу, чије су одлике: антикомунизам и антијугословенство, наглашени национализам, превредновање историографске литературе, „ново читање грађе“ и слични ауторски поступци.

Објављено је много текстова у којима се правда разбијање југословенске државе, чак се оспорава и оправданост стварања 1918. или обнављања 1945. године. Део стручне и лаичке јавности таква тумачења доживљава као освајање слободе и прилику да се објави истина о сопственом народу, изгубљеним тековинама и правима, датим жртвама, претрпљеним злочинима; као ослобађање историографије од „комунистичког једноумља“ и прилику за демократизацију историјске науке. Део историчара такав приступ тумачењу прошлости доживљава као историјски ревизионизам, подешавање прошлости или писање пожељне историје у духу националног и клерикалног инжењеринга. Има и оних који мисле да ни то није довољно, да треба рећи „пуну истину“, која је, по њима, до сада била недоступна, чак

непожељна. При томе се и они који се, без спремности на толеранцију према другоме и другачијем кад је у питању критика историографског наслеђа, веома гласно залажу за објективно тумачење прошлости, критичко коришћење извора и литературе, писање „како је уистину било“ у суштини понашају селективно и искључиво као и историчари у ери комунизма, чини се чак идеолошки агресивније. На нивоу принципа се не може спорити да је „демократски“ антикомунизам као матрица објашњења прошлости и вредновања научности комунистичко-социјалистичке историографије својеврсна идеологија. Нескривени, некад и неутемељени и радикалан национализам као замена за идеологију „братства и јединства“ такође је идеологија. Нема велике разлике између једноумља бројних партија у вишестраначком друштву у односу на једноумље у једнопартијском друштву; свака искључивост, тражење права на ексклузивност, нетолерантност према другачијем и алтернативном је једноумље.

Допустимо да су сви у праву, ако је то могуће? Замисао приређивача тематског зборника радова из историјске методологије била је да се учини напор да упоредимо мишљења научних посленика о методолошким проблемима и искушењима историјске науке у ери посткомунизма и глобализма. Намера је да се чује методолошки дискурс корак даље од приче о класичном историјском методу и критици извора. То укључује теорију и филозофију историје као аспекте истраживања и објашњавања прошлости. Разлога за то има више.

Прошлост се тумачи за потребе и по мери садашњости, што значи да се у промењеним друштвеним и политичким приликама због потреба садашњости мења и поглед на прошлост. Самим тим се мора изнова сагледати приступ објашњавању прошлости по мери промењене друштвене свести, боље рећи потреба политичких субјеката који врше власт и тако креирају друштвене односе, ако потрају и друштвену свест. Истина, у постјугословенским државама на актуелну политику и развој друштвених односа значајан однос имају идеје и утицаји из иностранства, са Истока или са Запада сасвим је свеједно. Увезене идеје и пројекти захтевају радикалан раскид са локалном традицијом и схватањима прошлости у служби нове пројекције будућности. У служби политике метод се мора прилагодити циљу.

У државама насталим разбијањем Југославије у писању о историји, поред антикомунизма, основни састојак нове идеологије је радикални национализам и нескривени клерикализам. При томе, не отварају се често нове научне теме, механички се превреднују резултати науке комунистичке ере, оживљавају се етничке, црквене и локалне традиције и допуњавају новим тумачењима и „аргументима“ о вредности и националном значају. Не негира се фактографија, али се оспорава ваљаност објашњења и концептуализације, не узима се у обзир могућност другачијег схватања и тумачења. Увек је тумачење прошлости задовољавало потребе и интересовања друштва у којем је настало. Да би се дала вредност радикалним променама и оправдало рушење заједничке државе и политичког система вредности на којем

је била утемељена, треба доказати неприхватљивост поражене идеологије и друштвеног система на њој изграђеног, обезвредити идеологију и омразити југословенску државотворну идеју до мере да ником не падне на ум да говори о њеним историјским дометима и оствареним резултатима, иако су они видљиви.

И у „демократској“ историографији је важно и лековито бити против нечега и некога, обрачунати се, осветити се, коначно разграничити историју и територију. Оживљавање старих злочина и прича о страдању, истицање вековног непријатељства народа, теорија завере, прича о геноцидности појединих етничких заједница, производња митова и легенди, обнављање сећања на места страдања, претварање што више савремених ратних злочина у места и датуме страдања, позиви на освету, борба за вековна права, обрачун са стварним или пројектованим непријатељем, уздизање појединаца које народ памти по злочинима и непатриотском понашању на ниво националних јунака, патриота и светаца с разлогом да су их комунисти због националне припадности неправедно осудили и казнили препознатљив је модел политичког понашања у државама насталим разбијањем Југославије. Историчари не само да у томе учествују већ многи и предњаче у томе. Истина, може се рећи да су често у питању недовољно афирмисани и истраживањима доказани „стручњаци“, многи и без ваљаног историјског образовања, иако у јавности путем медија представљани као непоштедни борци за домовину и нацију кроз коначно саопштавање историјске истине. На нивоу принципа, средстава и исхода, може се рећи да између идеолошке матрице комунистичке и матрице „демократске“ историографије нема битне разлике, колико год глобалистички историчари и публицисти настојали да докажу колико су направили искорак у домену научности.

Овим зборником хтели смо дати прилику домаћим и страним ауторима да кажу своје мишљење о понуђеним темама за расправу. Одзив је био значајан, нарочито аутора из иностранства. У Зборнику се налази 26 радова, заступљено је 30 аутора из 14 земаља. Иако уређивање подразумева вредновање радова, да би избегли лични однос према аутору и тексту, усвојили смо библиографски модел распореда, радови су сложени према презимену аутора и првог коаутора. Приређивачи жале што неки аутори са којима су вођени разговори „нису имали времена“ да напишу рад за зборник (свега 9 аутора је из Србије). Зборник је због тога садржајем, ауторским ставовима и идејама сиромашнији, да ли су аутори пропустили прилику нека сами закључе.

У жељи да иницирамо или отворимо научну расправу о методолошким проблемима и изазовима савремене историјске науке, у позивном писму предложили смо теме за размишљање:

- нове методе и технике истраживања класичних и модерних извора;

- хиперпродукција и доступност извора и докумената за савремену историју;

- тиранија штампе и медија: медији као извор чињеница – информација, тумачења, али и као пропаганда, производња информација;
- мемоарски списи и публицистички радови учесника догађаја као извор и подстицај; сведочење, корисно тумачење или обмана (пристрасност, политика, интереси, наручени списи, пропаганда и сл.);
- историчар и савременост: утицај средине, друштвене свести, верских прилика, национализма на историчара и исход историописања;
- патриотизам, национализам и објективност историчара;
- утицај цркве и верских заједница на историографску публицистику;
- планско заборављање прошлости: разлози, облици, исходи;
- политичка употреба прошлости; поправљање, подешавање и измишљање прошлости; утицај политике (локалне и глобалне) на ауторски дискурс и објективност;
- култура сећања: производња савремених митова, места страдања и историјских датума;
- историја или политички и национални инжењеринг; национална историја у ери глобализације;
- „нова историја“ као потреба или средство заснивања националног идентитета и легитимисања националних држава (историја, традиција и идентитет); историописање у служби афирмације или производње идентитета;
- историјско право, национализам, евроинтеграције и глобализација и тумачење савремене историје;
- превредновање прошлости ради садашњице: превладавање прошлости, објективност или историјски ревизионизам;
- промена идеолошког дискурса и научност на тлу бивше Југославије: историјски ревизионизам, подешавање, измишљање, производња модерних митова;
- присвајање прошлости и културне баштине (да ли прошлост припада држави – негдашњој и/или постојећој – или народу), балканска искуства;
- култура различитости: признати другоме право (већински народ и етничке заједнице, историја мањина), прихватити другог и другачијег (мањег и слабијег) као равноправног;
- вишак историје на Балкану (историографија у разбијеном или искривљеном огледалу; салон лепоте или гланцање трофеја и одликовања);
- може ли историографија као складиште ратова, разарања и злочина бити извор поузданих поука;
- нужност посвећивања више пажње историји цивилизације и стваралаштва, васпитавања за сарадњу и суживот уместо позивања на обрачун и освету у име старих царевина и историјских права;
- могу ли победник и губитник да напишу заједничку историју;

- има ли смисла писати историју „која се могла догодити“ („шта би било да је било“)? ...

Надамо се да ће објављивање овог зборника послужити као подстицај за нове пројекте, научне радове, скупове и конференције са теоријско методолошком тематиком. Објављивање теза из позивног писма је у духу те идеје и потребе, иако су идеје ауторизоване, не можемо ексклузивно право на њихову даљу теоријску и истраживачку обраду.

Приређивачи зборника изражавају задовољство великим одзивом аутора из иностранства. Поред бивших југословенских република (осим Македоније), заступљени су аутори из 9 иностраних држава. Поред задовољства, изражавамо и велику захвалност ауторима који су веровали у наш пројекат, одазвали се позиву и својим радовима допринели успеху пројекта и квалитету зборника. Захваљујемо се и ауторима чије радове рецензенти нису препоручили за штампу, у првом реду због тога што су „причали класичну историјску причу“, а циљ пројекта био је методолошка расправа. Поседну захвалност изражавамо рецензентима појединачних радова и рецензентима зборника као издавачке целине. Стручним и одговорним ставовима и мишљењима допринели су да овај зборник буде квалитетнији и по свим критеријумима међународни.

Приређивачи / уредници

*Проф. др Здравко М. Делејић
Доц. др Далибор М. Елезовић*

МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ¹

КА СНАЖЕЊУ РАЦИОНАЛНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ – ХЕУРИСТИЧКИ ЗНАЧАЈ КОНЦЕПТА ИСТОРИЈСКЕ КУЛТУРЕ²

САЖЕТАК: У теорији историјске науке протеклих деценија се усталио појам „историјске културе“ у намери да се њиме означи целина начина опхођења са прошлошћу у савременим друштвима. Најзначајнији допринос теоријском уобличавању овог историографског концепта дао је немачки историчар Јерн Ризен да би, потом, уз одређене модификације, он био прихваћен и у круговима светске историографије. Полазећи од темељних одлика концепта историјске културе, у раду се анализира његов хеуристички значај за историјску науку у измењеним друштвеним условима обележеним револуцијом у комуникацијама и постепеним преласком из писаног у аудио-визуелно раздобље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историјска култура, теорија и методологија историјске науке, Јерн Ризен.

---

¹ mihael.antolovic@pef.uns.ac.rs

² The study is part of the project of Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, “Kosovo and Metohija between national identity and European integration”, no. III 47023.

У савременим друштвима прошлост заузима изузетно значајно место и присутна је у различитима видовима: поред научне историографије која представља најорганизованији начин проучавања прошлости, историјски садржаји изразито су заступљени у популарној култури пружајући инспирацију за уметничка и књижевна дела, радијске и телевизијске емисије, игране и документарне филмове и серије те видео-игрице и стрипове са историјском тематиком као и за небројене натписе и фелтоне у дневној и недељној штампи. Управо посредством традиционалних (књиге, штампа, радио и телевизија) и још више савремених медија (интернет), историјски садржаји у популарној култури умногоне обликују историјске представе најширих друштвених слојева. Осим тога, присуство прошлости у савременим друштвима поседује и економску димензију о чему убедљиво сведочи снажан успон тзв. културног туризма током протеклих деценија који се у великој мери заснива управо на комерцијализацији историјске баштине. У том смислу, поједини аутори говоре о растућој опчињености са прошлошћу тврдећи да све већа „жеља за историјом“, уочљива у западним друштвима, потиче, првенствено, из радозналости за начинима живота који су другачији од савремене постиндустријске/постмодерне цивилизације.³ Коначно, прошлост је снажно заступљена и у политичком говору савремених друштава и то на више начина – док се у појединим друштвима она појављује у виду својеврсне историјске одговорности за трауматичне догађаје који су обележили историју 20. века (попут Холокауста у Немачкој или учинака раздобља колонијалне владавине када је реч о Француској или Великој Британији), у већини бивших социјалистичких земаља средње и источне Европе политички говор о прошлости настоји да успостави непосредан континуитет са одговарајућим раздобљима националне прошлости како би се на тај начин обезбедио историјски легитимитет савременом политичком поретку. У оба случаја однос према прошлости извор је више или мање заострених политичких спорења будући да он не само што представља темељ колективног идентитета и умногоне одређује начин на који једно друштво себе разумева већ и утврђује правце пожељног развоја у будућности. Одатле и релативно скорашња појава дисциплина као што су „политика сећања“, „култура сећања“ и „јавна историја“, пружа убедљиво сведочанство о порасту интересовања за различите начине опхођења према прошлости и место које она (нарочито поједина трауматична раздобља) има у садашњости. Имајући у виду поменуте чињенице, Фукујамина предвиђања с краја 1980-их година о наступајућем „крају историје“ у облику бесконфликтне неолибералне утопије показала су се као посве

³ Heinrich Theodor Grütter, „Warum fasziniert die Vergangenheit? Perspektiven einer neuen Geschichtskultur“, in *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, herausgegeben von Klaus Füllmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (Köln: Böhlau Verlag, 1994), 45–57, на овом месту 48–49.

неутемељена будући да историја заузима посебно важно место у јавном дискурсу савремених друштава.

Са друге стране, одавно је прихваћена чињеница да историјска наука не поседује монопол на тумачење и приказивање прошлости и да она, заједно са наставом историје, тек једним делом утиче на обликовање колективних историјских представа. На ову околност указао је још пре више од четврт века Андреј Митровић, истакавши различите изворе на којима се изграђује историјска свест као и различите облике говора о прошлости који су присутни у савременим друштвима.⁴ Међутим, након Митровићевог подухвата изостало је систематско бављење теоријско-методолошким питањима те он представља једину заокружену теорију историјске науке у српској историографији. Стога не изненађује да су се у српском културном кругу (као и, уопште, на просторима бивше југословенске државе) појединим теоријским питањима из домена „културе сећања“ мање бавили историчари а далеко више посленици других хуманистичких дисциплина.⁵ Насупрот српској историографији, унутар кругова светске историографије већ деценијама се посвећује значајна пажња властитим теоријско-методолошким начелима рефлектујући на тај начин не само епистемолошке могућности и инхерентна ограничења историјске науке већ и функцију историјских знања у савременом друштву као и њихов однос према различитим конкурентским дискурсима о прошлости.⁶

***

Поједини правци у историографији приступају анализи различитих појавних облика прошлости у савременим друштвима са најширег антрополошког становишта, сагледавајући однос према прошлости као особени вид испољавања људске културе. Схваћена као укупан начин живота људи тј. целина човековог осмишљавања, размивања и интерпретације света и сопственог деловања посредством вредности, значења и симбола, култура се у основи састоји од традиционалних идеја и њима својствених вредности и она са једне стра-

⁴ Andrej Mitrović, *Raspravlanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991).

⁵ Видети: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem 20. veka* (Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002); Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja, 2006).

⁶ У том смислу, карактеристични су, поред осталих, радови Јерна Ризена, Штефана Јордана, Криса Лоренца, Хермана Паула и Кита Џенкинса који са различитих позиција приступају теорији историјске науке. Видети: Jörn Rüsen, *Grundzüge einer Historik*, I–III (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983–1989); Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft* (Köln: Böhlau, 2013); Stefan Jordan, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft* (Paderborn: Ferdinand Schöning, 2009); Chris Lorenz, *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie* (Köln: Böhlau, 1997); Herman Paul, *Key Issues in Historical Theory* (New York, London: Routledge, 2015), Keith Jenkins, *Re-Thinking History* (London: Routledge, 1991).

не, представља резултат људског деловања док, истовремено, она то деловање узвратно усмерава.⁷ Појам културе схваћене као процес стварања значења и симболичке комуникације додатно се диференцирао током друге половине 20. века те су, поред успостављања разлике између елитне и масовне или популарне културе, настали и појмови попут политичке и организационе културе, здравствене културе, културе слободног времена и свакодневице те културе различитих мањинских група како би се њима означило људско стваралаштво и човеков однос према појединим областима друштвене стварности.⁸

На поменуто разумевање културе надовезује се и концепт историјске културе који је изворно настао у (западно)немачкој историографији. Настојећи да превлада ограничења традиционалног историзма и да се реструктурира на начелима друштвених наука, западнонемачка историографија је од 70-их година 20. века поклањала значајну пажњу теоријским и методолошким питањима историјске науке те је у склопу теоријског заснивања „Историјске социјалне науке“ установљен и концепт историјске културе (*Geschichtskultur*). Чини се да је појам историјске културе први пут употребљен средином 80-их година да би током последње деценије 20. века постао средишњи концепт историјске дидактике у Немачкој означавајући комплексност организованог опхођења са прошлошћу.⁹ Управо у овом смислу, као „практично делотворну артикулацију историјске свести у животу друштва“, односно, као „целину облика у којима су историјска знања присутна у једном друштву“, историјску културу разумева и Волфганг Хартвиг, професор нововековне историје на Хумболтовом универзитету у Берлину.¹⁰ Будући да није статични већ динамични ентитет са променљивим садржајима и облицима и да, истовремено, успоставља континуитете који је чине посебном у сваком националном и државном контексту, историјска култура, према Хартвигу, представља „резултат националних историја са својим континуитетима, ломовима и катастрофама“.¹¹ Ипак, најцеловитију дефиницију појма „историјске културе“ дао је Јерн Ризен, водећи немачки теоретичар историјске науке који је, истовремено, у својим радови-

⁷ О различитим схватањима појма културе видети: *Encyclopedia of Sociology*, eds. Edgar F. Borgatta and Rhonda J. V. Montgomery (New York: Macmillan, 2000), s.v. “Culture”, 562–572; Chris Jenks, „Culture: conceptual clarifications“, in *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007), 928–932; Ratko Božović, „Kultura“, u *Enciklopedija političke kulture*, ur. Milan Matić (Beograd: Savremena administracija, 1993), 565–578.

⁸ Упореди: Ralf Šnel (prir.), *Leksikon savremene kulture. Teme i teorije, oblici i institucije od 1945. do danas* (Beograd: Plato Books, 2008), 352–365.

⁹ Maria Grever and Robbert-Jan Adriaansen, „Historical Culture: A Concept Revisited“, In *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, edited by Mario Carretero, Stefan Berger and Maria Grever (London: Macmillan, 2017), 73–89.

¹⁰ Ernst Wurl, „Geschichtspolitik und Geschichtskultur in einem gespalten vereinten Land“, *Utopie kreativ* 134 (2001): 1115–1125, на овом месту 1116.

¹¹ Wolfgang Hardtwig, *Deutsche Geschichtskultur im 19. und 20. Jahrhundert* (München: Oldenbourg Verlag, 2013), 9.

ма дао највећи допринос популаризацији овог концепта. Изложивши своје разумевање историјске културе већ у својој теорији историјске науке конципираној током 80-их година прошлог века (*Grundzüge einer Historik*, I–III, 1983–1989), Ризен се у више наврата враћао овом појму да би у новом издању своје теорије историјске науке (*Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*, 2013) представио унеколико кориговано и заокружено виђење концепта историјске културе.¹²

Настојећи да дефинише појам „историјске културе“, Ризен истиче да он изворно није настао унутар научне историографије већ да представља неологизам који је ушао у употребу услед изразитог повећања заступљености историјских садржаја у јавном дискурсу, односно, у снажном интересовању немачке јавности за властиту новију прошлост оптерећену, првенствено, одговорношћу за изазивање два светска рата у 20. веку као и за Холокауст, појаву незабележену у ранијој историји човечанства. Према Ризену, историјска култура означава појмовну синтезу различитих приступа прошлости присутних у модерном друштву – од академских и политичких, преко медијских до уметничких и културних – која „функције подучавања, забаве, легитимације, критике, одбацавања, просвећивања и других модула сећања интегрише у свеобухватно јединство историјског сећања“. Блиско повезана са историјском свешћу, историјска култура је „практично делотворна артикулација историјске свести у животу друштва“.¹³ Другим речима, историјска култура означава целину начина на који се приступа прошлости у једном друштву као и видове у којима се прошлост у њему појављује. Према томе, Ризен појмом историјске културе означава „укупно поље активности историјске свести“, наглашавајући да историјска култура представља посебни део културе са својим нарочитим начином сазнавања и тумачења света и са својим субјективним схватањима. Из овако предложене дефиниције, јасно је да је реч о једном од најопштијих појмова историјске науке будући да његов садржај не обухвата једино прошлост (*res gestae*) те истражи-

¹² Jörn Rüsen, *Grundzüge einer Historik*, Band III: *Lebendige Geschichte. Formen und Funktionen des historischen Wissens* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1989), 109–120; Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft* (Köln: Böhlau, 2013), 221–252. Осим тога, Ризен је појму историјске културе посветио и следеће радове: Jörn Rüsen, „Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken“, in: Klaus Füllmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (Hrsg.), *Historische Faszination. Geschichtskultur heute* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1994), 3–26; Jörn Rüsen, „Geschichtskultur“, in *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, herausgegeben von Klaus Bergmann, Klaus Fröhlich, Annette Kuhn, Jörn Rüsen, Gerhard Schneider (Seelze-Velber: Kallmeyer, 1997³), 38–41; Jörn Rüsen, „Geschichtskultur als Forschungsproblem“, in Jörn Rüsen, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 2008), 259–271; Jörn Rüsen, „Vernunftpotentiale der Geschichtskultur“, in Jörn Rüsen, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 2008), 272–284. О Ризену видети: Михаел Антоловић, „Реформисана историка – теорија историјске науке Јерна Ризена“, *Зборник МС за историју* 93 (2016): 105–118.

¹³ Jörn Rüsen, „Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken“, 4–5.

вање и писање о прошлости (*Historia rerum gestarum*) на шта се традиционално ограничава предмет и метод историографије, већ и целину представа о прошлости које постоје у једном друштву као и начине на које се друштво према њој опходи. Одатле, историјска култура има категоријално значење будући да означава „положај историјске свести у животу, њено распрострањање унутар различитих димензија културе и њихов унутрашњи однос“.¹⁴

На темељу критеријума са кога се приступа прошлости, односно, становишта са ког се о њој говори, Ризен разликује неколико димензија историјске културе. Своје првобитно схватање о три димензије историјске културе он је, у међувремену надоградио тако да сада разликује њених пет различитих димензија.¹⁵ При томе, Ризен издваја пет водећих чинилаца који представљају антрополошку основу приступања прошлости и у њу, посредством одговарајућих критеријума, уносе смисао и стварају одговарајуће историјске представе. Сваки од пет чинилаца – мишљење, осећање, хтење, вредности и веровање – руководи се другачијим критеријумом у стварању историјског смисла и одређује једну од димензија историјске културе – когнитивну, естетску, политичку, моралну и религијску.¹⁶ Другим речима, димензије историјске културе означавају различите дискурсе или начине на које се приступа прошлости и на које се о њој говори:

1. *когнитивна димензија историјске културе* – означава говор о прошлости са становишта историјске истине до које се долази сазнавањем прошлости на темељу правила методске рационалности. Когнитивна димензија је у савременим друштвима присутна у виду историјске науке. Поштујући правила научног дискурса (емпиријска утемељеност, проверљивост, логичност, објективност, прецизност, систематичност), историјска наука се руководи начелом истинитости – истина представља „критеријум смисла“ посредством кога се у прошлој стварности успоставља одређени смисаони поредак.

2. *естетска димензија историјске културе* – означава приступање прошлости које се руководи начелом „лепог“. У прошлост се уноси смисао и она се тумачи и вреднује са естетског становишта при чему је опажање прошлости првенствено усмерено на људска осећања (одушевљење, фасцинација и машта) која обликују представе о прошлости као и однос према њој. Ова димензија историјске културе припада првенствено уметностима којима прошлост служи као инспирација за исказивање лепог и испољава се у виду усмених историјских приповести и уметности са историјском тематиком (од сликарства, архитектуре, до књижевности, филма и музике).

¹⁴ Jörn Rüsen, „Geschichtskultur“, in *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, 38.

¹⁵ Упореди: Jörn Rüsen, *Grundzüge einer Historik*, Band III: *Lebendige Geschichte. Formen und Funktionen des historischen Wissens* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1989), 109–120; Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft* (Köln: Böhlau, 2013), 234–241.

¹⁶ Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft* (Köln: Böhlau, 2013), 234–241.

3. *Полиитичка димензија историјске културе* – означава говор о прошлости са становишта интереса у коме прошлост служи као легитимација власти и постојећег поретка моћи. Политички говор о прошлости настоји да подари легитимитет постојећем или жељеном политичком уређењу и обезбеди осећај припадништва одређеној заједници изграђујући национални и/или државни идентитет. У оба случаја историја служи као аргумент у прилог оправдања одређених политичких циљева. У поменутих легитимацијским потребама модерних друштава, Ризен проналази један од „најважнијих разлога за постојање позива историчара што се, истовремено, односи и на историјску науку као произвођача историјских знања“¹⁷ као и на изучавање историје у виду обавезног школског предмета. Осим тога, политички говор о прошлости не служи само легитимацији постојећег поретка већ и његовом оспоравању у случају када се, на темељу историјског искуства, он покушава довести у питање. Стога, прошлост представља неисцрпни арсенал аргумената који се употребљавају у политичкој борби и, истовремено, извор „сировог материјала који се прерађује у пропаганду и митологију“.¹⁸

4. *морална димензија историјске културе* – означава говор о прошлости са становишта моралних норми при чему је, како истиче Ризен, најзначајнији критеријум смисла разликовање између добра и зла. При томе, од значаја је чињеница да је морално вредновање присутно у сваком осавремењавању прошлости (*Vergegenwärtigung der Vergangenheit*) зато што оно своје значење добија управо на темељу поменутог разликовања. Ова морална, у вредностима утемељена, димензија историјске културе саставни је део сваког историјског мишљења укључујући и научну историографију. Стога је свако историјско сазнање нужно перспективистичко – с обзиром да оно просуђује са становишта савремености која поседује инхерентан систем вредности и моралних прописа, „наративно устројство (историјског мишљења) уопште није замисливо без нормативних елемената“.¹⁹ Просуђивање о прошлости са становишта морала широко је распрострањено у савременим друштвима у виду мотива попут носталгије за „добрим старим временима“ (присутне у свим постсоцијалистичким друштвима Источне Европе) или, пак, као одбацивање „злог“ социјализма који је представљао дисконтинуитет са тобоже „добрим“ политичким традицијама које су му претходиле. Расправљајући о моралној димензији историјске културе, Ризен уводи појам „етике савремене историјске културе“ чији је средишњи критеријум смисла „историјска одговорност“ под којом подразумева осећање одговорности код млађих поколења за поступке претходних генерација.

¹⁷ Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*, 238.

¹⁸ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet* (Beograd: Otkrovenje, 2003), 293. Упореди: Stefan Jordan, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013²), 14–15.

¹⁹ Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*, 238–239.

5. *религијска димензија историјске културе* – процењује прошлост са становишта избављења човека из његове коначности обележене патњом и смрћу. Она о току историје може да просуђује као да стреми крају (есхатону) који ће донети искупљење, или ће у виду каирова донети испуњење вековних тежњи или ће се, пак, окончати у виду апокалипсе.²⁰ У том смислу, историја се разумева као део Божијег плана а историјске личности као изабраници који спроводе Божје намере у дело (Мојсије, Исус Христос, Мухамед, Лутер...). Иако је религија преовлађивала у историјским културама традиционалних друштава будући да је она хиљадама година давала смисао читавој историји, сједињавајући у својој приповести све димензије историјске културе, религијски приступ прошлости присутан је и у модерним друштвима у којима се најчешће појављује у виду тзв. секуларних религија или, пак, у фундаменталистичким верским идеологијама.

Димензија	Антрополошка основа	Преовлађујући критеријум смисла
когнитивна	мишљење	истина
естетска	осећање	„лепо“
политичка	хтење	легитимитет
морална	вредности	добро и зло
религијска	веровање	спасење

Табела 1: Ризенове димензије историјске културе²¹

Пет димензија историјске културе које је издвојио Ризен представљају идеалнотипске конструкције које се, по правилу, у стварности ретко појављују у „чистом“ облику. Напротив, оне се налазе у променљивом и сложеном међусобном односу утичући једне на друге услед чега долази до њиховог преплитања и стварања различитих асиметричних односа. Иако је у основи когнитивне димензије историјско знање које обезбеђује историјска наука, она, истовремено, поседује у себи и естетске, политичке и моралне, па чак и религијске елементе, истина, у различитој мери. Тако је Леополд Ранке, оснивач модерне, емпиријски засноване и методолошки чврсто утемељене историјске науке, сматрао да је свака историјска епоха „у непосредном односу према Богу“ те да државе представљају „Божије мисли“.²² Са друге стране, док су поједини Ранкеови следбеници у својим радовима значајну пажњу поклањали лепоти књижевног исказа (упечатљив пример, поред осталих, представља Теодор Момзен који је за своју *Римску историју* био овенчан Нобеловом наградом за књижевност 1902. године), она је готово непостојећа у великим колекцијама

²⁰ *истио*, 240.

²¹ *истио*, 241.

²² Georg G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku* (Beograd: Arhipelag, 2014), 22–23.

извора или, пак, у дисциплинама попут квантитативне или економске историје. Ипак, покушаји да се историографија у потпуности сведе на особени облик приповедања и тек једну у низу књижевних врста, што је основна теза Хејдена Вајта, не делују убедљиво будући да историографија, осмишљавајући прошлост у виду приповести, ипак следи утврђене норме научног дискурса.²³

О вези когнитивне и политичке димензије историјске науке убедљиво сведочи улога историографије у формулисању националних идеологија и политичких програма током 19. века када су историчари, настојећи да прикажу прошлост онаквом каква је она „заправо била“ (*wie es eigentlich gewesen*), готово по правилу легитимисали политичке идеале којима су се руководили у свом јавном ангажману. Истовремено, историографија је учествовала у креирању пожељне слике прошлости и „својеврсном измишљању традиције“ како би се успоставио симболички континуитет између модерних друштава и прошлости.²⁴ Потпуна превага политичке димензије унутар историјске културе доводи до претварања историјске науке у идеологију а уметности у пропаганду за шта искуство тоталитарних режима током 20. века представља упечатљив пример.²⁵ Истовремено, и у естетској димензији историјске културе су садржани и когнитивни и неретко морални и политички елементи будући да уметничка дела, транспонујући историјску стварност, садрже мање или више јасно артикулисане политичке и моралне поруке што посебно долази до изражаја у случају тзв. ангажоване уметности.²⁶

Од важности је Ризенов суд да су за историјску науку у модерним друштвима од пресудне важности когнитивна, естетска и политичка димензија. Ово посебно будући да је у традиционалним друштвима религија постављала оквире истраживању прошлости и њеном тумачењу који су се налазили у функцији верске догме а не историјског знања. Стога је процес секуларизације европских друштава представљао нужан предуслов за настанак историјске науке и њено критичко испитивање прошлости.²⁷ Ову Ризенову оцену могуће је проширити у смислу да је управо либерално-демократски политички поредак нужан за научно сазнавање прошлости зато што једино у њему постоје

²³ Hejden Vajt, *Metaistorija. Istorijaska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka* (Podgorica: CID, 2011). Упореди: Georg G. Igers, *Istorijaska nauka u 20. veku*, 93–94.

²⁴ Видети: Stefan Berger, Chris Lorenz (eds.), *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2010); Erik Hobsbom, Terens Rejdzher (ur.), *Izmišljanje tradicije* (Beograd: XX vek, Čigoja štampa, 2002).

²⁵ Упореди: Karen Schönwälder, *Historiker und Politik: Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main: Campus-Verlag, 1992); Joachim Höslер, *Die sowjetische Geschichtswissenschaft: 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie - und Organisationsgeschichte* (München: Verlag Otto Sagner, 1995); Jonathan Petropoulos, *Artists under Hitler. Collaboration and Survival in Nazi Germany* (New Haven, London: Yale University Press, 2014).

²⁶ Упореди: Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova 1914–1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1983); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014).

²⁷ Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*, 235.

неопходни услови да се оно врши са становишта научног дискурса . Насупрот томе, истраживање, писање и подучавање историје у ауторитарним политичким системима по правилу је подређено унапред прописаним политичким и идеолошким оквирима што потврђују бројни примери из историје историографије у 20. веку.²⁸ При томе, не треба губити из вида да чак и у демократским друштвима слобода историјског истраживања и изношења историјских судова није у потпуности неограничена – напротив, и у њима је уочљива „стратегија потискивања“ оних идеолошки „непожељних“ тема које се не уклапају у прихваћени наратив о националној прошлости.²⁹

***

Док холандски историчар Херман Паул, следећи Ризена и британског теоретичара Марка Деја,³⁰ разликује такође пет могућих односа према прошлости (материјални, естетски, политички, епистемолошки и морални) који се међусобно преплићу и утичу једни на друге, истичући да је овај списак могуће проширити још и са економским (коришћење прошлости зарад стицања профита), психолошким (утицај прошлости на психички развој личности) као и другим потенцијалним начинима опхођења са прошлошћу,³¹ Ризеновој типологији различитих димензија историјске културе упућиване су критике да је одвећ формална и да предност даје приказивању прошлости у односу на њено сазнавање. Сматрајући да би концепт историјске културе свакако морао да укључи и културни контекст у коме представе о прошлости настају и делују, Марија Гревер и Роберт-Јан Адриансен, у недавно објављеном чланку,³² уместо Ризенове формализоване типологије предлажу три нивоа на којима би требала да се одвија анализа историјске културе у одређеном друштву:

а) *ниво историјских приповести и представљања прошлости*. Као вид описивања и реконструкције прошлости, Гревер и Адриансен историјским приповестима означавају не само различита сведочанства о прошлости (поред различитих текстова, историографских и књижевних, они укључују још и споменике визуелне уметности па чак и поједина музичка дела) већ и историјске реконструкције и ритуале који приказују прошлост. Уносећи смисао у прошла збивања, историјске приповести врше своју друштвену функцију на тај начин што

²⁸ Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio*, 75–78. Видети: Marc Ferro, *The Use and Abuse of History or How the Past is Taught* (London: Routledge, 1984); Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I–II* (Београд: Службени лист, 1996); Коста Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961–1991* (Београд: ИНИС, 2003).

²⁹ Упореди: Folkhard Knige, Norbert Fraj (prir.), *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda* (Novi Sad, Beograd: Platoneum, Savez jevrejskih opština Srbije, 2011).

³⁰ Mark Day, „Our Relations with the Past“, *Philosophia* 36 (2008): 417–427.

³¹ Herman Paul, *Key Issues in Historical Theory* (New York, London: Routledge, 2015), 32.

³² Maria Grever and Robbert-Jan Adriaansen, „Historical Culture: A Concept Revisited“, 73–89.

учествују у изградњи, најчеће националних, колективних идентитета. У осмишљавању прошлости посредством историјских приповести појединци се служе различитим средствима (како академским тако и онима из домена популарне културе) и учествују у различитим праксама друштвеног сећања за које је неопходна одређена институционална подлога. Стога би анализа историјске културе морала да обухвати и

д) *ниво мнемотехничке инфраструктуре*. Овај ниво подразумева првенствено различите материјалне и нематеријалне објекте који подстичу и олакшавају сећање – од музеја, архива и школа, преко споменичке архитектуре и различитих удружења посвећених „чувању сећања“ све до церемонија и прослава попут државних и националних празника. Захваљујући овој инфраструктури (која у сваком друштву има карактеристична обележја) појединачно сећање уклапа се у оквир друштвеног сећања које има организовани облик.³³ Као што је показао Пјер Нора, једно од истакнутих обележја модерних друштава јесте управо институционализација колективног (по правилу националног) сећања у виду тзв. „места сећања“ (*lieux de mémoire*), која представљају неку врсту „упоришних тачака“ у организацији друштвеног памћења и која постоје како у виду материјалних објеката тако и духовних симбола (на пример, Бранденбуршка капија и дајке браће Грим у немачком – или Пећка патријаршија и Косовка девојка у српском контексту).

в) *ниво фундаменталних схватања о историји*. Гревер и Адриансен наглашавају да било експлицитна или имплицитна схватања о филозофији историје, односно, основне претпоставке о историји (о њеној статичности или о њеном кретању са одређеном сврхом и ка одређеном циљу) одређују облике историјских приповести, начине представљања прошлости и мнемотехничку инфраструктуру (претходна два нивоа историјске културе) али и да сви поменути чиниоци врше повратан утицај на разумевање саме историје. Приликом анализе различитих историјских култура (нарочито оних које не припадају европском културном кругу) ову чињеницу ваља узимати у обзир будући да је темељна претпоставка о протоку времена и различитим временским димензијама (прошлост, садашњост и будућност) схватана на начине који су често посве страни модерном европском поимању историје у виду, мање или више, праволинијског прогреса човечанства.³⁴

Поређењем Ризеновог концепта историјске културе са оним који су предложили Гревер и Адриансен пада у очи чињеница да код Ризена он представља један од конститутивних елемената његове заокружене „историке“ тј. теорије историјске науке док Гревер и Адриан-

³³ О односу индивидуалног, друштвеног и културалног сећања видети: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: XX vek, 2011), 19–71.

³⁴ Maria Grever and Robbert-Jan Adriaansen, „Historical Culture: A Concept Revisited“, 81–83.

сен историјску културу разумевају као једну врсту полазишта за систематско развијање теорије историјске науке. У основи, разлике између два предложена концепта проистичу првенствено из различитог садржаја појма „историјске културе“ који Гравер и Адриансен дефинишу на знатно шири начин од Ризена. У сваком случају, оба предложена концепта представљају теоријско оруђе за анализу облика у којима је прошлост присутна у одређеном друштву и начина на који се друштво (и појединци) према прошлости опходе. Ипак, важност концепта историјске културе састоји се, првенствено у томе што он представља одговарајуће теоријско полазиште за анализу различитих приступа прошлости које се увек одвија у виду различитих врста сећања (индивидуално, друштвено, културално). Стога Ризен, инсистирајући на важности да се „не допусти да потенцијали смисла историјског сазнања пресахну у уској специјализацији експерата“, сматра да појам „историјске културе“ доприноси снажењу саморефлективности историјске науке на три начина:

а) изоштарава поглед на зависност историјског сазнања од контекста у коме се оно одвија, проблем који је раније разматран у склопу питања објективности, односно, субјективности историјске науке;

б) проширује видике историјске дидактике у смислу да појам историјске свести не разматра искључиво у склопу наставе историје већ укључује и присутност историјске свести у читавом друштву;

в) проширује стручну компетенцију професионалних историчара тиме што стручну производњу историјског знања (на коју су историчари, по правилу, ограничени) повезује са контекстом у коме се она одвија. На тај начин, како истиче Ризен, историјска култура „чини видљивом праксу као животни еликсир теорије и теорију као животни еликсир праксе“ чиме би историјска наука могла да постане компетентнија у домену „практичне употребе историјских знања“.³⁵

Проширивање стручне компетенције историчара чини се нарочито важним у светлу промена које се одвијају на почетку 21. века. Наиме, научна историографија је настала унутар преовлађујући писане грађанске културе док она данас делује у оквирима масовне културе при чему писана реч као облик комуникације уступа место пред наступајућим дигиталним раздобљем у коме комбинација слике, звука и видео записа постаје главни медиј. Управо на ову чињеницу указује и Волфганг Хартвиг напомињући да је упитно да ли ће ранија „неограничена потреба“ за познавањем историјских целина, која је одликовала западна друштва током „Гутенберговог раздобља“, бити очувана и у наступајућем дигиталном времену. Ово посебно будући да процес глобализације, „поплава“ историјских садржаја на интернету као и њихова непрегледна количина у различитим облицима дигиталних медија „растварају компактност националних сећања у виду великих приповести из 19. и 20. века“.³⁶ Будући да су изграђене у

³⁵ Jörn Rüsen, „Geschichtskultur als Forschungsproblem“, 260.

³⁶ Wolfgang Hardtwig, *Deutsche Geschichtskultur im 19. und 20. Jahrhundert*, 9–10.

19. веку у складу са културолошким очекивањима европског грађанства, оне данас бивају замењене новим начинима производње и организовања историјског знања. На пресудну улогу електронских медија у обликовању и преобликовању савременог света а тиме и историјске свести скреће пажњу и бард српске историографије, Ђорђе Станковић. Имајући у виду да су електронски медији „постали главни извор информација (и) дезинформација“ и да „манипулишу масама“ те да представљају „снажан ослонац у технологији владања и креирања свакодневног живота“, Станковић сматра да историјска наука нужно мора се одреди према појави ових „нових субјеката историје“ како би избегла властиту маргинализацију у савременом друштву.³⁷

На поменуте околности, које из темеља мењају друштвено-културолошки оквир унутар кога делује научна историографија, указао је још почетком 90-их година прошлог века и Хајнрих Теодор Гритер истакавши да се у савременим друштвима већ деценијама одвија прелазак из писаног у аудио-визуелно раздобље. Док теоретичари медија и културолози уочавају да се највећи део историјских података на којима се образују историјске представе преноси у визуелном облику, историјска наука углавном занемарује ову чињеницу упркос томе што је „управо визуелно и у ширем смислу естетско опажање претпоставка барем сваког колективног сећања а тиме и историје“. Ово посебно будући да на обликовање колективног сећања и идентитета историографија утиче тек као један међу бројним другим чињеницама. Имајући у виду значај визуелног представљања прошлости, Гритер наглашава да „приказивање прошлости није само естетско питање у коме историјско сазнање мора да заузме одређени облик, реторичку фигуру, како би могло да постане комуникативно а тиме идентитетски конкретан. Много више је процес историјског сазнања и сам естетски – ... сазнање у коме се ствари осавремењавају увек на нови начин“.³⁸ Стога Гритер сматра да је неопходно да се историјска наука прилагоди новој друштвеној и комуникативној стварности у којој делује како би, „не затварајући се у свој универзитетски дискурс већ у блиској сарадњи са својим агентурама у музејима, архивима, медијима и другим јавним установама“, овлада новим техникама анализе и интерпретације помоћу којих би визуелне историјске приказе оценила са становишта научне рационалности одстрањујући из њих имагинарне и идеолошке мотиве. Доприносећи на тај начин „демитологизацији историјских слика“ она испуњава свој просветитељски задатак и, истовремено, обезбеђује рационална историјска знања неопходна за садашњост и будућност.³⁹

³⁷ Ђорђе Станковић, „Dihotomija istorijske nauke u Srbiji“, *Tokovi istorije* 4 (2006): 222.

³⁸ Heinrich Theodor Grütter, „Warum fasziniert die Vergangenheit? Perspektiven einer neuen Geschichtskultur“, In *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, herausgegeben von Klaus Füllmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (Köln: Böhlau Verlag, 1994), 51–52.

³⁹ *исџо*, 54.

***

С обзиром на чињеницу да пружа могућност за анализу међусобног односа „људске активности, традиције, деловања сећања и историјских представа и њиховог распрострањања“,⁴⁰ концепт историјске културе поседује вишеслојно и свеобухватно значење. Одатле он представља прворазредно аналитичко средство за рационално артикулисање историјског мишљења, друштвеног и културолошког сећања те различитих облика функционализације историјских знања (од политичко-идеолошких, преко уметничко-популарних и економско-комерцијалних до морално-религијских).⁴¹ Управо на тај начин – посредством анализе различитих говора о прошлости присутних у савременим друштвима – могуће је, како наглашава Ризен, оснажити „рационалне потенцијале“ историјске науке и усмерити историјску културу у правцу рационалног приступа прошлости. Не ограничавајући се на традиционално дефинисано поље властите дисциплине (истраживање и тумачење прошле стварности) већ укључујући у предмет свога истраживања целину друштвених представа о прошлости, историјска наука би, првенствено посредством анализе конкурентских (политичких, естетских, моралних, религијских) наратива о прошлости, могла да представља једну врсту рационално утемељене противтеже популарним историјским представама. Инсистирање на рационалности историјског знања свој нарочити смисао добија како у контексту постмодерног оспоравања могућности објективног сазнавања прошлости у склопу епохалне „неоконзервативне регресије“ и општег презира према разуму⁴² тако и с обзиром на растуће теоријско-методолошке и субдисциплинарне поделе унутар савремене историографије које имају за последицу фрагментисаност историјских знања. Коначно, релативно широка распрострањеност тзв. параисториографије у колективном дискурсу савремених друштава представља нарочити изазов за рационално језгро историјске науке. Служећи се вулгаризованим црно-белим представама о прошлости које су упућене првенствено елементарним људским осећањима, параисториографија одбацује објективна историјска знања и, у суштини, представља „разарање (историјског) ума“.⁴³ Имајући у виду поменути чињенице, анализа целине друштвеног опхођења са прошлошћу и његово артикулисање са становишта научне рационалности коју нуди концепт историјске културе представља једну врсту рационалног коректива алтернативним дискур-

⁴⁰ Maria Grever and Robbert-Jan Adriaansen, „Historical Culture: A Concept Revisited“, 73.

⁴¹ Упореди радове у зборнику: *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, herausgegeben von Klaus Füßmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (Köln: Böhlau Verlag, 1994).

⁴² Jörn Rüsen, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 2008), 280–284.

⁴³ Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio*, 136.

сима о прошлости. На тај начин, посредством деконструкције широко распрострањених митова, стереотипа, предрасуда и заблуда који циркулишу у јавном говору савремених друштава, историјска наука је у могућности да оснажује рационалне потенцијале историјске културе и да „животну праксу“ савремених људи усмерава на темељу рационалних знања о прошлости чиме, уједно, на одговарајући начин врши и своју еманципаторску друштвену функцију.

ЛИТЕРАТУРА

- Антоловић, Михаел. „Реформисана историка – теорија историјске науке Јерна Ризена“, *Зборник МС за историју* 93 (2016): 105–118.
- Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: XX vek, 2011.
- Berger, Stefan Berger and Chris Lorenz (eds.). *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Borgatta, Edgar F. and Rhonda J. V. Montgomery, eds. *Encyclopedia of Sociology*. New York: Macmillan, 2000.
- Božović, Ratko. „Kultura“, u *Enciklopedija političke kulture*, ur. Milan Matić, 565–578. Beograd: Savremena administracija, 1993.
- Day, Mark. „Our Relations with the Past“, *Philosophia* 36 (2008): 417–427.
- Еванс, Ричард. *У одбрану историје*. Београд: Српска књижевна задруга, 2007.
- Ferro, Marc. *The use and abuse of history or how the past is taught*. London: Routledge, 1984.
- Fußmann, Klaus. „Historische Formungen. Dimensionen der Geschichtsdarstellung“, In *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, herasugegeben von Klaus Fußmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen, 27–44. Köln: Böhlau Verlag, 1994.
- Grever, Maria and Robbert-Jan Adriaansen. „Historical Culture: A Concept Revisited“, In *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, edited by Mario Carretero, Stefan Berger and Maria Grever, 73–89. London: Macmillan, 2017.
- Grütter, Heinrich Theodor. „Warum fasziniert die Vergangenheit? Perspektiven einer neuen Geschichtskultur“. In *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, herasugegeben von Klaus Fußmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen, 45–57. Köln: Böhlau Verlag, 1994.
- Hardtwig, Wolfgang. *Deutsche Geschichtskultur im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Verlag, 2013.
- Hobsbaum, Erik. *О историји. О теорији, пракси и развоју историје и њеној релевантности за савремени свет*. Beograd: Otkrovenje, 2003.
- Hobsbom, Erik i Terens Rejdzher (ur.). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek, Čigoja štampa, 2002.
- Höslер, Joachim. *Die sowjetische Geschichtswissenschaft: 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte*. München: Verlag Otto Sagner, 1995.
- Igers, Georg G.. *Istorijska nauka u 20. veku*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Jenkins, Keith. *Re-Thinking History*. London: Routledge, 1991.

- Jenks, Chris. „Culture: conceptual clarifications“. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by George Ritzer, 928–932. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007.
- Jordan, Stefan. *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2009².
- Knige, Folkhard i Norbert Fraj (prir.), *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*. Novi Sad, Beograd: Platoneum, Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem 20. veka*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Lorenz, Chris. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln: Böhlau, 1997.
- Mitrović, Andrej. *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova 1914-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.
- Mitrović, Andrej. *Raspravljajnja sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Манојловић Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.
- Николић, Коста. *Прошлост и дез исторје. Полемике у јујословенској исторјографји 1961–1991*. Београд: ИНИС, 2003.
- Paul, Herman. *Key Issues in Historical Theory*. New York, London: Routledge, 2015.
- Petropoulos, Jonathan. *Artists under Hitler. Collaboration and survival in Nazi Germany*. New Haven, London: Yale University Press, 2014.
- Rüsen, Jörn. „Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken“. In *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, herausgegeben von Klaus Fußmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen, 3–26. Köln: Böhlau, 1994.
- Rüsen, Jörn. „Geschichtskultur“. In *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, herasugegeben von Klaus Bergmann, Klaus Fröhlich, Annette Kuhn, Jörn Rüsen, Gerhard Schneider, 38–41. Seelze-Velber: Kallmeyer, 1997⁵.
- Rüsen, Jörn. *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*. Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 2008.
- Rüsen, Jörn. *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des Historischen Wissens*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1989.
- Rüsen, Jörn. *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*. Köln: Böhlau, 2013.
- Schönwälder, Karen. *Historiker und Politik: Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Campus-Verlag, 1992.
- Spillman, Lyn. „Culture“. In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by George Ritzer, 922–928. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007.
- Станковић, Ђорђе и Љубодраг Димић. *Исторјографја њод надзором. Прилози исторји исторјографје*. I–II, Београд: Службени лист, 1996.
- Stanković, Đorđe. „Dihotomija istorijske nauke u Srbiji“, *Tokovi istorije* 4 (2006): 221–240.
- Šnel, Ralf. *Leksikon savremene kulture. Teme i teorije, oblici i institucije od 1945. do danas*. Beograd: Plato Books, 2008.

Vajt, Hejden. *Metaistorija. Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*. Podgorica: CID, 2011.

Wurl, Ernst. „Geschichtspolitik und Geschichtskultur in einem gespalten vereinten Land“, *Utopie kreativ* 134 (2001): 1115–1125.

MICHAEL ANTOLOVIC

Summary

**TOWARDS strengthening OF THE RATIONAL POTENTIAL
OF HISTORICAL SCIENCE – heuristic SIGNIFICANCE OF
THE CONCEPT OF HISTORICAL CULTURE**

SUMMARY: In recent decades, the concept of “historical culture” has been established in the theory of historical science in order to indicate the wholeness of ways of treating the past in contemporary societies. The most significant contribution to the theoretical formulation of this historiographical concept was given by German historian Jörn Rüsen, and later, it was accepted with certain modifications in the circles of the world historiography. Based on the fundamental features of the concept of historical culture, this paper analyzes its heuristic significance for historical science in the changed social conditions characterized by the revolution in communications and the gradual transition from the written period to the audio-visual period.

KEYWORDS: historic culture, theory and methodology of historical science, Jörn Rüsen.

АНДРЕЙ В. БАРАНОВ¹

ИССЛЕДОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РОССИИ: АЛЬТЕРНАТИВЫ НЕОЕВРАЗИЙСТВА, ПРАВОСЛАВНОГО МИРА И ЗАПАДНИЧЕСТВА

Аннотация. Статья посвящена актуальной теме определения эвристических возможностей исследований российской цивилизации в современной исторической науке. Аргументирована авторская точка зрения на сущность российской цивилизации как самобытной, развивающейся циклически, геополитически связанной с континентальным пространством Евразии. Ядро ценностей российской цивилизации определяется православием и русскими этническими традициями, но данная социокультурная система полиэтнична и поликонфессиональна. Она секулярна в своих проявлениях после 1917 г.

В постсоциалистический период развитие исследований российской цивилизации в РФ определялось борьбой между интеллектуальными направлениями: обновленным евразийством (А.Г. Дугин), православным осмыслением истории (А.С. Панарин, Н.А. Нарочницкая) и западничеством (А.С. Ахиезер, И.Г. Яковенко и др.). Статья излагает аргументы каждой из научных школ, подвергая их сравнению и критике. Сделан вывод о разрыве между конкретно-историческими, специальными исследованиями и историософской традицией. Это состояние профессиональной исторической науки затрудняет выполнение её идеологических и воспитательных задач в российском обществе. Автор полагает, что наиболее перспективным для понимания российской истории как проявления цивилизационных качеств, для урегулирования конфликтов между этнизированными трактовками прошлого становится обновленное евразийство.

Ключевые слова: российская цивилизация, исследования, постсоциалистическая Россия, альтернативы, неоевразийство, православный мир, западничество.

---

¹ baranovandrew@mail.ru

Тема статьи актуальна. Человечество в начале XXI вв. переживает настолько кардинальные глобальные трансформации, что востоковед А.И. Неклесса применяет для их оценки термины «постсовременность» и «постцивилизация»². Перемены такого масштаба можно продуктивно осмыслить, только перейдя от эмпирических описаний и случайных догадок к теоретическому анализу. Одной из ключевых категорий такого исследования выступает «цивилизация».

Цель статьи – определить эвристические возможности исследования российской цивилизации в современной исторической науке. Работа основана на применении синхронного сравнительного метода, выделении базовых индикаторов характеристики научных школ исторической науки по вопросу оценки российской цивилизации. Статья междисциплинарна. Учтены современные исследования конструирования идентичности и исторической политики (О.Ю. Малинова)³, а также использована геополитическая парадигма исследований динамики российского общества (В.Л. Цымбурский)⁴.

Тема уже привлекала внимание российских (Л.И. Семенниковой⁵, А.И. Костяева и Н.Ю. Максимовой⁶) и зарубежных (М. Ларюэль⁷, А. Умланд⁸) исследователей. Но, к сожалению, эти авторы работ в большей мере декларируют свои идейные пристрастия, чем проводят объективный аргументированный анализ исторических концепций. Проблемой остаются противоречия в понимании термина «цивилизация» в исторической науке, философии, социологии, культурологии и иных науках. Следует также учитывать, что в российской исторической науке нет прочной преемственности между цивилизационными концепциями XIX – начала XX вв. и современными.

Исходный смысл категории «цивилизация», впервые употребленной в историософских трудах просветителей XVIII в., этноцентричен. Цивилизация воспринималась П.А. Гольдбахом, А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорсе как общество, ставшее высококультурным и нравственным. Такой стадийный уровень якобы присущ только западному обществу, идущему по пути прогресса и определяющему единый путь разви-

² Александр Неклесса, „A la Carte“, *Политические исследования. Полис*, no. 3. (May 2001): 34.

³ Ольга Малинова, „Между идеями нации и цивилизации: дилеммы макрополитической идентичности в постимперском контексте“, в *Политическая идентичность и политика идентичности*, отв. ред. Ирина Семененко (Москва: РОССПЭН, 2012), Т. 2, 332–353.

⁴ Вадим Цымбурский, „Сколько цивилизаций? (С Ламанским, Шпенглером и Тойнби над картой XXI века)“, *Pro et contra*, vol. 5, no. 3 (2000): 173–197.

⁵ Людмила Семенникова, „Цивилизационные парадигмы в истории России“, *Общественные науки и современность*, no. 6 (1996): 44–57.

⁶ Александр Костяев, Надежда Максимова, *Современная российская цивилизациология: Подходы, проблемы, понятия*. Изд. 2-е. (Москва: Изд-во ЛКИ, 2013), 140–201.

⁷ Марлен Ларюэль, *Идеология русской евразийства: Мысли о величии империи* (Москва: Наталис, 2004).

⁸ Андреас Умланд, „Расцвет русского ультрационализма и становление сообщества его исследователей“, *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, vol. 6, no. 1 (2009): 5–38.

тия человечества. Остальные – Россия, Азия, Африка, Латинская Америка именовались «неисторическими народами», способными лишь заимствовать с запозданием «передовые» достижения Запада⁹.

Со второй половины XIX в. формируются две концепции исследования цивилизаций. Одна из них, совершенствуя доводы европоцентризма, выразилась в теориях единой мировой цивилизации (О. Конт, Г. Спенсер, У. Ростоу, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма)¹⁰. Цивилизация связывалась в их работах с высоким уровнем рыночной свободы и развитием технологий, высокой мобильностью и свободой личности, демократией, секулярностью. Проявлялась некая «материализация» признаков цивилизации, сведение их к экономическим и научно-технологическим индикаторам прогресса. Специфика «незападных миров» объяснялась в категориях «отсталости», «эшелонов/волн модернизации».

Противоположная концепция проявилась в теориях локальных цивилизаций (И.Г. Гердер, Н.Я. Данилевский, О. Шпенглер, А. Тойнби, С. Хантингтон)¹¹. Они свободны от эволюционизма, западоцентризма и экономического детерминизма. Согласно им, человечество – это сложная макросистема, самодостаточными самобытными элементами которой являются локальные цивилизации. Каждая из них – это общество, создавшее неповторимую систему ценностей мировоззрения и традиций. Этим вызван путь развития цивилизаций, циклический по траектории. Контакты цивилизаций считаются в данной концепции негативными, поскольку они порождают взаимное обеднение и упадок участников контакта, поглощение более сильной цивилизацией соперниц.

Скептическое отношение к цивилизационному подходу вызвано противоречивостью употреблений термина. Сейчас наиболее употребительны две трактовки цивилизации. Первая, применяемая чаще всего в культурологии, трактует цивилизацию как особую систему материальных и духовных ценностей общества либо социальной группы; уровень/этап развития культуры, более высокий в сравнении с догосударственным «варварством»¹².

Вторая трактовка предполагает, что цивилизация – это социальная общность макроуровня, объединяющая индивидов на основе мировоззрения («духовного ядра»)¹³. Данная система имеет неповторимое сочетание проявлений «духовного ядра»: ценностей, ориентаций и способов деятельности людей по экзистенциальным для общества вопросам (о смысле жизни, об устройстве природы и общества, о важнейших категориях бытия и сознания, о добре и зле и т.д.).

⁹ Борис Ерасов, сост., *Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия* (Москва: Аспект Пресс, 1998), 8–25; Юрий Кимелев (сост., ред.), *Философия истории: Антрология* (Москва: Аспект-Пресс, 1995), 38–48, 57–99.

¹⁰ Кимелев, *Философия истории*, 116–130.

¹¹ Кимелев, *Философия истории*, 49–56, 158–186, 220–231.

¹² Ерасов, *Сравнительное изучение цивилизаций*, 27–33, 79–125.

¹³ Ерасов, *Сравнительное изучение цивилизаций*, 36–78.

Ключевыми признаками цивилизаций являются их базовые ценности, определяющие представления в обществе о смысле жизни человека и его отношении к Богу и миру, тип общественных взаимодействий и связей, роль государства и его соотношение с обществом, ментальность и язык.

«Духовное ядро» составляет важнейший структурообразующий фактор цивилизации. От него зависят способ взаимодействия общества с природой, экономическая, социальная, политическая, социокультурная подсистемы социума. Тип жизнедеятельности, присущий цивилизации, отличает её от других. Разумеется, самобытность – явление историческое, подверженное изменениям. Но «духовное ядро» остается устойчивым, за исключением ситуаций системного кризиса. Ядро сообщает преемственность, устойчивость различным подсистемам общества, в том числе – политической.

«Духовное ядро» включает в себя, согласно Э. Шилзу, следующие компоненты: общую «картину мира»; смысловую трактовку жизни и смерти, добра и зла, успеха и неуспеха; религиозные ценности; осмысление власти и права; понимание соотношения «индивид – группа – общество – человечество». На основе «центральной», осевой системы ценностей исторически складываются и передаются от поколения к поколению социокультурные традиции. Они проявляются повседневно в форме установок и стереотипов деятельности¹⁴.

«Ядро» цивилизации связано с «периферийными» подсистемами ценностей, которые обеспечивают возникновение и адаптацию новшеств в пределах традиции. «Ядро» цивилизации исторически изменчиво, в каждом случае оно имеет своеобразное содержание и степень однородности. «Духовное ядро» цивилизации выполняет такие функции, как воспроизводство самобытной (идентичной) традиции; интеграция и структурирование общества; адаптация новшеств. Значение политической компоненты «ядра» в том, что именно она обеспечивает принятие стратегических решений и управляет их реализацией во всех подсистемах общества.

Другой актуальный вопрос: сводится ли «палитра» обществ к противопоставлениям «Восток – Запад» и таких их дихотомических качеств, как застой – динамика, сакральность – секулярность, коллективизм – индивидуализм, бесправие – законность и т.д.? Или существует сложное множество цивилизаций, проявления которых не сводимы к бинарной оппозиции «Восток – Запад»? Некоторые цивилизации имеют «мозаичное» или расколотое ядро базовых ценностей, что аргументировано на российском материале А.С. Ахиезером¹⁵.

Ответ могут дать теории локальных цивилизаций как на уровне объяснения исторически уникальных качеств отдельных обществ,

¹⁴ Ерасов, *Сравнительное изучение цивилизаций*, 162–165, 171–175.

¹⁵ Александр Ахиезер, *Россия: Кризиска исторической ойыи* (Москва: Философское общество СССР, 1991), т. 1, 141–142.

так и на уровне сравнительного анализа их развития и взаимодействий.

Проблема предполагает ценностный выбор исследователя. В зависимости от мировоззрения историка, выбор концепции ведет к контрастным, взаимоисключающим оценкам прошлого. В 1990-х гг. сформировались основные концепции российской цивилизации: западническая, русско-православная и неоевразийская, хотя многие исследователи придерживаются промежуточных либо непоследовательных позиций. Индикаторами их разграничения, на наш взгляд, могут служить ответы на следующие вопросы. Является ли Россия самобытным обществом с самостоятельными ценностями и логикой развития? Каково соотношение сил общества и государства в истории России? Какие исторические явления и процессы оцениваются положительно и почему? Можно ли на основе опыта российской истории создать сильную национальную идентичность и цивилизационный проект развития, эффективный в условиях глобализации?

Необходимо учитывать, что применение цивилизационного подхода в российской исторической науке 1990-х – 2010-х гг. осложняется заметным падением культуры аргументации, зависимостью от политизированных оценок прошлого и распространением пагубного явления «фолк-истории» (псевдонаучных эмоциональных трактатов). Если в первой половине 1990-х гг. доминировали западнические стереотипы восприятия истории России, то позже начался рост популярности консервативных, «самобытных» оценок прошлого.

Первая из концепций – западническая, осмысливает пространство России как «исторический конгломерат народов, относящихся к разным типам развития, объединенных мощным, централизованным государством с великорусским ядром» (И.Г. Яковенко). Россия воспринимается как несамостоятельное пространство, как отсталая периферия Запада и Востока – «дрейфующее общество»¹⁶. Почти дословно эту трактовку повторяет Л.И. Семенникова¹⁷. А.С. Ахиезер расценивал историческую динамику России как «глобальный инверсионный цикл», то есть шарахание из крайности в крайность – от восточной собранности к западному индивидуализму. Медиация (гармоничный синтез противоположных ценностей) в истории России очень редка и представляет краткий эпизод в инверсионном цикле, причём общество не может ни вернуться к традиционному типу, ни совершить прорыв к либеральной (западной) цивилизации – к глобальному будущему¹⁸. И.Г. Яковенко и А.И. Музыкантский пошли ещё дальше и назвали культурными кодами русской цивилизации «ма-

¹⁶ Игорь Яковенко, *Познание России: Цивилизационный анализ. 2-е изд., йерераб. и дой.* (Москва: РОССПЭН, 2012), 246.

¹⁷ Людмила Семенникова, „Цивилизационные парадигмы в истории России“, *Общественные науки и современность*, no. 6 (1996): 108.

¹⁸ Александр Ахиезер, „Социокультурная динамика России: К методологии исследования“, *Политические исследования. Полис*, no. 5 (1991): 51–64.

нихейство и гностицизм», что лишает Россию самостоятельной траектории развития и обрекает её на запоздалое подражание Западу¹⁹. С точки зрения И.Г. Яковенко, Россия – это одна из «пограничных цивилизаций», состоящих из сегментов, не имеющих органической взаимосвязи. Незавершённость социокультурного синтеза приводит к частным кризисам и неустойчивости направления исторического развития (цикл реформ и контрреформ)²⁰.

Западническая историография ставит в центр внимания тему противоборства государственной власти и слабого общества «негражданского типа», а исторические события описываются как чередование реформ и контрреформ, приближения к желанному западному идеалу и отдаления от него. По мнению Ю.С. Пивоварова, «Русская власть» имеет только внешнее сходство с западной. «Русская власть» – это тотально господствующая субстанция, она неразделима на ветви, не соблюдает законность и обессиливает общество. Она блокирует модернизацию²¹. Поэтому для либерально-западнической историографии характерна идеализация Новгородской средневековой республики XII–XV вв., Великого княжества Литовского (как «демократической альтернативы» якобы азиатской тирании Московии), противопоставление относительно «положительного» имперского периода «негативным» допетровскому и советскому²².

Противоположная парадигма может быть названа «россиецентричной». Она основана на принципах преемственности исторического пути нашей страны, выявления положительных смыслов общенациональной идентичности, осмысления России как геоисторической закономерности евразийского пространства, «страны – континента»²³. Историческая традиция России понимается в этой парадигме либо этноцентрично (на основе русской этнической и православной системы ценностей)²⁴, либо надэтнично (на основе имперского симбиоза этнических и конфессиональных традиций, с признанием доминирования русского этноконфессионального ядра)²⁵. Например,

¹⁹ Игорь Яковенко, Александр Музыкантский, *Манихейство и иносцицизм: культурные коды русской цивилизации* (Москва: Русский путь, 2011).

²⁰ Игорь Яковенко, *Познание России*, 235.

²¹ Юрий Пивоваров, «Русская власть и публичная политика: заметки историка о причинах неудачи демократического транзита» *Политические исследования*. Полис, no. 1 (2006): 12–32.

²² Владимир Кантор, «Есть европейская держава?.. Россия: трудный путь к цивилизации. Исторические очерки», (Москва: РОССПЭН, 1997), 83–100; Ирина Карацуба, Игорь Курукин, Никита Соколов, *Выбирая свою историю: „Развилки“ на пути России: ои Юриковичей до олигархов* (Москва: КоЛибри, 2005).

²³ Борис Ерасов, «Социокультурные и геополитические принципы евразийства», *Политические исследования*. Полис, no. 5 (2001): 65–74; Цымдурский, «Сколько цивилизаций?», 173–197.

²⁴ Олег Платонов, *Русская цивилизация. История и идеология русского народа* (Москва: Алгоритм, 2010); Вадим Соловей и Татьяна Соловей, *Несостоявшаяся революция: Исторические смыслы русской национализма* (Москва: АСТ; Астрель, 2011), 44–60.

²⁵ Святослав Каспэ, *Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика* (Москва: РОССПЭН, 2001), 47.

И.Б. Орлова понимает под евразийской цивилизацией культурно-историческую систему, сложившуюся в итоге более чем тысячелетнего взаимодействия народов «срединного континента» от Китая до Европы. Люди на данном пространстве обладают особенной евразийской идентичностью²⁶.

Мы не идеализируем «россицентричную» парадигму, признавая её достоинства и недостатки. Для исторической науки некорректно наделять участников событий прошлого, особенно – предельно абстрактные категории «власть», «народ», «общество» неизменной, якобы извечно присущей им ментальностью. В частности, малодоказуема позиция православного мыслителя А.С. Панарина, по которой «народ является социоприродным образованием – совместным продуктом истории и географии. Он олицетворяет симбиоз с неповторимой в своем своеобразии природой и со столь же уникальной, духовно и нравственно освоенной историей»²⁷. Из столь неисторического тезиса следует категоричный вывод о приверженности русского народа духовным и нравственным принципам, которые извечно определяют его «национальный характер», прежде всего соборность (умение ставить интересы общества и государства выше личных).

Другая крайность: в ряде республик России с преобладанием местных этнических и религиозных традиций сформировалась «национальная» историография, представители которой стремятся «размыть» русское ядро и православную доминанту российской истории. Обычно это делается путём искажения термина «евразийство» (его приписывают кочевникам, особенно – тюркским и монгольским народам) или при помощи придумывания локальных цивилизаций («кавказской», «финно-угорской» и др.)²⁸. К слову сказать, теоретически бессмысленно связывать категорию предельно высокого уровня абстракции – цивилизацию с отдельными этническими группами. Северный Кавказ, Сибирь, Дальний Восток, Прибалтика и другие пограничные, полиэтничные территории с точки зрения цивилизационного подхода корректно считать «контактными зонами», «фронтиром» российской цивилизации²⁹, но не более того. В таких зонах складывалась гибридная, сложносоставная идентичность, что подтверждают примеры казачества, сибиряков-старожилов, христианских народов Кавказа и Крыма (греков, армян, грузин).

²⁶ Ирина Орлова, *Евразийская цивилизация: Социально-историческая ретроспектива и перспектива* (Москва: Наука, 1998), 109, 112.

²⁷ Александр Панарин, *Россия в циклах мировой истории* (Москва: Издательство Московского университета, 1999), 147–149.

²⁸ Владислав Исламов, „Евразийская цивилизация: социально-онтологические и методологические аспекты исследования“ (Дис. ... канд. филос. наук, Башкирский гос. университет, 2002); Рамазан Абдулатипов, „Кавказская цивилизация: самобытность и целостность“, *Научная мысль Кавказа*, no. 1, (1995): 3–17; Владимир Кокко, „Ветви финно-угорского племени“, accessed August 28, 2017, www.inkerinliitto.ru/lektsiya-vladimira-kokko-vetvi-finskogo-plemeni/.

²⁹ Вадим Серов, „Понятие контактной зоны в исторической науке“, accessed August 28, 2017, <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=3065>.

На наш взгляд, надэтничная имперская («неоевразийская») парадигма «страны – континента» с признанием консолидирующей роли русско-православного ядра³⁰ наиболее созидательна. Следует подчеркнуть, что, в противоположность западной цивилизации, российская не ассимилирует этнические и конфессиональные меньшинства, а интегрирует их в имперское общество и государство. Великорусское большинство населения несло на себе повышенную налоговую, административную и военную нагрузку, то есть находилось в состоянии «положительной дискриминации»³¹. Достаточно вспомнить, что в эпоху Ивана Грозного дворяне-мусульмане завоёванного Казанского ханства массово принимались на русскую государственную службу и получали в пожалование русских крепостных крестьян. Значительная часть дворян и чиновников в империи XVIII – начала XX вв. была немцами-протестантами, поляками-католиками и др.

Проблема синтеза этнических и конфессиональных сегментов российской цивилизации является основной в концепции неоевразийства, развиваемой А.Г. Дугиным (с позиций философии и геополитики, а не исторической науки). Но взгляды А.Г. Дугина уже стали определённым «общим местом», проникнув в профессиональные исторические исследования. Евразия признаётся не просто географической средой развития российского общества, а многорелигиозным и полиэтничным союзом государств. Ядром евразийской империи, по мнению Дугина, является русский народ, но при равенстве религий и народов, при общей идеологии: «Устройство общества должно быть основано на его религиозно-культурной специфике»³². Цивилизационные ценности и организационные принципы России связываются в доктрине А.Г. Дугина именно с народом (обществом), а не с государством: «когда мы говорим о стране, об исторической общности, о культуре, о форме специфической цивилизации, мы подразумеваем, что субъектом истории, который мы рассматриваем, является «народ». Типы государственности, хозяйственные механизмы, культурные модели, идеологические надстройки меняются, сменяют друг друга и поколения. Но нечто остаётся постоянным сквозь все эти трансформации. Эта постоянная величина, живая в течение долгих веков и на обширных пространствах, и есть народ. Говоря и думая о России, мы думаем не столько о государстве, сколько о той внутрен-

³⁰ Ирина Орлова, *Евразийская цивилизация: Социально-историческая ретроспектива и перспективы* (Москва: Наука, 1998); Андрей Кошкин, Валерий Черданцев, *Россия как государство – цивилизация: современная российская нация* (Москва: ООО «Белый ветер», 2017).

³¹ Леонид Милов, *Великорусский пахарь и особенности исторического процесса* (Москва: РОССПЭН, 2001), 566–567.

³² Александр Дугин, *Война континентов (современный мир в геополитической системе координат)* (Москва: Академический проект, 2014), 97.

ней жизни Государства, которой является народ. Государство – лишь форма, народ – содержание»³³.

Политическая «матрица» российского общества исторически включает в себя систему идей и ценностей, выросших на почве православного мировоззрения: соборность, единство духовной и светской власти (симфонию), морализм права, «добротолубие». Причём российская цивилизация, по справедливым словам Н.А. Нарочницкой, «стоит особняком в христианском мире... Именно из рук Византии Русь получила и Веру, и учение о симфонии властей, и бесценный опыт Святых Отцов, и уроки молитвенного подвига, и духовный опыт исихазма – синергию – Возрождение Востока»³⁴. В исторических исследованиях Л.В. Милова и Б.Н. Миронова доказано, что такой выбор не был случайностью, а диктовался природными – крайне суровыми условиями жизни в Северной Евразии³⁵. По истокам политическая «матрица» России близка традиционалистскому восточному типу. В основе политической системы до 1861 г. было не самоорганизованное гражданское общество, как на Западе, а идеократическое «государство правды», контролирующее основные потоки власти и собственности. Такая система обеспечивала самостоятельность России в системе государств Европы, создавала условия выживания и интеграции общества³⁶.

Но такое государство сохранялось и воспроизводилось не автоматически, а вследствие эффективности, соответствия экономическим и политическим, международным вызовам своего времени. Например, буржуазно-демократические реформы 1860-х – 1870-х гг. и 1905–1911 гг. по идеологии и институциональным формам были западными, они подрывали традиционное общественное и государственное устройство. Нечто подобное повторилось при «перестройке» и распаде СССР за 1987 – 1993 гг., вызвав невиданный всплеск надежд на «всемирную цивилизацию» и «прогресс». Но гораздо важнее результат волн реформ: поражение, возврат к традиционалистским идеям и построению власти, ослабление реформаторского потенциала общества.

Обратим внимание на «переходное общество», которое способно долго сохранять самобытные механизмы регуляции в ходе навязанных «извне» реформ. Опыт России и многих стран Востока до-

³³ Александр Дугин, „Евразийский Путь как национальная идея“, accessed August 28, 2017, <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=1324>.

³⁴ Наталья Нарочницкая, *Россия и русские в мировой истории* (Москва: Международные отношения, 2003), 98.

³⁵ Леонид Милов, *Великорусский йахарь и осоденности истйорической йроцесса* (Москва: РОССПЭН, 2001); Борис Миронов, *Социальная истйория России йериода имйерии (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демокрайической семьи, йражданской общестйва и йравовой йосударствйва. 3-е изд. В 2 йй.* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003).

³⁶ Евгений Моцелков, *Переходные йроцессы в России: Ойый рейросйекйивно-комйарайивной анализа социальной и йолийической динамики* (Москва: Изд-во Московского государственного университета, 1996), 33, 54, 69–70.

казывает, что подобное «переходное» состояние может длиться веками³⁷. Этот вывод коррелирует с обоснованной в исследованиях истории XX века теорией многоукладности. В частности, Россия переживает вестернизаторскую модернизацию как минимум с начала XVIII в. по настоящее время. Но навязанные в ходе «неорганичного импорта» институты, общественные отношения, идентичности и общественные доктрины, если они выживают в России, то получают адаптированную к национальным условиям форму. Модернизация России всегда была фрагментарной, проводилась усилиями правящих элит «сверху», а не органично вызревала в замыслах институций гражданского общества. Целью такой модернизации было достичь экономической, технологической и военно-дипломатической конкурентоспособности со странами Запада, а вовсе не обеспечить «права человека» и «устойчивое развитие». И данная логика стратегии развития сохраняется сейчас. Предположим, что западническая стратегия модернизации ослабляет Россию и её созидательные возможности близки к исчерпанию. Необходима принципиально новая стратегия развития на основе исторических традиций, цивилизационной матрицы самой России. Такое понимание уже выражено в выступлениях политических лидеров³⁸ и экспертов³⁹.

Подводя итоги, можно сделать выводы о сфере применения и эвристическом потенциале цивилизационного подхода в постсоветской исторической науке России.

Зародившись в качестве историсофской рефлексии об исключительности Европы, термин «цивилизация» постепенно обрел противоположный исходному смысл. В настоящее время цивилизация трактуется как макросоциокультурная система, присущая надэтническому и надгосударственному сообществу в силу самобытности его системы мировоззрения. Политические идеалы, ценности и ориентации деятельности входят как неотъемлемый компонент в «духовное ядро» цивилизации. Этим определяется соотношение цивилизационного подхода с другими исследовательскими стратегиями: историко-нарративной, политической, правовой, социологической, культурологической. Образно говоря, цивилизационный подход позволяет выявить «черты вечного» в краткосрочном историческом процессе; дает возможность сравнить проявления преемственности и новшеств в текущих фактах и явлениях.

Цивилизационный подход применим во всех отраслевых дисциплинах и на всех уровнях исторических исследований. Кратко обозначим отрасли науки, в которых цивилизационный подход дал наиболее зримые результаты либо вызвал актуальные и значимые дис-

³⁷ Светлана Лурье, *Историческая этнология* (Москва: Аспект Пресс, 1997), 173.

³⁸ Владимир Путин, „Выступление 19 сентября 2013 г. на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай»“, accessed August 28, 2017, <http://kremlin.ru/events/president/news/19243>.

³⁹ Вячеслав Никонов, *Российская матрица* (Москва: Русское слово, 2014).

куссии. Это – цивилизационная компонента политических учений и идентичности; социокультурный контекст законодательства и политических идеологий; анализ типологии власти и политических систем; осмысление диалектики имперского и этноконфессионального принципов в государственном строительстве; центр-периферийное взаимодействие; внутригосударственные факторы участия России в международных отношениях.

Российская цивилизация трактуется нами как самобытная, развивающаяся циклически, связанная с континентальным пространством Евразии. Ядро ценностей российской цивилизации определяется православием и русскими этническими традициями, но данная социокультурная система полиэтнична и поликонфессиональна. Она секулярна в своих проявлениях после 1917 г.

В постсоциалистический период развитие исследований российской цивилизации в РФ определялось борьбой между интеллектуальными направлениями: обновленным евразийством (А.Г. Дугин), православным осмыслением истории (А.С. Панарин, Н.А. Нарочницкая) и западничеством (А.С. Ахиезер, И.Г. Яковенко и др.). Сделан вывод о разрыве между конкретно-историческими, специальными исследованиями и историософской традицией. Это состояние профессиональной исторической науки затрудняет выполнение её идеологических и воспитательных задач в современном российском обществе. Автор полагает, что наиболее перспективным для осмысления российской истории как выражения цивилизационных качеств, для урегулирования конфликтов между этнизированными доктринами истории становится обновленное евразийство.

ЛИТЕРАТУРА

- Абдулатипов, Рамазан. „Кавказская цивилизация: самобытность и целостность“ *Научная мысль Кавказа*, no. 1 (1995): 3–17.
- Ахиезер, Александр. *Россия: Кризиска исторической ойыыа*. Москва: Философское общество СССР, 1991. Т. 1.
- Ахиезер, Александр. „Социокультурная динамика России: К методологии исследования.“ *Политические исследования. Полис*, no. 5 (1991): 51–64.
- Дугин, Александр. *Война континентов (современный мир в геополитической системе координат)*. Москва: Академический проект, 2014.
- Дугин, Александр. „Евразийский Путь как национальная идея.“ Accessed August 28, 2017. <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=1324>.
- Дугин, Александр. *Номахия: войны ума. Цивилизации границ: Россия, американская цивилизация, семиты и их цивилизация, арабский Лоюс, иуранский Лоюс*. Москва: Академический проект, 2014.
- Ерасов, Борис. „Социокультурные и геополитические принципы евразийства.“ *Политические исследования. Полис*, no. 5 (2001): 65–74.

- Ерасов, Борис (сост.). *Сравнительное изучение цивилизаций: христомания*. М.: Аспект Пресс, 1998.
- Исламов, Владислав. „Евразийская цивилизация: социально-антропологические и методологические аспекты исследования“. Дис. ... канд. филос. наук, Башкирский государственный университет, 2002.
- Кантор, Владимир. «Есть еврейская держава». Россия: трудный путь к цивилизации. Исторические очерки. Москва: РОССПЭН, 1997.
- Карацуба, Ирина, Курукин, Игорь и Соколов, Никита. *Выбирая свою историю: «Развилки» на пути России: от Рюриковичей до олигархов*. Москва: КоЛибри, 2005.
- Каспэ, Святослав. *Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика*. Москва: РОССПЭН, 2001.
- Кимелев, Юрий (сост., ред. и вступ. ст.). *Философия истории: Антрология*. Москва: Аспект-Пресс, 1995.
- Кокко, Владимир. „Ветви финно-угорского племени“. Accessed August 28, 2017. www.inkerinliitto.ru/lektsiya-vladimira-kokko-vetvi-finskogo-plemeni/.
- Костяев, Александр и Максимова, Надежда. *Современная российская цивилизациология: Подходы, проблемы, понятия*. Изд. 2-е. Москва: Изд-во ЛКИ, 2013.
- Кошкин, Андрей, Черданцев, Валерий. *Россия как государство – цивилизация: современная российская нация*. Москва: ООО «Белый ветер», 2017.
- Ларюэль, Марлен. *Идеология русского евразийства. Мысли о величии империи*. Москва: Наталис, 2004.
- Лурье, Светлана. *Историческая антрология*. Москва: Аспект Пресс, 1997.
- Малинова, Ольга. „Между идеями нации и цивилизации: дилеммы макрополитической идентичности в постимперском контексте.“ В *Политическая идентичность и политика идентичности*, ред. Ирина Семененко, 332–53. Москва: РОССПЭН, 2012. Т. 2.
- Милов, Леонид. *Великорусский пахарь и особенности исторического процесса*. 2-е изд. Москва: РОССПЭН, 2001.
- Миронов, Борис. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. 3-е изд. В 2 т. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003.
- Моцелков, Евгений. *Переходные процессы в России. Опыт ретроспективно-компаративного анализа социальной и политической динамики*. Москва: Изд-во Московского государственного университета, 1996.
- Нарочницкая, Наталья. *Россия и русские в мировой истории*. Москва: Международные отношения, 2003.
- Некlessа, Александр. „A la Carte.“ *Политические исследования*. Полис, no. 3 (2001): 34–46.
- Никонов, Вячеслав. *Российская матрица*. Москва: Русское слово, 2014.
- Орлова, Ирина. *Евразийская цивилизация: Социально-историческая ретроспектива и перспектива*. Москва: Наука, 1998.
- Панарин, Александр. *Православная цивилизация в глобальном мире*. Москва: Алгоритм, 2002.
- Панарин, Александр. *Россия в циклах мировой истории*. Москва: Издательство

- Московского университета, 1999.
- Пивоваров, Юрий. „Русская власть и публичная политика: заметки историка о причинах неудачи демократического транзита.“ *Политические исследования*. Полис, no. 1 (2006): 12–32.
- Платонов, Олег. *Русская цивилизация. История и идеология русского народа*. Москва: Алгоритм, 2010.
- Путин, Владимир. „Выступление 19 сентября 2013 г. на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай»“. Accessed August 28, 2017. <http://kremlin.ru/events/president/news/19243>.
- Серов, Вадим. „Понятие контактной зоны в исторической науке“. Accessed August 28, 2017. <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=3065>.
- Соловей, Вадим и Соловей, Татьяна. *Несостоявшаяся революция: исторические смыслы русского национализма*. Москва: Феория, 2009.
- Умланд, Андреас. „Расцвет русского ультрационализма и становление сообщества его исследователей.“ *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, т. 6, no. 1 (2009): 5–38.
- Цымдурский, Вадим. „Сколько цивилизаций? (С Ламанским, Шпенглером и Тойнби над картой XXI века).“ *Pro et contra*, т. 5, no. 3 (2000): 173–197.
- Яковенко, Игорь. *Познание России: Цивилизационный анализ. 2-е изд., перераб. и доп.* Москва: РОССПЭН, 2012.
- Яковенко, Игорь и Музыкантский, Александр. *Манихейство и иноцинизм: культурные коды русской цивилизации*. Москва: Русский путь, 2011.

ANDREW BARANOV

RESEARCH OF RUSSIAN CIVILIZATION IN POST-SOCIALIST RUSSIA: THE ALTERNATIVES OF NEO-EURASIANISM, ORTHODOX WORLD AND WESTERNISM

The article is devoted to the actual topic of defining the heuristic possibilities of research of Russian civilization in modern historical science. The author's point of view on the essence of Russian civilization as an original, developing cyclically, geopolitically connected with the continental space of Eurasia is argued. The core values of Russian civilization are determined by Orthodoxy and Russian ethnic traditions, but this socio-cultural system is multiethnic and multiconfessional. It is secular in its manifestations after 1917.

In the post-socialist period, the development of Russian civilization research in the Russian Federation was determined by the struggle between intellectual directions: renewed Eurasianism (A.G. Dugin), Orthodox interpretation of history (A.S. Panarin, N.A. Narochnitskaya) and Westernism (A.S. Akhiezer, I.G. Yakovenko and others). The article sets forth the arguments of each of the scientific schools, exposing them to comparison and criticism. A conclusion is drawn about the gap between concrete historical, special studies and the historiosophical tradition. This state of professional historical science makes it difficult to fulfill its ideological and educational tasks in Russian society. The author believes that the most promising for the understanding of Russian history as a manifestation of civilizational qualities, for the resolution of conflicts between the ethnicized interpretations of the past, is renewed Eurasianism.

Key words: Russian civilization, research, post-socialist Russia, alternatives, neo-Eurasianism, Orthodox world, Westernism.

ДУМАНГУЛ М. БАЗАРБЕКОВА¹

АЛИМА Т. ЖИЛКАЈДАР

ПРОБЛЕМЫ БИОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

К. И. САТПАЕВА

АБСТРАКТ: Статья посвящена изучению проблемы биографии как раздела исторической биографистики. В ней представлены вопросы изучения личности в контексте истории, описаны не только научные, но и вненаучные факторы повседневного историографического быта. Согласно антропоцентрической парадигме современных исследований рассмотрены вопросы исторической биографистики на примере одной конкретной личности. В статье анализируется жизненный путь, стремления и достижения выдающегося ученого, геолога, общественного и государственного деятеля казахского народа Каныша Имантаевича Сатпаева.

Ключевые слова: историческая биографистика, антропологический подход, личность, К.И.Сатпаев, металлургия, геология

---

¹ dumanbaz2013@gmail.com

Медная дорога золотого человека.

«Рано оборвалась жизнь этого замечательного человека, светоча науки и разума, друга и товарища многих. Он был гордостью своего народа, жил и трудился во имя его процветания. Служение народу он считал высшим идеалом своей жизни...»

А. Х. Маргулан

Биография – особый род исследования, это своеобразная «предыстория о том, как этот человек стал великим». Биографический метод представляет собой анализ, сконцентрированный на каком-то определенном индивиде, образе его жизни, среде обитания и различных социальных процессах происходящих на протяжении всей его жизни. Для ученых анализ биографии – это один из способов исследования жизненного пути представителя определенного социального слоя в конкретную историческую эпоху. Биографический метод позволяет выявить закономерности общественных процессов в индивидуальной жизни, а также механизм событий единичной жизни в тенденции общественного развития.²

Историческая биографистика имеет давние исторические, источниковедческие и историографические традиции. Историография биографического жанра представляет собой самостоятельное направление в современной исторической науке, так как историками, философами, литераторами, психологами и другими представителями гуманитаристики накоплен огромный материал, нуждающийся в осмыслении. Предварительный анализ этого материала позволил выделить ряд определений биографии, в которых отражено авторское отношение к сущности биографии, ее смысловому наполнению. Наиболее полным определением является следующее: «Исторической биографией в полном смысле слова принято считать лишь такое жизнеописание, где в центре внимания находится развитие неповторимой человеческой личности, раскрытие ее внутреннего мира, разумеется, в тесной связи с эпохой и делом, которому эта личность себя посвятила». Известен ряд классификаций исторической биографии по типу, виду, объекту исследования. Каждая такая классификация имеет свою специфику и право на существование, и отличается от другой авторскими критериями, характеризующими сущность биографии. Разные определения понятия «историческая биография» санкционируют различные типы исторических биографий. Обобщая многочисленную литературу по этой проблематике, можно выделить следующие типы: летопись жизни и деятельности, энциклопедия жизни и творчества (хронология), книги с обозначением «Материалы для биографии», монография типа «жизнь и творчество», научная биография, критико-биографический очерк, научно-популярная биография, краткая биографическая справка. Все они равноправные, но не равнозначные, каждый тип имеет свои особенности, свои

² *История Казахстана: белые ййына* (Алма-Ата: Казахстан, 1991.), 25.

цели и задачи, но все они являются компонентами исторической биографии.³ Вместе с тем в большинстве методологических работ по истории сквозит идея о «смерти биографического жанра» в наши дни. Жак Ле Гофф во введении к своей биографической работе о Людовике IX так описывал эту ситуацию: «За последние годы опубликовано великое множество биографий, ибо этот жанр вошел в моду; можно подумать, что речь идет о пустячном деле: собери документы (что, как правило, вполне возможно) да еще мало-мальски владей пером. Чувство неудовлетворенности, которое вселяли в меня эти сочинения, заставило меня задуматься об особенностях жанра исторической биографии и о предъявляемых к нему требованиях». В таком жанре исторического исследования, как биография, сложилась парадоксальная ситуация: с одной стороны, историки указывают на не разработанность и сложность жанра исторической биографии, с другой, не обращая внимания на этот факт, появляются новые диссертации с биографиями тех или иных деятелей.⁴

На другую проблему биографического исследования, связанную с ролью детства в реконструкции жизни героя, указывали еще основатели журнала «Анналы» Марк Блок и Люсьен Февр. Суть ее в том, что биографические источники могут обеспечить адекватную информацию о характеристиках взрослого, но не о детстве персонажа. Вопрос усложнялся и трудностью установления эмоциональной значимости этих документов для исследуемой личности. Учитывая сложность подбора источниковой базы для реконструкции детства героя, многие исследователи видели решение этого вопроса в использовании методов психоистории. Они показывали, что без ответов на такие вопросы, как «как рос исторический персонаж»; «на каких основах строились семейные отношения»; «как и почему менялись обычаи в семье» и т. д., невозможно реконструировать биографию личности. Психоисторическое направление вызывало и продолжает вызывать немало споров в историографии. До недавнего периода в отечественной исторической науке оценка психоисторических научных концепций довольно часто была негативной. Связано это было, прежде всего, с господствующим методологическим марксистским подходом к истории. В то же время не отрицалось, что психоистория успешно интегрирует различные научные дисциплины, позволяя проводить качественное междисциплинарное исследование.⁵

Так каждая эпоха извлекает из прошлого созвучные ей имена, аккумулируя в них интерес современников. На современном эта-

³ Евгений П. Александров, „Историческая биография как историографическая проблема: к изучению вопроса“. *Учение зайиски*, 4 (2008): 223–224.

⁴ Данил А. Жуйков, „Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии“. *Весійник Челябинской іосударственной университетіа*, 25, 279 (2012): 133–134.

⁵ Жуйков, *Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии*, 135.

пе благодаря антропологическому повороту в гуманитарных науках проблема роли личности в истории стала одной из приоритетных.

Эти люди могут быть известны и не очень, может для кого-то они просто не интересны. Но все согласится с тем, что это личности, реализовавшие себя люди, у них есть чему поучиться, впрочем, как и у любых других людей. Несомненно то, что каждый сможет найти в их истории что-то для себя, свое. Каждая история личности является наглядным примером для всех, ценным опытом, вдохновением, поможет принять правильное решение.

В конце XX века историки, социологи получили методологический инструментарий для написания биографии как научного исследования. Более того, в биографических исследованиях можно «ухватить индивидуальное в истории, человеческое ее измерение, ускользающее и растворяющееся в смене социальных формаций, эпох и парадигм».⁶

Исследователями отмечается, что историческое исследование, в котором нет представления о важнейших деятелях, нет общеисторического фона, отсутствуют понимание и ощущение изображаемого периода, не может считаться полноценной работой, что наличие сменяющих друг друга абстрактных и предвзятых схем максимально требует конкретного исследования отдельной человеческой личности, но такой личности, которая сыграла важную историческую роль, отразила в себе основные этапы в развитии общества и помогла раскрыть закономерности и особенности исторического процесса

Ученый не просто задается целью иллюстрировать историю жизнеописаниями, а выявляет типы людей прошлого, в которых видит реального человека и его историческую роль в обществе, определяет, как выдающийся деятель выполняет свою историческую миссию.

Современные биографические методы основаны на изучении личности в контексте истории. Чаще всего акцентируется вопрос: в результате каких механизмов и событий рождается какая-либо конкретная личность, и как в дальнейшем она формирует свою судьбу, какой был тот мир, на чем основывался, чем отличался.

Данный аспект исследования дает возможность через призму личности великого ученого охарактеризовать развитие индустрии и науки в Казахской ССР, и вообще развитие КазССР.

В истории казахского народа и моей страны академик Каныш Имантаевич Сатпаев был не только феноменальным провидцем тайн земных недр, выдающимся ученым-геологом и организатором науки, а прежде всего крупнейшим для своего времени мыслителем и естествоиспытателем. Он признано являлся выдающимся общественным и государственным деятелем, тонким политиком, внесший свой вклад в цивилизованное индустриальное развитие Казахстана.⁷

⁶ Манаш Козыбаев, *История и современность* (Алматы: Ғылым, 1991.), 76.

⁷ Сарикбек Ж. Даукеев, „Выдающийся геолог и ученый“, у: Каменев Е.А. ур. *Сборник статей «Мир Сайыбаева»* (Алматы: Шартапап, 1999), 13–14.

Доктор геолого-минералогических наук, профессор, первый директор Института геологии казахского филиала Академии наук Союза Советских Социалистических Республик (далее – СССР), заместитель Председателя этого филиала, академик Академии наук СССР, организатор и первый президент Академии Наук Казахской ССР, лауреат Государственной и Ленинской премии – этот список можно еще долго продолжать.

Каныш Имантаевич родился 12 апреля 1899 года в Павлодарском уезде Семипалатинской области. Он был младшим в семье: у него были старшие брат и сестра. Это были тяжелые годы, годы революции с 1905 по 1907 года, когда усилилась колониальная политика царизма, которая выражалась процессом изъятия казахских земель, происходил активный вывоз скотоводческого сырья, минеральных ресурсов из края.

С 1909 по 1911 годы учился двухклассной школе, а в 1914 году поступает в семипалатинскую учительскую семинарию – единственное доступное для него по тем временам учебное заведение

На рубеже 20-30-х годов казахский народ испытал на себе тяжелейшие годы коллективизации, затем беспощадный и беспросветный голод, который далее сопровождался годами кровавой репрессии.

Но, несмотря на это, преодолевая все трудности, К.И.Сатпаев в 1926 году успешно окончил Томский технологический институт и стал первым казахом с дипломом горного инженера-геолога. Каныш Имантаевич был направлен в Атбасарский трест цветных металлов на должность начальника геологического отдела.

К.И.Сатпаев возглавил геологический отдел треста «Атбасцветмет». На его долю выпала серьезная задача – проведение первых стационарных геологоразведочных работ по планомерному выявлению запасов полезных ископаемых в Жезказган-Улытауском районе. В отличие от англичан и Геологического Комитета при Совете народных комиссаров, которые оценивали запасы Жезказгана как скромные, Каныш Имантаевич был убежден в огромных запасах руд в этом регионе. В 1932 году К.И.Сатпаев публикует первую научную монографию «Джезказганский медно-рудный район и его минеральные ресурсы». К тому времени было установлено, что в рудах Жезказгана более 2 млн. тонн меди, а не 60 тыс. тонн, о которых говорили английские специалисты и сотрудники из Геологического комитета при Совете народных комиссаров. Это было доказательством научного предвидения Каныш Имантаевича. В 1934 году на сессии Академии наук СССР он выступает с докладом «Медь, уголь, железные, марганцевые руды и другие полезные ископаемые Джезказган-Улытауского района», в котором всесторонне обосновывает богатые перспективы Жезказганского месторождения и всего района.⁸

Необходимо отметить, что и по сей день ведется добыча меди и других сопутствующих металлов на месторождениях Жезказ-

⁸ Даукеев, *Выдающийся геолог и ученый*, 14.

ган-Улытауского района. Более того, жезказганская медь признана эталоном качества на Лондонской бирже металлов. А компания «Казахмыс» – крупная горнорудная и металлургическая компания, которая занимает одиннадцатое место в мире по выплавке меди, и производит 90% всей меди Казахстана.

В настоящее время по республике известны 493 месторождения, содержащих 1225 видов минерального сырья.

Наша республика занимает первое место в мире по разведанным запасам цинка, вольфрама и барита, второе – серебра, свинца и хромитов, третье – меди и флюорита, четвертое – молибдена, шестое – золота.

По объему запасов полезных ископаемых моя страна занимает первое место среди стран Содружества Независимых Государств по хромовым рудам и свинцу, второе – по запасам нефти, серебра, меди, марганца, цинка, никеля и фосфорного сырья, третье – по газу, углю, золоту и олову. По добыче серебра, хромитов, свинца и цинка республика занимает первое место, второе – по добыче нефти, угля, меди, никеля и фосфорного сырья, третье – по добыче золота.

Все это результат плодотворной деятельности казахстанских ученых и, конечно же, Каныш Имантаевича Сатпаева.

Позже Каныш Имантаевича напишет: «Мне выпала великая честь поднимать социалистическую индустрию..., создавать передовую науку в Казахстане».⁹

В трудных условиях военного времени свою кипучую деятельность К.И.Сатпаев направил на организацию работы для защиты страны от фашизма. Роль Каныш Имантаевича в становлении индустрии СССР, далее в Казахской ССР трудно переоценить

В период с 1919 по 1924 годы Каныш Имантаевич написал учебник по алгебре, состоящий из 1642 страниц. Данный труд вошёл в историю как первый школьный учебник по алгебре на казахском языке. За свою жизнь Каныш Имантаевич написал свыше 640 научных работ.¹⁰

К заслугам Каныш Имантаевича относится также то, что он привёл в науку и воспитал ряд научных кадров, впоследствии ставших крупными учёными и существенно повлиявшими на развитие казахстанской науки. Одним из таких людей является учёный-энергетик Ш.Ч. Чокин. По настоянию К.И.Сатпаева в 1943 году Шафик Чокинович был переведён с треста Казсельхозэлектро в КазФАН СССР заведующим сектором энергетики. Это стоило Канышу Имантаевичу конфликта с наркомом земледелия Казахской ССР А. Д. Даулбаевым, который не хотел отпускать Ш.Чокина. Впоследствии Ш.Чокин станет крупным учёным, основателем казахстанской энергетической науки. В своих мемуарах «Четыре времени жизни» он вспоминал: «Каныш Имантаевич для меня – пример одержимости в науке, пример того, как надо

⁹ Гадлет Батырбеков, „Из когорты славных“, у: Каменев Е.А. ур. *Сборник сыйайей «Мир Сайыбаева»* (Алматы: Шартарапс, 1999), 273.

¹⁰ Каныш И. Сатпаев, *Собрание сочинений в 3-х томах* (Москва: Наука, 1982).

жить для своего народа. С его лёгкой руки я ушёл в науку, что считаю даром судьбы».¹¹

Помимо Ш.Чокина, Каныш Имантаевич привёл в науку академика А. Х. Маргулана. Алькей Хаканович впоследствии стал крупным учёным-археологом и основателем казахстанской археологической науки. К.И.Сатпаев заметил талант геолога Ш.Е.Есенова, и впоследствии министр геологии Казахской ССР. Каныш Имантаевич также привёл в науку Е.А.Букетова, назначив его директором химико-металлургического института Академии наук Казахской ССР в 1960 году. Впоследствии Евней Арстанович стал автором ряда крупных открытий в химической науке и лауреатом Государственной премии СССР.

Заслуженно многие годы Каныш Имантаевич был в центре всеобщего внимания. Он неоднократно избирался депутатом в Верховные Советы страны и республики, удостоивался высоких наград. Только лишь орденом Ленина он был награжден четырежды! Ему присуждались Ленинская и Государственная премии, он избирался действительным членом союзной и Казахской Академии Наук, почетным академиком Таджикской Академии Наук, членом многих общественных организаций Союза и мира.

Материальным воплощением многогранной деятельности Каныш Имантаевича стали не только Большой Жезказган и Жезды, но и крупнейшие горно-металлургические комплексы Центрального Казахстана, востока и юга республики, ему принадлежит особая заслуга в разработке нефтяных и газовых месторождений запада.

Сегодня имя выдающегося ученого, организатора науки и практики, обаятельного человека и чуткого наставника, подлинного патриота своего народа Каныша Имантаевича носят город в Карагандинской области, почти в каждом городе есть улица его имени. В республике также имеются школы и другие организации образования и просвещения, которые были названы его честь: Казахский национальный технический университет, Экибастузский инженерно-технический институт. Проводятся юбилейные научные чтения и конференции имени К. И. Сатпаева. Так, в Павлодарском государственном университете с 2001 года, проводится международная научно-практическая конференция «Сатпаевские чтения».¹²

В республике действует Международный фонд имени К.И.Сатпаева, учреждены премия в области естественных наук и стипендия его имени.

Память о Каныша Имантаевиче выбита в мраморе и вылита в бронзе. Памятники установлены в Алматы, Атырау, Жезказгане, Актау, Караганде, Павлодаре, Аксу, Баянауле.

¹¹ Айтмухамед А. Абдулин, „Выдающийся ученый, организатор науки, общественный деятель“, *Вестник РАН*, 3 (1999), 259.

¹² Умирзак Судтангазин, „От кочевья до академии (к 90-летию со дня рождения академика К. И. Сатпаева)“, *Вестник АН СССР*, 6 (1989), 103.

Его имя увековечено в названиях минерала сатпаевит, горной кольцевой структуры (Большое кольцо Сатпаева), ледника на северном склоне хребта Джунгарском Алатау и горной вершины, цветов (Остролодочник Сатпаева, сорт гладиолуса и сирени).

Его имя известно и увековечено не только на его родной земле, но и в космосе. В безбрежных просторах Вселенной, на расстоянии сотен миллионов километров от Земли совершает свой вечный ход планета-астероид 2402 «Сатпаев», открытый астрономом Н.С.Черных.

Память великого ученого чтят и в России. В городе его студенчества Томске на Аллее геологов установлен бюст Каныша Имантаевича, вторым после его учителя М. Усова.

Современники ученого отмечают, что Каныш Имантаевич был всесторонне развитым ученым, который мог стать и замечательным писателем, и историком, и вдумчивым педагогом, и математиком. Великий казахский писатель, драматург, Мухтар Ауэзов писал: «Большая особенность Каныша заключалась в том, что он и с химиком, и с биологом, и с физиком, и с медиком, да и с историком и филологом может разговаривать на их научном языке».¹³

Хочется отметить, что Каныш Имантаевич был великим и одновременно простым, скромным человеком. Природа наделила его красноречием, высоким ростом, благородной осанкой, большой головой. Он выделялся в любой толпе, его замечали всегда первым и запоминали. Современниками описывается такой случай в Англии, в 1947 году, когда Каныш Имантаевич посетил эту страну в составе советских парламентариев. Во время неофициального приема У.Черчилль, экс-премьер-министр Великобритании, задал ему шуточный вопрос: «Все ли казахи такие, богатырского сложения, рослые, как вы?» – «О нет, господин Черчилль, среди казахов я самый маленький, мой народ выше меня!» – ответил академик К.И.Сатпаев.¹⁴ Даже после этих слов можно понять, как он предан своему народу.

Каныш Имантаевич был неуемным человеком: постоянно стремился к знаниям, интересовался всем новым, неизведанным и не только в избранной им профессии геолога. Он интересовался археологией, исследовал каменные изваяния, наскальные рисунки, архитектурные памятники. Важной его находкой является плита с надписью Тимура, обнаруженная вблизи хребта Улытау на склоне горы Алтыншока. Теперь эта плита находится в одном из залов Эрмитажа.

В процессе обучения данная работа несет не только теоретическую, но и воспитательную функцию. У Каныша Имантаевича и других известных личностей казахского народа есть чему поучиться, впрочем, как и у любых других людей, которые встречаются на нашем жизненном пути. У всех у нас свой путь, свои ошибки, своя исто-

¹³ Судтангазин, *Ой кочевья до академии (к 90-летию со дня рождения академика К. И. Сайыяева)*, 104.

¹⁴ Медеу Сарсеке, „Семь великих свершений академика Сатпаева“, у Каменев Е.А. *Сборник сйайей «Мир Сайыяева»* (Алматы: Шартарапс, 1999), 169.

рия. Но учиться, как известно можно и на чужих ошибках, а возможно наши студенты смогут найти из истории этих людей новые идеи.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, П. Евгений. „Историческая биография как историографическая проблема: к изучению вопроса“. *Учение зайиски*, 4 (2008): 223–227.
- История Казахстана: белые пятна*. Алма-Ата: Казахстан, 1991.
- Козыбаев, Манаш. *История и современность*. Алматы: Ғылым, 1991.
- Даукеев, Ж. Сарикбек. „Выдающийся геолог и ученый“, у: Каменев Е.А. ур. *Сборник статей «Мир Сайыяева»*, 12-20. (Алматы: Шартарапс, 1999).
- Жуйков, А. Данил, „Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии“, *Вестник Челябинского государственного университета*, 25, 279 (2012): 133–136.
- Батырбеков, Гадлет. „Из когорты славных“, у: Каменев Е.А. ур. *Сборник статей «Мир Сайыяева»*, 273-275. (Алматы: Шартарапс, 1999).
- Сатпаев, И. Каныш. *Собрание сочинений в 3-х томах*. Москва: Наука, 1982.
- Абдулин, А. Айтмухамед. „Выдающийся ученый, организатор науки, общественный деятель“, *Вестник РАН*, 3 (1999): 258-260.
- Судтангазин, Умирзак. „От кочевья до академии (к 90-летию со дня рождения академика К. И. Сатпаева)“, *Вестник АН СССР*, 6 (1989): 102–106.
- Сарсеке, Медеу. „Семь великих свершений академика Сатпаева“, у Каменев Е.А. ур. *Сборник статей «Мир Сайыяева»* 168–177. (Алматы: Шартарапс, 1999).

DUMAN BAZARBEKOVA

ALIMA ZILKAYDAR

PROBLEMS OF BIOGRAPHICAL RESEARCHES OF K. I. SATPAYEV

The article is devoted to the study of biography as a section of the historic biographical. It presents problems in the study of personality in the context of the history described not only scientific and non-scientific factors historiography of everyday life. According to the anthropocentric paradigm of modern studies addressed the issues of the historical biographical for example, one specific person. The article examines way of life, aspirations and achievements of the prominent scientist, geologist, statesman and public figure of the Kazakh people of Kanysh imantaevich Satpaev.

Key words: historical biography studies, anthropological approach, the personality of K.I. Satpayev, metallurgy, Geology.

MILIVOJ BEŠLIN¹

MOMIR SAMARDŽIĆ

POSTFAKTUALNA ISTORIJA: SAVREMENI REVIZIONISTIČKI IZAZOVI ISTORIOGRAFSKOJ METODOLOGIJI U SRBIJI

Apstrakt: Polazeći od teorijsko-metodoloških postavki zanata istoričara, rad ima intenciju da analizira fundamentalne savremene izazove naučnoj metodologiji istorijske nauke. Smeštajući historiografiju u kontekst vremena u kome deluje, u radu će se posebna pažnja posvetiti revizionističkim tendencijama u domaćoj historiografiji, kao konstitutivnim u nastanku historiografije oslobođene preskriptivnih normi i principa naučne metodologije, ali i precizno utvrđenog fakticiteta. Pod uticajem ne samo globalnih već i sasvim specifičnih domicilno-partikularnih ideoloških obrazaca poslednje tri decenije, istorijski revizionizam je proizveo školu mišljenja koja u prvi plan umesto epistemoloških i heurističko-interpretativnih ciljeva i zadataka istorijske nauke, stavlja različite ideologijske pojavne oblike etničkog nacionalizma kao dominantne društvene matrice u savremenosti.

Ključne reči: historiografija, revizionizam, metodologija, četnički pokret, nacionalizam, istorijski izvori, Srbija.

---

¹ milivoj.beslin@gmail.com

U danas već klasičnom priručniku za studente istorije, engleski istoričar Džon Toš ističe da je primenu istorijskog metoda često moguće svesti na „očiglednu lekciju iz zdravog razuma“.² Lapidarno sročena, ali ne i netačna, Tošova opaska upućuje na ključnu razliku između naučno-racionalnih i mitsko-ideoloških aspekata pisanja o prošlosti, odnosno između znanja o prošlosti utemeljenog na istraživanju i kolektivnog pamćenja zajednice koja prevashodno teži potvrđivanju sopstvene samobitnosti, nezavisno od rezultata nauke, ukoliko ih ona ne podupire. Pod istorijskim metodom podrazumevamo skup pravila i postupaka čiji je osnovni smisao da osigura put od pronalaženja izvora, njihove selekcije, određivanja autentičnosti izvora, verodostojnosti njegovog svedočenja o nekoj prošloj pojavi, do uklapanja tih iskaza u širu istorijsku celinu,³ odnosno do definisanja odgovora na postavljeno istraživačko pitanje kroz interpretaciju povezanosti istorijskih činjenica, čime rezultat istorijskog istraživanja postaje spoj dinamičke istorijske dimenzije i međusobne povezanosti društvenih činjenica u određenom trenutku. Drugim rečima, Tošova percepcija istorijske metodologije u suštini nas upućuje na osnovne postulate zanata istoričara i korpus znanja stečenih tokom gotovo dva veka razvoja discipline (od nemačkog istorizma i temeljnih principa tradicionalnog historiografskog metoda 19. veka do transdisciplinarnog koncepta „nove istorije“ 20. veka), kao pretpostavke „metodologije zdravog razuma“, da je tako nazovemo.⁴

Definisanjem problemskog pristupa istraživanju prošlosti, nasuprot prepričavanju prevashodno političkih događaja, kao i širenjem spektra istraživanja na različite aspekte ljudskog života u prošlosti, „nova istorija“ nametnula je koncept transdisciplinarnosti, podrazumevajući upotrebu različitih vrsta teorija, koncepata i modela formiranih u okviru drugih društveno-humanističkih, pa i prirodnih, nauka, kao oruđa koje istoričaru treba da omogući snalaženje u mnoštvu ostataka prošlosti i, uočavanjem povezanosti pojava i procesa, predstavlja okvir za istorijsku interpretaciju.⁵ U tom smislu, od posebnog značaja je bila postmodernistička kritika u poslednje dve decenije 20. veka, koja je, dovođenjem u pitanje osnovnih postulata zanata istoričara, epistemoloških dometa istorijske nauke, mogućnosti objektivnog poimanja prošlosti uopšte, te, u krajnjoj liniji, ukazujući na stvarne slabosti historiografske metodologije, vodila ka novom okretanju historiografske struke ka sebi samoj, preispitivanju i (samo)kritičkom promišljanju, ali i uspešnom ukazivanju na neutemeljenost osnovnih zamerki postmodernističke kritike.⁶

U (pre)oštroj, i u srpskoj historiografiji marginalizovanoj, kritici dominantnih trendova u njenom razvoju u poslednja dva veka, Miroslav Jova-

² Џон Тош, *У истраживању за историјом: циљеви, методе и нови правци у истраживању савремене историје* (Београд: Клио, 2008), 141.

³ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996), 364–365.

⁴ Sam Toš je napomenuo da je „u pitanju zdrav razum koji je primenjen s više sistema i sumnjičavosti nego u svakodnevним prilikama i uz podršku čvrstog istorijskog konteksta“.

⁵ Јирген Кока, *О историјској науци: ослици* (Београд: СКЗ, 1994), 110–143.

⁶ Ричард Ц. Еванс, *У одбрану историје* (Београд: СКЗ, 2007).

nović je zaključio da su se posle Drugog svetskog rata „postavke klasičnog istorizma apsolutno proširile i nametnule kao jedina naučna paradigma“, odnosno da je srpska historiografija bila „udaljena ne samo od postmodernističke kontroverze, već i od ključnih metodoloških i teorijskih dilema, razmišljanja i polemika koje obeležavaju glavne tokove razvoja svetske historiografije u poslednjih više od pola veka“.⁷ Iako je zanemarila prisustvo podsticaja „nove istorije“, ali i nedogmatskog iščitavanja Marksa, koji su uočljivi u jugoslovenskoj historiografiji socijalističkog razdoblja,⁸ Jovanovićeva osnovna teza suštinski je bila tačna kada je reč o dominantnim tokovima srpske historiografije.⁹ Polazeći od široko prihvaćenog i naučno zasnovanog uverenja u savremenoj svetskoj historiografiji, da nije moguće doći do relativno celovite slike o prošlosti bez transdisciplinarnosti, odnosno primene dostignuća drugih nauka, ne čini se dovoljno jasnim uzrok zbog kojeg srpska historiografija poslednjih decenija u značajnoj meri nastavlja da ignoriše postignute rezultate i dominantne tokove u istraživanju savremenih društvenih fenomena u njihovom istorijskom kontinuitetu.¹⁰ U tom smislu, posebno je paradigmatičan slučaj zanemarivanja rezultata sistemskih društvenih nauka koje tragaju za osmišljenom i razrađenom vizijom društvenog determinizma, odnosno makroteorijama društvenog razvoja, koje usmeravaju pravce i mehanizme razvoja istorijskih pojava i procesa.¹¹

Zahvaljujući višedecenijskom zanemarivanju dominantnih tokova transdisciplinarno usmerene svetske historiografije, podrazumevajući tu i preispitivanja koja su bila posledica postmodernističke kritike, srpska historiografija, utemeljena na tradicionalnoj istoricističkoj paradigmi, lako je ne samo podlegla talasu ekspanzije nacionalističke ideologije i remitologizacije istorijske svesti od osamdesetih godina 20. veka, već je bila u njegovim prvim redovima. Pored renesanse romantičarskog pristupa „zlatnom dobu“ srednjovekovne prošlosti u javnom diskursu, pa čak i paraistoriografskog okretanja „antičkoj“ prošlosti Srba, srpska paranaučna, vannaučna, pa čak i naučna historiografija, posebno je aktivno učestvovala u delegitimizaciji vladajuće socijalističke paradigme kroz radikalnu (re)interpretaciju istorije Jugoslavije, s posebnim fokusom na Drugi svetski rat. Rečima Kita Dženkinsa, britanskog postmodernističkog istoričara, „iako se profesionalni istoričari u golemoj većini prikazuju naučnim i nezainteresova-

⁷ M. Jovanović, „Историографија и криза“, у М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009), 52-56.

⁸ О неzanemarljivim dometima zagovaranja teorijskog i metodološkog preobražaja istorijske nauke u hrvatskoj historiografiji videti u: В. Јанковић, *Мијенjanje се се same: преобразе хрватске историографије касног социјализма* (Загреб: Средња Европа, 2016).

⁹ Smatramo važnim istaći da je, bez obzira na dominantne historiografske tokove o kojima govori Jovanović, posebno u deceniji nakon objavljivanja *Krise историје*, etabliranjem mlađe generacije istoričara, u srpskoj historiografiji učinjen određeni pomak ka naučno utemeljenoj, transdisciplinarnoj interpretaciji prošlosti.

¹⁰ М. Бешлин, „Продор теоријског у историографију: Смитов етнички потенцијал као Броделовско moyen durée“, *Споменица Историјској архиви „Срем“* 9 (2010): 250-252.

¹¹ Koristan pregled u: Čarls Tili, *Suočavanje sa društvenom promenom: makro društvene strukture, procesi i komparacije* (Filip Višnjić: Београд, 1997).

nim, iako su oni sigurno na neki način „distancirani“ od događaja o kojima pišu, ipak je primerenije posmatrati ih kao praktičare koji ne samo da nisu isključeni iz tih ideoloških borbi, već imaju u njima vrlo istaknutu poziciju; odnosno posmatrati profesionalne istorije kao iskaze koji pružaju uvid u to kako dominantne ideologije danas „naučno“ oblikuju istoriju“.¹² Savremeni srpski istorijski revizionizam predstavlja paradigmatičan primer navedenog trenda.

***

Dominantna i sveprožimajuća ideološka paradigma politike identiteta ima svoje specifične manifestacije u gotovo svim društvima, a posebno u postsocijalističkim, u kojima je restauracija kapitalizma i politička i ekonomska tranzicija prošla brutalnije i uz znatno povećanje ekonomske i društvene nejednakosti.¹³ Nesumnjivo u ta društva se može ubrojati i ovdašnje, utemeljeno na nacionalizmu kao jedinjoj tradiciji, patrijarhalnosti, autoritarizmu, ali u savremenosti i principima komercijalizacije, pauperizacije, monopolizovanog tržišta, korupcije, nejednakih šansi i odsustvu vladavine prava. Svoj izraz društvo opterećeno i ratnim porazom i kolektivnom frustracijom traži u retuširanoj slici prošlosti iz koje je potisnut, marginalizovan ili temeljno reinterpretiran svaki narativ koji dovodi u pitanje hegemoni diskurs, jer je novoj paradigmi potrebna i „nova“ prošlost iz koje će da crpi legitimitet.¹⁴ Glavna uporišna tačka ovog revizionističkog procesa je u historiografiji, čiji se institucionalni predstavnici najviše ističu u proliferaciji i diseminaciji novih obrazaca. Revizionizam se, međutim, javlja u svim društvenim sferama, u umetnosti, kulturi, obrazovanju, pravu, medijima itd. jer samo takvim, totalizujućim pristupom omogućava se potpuna transformacija kolektivnog pamćenja.

Prošlost legitimira. Od epohe konstituisanja evropskih nacija, u „pogrešnom“ pamćenju istorije je tražen osnov i smisao postojanja identiteta koji je imao intenciju da svojom dominacijom ukine ili marginalizuje sve ostale – nacionalnom identitetu. Legitimacijska osnova na kojoj su intelektualne elite u Evropi 19. veka vršile nacionalnu homogenizaciju bila je prošlost, koja je upotrebljavana, modifikovana u slavni, epski i herojski narativ o neprolaznosti i veličini vlastitog etnikuma. Način na koji je istorija (re)konstruisala nacionalnu prošlost imao je lako prepoznatljivu političko-ideološku funkciju u procesu stvaranja i snažnog samopotvrđivanja nacionalnih država i njima imanentne ideologije. Prošlost koje se trebalo sećati je veličala, glorifikovala i smeštala u „večnost“ vlastitu naciju, jer je istorija zamišljena i razvijana kao instrument evropskih nacionalizama, tj. kao objekat nacionalističkih ideologija. Upravo zbog toga je Erik Ho-

¹² Keith Jenkins, *Promišljanje historije* (Zagreb: Srednja Europa, 2008), 38–39.

¹³ Vid. Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2016)

¹⁴ Milivoj Bešlin, „Nova istorija za novi identitet,“ u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, nacionalizam...* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2016), 133–147.

bsbaum napisao da nacionalizam zahteva suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako.¹⁵ Sledstveno tome, Ernest Renan je tvrdio da je za boravljanje ili čak pogrešno pamćenje istorije suštinski činilac u konstituisanju svake nacije, dok Džordž Orvel smatra da „svaki nacionalista zadržava verovanje da prošlost može da se promeni“, jer, bezmalo svaka činjenica može da bude „bestidno porečena“.¹⁶ Ipak, magistralni tokovi velikih evropskih historiografija i ostalih humanističkih disciplina, uglavnom su se emancipovali od teškog bremena utilitarizacije nauke u ideološko-političke svrhe. Ali u perifernim i nedovoljno razvijenim društvima u kojima kritička svest nije nužno i podrazumevajuća karakteristika nauke i gde se još uvek posmatra kao „izdaja nacije“, historiografija je ostala zarobljenica te svoje pragmatične funkcije konstituisanja i homogenizovanja nacionalnog identiteta.

To bi bio jedan od ključeva za razumevanje revizionističkih izazova o kojima je reč, jer svaka ideologija, nezavisno od predznaka, unapred zna odgovore na sva pitanja, posebno ona iz prošlosti. Zato je „dijalog“ sa njom istovremeno i nemoguć i oslobađajući. Sve je *a priori* poznato. Za razliku od ideologije, istorija je nauka. Ona odgovore ne zna unapred, ona za njima traga, pokušavajući da razume i objasni prošlost. Istorija svoje interpretacije ne zasniva na sećanjima, jedna od osnovnih njenih definicija, još od Herodota i Tukidida, podrazumeva – istraživanjem dobijeno znanje. Imajući sve navedeno u vidu, ostaje pitanje, kako se u postsocijalističkoj Srbiji u poslednjih četvrt veka u kolektivnom pamćenju ukorenila jedna pervertirana interpretacija prošlosti? Najpre, frekventnije manifestovanje istorijsko-revizionističkih tendencija u srpskom društvu javlja se još u toku druge polovine osamdesetih godina 20. veka, a do svog punog izražaja dolazi nakon 1990. Prećutkivanje i difamiranje vlastitog antifašističkog pokreta, promene u udžbenicima i nastavnim programima, rušenje i sistematska nebriga o spomenicima NOB-a, uklanjanje tragova antifašističke tradicije iz javnog prostora, masovna preimenovanja imena ulica i trgova (samo u Beogradu preko 900 imena), ukidanje praznika itd. ne svedoče o prošlosti, nego prevashodno o sadašnjosti – čega jedno društvo iz bogate i složene istorije želi i hoće da se seća, zavisno od vrednosne orijentacije koju namevara da neguje.¹⁷ Treba li pomenuti i poražavajuću činjenicu da je Srbija jedina država na postjugoslovenskom prostoru koja ne obeležava nijedan datum iz svoje antifašističke prošlosti. Da nije reč o negativnoj društvenoj po-

¹⁵ Milivoj Bešlin, „Intelektualni angažman i nacionalizam: prilog kritici jedne simbiotičke veze,“ u *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, ur. Adriana Zaharijević, Jelena Vasiljević (Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017), 202–218.

¹⁶ Ернест Ренан, *Шта је нација?* (Београд: Српска национална омладина, 1907), 11; Џорџ Орвел, „Белешке о национализму (мај 1945),“ *Исидоријана: књижевни зборник* 12–14 (2003/2008): 205–207.

¹⁷ Срђан Радовић, „Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године,“ *Гласник Етнографског института* LIX/2 (2011): 99–111.

javi, mogla bi se pohvaliti strastvena sistematičnost u primeni metoda *damnatio memoriae*.¹⁸

Ipak, najteže konsekvence plime istorijskorevizionističke orijentacije podnela je sama istorijska nauka, urušavanjem vlastitih temelja i istraživačko-kritičkih metoda. Ubrzo nakon nestanka i socijalizma i Jugoslavije prećutkivana je i potiskivana, a zatim uveliko preinačena njihova istorija. Ipak, magistralni tokovi u jednom društvu i(li) historiografiji nisu nužno i jedini. Zato je neophodna izgradnja svesti o prošlim zbivanjima kao fundamentalnom području interpretativnih rasprava u cilju sprečavanja i petrifikovanja konsenzualne slike prošlosti koja teži da niveliše sve protivrečnosti, eliminiše svaku pluralnost i selektivno odbaci vrednosti koje nisu u duhu nove paradigme.¹⁹ Najcelishodniji metod za prevazilaženje naznačene situacije je insistiranje na multiperspektivnosti i metodološki nespornim principima u pristupanju proučavanja prošlosti i kritičko ukazivanje na sva njena ideološka iskrivljavanja i zloupotrebe. Revizionistički izazov historiografskoj metodologiji poslednjih dve i po decenije prerastao je u sistematsku pojavu, postavši opšte mesto navodnog istraživanja i ideološkim motivima motivisanom ocenjivanju istorijskih zbivanja u Srbiji i Jugoslaviji u proteklim decenijama, pre svega u toku Drugog svetskog rata (ali ne samo i isključivo tada). Istorijski revizionizam, kako ga definiše Todor Kuljić, predstavlja „preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva“.²⁰ Drugim rečima, u slučaju istorijskog revizionizma na delu je ne samo prevrednovanje tj. novo ili modifikovano tumačenje prošlosti, već neposredna prerada (falsifikovanje, izostavljanje, izvrtanje, itd.) istorijskih činjenica i izvođenje odgovarajućih objašnjenja, koja imaju krajnje utilitarnu vrednost u određenom ideološkom kontekstu. Istorijski revizionizam u tom smislu predstavlja jednu političku utilitarizaciju naučnog istraživanja prošlosti i nalaza koji su iz njega proizašli.²¹ Utoliko istorijski revizionizam, kao deo šireg pojma *kulture sećanja*, i kao sasvim nedvosmislena paradigma upotrebe prošlosti, pred-

¹⁸ Milivoj Bešlin, „Rehabilitacija na Dan pobeđe – između oklevetanog antifašizma i rehabilitacije kolaboracionizma,“ u *Rehabilitacija: uzroci i posledice*, ur. Stanko Šušnjar (Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada, 2015): 51–56.

¹⁹ O ideološkim osnovama i pravcima u procesu relativizacije i falsifikovanja prošlosti Jugoslavije, vid. Srđan Milošević, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji,“ u *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović (Beograd: Udruženje „Španski borci 1936–1939“: Fakultet političkih nauka, 2014): 129–142.

²⁰ Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima“, u Todor Kuljić, Olivera Milosavljević, Olga Manojlović Pintar, *Balkanski rašomon: istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 9.

²¹ O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru videti zbornike: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, ur. Vera Katz (Sarajevo: Institut za istoriju, 2007); *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013); *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović (Beograd: Udruženje „Španski borci 1936–1939“: Fakultet političkih nauka, 2014).

stavlja jasan odraz političke kulture u jednom društvu, odnosno, govori o dominantnim političkim vrednostima u njemu.²²

***

U tranzicionoj i postsocijalističkoj Srbiji najzastupljeniji period političke upotrebe prošlosti je Drugi svetski rat, a najistureniji objekat istorijsko-revizionističke politike je, izvan svake sumnje, četnički pokret. Uprkos dobre izvorne osnove, upravo pitanje ideologije, prakse, karaktera i motiva delovanja četničkog pokreta tokom Drugog svetskog rata, do danas predstavljaju prvorazrednu tačku razlaza ne samo u srpskoj historiografiji nego i u društvu. Četnički pokret je proučavan decenijama u jugoslovenskoj i šire, svetskoj historiografiji kao subjekt ratne istorije, a pre tri decenije navedena tema postaje i objekat revizionističke politike u srpskoj historiografiji, publicistici, društvu.²³ Istorijski objašnjeni i proučeni procesi konstrukcije identiteta i izmišljanja tradicije poprimili su na primeru utilitarizacije istorije četničkog pokreta u Srbiji sasvim vulgarizovanu i ogoljenu formu. Erik Hobsbaum je uočio da je „istorija sirov materijal za nacionalističke, etničke (...) ideologije“, jer prošlost je bitan, čak „suštinski elemenat za ove ideologije“, dajući mitološku osnovu u procesu jačanja kolektivne nacionalne kohezije, s obzirom na to da prošlost legitimizuje, pružajući „veličanstvenu pozadinu za sadašnjost“.²⁴ Zbog toga, Hobsbaumovu tezu da nacionalizam zahteva suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako, bi trebalo na navedenoj paradigmi shvatiti *ad litteram*.

Nakon napada sila Osovine na Jugoslaviju (1941), brzog vojnog poraza i okupatorskog komadanja zemlje, grupa oficira vojske Kraljevine Jugoslavije odbila je da prizna kapitulaciju i okupila se na visoravni Ravna gora u zapadnoj Srbiji, na obroncima planine Suvobor. Sredinom maja oni su izabrali pukovnika Dragoljuba Mihailovića za komandanta; prvobitno su se nazivali *Četnički odredi Jugoslovenske vojske*, zatim *Vojno-četnički odredi*, a nakon uspostavljanja veze sa jugoslovenskom Vladom u Londonu i zvaničnog priznanja koje od nje dobijaju, sredinom novembra 1941. bivaju preimenovani u *Jugoslovensku vojsku u otadžbini*. Nastali kao antiokupatorski pokret, četnici u leto 1941. sadejstvuju sa partizanima u borbama protiv nemačkih trupa. Međutim, zbog jačanja partizanskog pokreta, nacionalizma i sve radikalnijeg antikomunizma, vođstvo četničkog pokreta tokom oktobra 1941. stupa u komunikaciju sa nemačkim okupacionim vlastima, tražeći od njih

²² Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 7.

²³ Raspoloživa istorijska građa o delovanju četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu objavljena je najpre u *Zbornicima NOR-a* koje je sukcesivno, tokom pedesetih godina XX veka, izdavao Vojno-istorijski institut. Celovit korpus građe o četnicima sa izvorima nemačke, britanske, američke, itd. provenijencije uz kompletnu arhivu samog četničkog pokreta, isti izdavač je objavio u Beogradu, između 1981. i 1985. u četiri knjige četrnaestog toma, pod nazivom: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*.

²⁴ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost* (Beograd: Filip Višnjić, 1996), 212; Isti, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju,“ u *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), 22.

oružje za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, koja je sistematski povedena poslednjeg dana oktobra 1941. Od tada četnici su partizane do kraja rata 1945. percipirali kao svoje ključne ideološke, političke i vojne neprijatelje, tražeći u svima saveznike u svojoj beskompromisnoj oružanoj borbi protiv NOVJ. Neprijateljstvo prema partizanima i težnja za stvaranjem velike, etnički čiste srpske države, u nominalnom jugoslovenskom okviru, biće jedine konstante u ideologiji i empiriji četničkog pokreta 1941–1945. U ratu u kome su objektivno postojale samo dve strane navedeni motivi i istorijska realnost će ih odvesti u najdirektniju kolaboraciju. Specifikum četničkog pokreta u odnosu na ostale kolaboracionističke snage u Jugoslaviji je bio u tome što su svoje ciljeve i težnje o restrukturiranoj Jugoslaviji i mestu i ulozi srpskog naroda u njoj, sve do 1944. vezivali uz pobjedu anglo-američkih saveznika, dok su se deklarirani kvislinzi uzdali u pobjedu Nemačkog Rajha. Nije to bio jedini nepomirljivi *contradictio in adjecto* u ideologiji i praksi Mihailovićevih četnika. Njihova ambivalentnost je pokušala da pomiri i druge nepomirljive elemente: retorički patriotizam i kolaboraciju, tj. izdaju zemlje; proklamovanu težnju za „spasavanjem naroda“ i masovne pokolje tog istog naroda; drakonske kazne radi uspostavljanja vojničke discipline i njeno potpuno odsustvo na terenu; retoričko nazivanje predstavnika Antihitlerovske koalicije saveznicima, uz istovremenu najdirektniju saradnju sa snagama sila Osovine; nominalno prihvatanje jugoslovenskog programa uz istovremeno odbacivanje Jugoslavije kroz ekstremni nacionalizam i težnju za planskim uništenjem ili kolektivnim „kažnjavanjem“ drugih jugoslovenskih naroda; načelnu odbranu predratnog poretka i žestoke kritike državnog i društvenog uređenja Kraljevine Jugoslavije uz planove o njenom radikalnom prestrukturiranju; najoštrije osude Nedića i Ljotića uz sinhronu saradnju sa njima u borbi protiv partizana; jesenje pregovore sa partizanima (1941) o zajedničkim akcijama protiv Nemaca i istovremeno traženje oružja od Nemaca za borbu protiv partizana; insistiranje na vojnom karakteru pokreta uz istovremenu težnju da se igra prevashodno politička uloga; tvrdo desničarsku ideološku koncepciju tokom većeg dela rata sa pokušajem pseudolevičarske preorijentacije u selu Ba 1944. itd.²⁵ Upotrebom, manipulacijom i neobjektivnim tumačenjem istorijskih fakata, navedene kontradiktornosti i nedoslednosti su rodno mesto revizionističkih lutanja u pokušaju reinterpretacije istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i rehabilitacije četničkog pokreta, njihovog komandanta i prevashodno ideoloških postulata na kojima se temeljio. Nezavisno od toga da li je četnička saradnja sa nemačkim, italijanskim i bugarskim okupatorima, kao i Nedićevim aparatom, bila deo strategije ili samo taktika, istorijske činjenice i izvori koji svedoče o vremenu Drugog svetskog rata u Jugoslaviji su nedvosmisleni, a historiografski rezultati brojnih jugoslovenskih i inostranih istoričara vrlo akribično utemeljeni u arhivskoj građi. Branko Pe-

²⁵ Milivoj Bešlin, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji“, u *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013), 83–141.

tranović je te rezultate minuciozno sažeo: „...bez obzira na motivacije i taktičke poteze i strateške zamisli – Mihailović je glava četničke kontrarevolucije, nosilac kolaboracije u uslovima okupirane zemlje, zakleti antikomunista, tumač drugačije nacionalne politike, jedan od protagonista nacionalne izdaje u heterogenom frontu kolaboracionističkih snaga uslovljene pokušajima da spasi društveni sistem svoje klase, povrati monarhiju i učvrsti primat srpskog građanstva u Jugoslaviji.“²⁶ Obrazlažući dalje on piše da Mihailović uspostavlja veze sa kvislinškom upravom Milana Aćimovića već u maju 1941, da je sporazum četnika i Nedića zaključen u septembru iste godine, a novembra 1941. Mihailović u Divcima pregovara sa nemačkim oficirima tražeći oružje za borbu protiv zajedničkog neprijatelja – partizana.²⁷ Već od 1942. Mihailović legalizuje deo jedinica u Nedićevim formacijama, podstiče i odobrava kolaboraciju, uz upozorenja da se ne otkriva njegova uloga. Kako je rat odmicao intenzitet i opseg kolaboracije se širio, tako su 1943. na Neretvi četnici u prvom redu kolaboracije, a u četničkim štabovima se toleriše prisustvo nemačkih oficira.²⁸

Ipak, u srpskoj historiografiji već od polovine osamdesetih godina 20. veka, sinhrono sa jačanjem nacionalističke ideologije, dolazi do remitologizacije istorijske svesti, što uzrokuje generisanje revizionističkog talasa sa idejom radikalne reinterpetacije mesta i uloge četnika u istoriji Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Delegitimizacijom vladajuće komunističke paradigme, utemeljene na vrednostima antifašizma, slabila je i slika ratne prošlosti koju je determinisala historiografija koja je prihvatila ideološki okvir vladajućih struktura. Interpretativni narativi četnika su bili zasnovani na dokumentarno proverljivim faktima, ali često prikazivani simplifikovanim i hermetičnim ideološkim vokabularom. Knjiga Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, prva je odstupila od antifašističkog konsenzusa u tumačenju istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, usvajajući nacionalizam kao ključni vrednosni orijentir u interpretaciji ratne tematike.²⁹ Sam Đuretić u svojoj knjizi ne donosi značajnije epistemološke pomake, jer nije

²⁶ Branko Petranović, „Fetišizam izvora i stvarnost“, u Metodologija savremene istorije: (saopštenja sa Okruglog stola, održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987), 74; Isti, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 1-2 (Beograd: Rad, 1983).

²⁷ Legalizacija četničkih odreda u okviru kvislinške Srpske državne straže Milana Nedića, uz pismena odobrenja Draže Mihailovića počinje krajem 1941. i u zimu 1942. Stanislav Krakov piše da je „Nedić po svaku cenu hteo da spase Mihailovićeve odrede u zapadnoj Srbiji od uništenja prilikom nemačke ofanzive. Već i ranije, on je bio u kontaktu s većinom baš tih četničkih komandanata u zapadnoj Srbiji, jer ih je snabdevaao oružjem i municijom u njihovoj borbi protiv komunista, te je tu vrlo brzo i efikasno bio postignut sporazum između Nedićevih i Mihailovićevih oficira. Svi četnički odredi na ugroženom terenu imali su da se u roku od nekoliko dana pre početka nemačke akcije ‚legalizuju‘, tj. da se stave Nediću na raspoloženje, stvarno ili fiktivno, te da se vode kao njegove jedinice; da budu snabdevene njegovim objavama i da, isto kao i ljudstvo oružanih odreda, odnosno dobrovoljci, primaju sve potrebe u municiji, hrani i novcu od predsedništva srpske vlade.“ Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, 1 (München: Druckerei „Iskra“, 1963).

²⁸ Branko Petranović, „Fetišizam izvora i stvarnost“, 72-73.

²⁹ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II. (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1985).

izneo nove činjenice niti inoviran metodološko-istraživački postupak.³⁰ Negov revizionistički postupak je svodiv na inkorporiranje poznatih činjenica u novi ideološki koncept – srpskog nacionalizma u nastupanju. Upravo će ovo biti naznačavanje puta kojim će krenuti njegovi revizionistički nastavljači. U tom smislu potonji srpski revizionizam će biti razrađivanje, reprodukovanje i u izvesnoj meri nadograđivanje Đuretićevih teza. Bez značajnije nove heuristike, trebalo je uraditi potpuno novu interpretaciju i relativizaciju problematike antifašističke borbe, kao jedinog kriterijuma u oceni karaktera i aktera Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Teza o „čuvanju biološke supstance“, kao vodeće opravdanje kolaboracije, izneta u Đuretićevoj knjizi, postaće važan i vrlo frekventan narativ srpskog akademskog revizionizma. On još uvek ne negira četničku kolaboraciju, što će činiti potonje generacije revizionista, već samo nalazi mnoštvo razloga za opravdavanje te istorijske činjenice, videći u njoj, po prvi put u jugoslovenskoj historiografiji i potrebu i vrlinu. Đuretić se veoma potrudio da pronade što više eufemizama za četničku kolaboraciju sa fašizmom. Neke od formulacija koje je potonji historiografski revizionizam usvojio su: „egzistencijalna dijalektika“, „srpska samoodbrambena dijalektika“, „nacionalni realizam“, „nacionalno manevrisanje“, „modus vivendi s okupatorom“, „egzistencijalna motivacija kolaboracionizma“.³¹ Ipak, ne objašnjava kako se egzistencijalni argument kolaboracije uklapa u masovne četničke pokolje nesrba, ali i stanovništva okupirane Srbije, kao i jasno iskazane intencije ka fizičkom iskorenjivanju pripadnika partizanskog pokreta.³²

Povodom spornih teza u Đuretićevoj knjizi u *Republičkoj zajednici nauke* u Beogradu je 30. oktobra 1985. održan skup na kome su pored urednika i recenzenata izdanja o knjizi kritički govorili istoričari Branko Petranović i Venceslav Glišić. Autorizovane beleške sa ovog razgovora je tokom januara 1986. objavila beogradska *Politika*.³³ Posebno sporan segment knjige za Petranovića je nekritičko preuzimanje i prihvatanje emigrantskih teza i tumačenja o stanju u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata. Negirajući bilo kakav epistemološki značaj Đuretićeve studije, Petranović je rekao da navedena knjiga „impresionira nestručnjake, pa i stručnjake koji se поближе ne bave periodom rata i revolucije, količinom izvora i njihovim kvalitetom. Istine radi, potrebno je reći da iskorišćena građa ne menja dosadašnja znanja o pojavama koje su bile predmet obrade u historiografiji. Menja se značenje nekih činjenica i konceptualni okvir...“³⁴ Đuretićevo svodenje na-

³⁰ Knjiga *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* podstakla je brojne polemike u jugoslovenskoj historiografiji. U oktobru 1985. održan je okrugli sto o navedenoj knjizi. U Beogradu je 17. i 18. decembra 1985. istim povodom organizovan naučni skup, nakon kojeg je izišao zbornik radova *Metodologija savremene istorije* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987).

³¹ Veselin Đuretić, „Saveznici i jugoslovenska ratna drama,“ I – 7, 30, 11, 135, 157, 160, 230; II – 214.

³² Vid. Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2015).

³³ „Ideološke projekcije i stvarnost“, *Politika*, 11. 1. 1986, 12.

³⁴ „Fama o antifašizmu četnika“, *Politika*, 12. 1. 1986, 10.

rodnooslobodilačkog karaktera partizanskog pokreta na taktiku i faktičko negiranje značaja antifašističke borbe kao strategije jugoslovenskih komunisti, Petranović je tumačio nerazumevanjem jugoslovenske ratne konstelacije. Najzad, Branko Petranović je osporavao i Đuretićevu tezu o građanskom ratu između četnika i partizana, posebno u uslovima kada je jedna od strana u tom sukobu bila u funkciji okupacionih snaga.³⁵

Uz Petranovića, jedno od najkonzistentnijih i najopsežnijih pobijanja Đuretićevih teza napisao je historičar Ljubo Boban u tekstu „Srpska ratna drama Veselina Đuretića“.³⁶ Boban je u svojoj studiji doveo u pitanje gotovo sve noseće stubove konstrukcije Đuretićevog revizionizma, a ponajpre interpretaciju o četnicima kao antifašističkom pokretu. Polazeći od argumenta da sve ono što nije fašizam nije samim tim i antifašizam, Boban tvrdi da antifašizam podrazumeva sistematsku konceptijsku negaciju fašizma, ali i čitav ideološko-politički sistem protivan fašističkom, uključiv i njegovu negaciju. Ta negacija, prema Bobanu, može da proističe iz klasne osnove, dakle, protivljenje fašizmu sa revolucionarnih pozicija, ali i sa pozicija građanskog liberalizma. Ipak, takva negacija „mora proizlaziti iz programatskih, doktrinarnih, ideološko-političkih osnova“, što kod četničkog pokreta, kao izrazito konzervativne i reakcionarne alternative, nikako nije mogao biti slučaj. U ideološkom determinisanju četnička, smatra Ljubo Boban, može biti reči najdalje o „ne-fašističkom pokretu“.³⁷ Ako bi se kao drugi kriterijum posmatralo „borbeno razvrstavanje“, nedvosmisleno je da četnički pokret ni u tom slučaju ne može pretendovati na atribut antifašističkog. Dakle, „ni po doktrinarnom ideološko-političkom načelu, ni po borbenom razvrstavanju koje je primarno bilo na strani okupatora“ četnici nisu mogli biti uvršteni u red antifašista ni interpretirani kao antifašistički pokret, smatrao je Ljubo Boban.³⁸

***

Jedan od principa kritičke historiografije, koji predstavlja jasno prepoznatljivu i široko prihvaćenu metodološku osnovu istorijske nauke je shvaćanje po kojem u istraživanju prošlosti nije moguće postojanje konačnih istina, nepromenjivih, jednom datih i za uvek važećih iskaza i interpretacija. Iz tog razloga se i može reći da permanentno preispitivanje utvrđenih spoznaja i interpretacija predstavlja jednu od podrazumevajućih pojava u naučnom bavljenju događajima i procesima u prošlosti. Međutim, to istovremeno ne znači da je svako tumačenje i (pre)vrednovanje istorijskih zbivanja jednako značajno ili vredno, odnosno, da bi ga na jednak način trebalo tretirati, budući da su objašnjenja istorijskih procesa i fenomena

³⁵ O karakteru rata u Jugoslaviji i dilemi oslobodilački ili građanski, Boro Krivokapić: „Nema građanskog rata u prisustvu – okupatora (1941–45).“ Боро Кривокапић, *Бес/кoначни Тишо* (Београд: Новoсти, 2006), 298.

³⁶ Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije* (Zagreb: Školska knjiga, 1989), 399–442.

³⁷ *Ibid*, 406.

³⁸ *Ibid*, 407.

vrlo često determinisana i faktorima koji su sa one strane naučnih metoda, jer shvatanje prošlosti ima „političke i etičke konsekvence u sadašnjosti“.³⁹ Uprkos svih faktora koji idu u prilog relativizaciji pojma istorijske istine, postmodernističkim ili kontrafaktualnim izazovima sa kojima se struka suočava, stajne tačke zanata istoričara su nesporne. Istoriografija se ne može smatrati naučnom disciplinom, ako ne počiva na izvorima i ako se ne koristi kritikom izvora prema utvrđenim metodama, što znači da je istoričar u svom radu ograničen najmanje dvema determinantama – istorijskim izvorima i iz njih proisteklim činjenicama stavljenim u odgovarajući kontekst. Iz toga proizlazi da naučna objektivnost istoričara obavezuje da interpretacija nužno mora da proizlazi iz analitičke obrade raspoloživih izvora, odnosno, relevantne dokumentarne građe.

Međutim, ni (ne)postojanje dokumenata u novije vreme nije garancija poštovanja historiografskog metoda. Čak i dokumenti mogu biti „kontrafaktualno“ tumačeni. Jedna od najistaknutijih i vrlo paradigmatičnih tačaka sporenja jeste narativ o pojedinim izvorima četničkog pokreta kao „komunističkim falsifikatima“. Moguće najpoznatiji spor istoričara na tu temu proizvela je *Instrukcija* Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. upućena komandantima na terenu Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću. U dokumentu Mihailović piše o ciljevima četničkih odreda, navodeći kao jedan od ključnih stvaranje etnički čiste „velike Srbije“ unutar Jugoslavije. Posebno sporan deo *Instrukcije* ukazuje na genocidne intencije prema muslimanskom i albanskom stanovništvu, jer Mihailović kaže: „Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.“ I dalje: „Jednim delom snaga dejstvovati iz doline Lima pravce Bijelo Polje – Sjenica sa zadatkom očistiti Pešter od Muslimanskog i Arnautskog življa (...) Delom snaga dejstvovati pravcem preko Čakora ka Metohiji sa zadatkom da se na tome pravcu očisti teritorija od Arnauta, kao i da se presretnu oni koji će biti gonjeni iz Peštera – Sandžaka.“⁴⁰ Imajući navedeni sadržaj u vidu, ne čudi što je sam Mihailović na suđenju negirao autorstvo ovog dokumenta, ali i što su istoričari koji su inklinirali četničkom pokretu ovu naredbu proglasili za komunistički falsifikat, nastao nakon rata. Uz to, ovaj dokument je važna paradigmi kako funkcionise revizionistička praksa kroz *modus operandi* ignorisanja i prećutkivanja rezultata postignutih korišćenjem metodoloških postupaka kritičke istoriografije.

Instrukcija je prvi put objavljena u *Zborniku NOR-a*, tom III, knjiga 1, u Beogradu 1953. uz objašnjenje da je reč o kopiji autentičnog dokumenta i da je prepis overio Pavle Đurušić. Dokument je preštampan u proširenoj ediciji iste publikacije 1981. Takođe je objavljen u *Izabranim ratnim spisima* Draže Mihailovića, koje su 1998. priredili M. Vesović, K. Nikolić i B. Dimitrijević. Priređivači odabranih izvora iz 1998. su dokument ocenili kao falsifikat fabrikovan sa namerom da Mihailovića prikaže kao „čoveka koji plani-

³⁹ Srđa Pavlović, „Disciplinovanje šećanja,“ *Matica* 41–42 (2010): 47–78.

⁴⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV/1 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981), 93–100.

ra genocid protiv muslimana, Hrvata, Albanaca i nacionalnih manjina uopšte. Na drugom mestu, trebalo je okriviti srpske nacionaliste za izbijanje građanskog rata u Crnoj Gori...“ Dokument se ovde osporava i zbog Mihailovićevo pominjanja Kine kao članice Antihitlerovske koalicije. Takođe, kritikom izvora, navedeni istoričari tvrde i da je dokument datiran u vreme kada se Mihailović krio od nemačkih potera, pa „nije mogao da napiše niti da pošalje svojim komandantima u Crnu Goru“ navedeni dokument.⁴¹ „To se takođe vidi i u brojevima depeša koje su poslate u tom periodu i gde se jasno uočava prekid između 6. decembra i čini mi se 7. januara 1942. godine“, svedočio je istoričar Bojan Dimitrijević pred Okružnim sudom u Beogradu u postupku rehabilitacije Mihailovića. Prema njegovom mišljenju, navedeni dokument se osporava i zbog toga što se Mihailović potpisao činom generala, a prema Dimitrijeviću, on „u tom trenutku nije znao da je bio unapređen“.⁴² Uz navedene pretpostavke, jedan od argumenata osporavatelja ovog dokumenta je i Mihailovićevo poricanje autorstva, na suđenju u Beogradu 1946, iako bi njegovo negiranje pred sudskim većem za historiografiju moralo da bude irelevantno, jer kao optuženi, braneći se od najtežih optužbi, nije bio u obavezi da govori istinu. Minucioznom unutrašnjom kritikom izvora, odnosno analizom sadržaja teksta, jasno je da je on u kongruenciji sa ideologijom, praksom i drugim programskim aktima četničkog pokreta u tom periodu. Dovoljno je pogledati depeše koje je Pavle Đurišić slao svome komandantu Mihailoviću, posebno krajem 1942. i početkom 1943. pa videti da je na delu bila primena doktrine naložene u *Instrukciji* od 20. decembra 1941. godine.⁴³

Međutim, najdirektniju destrukciju narativa o falsifikatu je uradio istoričar Milan Terzić. Naime, on je u Arhivu Vojno-istorijskog instituta (ali ne u fondu „Četnička arhiva“, pošto ne pripada korpusu građe čiji je tvorac četnički pokret) pronašao dokument u kome jugoslovenski obaveštajni oficir, major Perić iz Istanbula, 15. maja 1942. javlja: „Iz pouzdanog izvora. Italijani u Albaniji uhvatili jednog kurira generala Mihailovića. U pismu koje je nađeno stoji: 1. Da đeneral Mihailović određuje za komandanta svih četnika u Crnoj Gori, majora Đorđa Lašića. 2. Za komandanta svih četnika u dolini Lima kapetana I klase Pavla Đurišića. 3. Da se svaka akcija zaustavi dok ne dođe pravi moment...“ Dalje, Terzić navodi da je prema još jednom pronađenom dokumentu od 8. jula 1942. Perić uz redovni izveštaj svojoj Vrhovnoj komandi dostavio i sadržaj jednog dokumenta, za koji je napisao da je uhvaćen kod nekog Mihailovićevo četnika i da je zatim štampan u albanskim novinama *Timori*. Reč je o identičnom dokumentu sa instrukcijama Lašiću i Đurišiću. U svom radu Terzić je uz *Instrukciju* objavio i tekst objavljen u albanskom listu, koje je jugoslovenski obaveštajni oficir dosta-

⁴¹ Драгољуб М. Михаиловић, *Рај и мир Ђенерала: изабрани рајни сјиси*, 2, прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић (Београд: Српска реч, 1998), 359–363.

⁴² Bojan B. Dimitrijević, „Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji Đenerala Mihailovića“, *Istorija 20. veka 2* (2012): 190–191.

⁴³ Vid. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV/2 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983).

vio Vrhovnoj komandi. Terzićev zaključak je da je reč o istom dokumentu, „čime se opovrgava tvrdnja o falsifikatu“.⁴⁴ Time je istorijska nauka, koristeći svoje metodološke principe u kritici izvora, dokazala autentičnost Mihailovićeve *Instrukcije* od 20. decembra 1941. Ipak, deo akademske istoriografije je u svojim radovima ali i u javnosti kao i pred sudskim instancama nastavio da reprodukuje narativ o posleratnom komunističkom falsifikatu.

***

Pored revizionističkih tendencija prisutnih od osamdesetih godina 20. veka, u savremenoj srpskoj historiografiji trend kontrafaktualne istorije legitimisan je i popularizovan preko feljtona u jednom beogradskom nedeljniku, iz koga su istoričari Predrag Marković i Čedomir Antić napravili knjigu, razmatrajući između ostalog „šta bi bilo kad bi bilo“ da su Srbi pobedili na Kosovu, da li bi bilo Srba da nije bilo Svetog Save, kako bi izgledala istorija da se nije desio 27. mart 1941. ili da je Tito poginuo na Sutjesci...⁴⁵ Ubrzo po izlasku knjige pojavile su se i prve kritike ovog nenaučnog pristupa: „Epistemološka podvala sa sintagmom kontrafaktualna istorija leži u banalnoj činjenici da tu zapravo i nije reč o istoriji, već o njenom krivotvorenju sa ciljem ideološke manipulacije.“⁴⁶ Pisanjem „istorije“ sa izvrnutim činjenicama, ocenjeno je u kritičkom osvrtu, autori su teško zloupotrebili svoj naučni i nastavni autoritet, jer su umesto razjašnjavanja spornih pitanja iz prošlosti bežali u imaginaciju sa jasnim ideološkim motivima. Ovakvim postupkom relativizovana je istorijska nauka, negiran njen metod, ona je svedena na pitanje maštovitosti naratora, jer svako ima pravo na svoju istinu, čime se na najbolji mogući način dao podstrek revizionističkoj najezdi u srpskoj ali i drugim istočnoevropskim historiografijama.⁴⁷ O uzaludnosti kontrafaktualnog „metoda“ govori i zdravorazumsko poimanje – kada se u prošlosti „promeni“ jedan parametar ili krivotvori i preinači jedna činjenica, nikada neće svi drugi parametri ostati nepromenjeni, već se pod uticajem te promene menjaju i ostali elementi, tako da svako dalje predviđanje i anticipacija postaju besmisleni. Zbog toga je svaki pokušaj uspostavljanja kontingencije u prošlim zbivanjima osuđen na neuspeh i sveden kao izlišno poigravanje, čak i kada ga čine uticajni zapadni istoričari poput Nila Fergusona.⁴⁸ Ipak, u pionirskom slučaju srpske (para)istoriografije nije reč samo o zabavi i poigravanju, već o koncepcijski jasno profilisanoj prozi sa ciljem nacionalističke homogenizacije i retraditionalizacije srpskog društva konstituisanjem tj. konstruisanjem poželjne slike prošlosti u cilju ideološkog preoblikovanja. Ne bi trebalo zanemariti ni kolateralno – relativizaciju historiografskog metoda i razaranje samih temelja kritič-

⁴⁴ Milan Terzić, „Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću,“ *Војно-историјски гласник* 1-2 (2004): 209-214.

⁴⁵ Predrag J. Marković, Čedomir Antić, *Alternativna istorija Srbije* (Beograd: Nedeljnik, 2016).

⁴⁶ Jelena Lalatović, „Alternativna istorija“, *Reč: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja* 86/32 (2016): 249-258.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Niall Ferguson, *Virtual History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

ke historiografije, kao destruktivnoj tendenciji aktuelizovanoj pod uticajem dominantne ideološke matrice u Srbiji od kraja osamdesetih godina prošlog veka.⁴⁹

Posle postmodernističkih i kontrafaktualnih izazova, historiografija u svetu je suočena, kao i ostale grane društveno-humanističke misli sa pojmom *postistine*. Postistina (post-truth), proglašena za novu reč godine za 2016, prema *Oksfordskom rečniku* definiše se kao stanje u društvu u kome objektivne činjenice manje utiču na oblikovanje javnog mnjenja u odnosu na emocije i lična uverenja.⁵⁰ U slučaju historiografskih interpretacija, primarno je ono u šta neko veruje da se desilo u prošlosti ili ono što bi neko želeo da se desilo, a ne ono što nam objektivna istorijska interpretacija sugerise.⁵¹ Time se opasnosti za historiografski metod progresivno uvećavaju, jer se sinkretizmom *kontrafaktualne istorije* i trenda *postistine*, može doći do *postfaktualne istorije*, u kojoj metod, naučna kritika, heuristika ili činjenice više nemaju nikakvu relevantnost. Ipak, srpska historiografija je u tu nenaučnu konstelaciju zakoračila autohtono i mimo globalnih trendova još pre tri decenije pod uticajem nadirućeg, novopronađenog ideološkog obrasca koji je prožeo društvo – nacionalizma.

***

Polazeći od definicije istorijskog revizionizma kao „nedovoljno naučno utemeljenog (ili sasvim neutemeljenog) menjanja pogleda na prošlost“,⁵² odnosno (re)interpretacije prošlosti po meri nove dominantne ideološke paradigme, trebalo bi se vratiti Tošovoj opasci s početka teksta da je primenu istorijskog metoda često moguće svesti na „očiglednu lekciju iz zdravog razuma“. Primeri istorijskog revizionizma karakteristični (ne samo) za srpsku historiografiju upravo svedoče o urušavanju elementarnih metodoloških principa zanata istoričara, pri čemu je najteže konsekvence revizionističke orijentacije podnela sama istorijska nauka, urušavanjem vlastitih temelja i kritičko-heurističkih profesionalnih metoda. *Differentia specifica* u historiografiji i ključna tačka razlaza u istraživanju znanja o prošlosti nije i ne bi trebalo da bude ideološka, nego pre svega metodološka. Savremeni revizionizam u najvećoj meri nije utemeljen u istorijskim izvorima i(li) njihovoj objektivnoj interpretaciji, i upravo zbog toga prevashodno ne otkriva nepoznanice u prošlosti, već ideologijski motivisanom pristrasnošću i metodološkim redukcijom svedoči o aistoričnoj orijentaciji dela

⁴⁹ Vid. *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006).

⁵⁰ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>.

⁵¹ Pitanje objektivnosti u istorijskoj nauci bi trebalo razlikovati od neutralnosti prema vrednosnim ili ideološkim tendencijama u prošlosti. Objektivnost u historiografiji predstavlja obavezu uvažavanja činjenica i izvora, a iznad svega, da svaka istorijska interpretacija nužno proizlazi iz što više relevantnih i raspoloživih izvora stavljenih u odgovarajući kontekst.

⁵² Srđan Milošević, „Istorijski revizionizam i društveni kontekst“, u *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013), 16.

srpske historiografije.⁵³ Zbog svega navedenog, domaćoj historiografiji svakako bi bila potrebna nova paradigma kako bi se pravila distanca u odnosu na *postfaktualne* trendove sa kojima se suočava u savremenosti. Redefinisanje metodološkog pristupa podrazumevalo bi inkorporiranje teorijskih znanja karakterističnih za razvijene istorijske nauke, jer se bez teorijsko-analitičkih modela teško može govoriti o naučnom pristupu. Nesumnjivo je da sistematična primena teorijskog i analitičkog potencijala u historiografiji povećava racionalnost naučne interpretacije, kristališe identifikaciju i definiciju problema, a samim tim i njegovo uspešnije rešavanje. Teorije, prema Jirgenu Koki, pružaju istoričaru „veliki objašnjavački potencijal sistematskih susednih nauka i služe kao most između prošlosti koju treba ispitati i sadašnjosti istraživača koji ispituje.“ Jern Rizen smatra da teorije u istorijskoj nauci, uz neophodan uslov podizanja nivoa kompetentnosti vlastite publike, predstavljaju „suštinski sadržaj kreiranja smisla u istoriji“. Ako istorijska nauka ne teži da sebe svede na pomoćnu nauku drugih humanističkih disciplina, ona, prema Rizenu, mora da stekne „spособnost teorijskog izlaganja“ radi obrade i interpretacije činjenica dobijenih u heurističkom postupku. Sledstveno tome on istorijske teorije i definiše kao „misaone predstave koje služe tome da vremensku povezanost činjenica iz prošlosti (...) prikažu na logičan način, iako ona ne postoji ni u činjeničnom stanju, niti u prostom vremenskom sledu...“⁵⁴ Teorijsko siromaštvo srpske historiografije, pojmovno samopodrazumevanje i kategorijalni relativizam, skepsa prema interdisciplinarnim i multiperspektivnim modelima – široko su otvorili prostor za nacionalistički motivisane revizionističke pojave. A upravo bi jedan inovativniji model više okrenut teorijskom, interdisciplinarnom i pluralnijem pristupu bio neophodan impuls očuvanju metodoloških osnova zanata istoričara od svih navedenih izazova a pre svega bi je lišio destruktivnih konsekvenci simbiotičke veze sa politikom identiteta kao ključnim uzrokom savremenih revizionističkih tendencija. Ipak, svaka je historiografija ogledalo svoga vremena ili, rečima Stojana Novakovića, „vremena imaju prema sebi istoriju“.⁵⁵

BIBLIOGRAFIJA

Бешлин, Миливој, „Продор теоријског у историографију: Смитов етнички потенцијал као Броделовско *mon moment*“, *Споменица Историјског архива „Срем“* 9 (2010): 250-266.

Bešlin, Milivoj, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji.“ U *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, urednici Momir Samardžić, Milivoj

⁵³ Ranko Končar, „Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. M. Bešlin, P. Atanacković (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2012), 128-135.

⁵⁴ Јерн Ризен, „Теорија историје,“ у *Историја: лексикон појмова*, прир. Рихард ван Дилмен (Београд: Слио, 2010), 35-37.

⁵⁵ Сима Ђирковић, „Историографија као огледало времена“, у Сима Ђирковић, *О историографији и методологији* (Београд: Историјски институт, 2007), 122.

- Bešlin, Srđan Milošević, 83–141. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013.
- Bešlin, Milivoj, „Rehabilitacija na Dan pobede – između oklevetanog antifašizma i rehabilitacije kolaboracionizma.“ U *Rehabilitacija: uzroci i posledice*, urednik Stanko Šušnjar, 51–56. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada, 2015.
- Bešlin, Milivoj, „Nova istorija za novi identitet.“ U: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, nacionalizam...*, 133–147. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2016.
- Bešlin, Milivoj, „Intelektualni angažman i nacionalizam: prilog kritici jedne simbiotičke veze.“ U *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, uredile Adriana Zaharijević, Jelena Vasiljević, 202–218. Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017.
- Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- Ђирковић, Сима, „Историографија као огледало времена,“ у Сима Ђирковић, *О историографији и митологији*, 117–124. Београд: Историјски институт, 2007.
- Dimitrijević, Bojan B., „Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji Đenerala Mihailovića.“ *Istorija 20. veka 2* (2012): 189–198.
- Ђурећ, Веселин, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1985.
- Еванс, Ричард Џ., *У одбрану историје*. Београд: СКЗ, 2007.
- „Fama o antifašizmu četnika,“ *Politika*, 12. 1. 1986, 10.
- Ferguson, Niall, *Virtual History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.
- Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić, 1996.
- Hobsbom, Erik, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju.“ U *Izmišljanje tradicije*, urednici Erik Hobsbom, Terens Rejndžer, 5–25. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- „Ideološke projekcije i stvarnost,“ *Politika*, 11. 1. 1986, 12.
- Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, urednica Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istorije Srbije, 2006.
- Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa, 2016.
- Jenkins, Keith, *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Јовановић, Мирослав, „Историографија и криза“ у: Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, 11–132. Београд: Удружење за друштвену историју, 2009.
- Кока, Јирген, *О историјској науци: ојледи*. Београд: СКЗ, 1994.
- Končar, Ranko, „Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti“ *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. M. Bešlin, P. Atanacković. 121–136. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2012.
- Krakov, Stanislav, *General Milan Nedić*, 1. München: Druckerei „Iskra“, 1963.
- Кривокапић, Боро, *Бес/коначни Тишо*. Београд: Новости, 2006.

- Kuljić, Todor, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima.“ U Todor Kuljić, Olivera Milosavljević, Olga Manojlović Pintar, *Balkanski rašomon: istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, 7–37. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Lalatović, Jelena, „Alternativna istorija.“ *Reč: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja* 86/32 (2016): 249–258.
- Marković, Predrag J., Antić, Čedomir, *Alternativna istorija Srbije*. Beograd: Nedeljnik, 2016.
- Михаиловић, Драгољуб М., *Рај и мир Бенерала: изабрани рајни сјиси*, 2, прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић. Београд: Српска реч, 1998.
- Milanović, Branko, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2016.
- Milošević, Srđan, „Istorijski revizionizam i društveni kontekst,“ u *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, urednici Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, 11–25. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013.
- Milošević, Srđan, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji.“ U *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, urednik Milo Petrović, 129–142. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936–1939“: Fakultet političkih nauka, 2014.
- Орвел, Џорџ, „Белешке о национализму (мај 1945).“ *Исидоријана: књижевни зборник* 12–14 (2003/2008): 196–207.
- Pavlović, Srđa, „Disciplinovanje sećanja,“ *Matica* 41–42 (2010): 47–78.
- Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, 1–2. Beograd: Rad, 1983.
- Petranović, Branko, „Fetišizam izvora i stvarnost.“ U *Metodologija savremene istorije: (saopštenja sa Okruglog stola, održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, 69–78. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
- Radanović, Milan, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2015.
- Радовић, Срђан, „Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године.“ *Гласник Етнографског института* LIX/2 (2011): 99–111.
- Ренан, Ернест, *Шта је нација?* Београд: Српска национална омладина, 1907. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, urednik Vera Katz, Sarajevo: Institut za istoriju, 2007.
- Ризен, Јерн, „Теорија историје.“ У *Исидорија: лексикон појмова*, приредио Рихард ван Дилмен, 17–37. Београд: Clio, 2010.
- Terzić, Milan, „Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću,“ *Војно-историјски гласник* 1–2 (2004): 209–214.
- Tili, Čarls, *Suočavanja sa društvenom promenom: makro društvene strukture, procesi i komparacije*. Filip Višnjić: Beograd, 1997.

Тош, Џон, У истражању за историјом: циљеви, методе и нови правци у проучавању савремене историје. Београд: Сlio, 2008.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, XIV/1. Београд: Војноисторијски институт, 1981.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, XIV/2. Београд: Војноисторијски институт, 1983.

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>

MILIVOJ BEŠLIN

MOMIR SAMARDŽIĆ

Post-Factual History: Contemporary Revisionist Challenges of the Historiographical Methodology in Serbia

Starting from the theoretical and methodological postulates of historians, the paper has the intention of analyzing the contemporary fundamental challenges of the scientific methodology of historical science. By placing historiography in the context of the era in which it operates, in the paper, special attention will be paid to the revisionist tendencies in national historiography, as a constituent in the development of historiography released from the prescriptive norms and principles of scientific methodology, but also precisely determined facticity. Under the influence of not only global, but also quite specific particulate domiciliary ideological patterns in the past three decades, historical revisionism has produced a school of thought that brings to the fore different ideological manifestations of ethnic nationalism as a dominant social matrix in modernity, instead of the epistemological and heuristic-interpretive objectives and tasks of historical science.

Keywords: historiography, revisionism, methodology, the Chetnik movement, nationalism, historical sources, Serbia.

ЗДРАВКО М. ДЕЛЕТИЋ¹

КЊИЖЕВНОСТ, ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА:

ЊЕГОШ И ГЕНОЦИД

Айспиракиј: Књижевност, историја и политика повезани су на више начина. Књижевност често говори о прошлости, и савременост којом се бави у време писања дела постала је прошлост. Историја је прича о прошлости, фактографија је у суштини изложена у форми историјске књижевности; историјска наука књижевност, нарочито епску, може да користи као историјски извор. Политика књижевност и историографију често користи за промоцију или доказивање актуелних пројеката, при чему често прилагођава тумачење својим потребама. На основу читања Његошевих дела, у раду се исказује закључак да је Његош на епски, традиционалан и романтичарски начин писао националну историју. Уважавао је народно памћење, усмену и писану традицију као историјски извор, трагао је за чињеницама и тумачењима у литератури и архивској грађи. Писао је о социјалним, верским и национално ослободилачким приликама у црногорским племенима, при чему је истицао част, храброст и патриотизам као личне вредности. Аутор заступа мишљење да је модерно карактерисање Његоша геноцидним манипулација и злоупотреба у служби остваривања политичких очекивања или правдања савремених националистичких и политичких пројеката. Закључци су засновани на анализи Његошевих стихова и вредновању књижевног опуса у историјском контексту.

Кључне речи: Његош, црногорски народ, вера, слобода, историја, традиција, геноцид, ревизија историје

---

¹ zdeletic@yahoo.com

Веза између књижевности и писања историје није спорна нити је новијег времена. Први историјски списи били су књижевна дела на историјске теме; увек је у књижевним делима могла да се нађе историјска радња, личности, фактографија; многа афирмисана историјска дела писана су са изразитим приповедачким одликама. Историја је прича о прошлости, прича је књижевност. Уз то, књижевност, нарочито мемоарска, може бити историјски извор, има историографских проблема о којима се корисне идеје и информације могу наћи у књижевности. Нарочито је античка и средњовековна књижевност, због недостатка писане грађе, употребљива као извор. Поред биографија и епске књижевности, употребљива су књижевна дела настала током догађања, касније настала дела са историјском тематиком нуде могуће тумачење и промишљање у неком другом времену. Дневници, мемоари, аутобиографије имају одлике књижевности и историјске публицистике.

При употреби књижевности у истраживању или тумачењу прошлости треба имати у виду да у књижевним делима није поуздана историчност (истинитост) догађаја и ликова, да је то, и у случају да се докаже постојање догађаја и ликова о којима се говори, уметнички доживљај и интерпретација подређена књижевним критеријумима и циљевима. И такво писање је делу читалаца, и писаца, потребно. Тако се описује и бележи део друштвене стварности, то може касније бити документ. Књижевност даје пример могућег доживљаја или интерпретације догађаја и појава у друштву, корисна је као одраз мишљења пишчева времена о догађајима и личностима о којима се говори. Књижевност нуди психолошке и социјалне описе и осмишљавања, она је специфичан облик тумачења (доживљаја) или замишљања реалности, припада писаној традицији. Међутим, и то је специфичан историјски извор или материјал за анализу. Некад је занимљиво знати о чему су људи маштали, шта су желели, шта им је недостајало, шта би мењали у својој стварности. Књижевна дела омогућавају нам да упознамо неке аспекте друштва и времена у којем су настала. Она сведоче о друштвеном и интелектуалном окружењу књижевника, могу да понуде описе својстава средине у којој су настала (за коју су настала), начин размишљања, говор времена, идеје које су подржаване или критиковане итд. У књижевним делима може се препознати задовољство животом, критика, жеље, планови, очекивања и маштања. Све то говори о људима и временима.²

Његош као писац историје

Може се рећи да је Његошево књижевно-филозофско дело, бар на југословенском простору, на више начина цењено као вредно, малтене, као дело „за сва времена“. Готово да нема животне ситуације у

² Делетић, Здравко М. *Истраживање историје* (Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013), 157–158.

којој неки стих из Његошевог песничког опуса није био, или би могао бити употребљен као прикладна поука-порука, као мудрост која објашњава, поучава, теши, мотивише.

Његоша дуже од века читају и тумаче као песника или филозофа, али не и као писца националне историје, иако већина његових радова има за тему епско тумачење историје, причу о догађајима и личностима из националне историје 18. и прве половине 19. века. Ако тражимо класичан историјски спис међу Његошевим делима, може се рећи да није био историчар. Међутим, *Горски вијенац*, *Шћејан Мали*, *Глас каменшиака*, *Свободијага*, *Ојледало српско* јесу историјски списи, они су то по намери да се исприча историја, по догађајима и личностима о којима Његош пева и које је наука потврдила као историчне. Да ли је прошлост саопштена у форми епа, књижевно сложене историјске приче или строгог научног дискурса мање је важно. Ако сагледамо теме, садржај и начин излагања у Његошевим списима, размишљање о људима и догађајима, спремност да искаже свој суд и уопшти стварност о којој говори, може се говорити о историјској компоненти Његошевог стваралаштва.

Добар део Његошевог стваралаштва је *историчан*, могао би се сврстати у историјску књижевност или књижевност о историјским догађајима и личностима. Многи догађаји и личности које се помињу у објављеним епским песмама или Његошевим стиховима део су племенске и националне историјске традиције, начин излагања је у маниру историјске приче или књижевног стваралаштва на историјску тему. Постоји радња, опис и карактеризација тока догађаја, помињу се учесници, износе се разлози за и против, указује се на последице. Све то је одлика историјског казивања. Пре Његоша и у његово време на балканским просторима није било поузданијег начина и приче (писања) о историји од епске песме и народне традиције. Колико има из Његошевог времена бољих историјских списа на простору Црне Горе?

Његош је на епски начин обрађивао историјске догађаје и личности. У складу са тада важећом традицијом, схватањем националне историје, садржајима друштвене свести, потребама опстанка народа, националног ослобођења и формирања националне државе. Био је упознат са списима који су се у његово време давили прошлосту, епском поезијом и усменом историјом у ондашњој Црној Гори, садржај *Ојледала српског* сведочи и са епском поезијом на просторима Херцеговине и Србије.

Његош је писао о догађајима и личностима, причао је историјску причу, декларисао се као историчар. У предговору *Гласу каменшиака* каже да је то „кратка пјесма коју је надахнула љубав према домовини. (...) У њој сам, уколико сам успио, забиљежио нека јуначка дјела црногорских и брђанских јунака која су изведена од 1711. до 1833. годи-

не“.³ На истом месту истиче да је песник који „радо пјева о ономе што се односи на његов народ“, да је песму испевао у част „мога народа“, што ће рећи да је и намером историчар, спевао је песму да би истакао догађаје које сматра јуначким делима и афирмисао њихове учеснике, познате црногорске главаре и јунаке. *Глас каменшијака*, у суштини, је историјски спис у форми епске песме, у којој је у песничком и приповедачком смислу могло још да се поради.

У првим стиховима *Свободијаде* Његош призива Музу:

„Дај ми пјеват славна дјела
отачаства бранитељах,
њих јунаштва казат фална
од нестанка српског царства,
који крвцу као воду
вјечно лише, и сад лију,
за одбрану и слободу
непрестано доје дију;
који рода славу бојну
сачуваше и дигоше
испод ногах варварскијех
хуком сјајна оружија.“⁴

Његош сведочи да је као песник хтео да пише о историјским догађајима и личностима. У поднаслову спева *Шћепан Мали* Његош наглашава да је то „историческо збитије осамнајестога вијека“, да се дело односи на историјски догађај. И у поднаслову *Горскої вијенца* стоји да описује „историческо собитије при свршетку XVII вијека“. Ово упућује на закључак да је *Његош* имао намеру да пише о историјским догађајима и личностима. У односу на литературу, народну традицију и архивску грађу, библиографским белешкама понашао се као историчар. При томе, чињеница да је то радио као мајстор епске песме, а не као класични приповедач о историји, не умањује значај његових списа.

Шћепан Мали: историческо збитије осамнајестога вијека је спев о историјском догађају. Спев има историчан садржај и ликове, говори о нечему што се догодило, без обзира како је песник причу осмислио и какав став исказује о догађајима и учесницима. Спев је у маниру историописања и начином излагања: садржи хронологију, просторно одређење, радњу и учеснике догађаја, нуди став аутора о догађају. У Предговору налазимо јасан исказ о Шћепану Малом и његовој историјској улози. „Шћепан Мали био је лажа и скитница, али је знамениту епоху у Црној Гори и у околини учинио именујући се рускијем царем.“⁵ Чини се да је ово јасан исказ о историјској улози личности о

³ Петар Петровић Његош. *Свободијада: Глас каменшијака*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига друга (Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967), 225.

⁴ П. П. Његош. *Свободијада: Глас каменшијака ...* 9.

⁵ Петар Петровић Његош. *Шћепан Мали: Проза: Преводи*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига четврта (Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967), 9.

којој пише, карактеризација личности и вредновање догађаја одлика је историчарског метода.

Избором песама у *Ојлегалу српском* направљен је избор догађаја и личности из новије црногорске историје који су се тада у Црној Гори сматрали важним, памтили се и о њима се певало. Догађаји о којима песма сведочи датирани су у поднаслову песме, што је одлика писања историје. Песме су распоређене хронолошки, говоре о догађајима и личностима уз уважавање историјске хронологије, временског и географског контекста описаног историјског садржаја. Сакупљене су песме о догађајима из црногорске и херцеговачке историје (Царев лаз; Удар на село Трњине; Бој с Кучима 1739; Удар на Ђурилац 1792; Удар Махмут-паше на Пипере 1792; Бој са Махмут-пашом 1796; Бој на Морачи Горњој 1819; Бој на Мартиниће 1832; Похара Жабљака 1835; Погибија везира Махмут-паше на село Крусе 1796. и другим), пјесме о познатим историјским личностима (Освета Батрића Перовића; Удар на Вука Мандушића; Ђуприлић везир; Никац од Ровинах; Шћепан Мали; Освета Бајова) али и песме које описују друштвену стварност: крвну освету, напад и одбрану породице и имовине (стада и пашњака), храброст и кукавичлук, лични и племенски морал, жртву и друге садржаје који се могу идентификовати у тадашњим социјалним, културним и политичким околностима на просторима црногорских и херцеговачких племена.⁶

У *Ојлегалу српском* налазимо песме о најважнијим догађајима из црногорске историје 18. и прве половине 19. века. Може се запазити да избор песама о догађајима и личностима није сведен на Катунску и околне нахије, међу њима налазимо песме везане за простор Херцеговине и ондашње Србије. Опеване су знатније битке Првог српског устанка (Почетак Буне против дахија 1804; Бој на Чокешини 1804; Бој на Салашу 1806; Бој на Мишару 1806; Бој на Лозници).

Занимљиво је да *Ојлегалу српско* садржи и 14 коментара или библиографских белешки („примјечаније“), у којима су дата допунска објашњења о догађајима и личностима које се помињу у неким песмама. У напомени 3. налазимо упут „ко жели точно знати може се извијестити из Историје црногорске печатане у Москву 10. марта 1754 год.“⁷ У напомени 9. о Шћепану Малом каже: „Описан је исторически господином Милаковићем у Грлици год. 1835.“⁸ Позив на изворе и литературу и допунско објашњење одлика су историописања, данас обавезна у форми критичког апарата, у Његошево време може се рећи неочекивана у списима ове врсте.

⁶ О Његошевој филозофији историје (о смислу историје; схватању вере и народности) видети: Мило Ломпар. *Његошево јесништво* (Београд: Српска књижевна задруга, 2010), 215–322.

⁷ Петровић, Петар Његош. *Ојлегалу српско*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига пета (Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967), 479. Песник мисли на *Историју Црне Горе* Василија Петровића.

⁸ П. П. Његош. *Ојлегалу српско*, ..., 480.

Горски вијенац је по намери и садржају епско-историјско дело. У поднаслову читамо да је то „историческо собитие при свршетку XVII вијека“, што значи да је Његош желео да напише спев о историјском догађају и личностима. Историчност догађаја није потврђена неспорним изворима, али ликови опевани у спеву у већини јесу. И дилему о историчности игумана Стефана могуће је решити. Зашто не прихватити могућност да је као узор за лик одабрао игумана Мојсија (Зечевића), искусног, мудрог и уваженог, у националном и ослободилачком раду доказаног Његошевог савременика.⁹ Мојсије је Његоша подржао приликом преузимања положаја, са њим је сарађивао у националним и црквеним пословима на територији Васојевића, обављао је дипломатске мисије у Београду.¹⁰

Историчари сматрају да се истрага потурица као догађај опеван у *Горском вијенцу* није догодила, нема веродостојног помена, записа или сведочења да се то догодило. Међутим, са становишта песника, или вредновања књижевног дела, историчност садржаја није од великог значаја, важан је песнички подухват. Шта би се променило у значају, читању и значењу епа, ако би се доказала историчност описаног догађаја? Чињеница је да је у племенима и братствима подловћенске Црне Горе било исламизираних (као и у другим племенима), колико и како распоређених мање је важно. О томе сведоче имена која налазимо у песмама у збирци *Оледало срјско* и у другим списима. У Његошево доба у подловћенској Црној Гори није било исламизираних породица или их је било толико мало да се могло понашати као да их нема. Може се закључити да је у питању нешто што се дешавало као процес: породице или појединци су се из различитих повода одселили, многи су се (вољом или из потребе) вратили у православну веру, неке су породице могле нестати и природним путем (без породе, погибијом наследника, женски наследници), у неплодна и сурова црногорска села није било досељавања, становништво је зависило од прираштаја. Може се претпоставити и да су појединци и породице били ликвидирани у намиривању крви или оружаним сукобима између закрвљених братстава и племена, чији поводи немају везе са вером. Све то је могло учинити да у Његошево доба не буде исламизираних саплеменика или их буде симболично мало. Песник је то могао осмислити и као да су некад организовано „истражени“.

Могуће да је Његош као мајстор епског певања, као неко ко је друштвену и социјалну стварност умео историјски и социолошки, зашто не и филозофски уопштити, одлучио да нешто што је дуго трајало сажме у догађај, да историјски ритам процеса прикаже као догађај и тако формира тему за еп који има смисла и може користити у процесу враћања саплеменика у „вјеру прађедовску“. Његош је био

⁹ Више о томе: Ратко Делетић. *Игуман Мојсије Зечевић*, 2. допуњено издање (Андријевица: Ступови, 1996).

¹⁰ Види: Љубомир Дурковић Јакшић. *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)* (Београд: Српска академија наука: Историјски институт, 1957).

владар са мисијом, владика и предводник народа у борби за национално ослобођење, али и формирање свести о заједништву племена, о народном идентитету. Имао је визију о Црној Гори као ентитету и управној целини, своју, или наслеђену од Петра I, радио је да то институционализује. Вера је у времену о којем говоримо била одлучујуће питање заснивања и очувања племенског и националног идентитета, претпоставка опстанка и даљег развоја народа. Од једног Владике¹¹ и владара може се очекивати да и на грубљи начин ради на очувању верског и народног јединства, на стварању државне организације. Не треба губити из вида да су све националне државе на Балкану у 19. и 20. веку створене силом, кроз ослободилачке побуне и ратове, али и силом у односу на племенску или локалну гларварску олигархију, која се своје моћи и утицаја зарад „виших интереса“ одрицала тек ако је имала јасну перспективу да ће и у новој „крајини“ имати неку власт.

Историчност истраге потурица питање је које, у крајњем, не доводи у питање историјску причу. Ако је аутор одлучио да згусне историјско време, да процес опише као догађај, то се може посматрати као поступак обликовања предмета обраде. Историчар бира историјски садржај, хронолошки и просторно га смешта у прошлост, одлучује на основу којих извора и чињеница и како ће да исприча причу. Његош је то урадио на начин који је књижевно ефектан и ефикасан, о томе говори чињеница да и после толико деценија од настанка *Горски вијенац* заокупља пажњу јавности и научника у земљи и иностранству. Историјска прича структурирана је и испричана на историографски начин. Спев се може читати као „историческо собитије“, иако се то можда у прошлости није догодило; дуготрајна актуелност спева сведочи да он говори о нечему што народ хоће да чује и да памти.

И „Посвета праху оца Србије“ је по садржају историјског карактера, говори о познатим историјским личностима и њиховим подвизима. Већ први стихови се могу тумачити као историјско уопштавање:

„Нек се овај вијек горди над свијема вјековима
он ће ера бити страшна људскијем кољенима.“

Његош је знао о Наполеоновој владавини и освајањима, оснивању Свете алијансе, о Српској револуцији, Грчком рату за независност, био је у току дешавања у револуционарној 1848/49-ој години. После његове смрти наступиће Кримски рат, херцеговачки устанци, Источна криза и Берлински конгрес, стварање независних држава на Балкану, уједињење Италије, уједињење Немачке, стварање блокова европских сила. Црна Гора и Србија признате су као независне државе. Ако додамо и Грађански рат и стварање САД, долазимо до закључка да је Његош овим стиховима исказао сазнање о значају догађаја прве половине 19. века, који су оснажени догађајима у другој половини века.

¹¹ У раду реч Владика пишемо великим словом кад имамо у виду институцију, старешину Цетињске митрополије, малим уз име као функцију.

Можда то није желео, али је исказао став историчара о значају и далекосежности догађаја који 19. век издижу „над свијем вјековима“ до тада; догађаји европске историје 19. века дају за право песнику кад каже да је то ера „страшна људскијем кољенима“.

Његош је био свестан да за писање историје треба имати документа, трагао је за писаним изворима, али „Докумената слабо се код нас налази, јербо по недостатку хартије често пута и листови светијех књига за фишеке су се употребљавали, стога се и о Шћепану Малом на Цетињу није нашло ништа до ови листић од игумана Мркојевића, којег оvdје fac-simile постављам.“ (у прилогу је листић са белешком). Његош то не каже, али тада је било и јако мало људи који су умели читати и писати, мања је била потреба за писаним документима, осим цркава и манастира, није било органа и институција које стварају и остављају писане доказе о свом раду, друштвена комуникација обављала се у значајној мери усменим путем, веровало се на реч. Да је Његош био свестан значаја писаних извора и да је за њима трагао сведоче и речи из Предговора: „Због важности догађајах и због чудотворности Шћепанове ја сам жељео штогод о њему написати. И, доиста, да случајем не пођох у Млетке у почетку 1847 године, не хтијах ништа вјернога о њему своме роду објелоданити.“ Свестан је да не би говорио истинито да није „у Млетке“ нашао писане трагове и помене о Шћепану Малом. Тако поступа историчар.

Његош је трагао у „архиву бивше старе републике млетачке“, у којој је прибавио преписе дописа которског провидура, али је био свестан потребе да трага и за документима који би указали на ставове Порте о догађајима о којима пише. Нужно је упоредити народну традицију и изворе, „оно што народ прича види се у историју Милутиновића“, а оно што су записали дипломате „оно се само у архиви могло наћи“, пише на истом месту. И данас би неко по питању историјске методологије рекао слично.

Трагање за документима Његош је у предговору списа о Шћепану Малом објаснио овако: „Господин Томазо усрдно прискочи и би ми на руку; чувара од архиве, старога маркиза Солари, готово слободном и веселом горском поезијом и причањем замађијам, те ми добри старац почне по мојој ћуди играти; пет шест ваљатијех писарчићах чита ве недјеље по свима угловима од архиве копаше, и што год се могло наћи о чудноватом Шћепану и о другијем стварима односећи се Југословенства, све исписаше.

О Шћепану сам извјестија чиста сабрао из рапоратах Пасквала Цигоње, изванредног провидура которског, која је достављао својој влади у Млетке. А провидур их је добивао од својих ухода са свију крајева.

Што се пак тиче Порте отоманске, каква је средства против Шћепану употребљавала, то се види из рапоратах тадашњег посланика млетачкога при Порти отоманској, г. Јустинијани, и тадашњег вицеконсула у Скадру, г. Дуодо.“ Његош је проучио и упоредио писање

тројице дипломата, који су извештавали из три центра који су морали бити обавештени о дешавањима у Црној Гори, из Котора, Скадра и Цариграда. Озбиљан историчар данас би требао тако поступити.

Његош истиче да све што се нашло у списима није вредно сведочанство, али наводи неке детаље као доказ да се ослањао на изворе, чиме хоће потврдити истинитост приче, али и своју објективност и непристрасност. „Да све ситнарије овдје ставим што су ова тројица писали, дуго би било; али између истијех неке морам споменути да се увјере читатељи да у дјелу овоме мојега сопственога ништа није што није основано на причању народном и на рапортима више речене тројице.“¹² Од Херодота до данас се у историографским радовима налазе примедбе којима се аутори позивају на изворну основу своје приче и декларишу се у смислу објективности и непристрасности.

На историчарски дискурс могу да утичу, некад подстицајно, често ограничавајуће, друштвена свест и култура историчаревог времена, потреба конкретног друштва да се прошлост концептуализује и осмисли на одређени начин. Кризне ситуације такву потребу појачавају; не треба расправљати колико је Његошево време било кризно, немилосрдно и за живот и за стваралаштво. Било је то време које је од народног песника тражило да прихвати национално ослободилачку и еманципаторску мисију, од Владике и владара још више. У 21. веку о томе се може домишљати како је коме потребно. Појединци и групе које немају довољно знања (информација) или које су довољно мотивисане могу да прихвате или оправдају и неистину. То прошлост не мења, али компликује садашњост, „трује постојеће“.

У Његошевим списима налази се једна белешка, коју је тешко повезати са неким списом или делом списа, али која је без сумње значајна у смислу методологије истраживања историје и писања о прошлости. Међу записима „Из бележнице“ налазимо исказ: „Људи њохваљујући њрошло, желећи доље, њрују њосњојеће.“¹³ Да ли је Његош то негде прочитао, сам осмислио или се ради о размишљању које није повезано са писањем о историји није упутно расправљати. На другим местима нема оваквих размишљања.

Исказ сведочи да је Његош запазио однос прошло – садашње – будуће, чињеницу да људи употребљавају прошлост за савремене потребе и пројекте и да при томе често наносе штету и садашњици, да „трују постојеће“. Може се мислити и да људи позивима на прошлост стварају проблеме у садашњици, у којој се не може једнако поступати. Наиме, „трују постојеће“ може се тумачити као неисторично осмишљавање прошлости, али и да се она употребљава као неадекватан пример, неостварљив захтев у садашњици. То називамо идеологизацијом, политизацијом, модернизацијом прошлости, манипулисањем прошлошћу и слично. Суштина је да се при томе прошлост користи за савремене потребе, очекивања и пројекте, а да се при томе често

¹² П. П. Његош. *Шћејан Мали ...*, 9–11.

¹³ П. П. Његош. *Шћејан Мали ...*, 230.

не води рачуна о објективности тумачења. Можда овај исказ показује да је Његош тога био свестан, садржај његових дела говори да је и сам причао прошлост у духу потреба народа и друштва у којем је живео и стварао. А зар и данас то не чине многи историчари од заната? Нећемо нагађати о Његошевој далековидости или судбини, али, деведесетих година 20. века и током 2016/17. нашли су се „политичари“ који су тумачењем Његоша хтели да трују садашњост зарад својих политичких пројеката и „шићара“, прогласили су Његоша геноцидним и тражили одстрањивање његових дела из школских програма.

Може се тврдити да је Његош уважавао народну традицију и епску поезију као тумачење догађаја или историјски извор. У „Предисловију“ *Ойледало српској* налазимо афирмативан однос према народном стваралаштву: „Наше народне пјесне не требају никаква предговора за своју препоруку, јер сад хвалити их пред свијетом, то би било повторавати оно што су већ давно о њима казали многи, и наши славјански и других народа, научени људи, који су их праведно похвалили...“

Његош се изјаснио о разумевању епске поезије и традиције у функцији тумачења прошлости. „За црногорске пјесне може се рећи да се у њима садржава историја овога народа, који никакве жртве није поштедио, само да сачува своју слободу. Истина да поезија на неким мјестима понешто увеличава подвиге Црногораца; но на многим и важнијима држи се строго тачности.“ Овом напоменом Његош:

- прихвата епске песме као историјски извор,
- истиче да су то црногорске песме и да је у питању излагање историје народа,
- уочава преувеличавање подвига и заслуга у неким певањима, тј. неисторичност и необјективност епског тумачења историје.

Његош је уважавао потребу бележења традиције и чувања историјског предања као извора: „кад би какав пјевач овдје на Цетињу испјевао пјесну добро, одмах би се повео у ког писара да је напише.“¹⁴ На тај начин је усмена традиција претворена у писану традицију, врсту историје. Његош је био чувар и творац народне, по карактеру ратничке и монументалне традиције, ликом и делом постао је културна даштина.

Његош је био историчар у свом времену или по мери свог времена:

- ослоњен је на народно памћење, усмену и писану традицију као извор,
- на специфичан начин је у свом времену модеран, иако је писао на традиционалан начин, и сам је творац традиције,
- романтичарски тумачи митску и монументалну историју, пева о познатим биткама и јунацима; велича улогу и способност владика пре себе, тиме заснива и свој значај,

¹⁴ П. П. Његош. *Ойледало српско*.... 11 (на Благовијести 1845).

- вреднује и изриче морални суд о догађајима, поступцима, личностима,
- користи историјску причу у циљу заснивања и јачања националног и верског идентитета сународника,
- користећи догађаје и истакнуте личности као архетипски модел, говори о савременој друштвеној стварности, дилемама и условима постојања и опстанка, тематиком и дискурсом припада „социолошкој историографији“,
- његови списи пуни су етичности и моралних начела, схваћених као парадигма и услов опстанка вере и народа,
- ангажован је као приповедач: ослоњен на прошлост, вреднује стварност и промишља будућност; спреман је и да измисли догађај око којег ће да структурира и осмисли причу за потребе тумачења стварности и мобилизацију у борби за веру и слободу.

Његош и геноцид

Овом приликом анализираћемо Његошево стваралаштво у светлу методологије истраживања историје. Повод за то је националистичка и политикантска галама која се у Црној Гори дигла око тога да ли је Његош геноцидни писац. При томе, галаме трећеразредни политичари, који као да нису читали Његошева дела, камоли да су их стручно анализирали и да су „његошолози“. То је у домену употребе и злоупотребе науке и стваралаштва у дневно-политичке сврхе. Ништа ново, књижевност, традиција, наука користе се као оправдање или повод за политичке пројекте у савремености, нарочито се то ради кад у друштву постоји политичка криза или се она жели произвести. Измишљена прича о прошлости и циљано осмишљавање историје и традиције дају материјал за манипулације прошлости и излуђивање грађанства зарад савремених политичких потреба и пројеката.

Крајем 20. века нашли су се научници у улози идеолога, који су Његоша огласили геноцидним песником. Инжењери бошњачког национализма и сепаратизма у Сарајеву прогласили су Његоша геноцидним писцем и тражили уклањање његових дела из школских програма. И они који су се борили за очување Југославије позивали су се на Његоша у мобилизацији и мотивацији сабораца. То није први, ни једини пример како се историја и књижевност, уместо за поуку или разоноду, могу употребити за осмишљавање нехумане праксе. То је био само део ратнопропагандне технологије, иза чега су остале последице и злочини грађанског рата. Његош је остао то што је био, „на далеко чувен“ и признат песник и филозоф.

Поводом 200 година од Његошевог рођења, у Црној Гори је покренута са нивоа министра културе идеја да се прогласи „Његошев дан“ као државни празник културе. Без обзира на чињеницу да је Његош створио дело које је призната културна баштина, да је 1834. набавио прву модерну државну штампарију, у којој су штампане књиге и уц-

беници – први црногорски *Буквар*, први црногорски часопис – *Грлица*, да је 1834. основао прву модерну основну школу, што све јесу несумњиви културни подухвати и резултати, такав празник Црној Гори није нарочито потребан, али је могућ и легитиман. Није неопходан, Његош је испоштован постојањем „Његошеве награде“ за књижевност на државном нивоу.

Током 2016. поновљена је идеја о Његошвом дану, поновљен је и отпор томе. Овај пут са више мржње, па и увреда у смислу да су Црногорци „мали народ“, „више је Бошњака у Тузланском кантону него Црногораца“, изјави „аутентични заступник“ бошњачких интереса и функционер у скупштини новоформиране (већински бошњачке) општине, позивајући се на свој значај у руководству националне странке.¹⁵ Прогласи Његоша геноцидним песником и „крвником ислама“, и оста` жив и здрав. Истина, смењен је са функције у локалној самоуправи, заборављен и он и његово „откриће“. Жељан власти и славе, млади политичар је „сметнуо с ума“ последице грађанског рата који су током 90-тих година прошлог века изазвале сличне поруке. Ипак, треба да забрине количина страсти и мржње у понашању младог човека, без обзира на веру и националност, тим пре, с обзиром политичко ангажовање. Показало се током грађанских ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини деведесетих година 20. века шта идеологије овог типа могу да изазову.

На тај начин је термин геноцид (убијање народа), који је ушао у политику и науку после Другог светског рата, пројектован на време којем не припада ни називом ни суштином. Догађаји из светског рата и злочин који је учињен век после песникове смрти употребљени су да би песник био оптужен за нешто што је у књижевном тексту изложио кроз радњу и дијалог својих ликова. Нешто што се није догодило. Којој науци припада примењени метод? Који би владар или народ на Балкану био поштеђен, ако би се ослободилачки покрети и устанци 19. и 20. века ценили по мери савременог значења термина геноцид, и многих других? Колико је књижевника из 19. века ослободилачке и државотворне идеје пропагирало на мирољубив начин? Како би изгледала историја ако би се тако карактерисала Француска револуција или Грађански рат у САД? Шта је оно што је Турска учинила Јерменима и Грцима, што деценијама чини Курдима? Јесу ли походи Омер паше Латаса на црногорска племена били геноцидни? По намерама и последицама, јесу више од Његошевог песничког исказа.

Битне одлике геноцида су: намера (план) против етничке групе или народа, снага и средства за спровођење плана, на крају, предузете радње и њихове последице, жртве. Без декларисане намере државног органа, радње државне оружане силе и последица тога, нема геноцида. Масовне жртве у борбеним дејствима, без јасне намере и наређења да се неко становништво по етничком или верском основу масовно уништи или протера, нису у изворном смислу термина гено-

¹⁵ Та изјава емитована је више пута на ТВ Вијести (ЦГ).

цид (убијање народа). Савремени политичари, нарочито у недостатку ваљаних аргумената, радо потежу тај и сличне термине, нажалост, не одговарају за последице и узнемиравање јавности. У вези са Његошем ни једна од ових одлика не постоји. Његош не планира „истрагу потурица“, нема података да се такав догађај десио ни у каснијој црногорској историји, при чему би се могло претпостављати о мотивацији Његошевим стиховима. Он пева о нечему што се догодило век пре његове владавине, при чему наука зна да се ни то није догодило, из чега следи закључак да је у питању песнички формирана радња и заплет. Нема намере, нема војске, нема догађаја и жртава, постоје стихови које би неко хтео да избрише из црногорске културе и традиције. Има ли података да је *Горски вијенац* био забрањен било где на простори-ма Османлијске империје? Ако тада није у Турској, зашто би сада био у Црној Гори споран?

Његош је кроз своје ликове говорио у име народа. Економски, социјални, верски, културни проблеми у црногорским и херцеговачким племенима у првој половини 19. века били су повезани са турском влашћу, при чему је значајан део проблема долазио из чињенице припадности вери, турска власт заснивала се на исламу, православно становништво било је раја са најнижим степеном личних и грађанских права и слобода. Примањем ислама рођаци и комшије идеолошки, економски и политички постајали су непријатељи. Његош је као Владика и владар, у мери у којој је то могао, морао бити речју и делом против примања ислама од стране православног становништва, тако је губио вернике и народ. Наиме у смислу народности, мада је тај аспект био недовољно теоријски и практично дефинисан и народу јасан, „народ“ се идентификовао према вери, што је значило Србин – Црногорац је православно верник, Турчин је сваки припадник исламске вере. То је била основна и непомирљива подела, социјално, правно и политички значила је вишеструке разлике, фактички се тако исказивало сазнање о класним односима и односима окупатора и поробљеног.

Може се у смислу објективности без ризика рећи да Његош није био геноцидан као песник ни као владар. При томе, не мора да буде пресудно што је термин геноцид политички и научно формиран читав век после Његошеве смрти и у неупоредиво другачијем историјском и политичком контексту.¹⁶ Проблем је у томе што се читавањем савремених садржаја и значења у прошлост врши модернизација и идеологизација историје, догађаји се осмишљавају насиљем над временским, политичким, социјалним и културним контекстом прошлости (догађаја), у овом случају ради се о епској причи о прошлости која се није догодила. Ако се такав поступак легитимише, мало би чега остало у прошлости што се не може тумачити као нешто што се

¹⁶ Појам геноцид односи се, у првом реду, на политику уништења Јевреја у Другом светском рату од стране нацистичке Немачке, иако су слични поступци примењивани и према словенским народима и Ромима.

није догодило. У том случају бављење историјом постаје општа опасност, такву историју треба укинути.

Шта је геноцидно у томе што поробљени жели слободу или у томе што угрожени жели да преживи, што Митрополит штити веру и цркву чији је врховни пастир? Који верски поглавар у 19. и 20. веку није поступао на сличан начин? „Треба служит чести и имену“, Његош је то учинио на најбољи тада могући начин; био је Владика, налазио се на месту које је подразумевало и највишу одговорност за стање цркве и вере, али и за судбину верника, народа који га је следио. Од Владике се очекује да свим силама брани цркву (веру), дужност према народу, цркви и држави је његова земаљска мисија. Отпор према тиранину и окупатору облик је испуњавања те дужности:

„Вук на овцу своје право има
ка тирјанин на слаба чоeka
Ал` тирјанству стати ногом за врат
довести га к познанију права
то је људска дужност најсветија!“

Његош је тако певао, међутим, није као владар организовао оружане побуне и походе против турске војске и власти на територији црногорских племена или на суседне градове, не могу се његови стихови повезати са оружаним акцијама и жртвама у смислу идеје или програма. Стихови:

„Бог вас клео, погани изроди,
шта ће турска вјера међу нама?
Куда ћете с клетвом праћедовском?
су чим ћете изаћ пред Милоша
и пред друге српске витезове,
који живе доклен сунца грије?“¹⁷

су најмање што се од владике Данила (историјска личност и лик у спеву) и Његоша као верских поглавара може очекивати. Јасно дефинисан и непомирљив противник – непријатељ била је Османлијска власт и ислам као њен идеолошки, политички и правни симбол и ослонац. Бити хришћанин само по себи значило је доживљавати ислам као претњу слободи и свему што је живот значило. Против непријатеља морало се борити свим средствима. Трпи и служи или се бори, није било другог излаза. Лако је у савременим околностима све то другачије осмишљавати.

Његош је стихом изразио сазнање да не приличи да црквени старешина носи јатаган и крв пролива, али да је света дужност Владике да за свој народ и мач понесе и живот свој заложити. У *Свободијади*, кроз уста владике Данила, поручује окупљеним Црногорцима:

„Слушајте ме, Црногорци,
ја сам пастир ваш црковни,
ал` неправда Турска гнусна

¹⁷ Петар Петровић Његош. *Горски вијенац: Луча микрокозма*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига трећа (Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967), 15.

пригнала ме мач носити,
с њим слободу отачаства
до последње капи крви
од турскога јарма бранит.
Је л' нам, браћо, поштеније
с мачем у рукама
на мегдану смрт добити
него женски, неваљатно
у крвничке руке пасти.“¹⁸

Тако је Његош певао о Царевом лазу. Шта је у овим стиховима геноцидно? То је била општа парадигма, прихваћено морално начело, национални морални код на којем се стасавало и од малена васпитавало. Било је то у духу владајуће друштвене свести, услов ослобођења, очувања вере и народности, услов опстанка и постојања. Јер:

„Ту ти друге мисли нема,
нити језик зна што рећи
већ ал' мегдан задобити,
али на њем сви изгинут;
са срамотом нема куће
која ће му к себи дати.“¹⁹

На другој страни, султан наређује Думан-паши Ђуприлићу:

„војске дигни што мож више,
све острове сабље предај:
мушко, женско, младо, старо –
не остави живо ништа.
Црногорска сва гњијезда
у која се љуте змије
непрестано многе легу –
све истражи и сажежи
да већ свјетлост спрема сунца
казат не см'је та звијезда;
зубља кратка с плавом луном
да се више не једначи.“²⁰

Ко је геноцидан? Или се, можда, султан шалио уз чидук дувана и филџан кафе.

Постоје у *Горском вијенцу* стихови који демантују тврдњу о намерном геноциду или немилосрдном обрачуна са исламизираним сународницима. Исламизираним саплеменицима нуди се избор, могућност да се без последица врате у православну веру. Није познато да су у Европи припадници јереси и реформатори добијали такву могућност. Владика Данило, и поред сазнања о нужности деловања и решености да решава проблем оружјем, тражи могућност решавања сукоба мирољубивим путем, нуди преговоре:

¹⁸ П. П. Његош. *Сводоцијада: Глас каменитијака...*, 21–22.

¹⁹ Исто, 28.

²⁰ Исто, 37–38.

„Не ... не ... сјете да и јошт зборимо!
 Ја бих, браћо, с општег договора
 да главаре браће истурчене
 дозовемо на општем скупу,
 да им дамо вјеру до растанка,
 еја би се како обратили
 и крвави пламен угасили“.²¹

На општем скупу, у присуству исламизираних саплеменика, владика Данило тражи разумевање за сународнике који су проверили, прихвата да су у тренутку људске слабости поверовали у обећања бољег живота за себе и породицу и прихватили владајућу веру:

„Боже драги ...
 проведри ми изнад Горе Црне,
 уклон' од ње муње и громове
 и смућени облак градоносни!
 Да, нијесу ни криви толико;
 премама их невјера на вјеру,
 улови их у мрежу ђавољу.
 Шта је човјек? Ка слабо живинче!“²²

Добронамерни покушај владике Данила да преговара завршио се неуспехом, из обраћања Скендер-аге (стихови 790–805), Мустај-кадије (870–933) и писма Селима-везира види се да је то била узалудна работа. Добили су одговоре који вређају, понижавају и провоцирају. „Све је пошло ђавољијем трагом“ а „Треба служит чести и имену! (...) Одбрана је с животом скопчана!“ Тако је мислио Његош, али је тако мислио и народ Црне Горе, Брда и Херцеговине.

Може ли се наћи пример да је Његош позивао у борбу ради освајања нечега што не припада народу и друштву које је предводио, да позива на убиства, пљачку, освете без разлога? Чини се да се такви примери у његовом делу не могу наћи, мада се могу осмислити у име савремених потреба, националних пројеката и очекивања. Појединци и националне странке могу данас нудити тумачења каква хоће, постављати се као браниоци савременог народа од идеја и стихова из 19. века, али ће и то у крајњем поћи „ђавољијем трагом“. Искуства из грађанских ратова у којима је разбијена Југославија опомињу, мада злонамерном могу да послуже и као подстицај.

Црна Гора била је са Приморја затворена територијом под аустријском влашћу, преко које је ишла трговина и снабдевање виталним животним потребама, при чему су со и други прехрамбени производи некад имали мање значаја од набавке оружја, барута и муниције. Према Херцеговини и Рашкој области била је окружена територијама са којих су је угрожавали представници турске власти, војне и полицијске формације, али и самовољни локални бегови и силеције.

²¹ Петар Петровић Његош. *Горски вијенац: Луча микрокосма, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига трећа* (Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967), 39.

²² Исто, 42.

На страни Скадарског пашалука налазила су се агресивна арбанашка племена. У земљи је владала племенска неслога, крвна освета, међусобне борбе и пљачке. Шта се могло очекивати да врховни црквени и политички поглавар говори или чини у таквим околностима, осим да свим снагама осуди и нападне унутрашње изазиваче нереда и погибије и да позива на одбрану територије, слободе, голог опстанка народа који је предводио и који му је веровао? Промена вере у време кад је вера била вододелница међу народима и културама, кад је била основни састојак друштвене свести и културни образац, био је проблем који се морао решавати. Црквени старешина морао је то свим средствима спречавати и осуђивати. То је био начин очувања националне супстанце. Занимљиво је да и они који „бране“ Његоша не истичу аргумент да је он, пре свега, био *црногорски Владика*, да је за њега била обавеза да брани веру и цркву. Чинио је то стиховима, док су то други владари у 19. веку чинили пушкама и јатаганима, а нису геноцидни.

Треба имати у виду да је под турском влашћу и питање класних односа, социјалног положаја становништва, имовински статус, био најуже повезан са припадношћу вери. Мухамеданци су имали сва права, ислам је био владајућа идеологија (шеријат је био основа државног уређења), припадност исламу омогућавала је бољи положај, право на државну службу, каријеру, имовину. На другој страни, бити православац значило је бити лишен свега тога, бити незаштићен од државе, системски третиран као мање вредан и обесправљен. И то је битан разлог што је однос према вери био изострен до крајњих граница.

При томе, треба имати у виду да су исламизирани племенници сами учинили избор, да су примили страну и окупаторску веру, да су отпали од вере и свог племена (народа), што се у тим временима сматрало издајом нарочите врсте. Шта су имали право да очекују од браће којој су постали владајућа класа и тлачитељи, непријатељи? Уз то, имали су избор, могли су да се врате у веру коју су променили. Његош је имао мисију да сачува што је остало, да свој народ ослободи и поведе у бољу будућност. Сви народи широм Балкана такву мисију остваривали су оружјем и ратовима. Његош је геноцидан што је о томе певао, други црногорски владари пре и после њега оружјем су остваривали политичке пројекте!

Лако је данас борбу за слободу, верска и национална права, лични, породични и национални понос прогласити геноцидном, тим пре ако то чине они који желе заменом жртве очистити „грехе праћедовске“ и мисле да освајач има више право од покореног. Међутим, политичке прилике, вера (вера је вековима била облик државне идеологије), култура, обичаји, традиција, друштвена свест, а ни речник Његошевог доба нису били дипломатски ни демократски. Све је позивало на отпор и борбу за националну и верску слободу, то се могло остварити стварањем националне државе, она се тада могла створити једино оружјем (истина, више вољом великих сила него јунаштвом и

жртвом). Било је то време непомирљивих сукоба, масовног ношења и употребе оружја, то се сматрало чашћу и јунаштвом. У 21. веку је лако самозваним мудрацима да у томе виде недемократичност, да епски спев о ослободилачкој борби прогласе геноцидним. Где на Балкану у Његошево доба није било слично, који национални књижевник или народни главар није позивао на борбу за верско и национално ослобођење?

Бројни су примери у којима Његош друштвену стварност промишља на високо моралан и достојанствен начин, изриче моралне судове о многим друштвеним садржајима свога времена. Може се доказати да цени и подстиче храброст и спремност на жртву у корист народа, племена, брата и пријатеља; да високо цени слободу и борбу за слободу; да цени и промовише лични пример мудрости, јунаштва и понашања у корист племена или народа у целини. У чему је проблем ако Владика при томе цени и одбрану цркве и вере којој припада. На који се то мирољубив и демократичан начин могло деловати са положаја на којем се Његош налазио, остваривати идеали стварања државе, уздизања националног идентитета, одбране живота, породице и имовине, одбране територије и слободе у време када се на све стране налазио непријатељ, кад је нож, кубура и џефердар било питање поноса и опстанка од детињства и ране младости? Без оружја и спремности да га употредиш ради одбране себе и тога што ти припада био си нико и ништа. У таквим социјалним и политичким околностима, у таквим условима живљења и опстанка позивање на оружје, на непоштедну борбу против непријатеља било је императив. *Њејош није био њеноцидан, био је високо моралан верски и свейшовни вођа своја народа, борац за његову слободу, право на његовојачање, његовићичку и културну еманципацију. Осуђивао је нехуманост, кукавичлук, неверу у свом народу и код непријатеља, али је био спреман да непријатељу призна морални чин, да призна углед и јунаштво. То нису одлике геноцидног и шовинистичког мишљења и деловања.*

Његош као Владика и владар у подловћенској Црној Гори својим делима у унутрашњој и спољњој политици нема поступка који би се с разлогом квалификувао као верски или етнички мотивисан прогон становништва. Идеолошким осмишљавањем и читавањем нових значења у оно што је он певао и радио може му се „прикачити“ све што се хоће, али не само Његошу. Нема примера да је нека породица по Његошевом захтеву или плану била прогањана због верске припадности, штавише, припаднике ислама третирали су као рођаке мухамеданске вере. На спољњем плану Његош је одржавао коректне односе са херцеговачким муслиманским старешинама и старешинама албанских племена у Малесији. Настојао је да има добре односе с аустријским властима у Котору и Дубровнику. Договорео је разграничење према Херцеговини и Паштровићима, одрекао се манастира Маине и Стањевићи да би избегао спорове око кориштења и вршења службе. Није мали број, па и људи од науке, који Његошу нарочито за-

мерају неборбеност и помирљиво понашање према суседима. Геноцидни владар тако се не би понашао.

Током Његошеве владавине није забележен ни један значајнији оружани сукоб са турском влашћу и војском, али ни једна насилна акција према „домаћим“ муслиманима предузета његовом одлуком или планом, као ни инспирирана његовим књижевним делом. У свом времену Његош није песничким делом имао утицај и покретачку снагу каква му се накнадно приписује. Не само зато што ни један велики књижевник није то био у свом времену, већ, једноставно, зато што неписмено становништво није било упознато са његовим књижевним делом или га није разумело. Осим тога, Његош је у својим делима говорио у прошлом времену, певао је о нечему што се „збило“ у прошлости, својим делима не нуди политички, па ни културни програм који би се могао остварити. Он описује историјске ликове и преноси њихов говор. Шта су друго чиниле епске песме на Балкану? Поробљено становништво вековима је васпитавано на епској поезији, која је била ратничка, ослободилачка и антиисламска – антитурска. Његошева поезија израсла је из такве епске поезије и ослободилачке традиције. Шта би остало вредно од епске поезије, од традиције и Његошевих стихова, ако би се искључила идеја слободе и оружана акција као начин да се оствари слобода (слобода и земља се не поклања).

Владика Петар II Петровић Његош имао је историјску мисију, своју мисију остваривао је као владика, песник и владар, историја му је дала за право. Да није тако, не би генерације памтиле и у тешким тренуцима користиле његове стихове, поуке и поруке које преносе. Чињеница је да су Његошеви стихови храбрили, подстицали, мобилисали, да то чине и данас. Да није тако, не би ни сметали онима који жале за царством Османовим. Борба за слободу, државу и народ, често сведена и на борбу за голи опстанак, за међународну политичку и културну афирмацију државе и народа, учвршћивање националног и верског идентитета циљеви су који воде ка разумевању Његошеве мисли и дела. Тако је ако се Његош чита и вреднује као Владика и песник прве половине 19. века, ако се тумачи као идеолог краја 20. и почетка 21. века може му приписати шта ко хоће. Може осмислити и тврдити ко шта хоће, нарочито ако за то морално и друштвено не сноси последице, штавише, у свом племену и политичком окружењу бива слављен.

Његош је окарактерисан геноцидним због начина како су многи деценијама после њега циљано одабране стихове инструментализовали и користили за савремене пројекте, али и зато што се тако хоће умањити његова заслуга или поништити дело: постојање народа и државе. Може ли бити геноцидан неко ко свој народ предводи у борби за слободу, друштвене и економске услове за постојање, ако то чини против вековног окупатора, стране власти и стране религије? У 18. и 19. веку за црногорска и дрђанска племена борба за слободу није била само питање части и достојанства, до којих је патријархални и епски

морал високо држао, слобода је била питање опстанка и постојања народа, чији идентитет се заснивао на православљу и народности (племенској и народној свести). О томе се певало и за то се (уз песму) гинуло. Били су то друштвени услови у којима је супротстављање неправди, злу и насиљу сматрано за основну дужност, питање части и право на постојање. „Треба служит чести и имену“.

Његош је уздигнут проучавањима и тумачењима, али је у многима од њих злоупотребљен. „Људи похваљујући прошло ... трују постојеће“ може се читати и као прорицање сопствене судбине. Бројни су примери у 20. веку како су појединци и интересне групе користећи Његоша правдали или заснивали савремене пројекте, који су наносили штету његовом лику и делу, „покварили“ су то што јесте Његош и његово стваралаштво. Није тешко доказати да ни живи књижевник нема утицаја на то како се његово дело тумачи и за какве се пројекте може инструментализовати. Свака употреба књижевног дела је накнадна интерпретација и надградња мимо знања и воље аутора. Немамо проблем са Његошем, имамо проблеме са поводима и начином како га употребљавамо, које идеје или намере накнадно приписујемо аутору или која значења, поуке и поруке читавамо у одабране стихове.

Кад би политичари и инжењери национализма ослободили Његоша одавезе да буде Црногорац или Србин и оставили га да буде филозоф и песник, што он у 21. веку без проблема може бити, антињегошевска галама не би имала употребну вредност. Да, али би самозваним „његошолозима“ пала цена, „одбраном свог народа“ од програмираног непријатеља они себи дају значај, измишљају мисију коју немају. Ко чита Његошове стихове да би разумео његово време и дело разумеће, ко чита да би произвео доказе за оно што је науцио може поједине стихове да вади из целине и осмишљава како жели, дело у целини не може. Део кривице за то сносе и посленици научне заједнице. Појединци се плаше политичара и националиста, не желе да ризикују комфор и да се замерају, ћутањем на дужи рок наносе штету националној традицији. Наиме, оно што је речено или написано, а није благовремено ваљано оспорено, може се после неког времена сматрати прихваћеним, иако неистина, може да делује или се инструментализује.

Политичко осмишљавање прошлости

Историјски ревизионизам, политички и националистички инжењеринг у савременим условима имају амбицију да „прочисти“ народно памћење и традицију која чува сећање на вековне губитке (жртве) и злодела која је нека верска или етничка група у прошлости чинила или претрпела. При томе, припадници „моје вере“ и „мог племена – народа“ увек су били на праведној страни историје, нису водили освајачке походе, нису отимали, разарали, убијали. Увек су

били нечија жртва, проблем је што се сугерише да су и сада нечија жртва, „аутентични“ имају мисију да бране веру и нацију сада и у прошлости. Садашњост се не може према политичком пројекту успешно осмислити ако се у том духу не прикаже и нека прошлост, тако се добија историјско право и заснива савремена обавеза. У недостатку довољно убедљивих примера, „аутентични“ бранитељи националних права спремни су да „поправе“ традицију или произведу нову, штавише, мисле да им за то припадају заслуге. Производња митова, бројање жртава, обележавање места и датума страдања није изум балканских народа, али то не значи да им је то више допуштено.²³

Употреба књижевног дела у практичне сврхе није реткост, отада постоји писана реч неко се њоме знао користити за своје намере, најчешће далеко од тога што је књижевник стварајући дело мислио, па и могао наслутити као могућност коју не би желео. Могу се навести бројни примери како су политичари у изборним активностима или парламентарној пракси призивали Његоша у помоћ, различитим цитирањем стихова као порука, опомена, доказа националног значаја тога што они чине или намеравају чинити „за добро народа“. Често се то у обраћању „аутентичних“ тумача народних потреба и интереса може чути. Не увек изворно ни доследно, а ни са искреним убеђењем или несебичном намером. Пароле се бирају тако да одговарају очекивањима групе којој су упућене, то мајсторима пропаганде није тешко погодити или пројектовати. Важно је да парола послужи намени, неуспели пројекти радо се забораве, за успеле касније није важно шта их је покренуло.

Нажалост, многи позиви на Његоша искориштени су као мотивација и средство мобилизације, каснија чињења су пропагирану племениту или патриотску активност претворила у терор, злочин и нељудска дела. То може бити искориштено као разлог да „други“, недобронамерни, Његошу припишу одлике нехуманог, чак геноцидног писца. Владика, филозоф, песник тако бива вишеструко инструментализован и „упрегнут“ у туђа кола. Његошеви стихови и писма често су кориштени, и користе се, у идентитетском и националистичком инжењерингу. Једни га цитирају кад желе да докажу колико је био Србин, други колико је био Црногорац, кад им није по вољи оптуже га да се без основа изјашњавао као Југословен. Млати по Његошу како се коме прохте, нападају га или бране и кад знају и кад не знају шта то значи, али знају шта тиме желе постићи.

²³ Детаљније: Todor Kuljić. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002); Todor Kuljić. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006); Vjekoslav Perica. *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama, I-II*. (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006); *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* / ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju, 2006); Erik Hobsbom i Terens Rejnđer, ur. *Izmišljanje tradicije*, 2. izdanje (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011); *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* / ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević (Novi Sad: Alternativna kulturna zajednica, 2013).

Научник и књижевник никад не знају како ће ко користити или намерно злоупотребити њихово дело. Честа методолошки неприхватљива матрица објашњења, намерно осмишљен приступ научном и књижевном делу, је да се у делима из прошлости „налазе“ аргументи и докази за савремене пројекте, кад се ауторима приписује нешто што они у свом времену нису мислили или урадили. Учитавање модерних стандарда, промишљања аргумената и слично у научна и уметничка дела најчешће се ради са намером, научни или уметнички углед и вредно дело користе се као подлога за савремену грађевину од сумњивог материјала. Како другачије схватити да је могуће тврдити да је Његош био геноцидни песник, ако се зна да је појам геноцид политички и научно уобличен читав век после његове смрти и за дела која он као владика, филозоф и песник није могао да уради? Чак и уз сазнање да појединац може да изврши масовни злочин, али не може да почини геноцид. Зашто баш Његош, који је најмање од црногорских владара 19. века водио оружаних акција и ратних сукоба?

Мало је опште признатих, неспорно ваљаних књижевника чијем делу се приписују тако удаљене крајности: да може бити песник и мислилац „за сва времена“, а да је могуће у његовим стиховима тражити повода да буде квалификован као геноцидан. Владика, филозоф и песник а геноцидан? То може пропагирати дневна политика, која прижељкује или пројектује етничке сукобе или политички анонимуси који знају да ће тако најлакше скренути пажњу на своје мудрости. Једноставно, у Његошевом опусу нема стихова (или делова у писмима) који у смислу политичког програма или владарског захтева заговарају верски или етнички сукоб, то што његови књижевни ликови о нечему размишљају или говоре није и његов владарски програм. Чињеница да је вера била симбол државе и власти, да је народност изједначавана са државношћу, није аргумент за вредновање књижевности која о томе говори, књижевност описује стварност, то није програм по којем се власт уређује. Нема етничког злочина ни у активностима које је Његош предузимао као световни вођа црногорских племена, који функционално није имао институционални и стварни владарски капацитет да покрене општу акцију у том значењу. Нема примера да су Његошеви стихови за живота кориштени као покретачка снага за неки оружани сукоб, то што су деценијама касније то могли бити само је доказ њиховог квалитета, никако одговорност аутора. Политичка и пропагандна намера може књижевност користити за разне пројекте, може и савремене политичке појмове пројектовати читав век уназад, то је ствар накнадне концептуализације, може се политички ствараоцу судити према томе како су самовољници његово дело фалсификовали или користили. Може, али то није књижевност ни наука, није ни ваљана политика. Ипак, намера нађе начин да осмисли аргументацију и произведе „доказе“, нађе и присталице који поверују или то подрже из личних интереса.

Савременост и прошлост су вишеструко повезане, много садржаја људске и друштвене стварности условљено је или омогућено догађајима и процесима у прошлости. Више је разлога да садашњост разумева и објашњава прошлост на свој начин, у складу са постојећим околностима и потребама. Савременост тумачи прошлост на начин који се разликује од тога како су људи у прошлости пројектовали и разумевали своју савременост. При томе се често савремени политички ставови и програми учитавају у прошлост, нарочито кад се прошлост хоће променити и искористити као разлог, доказ или темељ за савремене потребе. Међутим, у томе треба имати меру и показати поштовање према прошлости. У сваком историјском времену људи живе најбоље што могу, предузимају акције према својим потребама и могућностима, мисле да су на добром путу. Накнадно то мерити по неупоредиво различитим стандардима, судити прошлости без разумевања историјског контекста грех је према прецима, њиховим жртвама и постигнућима. Лако је некога деценијама или вековима уназад прогласити примитивним и некултурним, издајником, кукавицом, злочинцем, чак геноцидним. Нарочито је то лако кад савремене произвођаче прошлости нема ко да позове на одговорност, чак могу бити и награђени.

Савремено суђење прошлости може да изазове штету у садашњости или у будућности. Ако се Његош политички оспорава, може се политички и држити. Шта је циљ, а шта исход? Шта је циљ проглашавања Његошевих стихова и дела геноцидним? Није тешко доказати да је Његошево стваралаштво повезано са епском поезијом и традицијом на просторима Црне Горе и Херцеговине, ширим српским просторима. Епска поезија пуна је стихова о исламу, Турцима, „потирицама“, о злоделима и насиљу, позива на отпор и одбрану права оружјем. Такође, није тешко доказати колико је Његошево стваралаштво уграђено у друштвену свест и национални и државни идентитет Црне Горе. Епска и Његошевска традиција су у темељима црногорског националног бића и идентитета. Може ли се напад на књижевне корене националне свести и идентитета схватити као намера оспоравања моралне основе црногорске нације и државе? Ако су нација и држава стварани оружјем и са позивом на Његоша и епску (ратничку) поезију, а они су геноцидни, значи ли то да је геноцидан народ коме је Његош био владика и господар, да Црногорци имају геноцидну традицију? Може ли се из тих разлога напад на Његоша сматрати оспоравањем деловања Црногорско-приморске митрополије, црногорског националног и државотворног идентитета, самим тим и модерне Црне Горе? Шта је решење, ако је то тако? Тако се догоди кад инжењери национализма и политиканти узму себи право да измишљају средства за актуелне политичке пројекте и интересе, то нема везе са историјом или науком која се бави прошлосту и садашњицом. Проблем је што исходи таквог националистичког и политичког инжењеринга служе као

прихватљива прича, која сада и у будућности може да створи услове за мржњу и сукобе.

На другој страни, мобилизација против Његоша изазива мобилизацију за одбрану Његоша и свега што он значи за црногорску националну и друштвену свест. Прича о геноцидности је подвала Његошу и Црној Гори. Читање Његоша у складу са савременим пројектима и изван књижевних критеријума је злоупотреба. То мора да изазове отпор, неразумевање, сукобе на културном и политичком плану. Вратимо Његоша као владику, владара, филозофа и песника у прву половину 19. века, тамо припада и тако га треба читати, у тим доменима он себе делом брани.

Оспоравање традиције и културе изграђене на епској и Његошевској традицији мора да изазове отпор. Није прихватљиво у име савремених потреба Бошњака, који у Његошево доба нису били конституисани као нација (нису имали свест о етничкој посебности ни они ни окружење), очекивати од Црногораца и Срба у Црној Гори да врше ревизију своје традиције, која у својим темељима има народно памћење и историјске изворе о тешком робовању страниј држави и наметнутој религији, али и о облицима и носиоцима отпора. У том смислу и Његошеви стихови су историјски извори, сведоче како се у доба његове владавине гледало на религијске и друштвене околности, како се борило за права и слободу, како је стварана модерна црногорска нација и држава. Можда неко мисли да Црногорци треба да се извињавају што су се борили за слободу? Ко ме??

ЛИТЕРАТУРА

Делетић, Здравко М. *Испираживање историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.

Делетић, Здравко М. Ново читање Његоша: Његош као писац историје. *Токови 2* (2013): 4–24.

Делетић, Ратко. *Ијуман Мојсије Зечевић*, 2. допуњено издање. Андријевица: Ступови, 1996.

Дурковић Јакшић, Љубомир. *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*. Београд: Српска академија наука: Историјски институт, 1957.

Istorija i sećanje: studije istorijske svesti / ur. Olga Manojlović Pintar. Београд: Institut za noviju istoriju, 2006.

Ковачевић, Божидар. *Њеџош : живоӣ и раг*. Београд: Народна књига, 1953.

Ковачевић, Branko. *Njegoš: društveno-politička vođenja i pogledi*. Nikšić: Nastavnički fakultet, 1987.

Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002.

Kuljić, Todor. Kuljić. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.

Латковић, Видо. *Пејтар Пејровић Њејош*. Цетиње: Ново поколење, 1949.

Ломпар, Мило. *Њејошево јесништво*. Београд: Српска књижевна задруга, 2010.

Мићовић. *Дани Њејошеви 2010/2011*, ур. Милутин Мићовић. Никшић: Књижевно друштво „Његош“, 2011.

Николајевић, Путилов Борис. *Јуначки еј Црнојораца*. Титоград: Универзитетска ријеч, Подједа, 1985.

Perica, Vjekoslav. *Balkanski idoli : religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama, I-II*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Петровић, Петар Његош. *Свободијага: Глас каменитијака*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига друга. Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967.

Петровић, Петар Његош. *Горски вијенац: Луча микрокозма*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига трећа. Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967.

Петровић, Петар Његош. *Шћејан Мали: Проза: Преводи*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига четврта. Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967.

Петровић, Петар Његош. *Ојледало срјско*, Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига пета. Београд: Просвета, Обод, Свјетлост, 1967.

Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru / ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević. Novi Sad: Alternativna kulturna zajednica, 2013.

Томовић. *Енциклоједија Њејош*, први том / ур. Слободан Томовић. Подгорица: Фондација Његош, ЦИД, 1999.

Erik Hobsbom i Terens Rejndžer, ur. *Izmišljanje tradicije*, 2. izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

ZDRAVKO M. DELETIĆ

SCIENCE, HISTORY AND POLITICS: NJEGOŠ AND GENOCIDE

Abstract: Literature, history and politics are linked in many ways. Literature often speaks about the past, and the modernity that it deals with at the time of writing the work has become a past. History is a story of the past, factography is essentially exposed in the form of historical literature; historical science literature, especially epic, can be used as a historical source. Politics literature and historiography are often used to promote or prove current projects, often adapting their interpretation to their needs.

Based on the reading of Njegoš's works, the paper concludes that Njegoš wrote a national history in an epic, traditional and romantic way. He respected national memory, oral and written tradition as a historical source, searched for facts and interpretations in literature and archival material. He wrote about social, religious and national liberation opportunities in the Montenegrin tribes, where honor, courage and patriotism were emphasized as personal values. The author is representing opinion that the modern characterization of Njegoš is genocidal manipulation and abuse in the service of realizing political expectations or justifying contemporary nationalistic and political projects. The conclusions are based on the analysis of Njegoš's verses and the evaluation of literary opus in the historical context.

Key words: Njegoš, Montenegrin people, religion, freedom, history, tradition, genocide, history revision

КАТИНА З. ДИМИТРОВА

СЪБИТИЯ, ПРОЦЕСИ И ИНИЦИАТИВИ ОТ МЕЖДУНАРОДЕН ХАРАКТЕР ЗА СТАБИЛНОСТ И СЪТРУДНИЧЕСТВО 1995-2000 Г. В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ

Предложеният материал се спира на международните инициативи за стабилизиране на региона и засилване на сътрудничеството в редица области. С цел издъгване на повторение на югославската трагедия е необходимо разработването на различни сценарии, навременното откриване и предсказване на потенциалните фактори за конфликт, незабавно предприемане на превантивни мерки. Неразделна част от тази доктрина е елементът на сътрудничество в областта на сигурността, а и не само с цел ограничаване и разрешаване на конфликти. Ролята на Русия, САЩ и ЕС в този процес е от значителна важност. Участието на ЕС в опазването на мира в бивша Югославия преминава всички етапи на едноличното политическо ръководство, но несъмнено е, че значението на ЕС намалява. Това не означава, че е необходимо неговото изключване от бъдещи операции за управление на кризи в бивша Югославия и на Балканите. Въпреки неуспеха на ЕС, той не е загубил потенциал за развитие на ефективен механизъм за поддържане на мира, който може да е в основата на изграждането на самостоятелна система на европейска сигурност, което да доведе до стабилизиране и засилване на сътрудничеството.

След Дейтџнското споразумение от 1995 г. и прекратяването на военния конфликт в Босна и Херцеговина, се създават условия за започването на процес на постепенно съживяване на политическата структура, подновяване на загубени икономически и други отношения. Сега е моментът да се предвидят мерки, които да укрепят взаимното доверие и стабилността на региона.

За това съдейства инициативата „Партньорство за мир“¹, в която вземат участие повечето балкански страни. „Партньорство за мир“ е важна инициатива, въведена от НАТО на срещата на високо ниво на Северноатлантическия съвет през януари 1994 г. в Брюксел. Тя е програма за практическо двустранно сътрудничество между отделните евроатлантически страни партньори и НАТО, благодарение на която партньорите могат да развиват самостоятелни отношения с НАТО и самостоятелно да определят приоритетните направления на сътрудничеството си. В основата на програмата е придържането към демократичните принципи, но които стъпва и Северноатлантическият съюз, а цел на програмата е повишаване на стабилността, намаляване опасността за мира и укрепване на отношенията в сферата на сигурността между отделните евроатлантически партньори и НАТО, а също така и в средите на самите страни-партньори.

Мероприятията, предлагани по линия на „Партньорство за мир“, засягат практически всяка област на действие на НАТО, включително областта, свързана с отбраната, военната реформа, отбранителна политика и планиране, гражданско-военни отношения, учебно-образователна подготовка, военно сътрудничество и учения, гражданско планиране и реагиране на бедствия и катастрофи, сътрудничество в областта на науката и екологията.

Сътрудничеството между всяка от евроатлантическите страни-партньори и НАТО се създава на индивидуална основа, в зависимост от потребностите на всяка от страните, като всяко от участващите правителства само избира в каква степен и с какви темпове ще се реализира това сътрудничество и партньорство ще се реализира с НАТО. „Партньорството е израз на общото убеждение, че стабилността и сигурността в евроатлантическата зона могат да бъдат постигнати само чрез сътрудничество и съвместни действия. Защитата на фундаменталните човешки и свободи, опазването на свободата, законността и мира чрез демокрация са общи основополагащи ценности на Партньорството.“²

Изграждането на партньорството включва диалог и толерантност между участниците, като някои от тях доскоро са членували в противникови лагери, уреждащи помежду си териториални, икономиче-

¹ Гарабелян, А. „Многостранно регионално сътрудничество на Балканите през 90-те години“, *Сборник доклади от V-та международна научна конференция*, В.Търново, 2000, 3-11.

² Рамков документ на програмата „Партньорство за мир“, Брюксел, 10 януари 1994г.

ски и други спорове. Общата цел – да се намери работещ механизъм по отношение на сигурността, значително улеснява комуникацията между страните-участнички.

През 1997 г. започва да действа Евроатлантическият съвет за партньорство (ЕАСП)³, който прокарва път към по-широки и резултатни партньорски отношения. Решението от 1997 г. отразява стремежа да се развие постигнатото и да се създаде форум в областта на сигурността, която да разшири и увеличи възможностите за реализиране на партньорството на практика. Този нов форум трябва да е огледало на пълното многообразие на отношенията между партньорите в „Партньорство за мир“ и по време на мироопазващата операция в Босна и Херцеговина, в която през 1996 г. 14 партньорски контингента вземат участие заедно със съюзниците.

Ролята на програмата е още повече засилена, чрез по-голямо участие на партньорските страни в процеса на вземане на решения и планиране на дейности и операции. Учредяването на ЕАСП разширява параметрите на партньорството, което първоначално е разработено, за да привлече държавите от бившия Варшавски договор, така че да бъде приемливо и за западноевропейските страни извън Алианса. ЕАСП цели постигане на сътрудничество в области като регулиране на кризи и мироопазващи операции, регионални проблеми, контрол над въоръженията и забрана за разпространение на оръжия за масово унищожение, международния тероризъм, въпроси, свързани с отбраната, като планиране и формиране на бюджета, политика и стратегия, планиране на мероприятия по гражданска защита, подготовка и реагиране при стихийни бедствия, катастрофи и аварии, сътрудничество в областта на въоръженията, ядрената безопасност, цивилно-военна координация при управление на въздушно движение, сътрудничество в областта на науката и др⁴.

Същността на партньорството на многонационално ниво изисква постоянни консултации и съвместни дейности, които да постигнат доверие и развитие в цялата евроатлантическа зона. Цели се да се изгради действащо взаимодействие между отделните партньорски страни и НАТО, съобразено, разбира се, с техните условия и нужди.

За времето на съществуването си тази програма постига значителна част от поставените си предварителни цели. В нея влизат балканските страни, които все още преодоляват проблемите от миналото си. Някои от страните-участнички са все още в процес на изграждане на отбранителните си системи и структури, но други имат какво да предложат като подготовка и съдействие при осъществяване на операции.

³ „Сигурност чрез партньорство“, NATO Public Division, 1110 Brussels, Belgium, 2005, 13–17.

⁴ „Сигурност чрез партньорство“, NATO Public Division, 1110 Brussels, Belgium, 2005.

През 1999 г. към Алианса се присъединяват Чехия, Унгария, Полша, а през 2004 г. България, Естония, Латвия, Литва, Румъния, Словакия и Словения⁵.

Босна и Херцеговина и Сърбия и Черна гора също заявяват готовност за участие в програмата „Партньорство за мир“ и в ЕАСП. НАТО е готов за участие на тези страни в програмата, но преди всичко те трябва да изпълнят условията за това. За да вземат участие, тези страни трябва да окажат пълно сътрудничество с Международния наказателен трибунал за бивша Югославия и по-специално задържане на главните заподозрени за извършване на военни престъпления – Радован Караджич и Ратко Младич⁶. НАТО отказва подкрепа отбранителната реформа в Босна и Херцеговина. Провежда и курсове за офицери и цивилни лица от Сърбия и Черна гора за запознаване със структурата и функциите на Алианса, методи за управление на кризи и мироопазващи операции.

„Сега, когато отбелязваме десетата годишнина, един поглед назад свидетелства за успехите. Евроатлантическото партньорство бе катализатор на вътрешните преобразования и на едно международно сътрудничество в областта на сигурността, които в исторически план са безпрецедентни по своя мащаб. НАТО винаги се е намирал в центъра на този напредък. А Партньорството зае централно място в дейността на НАТО. То служи на съюзниците. То служи на партньорите. То служи на демокрацията и мира”. Това заявява Генералният секретар на НАТО Яп де Хооп Схефер отбелязвайки 10-годишния юбилей на програмата „Партньорство за мир“ в речта си на заседанието на Евроатлантическия съвет за партньорство на 14 януари 2004 г.⁷

„Гръбнакът“ на европейската сигурност и стабилност обаче винаги е бил отношенията на НАТО с Русия. Решението за присъединяване на Русия към „Партньорство за мир“ се взема още през 1994 г., а подписването на основополагащият акт между НАТО и Русия за взаимни отношения, сътрудничество и сигурност се състои на 27 май 1997 г. в Париж. Създава се Постоянен съвместен съвет, в който се обсъждат широк кръг политически и военни въпроси⁸.

Разразилата се криза в Косово през 1999 г. поставя на изпитание отношенията между НАТО и Русия. По време на бомбардировките над Югославия сътрудничеството в рамките на „Партньорство за мир“ е замразено. Отношенията са подновени една през следващата година, когато генералния секретар на НАТО подновява сътрудничеството с Москва, извън контекста на кризата в Косово.

⁵ Пак там, 23-24.

⁶ Пак там.

⁷ „Сигурност чрез партньорство“, *NATO Public Division*, 1110 Brussels, Belgium, 2005, 39.

⁸ „НАТО Преглед“. Развитие на партньорските инициативи на НАТО. *NATO Review*, spring 2004. Източник: <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue1/bulgarian/main.htm>, активен към 05.02.2016.

През годините след конфликта в Босна и Херцеговина и изострянето на ситуацията в Косово, в края на 1998 г. сътрудничеството между страните се осъществява на две нива: регионално ниво, на което инициативи се предлагат от балканските страни, но те така и не дават особен резултат, и на международно ниво.

Засилването на активното сътрудничество в региона започва с провеждането на три конференция през втората половина на 90-те години на XX в. Първа е срещата между външните министри на Албания, България, Босна и Херцеговина, Гърция, Румъния, Турция и СРЮ, която се провежда на 6 и 7 юли 1996 г. в София. Делегацията от БЮРМ в последния момент информира, че няма да присъства на срещата. В конференцията вземат участие представители на страните-членки на ЕС, САЩ, Руската федерация.⁹ Проведените разговори и поетите ангажименти от страните участнички намират място в „Софийска декларация за добросъседски отношения, стабилност, сигурност и сътрудничество в Югоизточна Европа“.

Втората среща на страните от региона се провежда на 9 и 10 юни 1997 г. в Солун. Представители на турската страна само не вземат участие. В изготвянето на „Солунска декларация за добросъседски отношения, стабилност, сигурност и сътрудничество на Балканите“ са застъпени принципите и пътищата, които страните-участнички възнамеряват да следват за постигане на регионално сътрудничество.

Инициативата за провеждането на тези срещи на страните от региона е на министър-председателя на Гърция - К. Симитис, а предложението е направено от външните министри на Румъния и Гърция по време на срещата в Солун.

На 3 и 4 ноември 1997 г. на о. Крит се провежда третата среща между държавните и правителствени ръководители на Гърция, Албания, България, БЮРМ, Румъния, Турция, СРЮ и Босна и Херцеговина.

В трите декларации, които са резултат на проведените срещи са застъпени принципите на политическото сътрудничество, добрите съседски взаимоотношения, укрепването на стабилността, сигурността и сътрудничеството. Бъдещите принципи ще се спазват като се зачитат правата на човека, свободите и принципите на пазарната икономика. Като общо бъдеще за региона се предвижда европейска интеграция, като разбира се се запази културното и религиозно разнообразие. В документите се застъпва необходимостта от стриктно прилагане на Дейтънските споразумения.

На тези три конференции се обръща внимание и на икономическото и търговско сътрудничество, развитието на региона, обмена между страните и мерките за привличане на инвестиции.

⁹ „НАТО Преглед“, *Развитие на нийоркските инициативи на НАТО*. NATO Review, spring 2004. Източник: <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue1/bulgarian/main.htm>, активен към 05.02.2016.

На срещите се обсъжда и разрастващият се проблем с престъпността в региона, който през 90-те години се превръща в средище на трафик на хора, оръжия, наркотици.

На конференцията на о. Крит се вземат няколко конкретни решения. Инициативата за Балканско сътрудничество да прерасне в югоизточноевропейско, като по този начин се цели да се ангажират и други държави, като Словения и Хърватия. Взема се решение за регулярност на срещите, както и за създаване на Общ секретариат. Това решение говори за намерение за бъдещо институционализиране на срещите. На конференциите също така се заявява подкрепа на вече съществуващите регионални инициативи. Това от своя страна говори за намерение на сътрудничество с останалите държави, институции и организации.

По същото време се реализират и инициативи на отвъдрегионално ниво. Инициативата „Роайамон“ се провежда в рамките на Парижката мирна конференция за Босна и Херцеговина. В него вземат участие страните от Югоизточна Европа, държавите-членки на ЕС, САЩ и Руската федерация. Задача на френската инициатива е да спомогне за прилагането на Дейтънското и парижкото споразумения за мир и за създаване на гражданско общество. Впоследствие инициативата прераства в „Инициатива на ЕС за добросъседски отношения между държавите участнички“.

Следва „Инициативата за сътрудничество в Югоизточна Европа“, представена от Ричард Шифтър, съветник на президента на САЩ, през декември 1996 г. В нея участват Албания, Босна и Херцеговина, БЮРМ, България, Гърция, Турция, Хърватия, Словения, Молдова и Унгария. Основен недостатък на тази американска инициатива е отсъствието на СРЮ в нея. Поканата за участие в предложения план е оттеглена поради „осъществяването на антиправителствени демонстрации на опозицията“.¹⁰ Инициативата за сътрудничество в Югоизточна Европа цели да постигне сътрудничество и сигурност, привличане на чужди инвестиции и по този начин да благоприятства за по-нататъшното интегриране на района в Европа. Тя получава подкрепа от Австрия, Швейцария, Руската федерация, САЩ, ЕС, Европейската комисия, Европейската банка за реконструиране и развитие, Международния валутен фонд. В общи линии програмата представлява програма за взаимопомощ между страните участнички в нея¹¹. На 29 януари 1997 г. още на първото заседание се взема решение за съставянето на 6 проекта, свързани с преминаването на границите, транспорт и инфраструктура, създаване на подходящ инвестиционен климат, енер-

¹⁰ Гарабелян, А., „Многостранно регионално сътрудничество на Балканите през 90-те години“, *Сборник доклади от V международна научна конференция*, В.Търново, 2000, 3-11.

¹¹ Чавдарова, М., „Балкански страни-политика, икономика и международни връзки“, *Парадигма*, София, 1999, 11-12.

гйна ефективност, водоснабдяване и околна среда. По всеки от предвидените проекти отговаря по една държава като координатор.

Черноморското икономическо сътрудничество е инициатива на Турция, която се осъществява през юни 1992 г. Външните министри и правителствени глави на Турция, България, Грузия, Румъния, Русия, Украйна, Албания, Азербейджан, Армения, Гърция и Молдова подписват обща декларация т.нар Босфорска декларация. Целта на това сътрудничество е да спомогне за развитие в областта на търговията, промишлеността, науката, технологията и др. области като превърне региона на Черно море в регион на свобода, стабилност и развитие. Всички страни членки са с общи проблеми и на приблизително еднакво ниво на развитие и при всички тях присъства остра нужда от стабилност и стимулиране на развитие и създаването на подходящ за чужди инвестиции климат. На 4 и 5 февруари 1993 г., черноморското икономическо сътрудничество преминава на нов етап, като започва да изгражда собствени институции - Парламентарна асамблея, състояща се от представители на парламентите на държавите членки. Парламентарната асамблея заседава на ротационен принцип във всяка от столиците на всяка от страните-членки. Създава се и Междуправителствен съвет, в състав министрите на външните работи на страните, ръководещ се от Секретариат. Секретариатът координира дейността на комисиите, съставени от експерти и програмите. Създава се и, черноморска банка за търговия и развитие на 5 февруари 1998 г. Определя се размерът на първоначалния уставен капитал.¹² Създава се Международен център за, черноморски изследвания през 1996 г. и Център за статистическа и икономическа информация.

Развитието на новите институции в структурата за черноморското икономическо сътрудничество показва степента на развитие на организацията, както и амбициозните цели, които си поставят страните участнички. Първоначално това сътрудничество е основно в икономическата сфера, но с времето се задълбочава.

През декември 1998 г. на заседание на Съвета на Европа във Виена се решава създаването на конференция на донорите за Косово и в рамките на Общата външна политика и политика за сигурност, ЕС разработва съвместна стратегия за Югоизточна Европа. В началото на април 1999 г., когато бомбардировките над Югославия са най-интензивни, възниква „планът Фишер“ по идея на Йозеф Фишер, външния министър на Германия. В този план се съдържат предложения за страните от Югоизточна Европа. Основни точки в този план са: изтегляне на военните сили на Сърбия от територията на Косово, прекратяване на военните действия от страна на АОК и разоръжаване, изпращане

¹² Русия, Гърция и Турция участват с по 16,5% от капитала, България, Румъния и Унгария с по 13,5%, а останалите страни-членки с по 2%. До 1999г. капиталът надвишава 250 млн. щ.д. Виж: Гараденян, А. Многостранно регионално сътрудничество на Балканите през 90-те години. Сборник доклади от V международна научна конференция. В. Търново, 2000, с. 9.

на наблюдатели от страна на ООН. „Планът от шесте точки“ предвижда още безопасно завръщане на бежанците, временно преходно управление с мандат от СС на ООН и установяване на цялостен подход към икономическо развитие и стабилизация на кризисния район.¹³ Предложението е представено пред страните членки на ЕС. Планът е одобрен и от руския държавен глава Борис Елцин.¹⁴

Наградата, в случай че се постигне прогрес, е стабилизация и асоциация. ЕС е длъжен да открие за страните от Югоизточна Европа реални перспективи за встъпване в ЕС след като страните покрият критерии като договори за търговия и сътрудничество, урегулиране на проблема за националните малцинства и др.¹⁵

След завършването на предварителните преговори Пактът за стабилност за страните от Югоизточна Европа е подписан в Кьолн на 10 юни 1999 г., в същия ден, в който е приета Резолюция 1244 на Съвета за сигурност на ООН, която слага край на военната операция срещу Югославия. В учредителните документи страните от Югоизточна Европа поемат ангажимент да работят по съвместна стратегия за обезпечаване на мира и стабилността в региона и да си сътрудничат една с друга. Страните от Югоизточна Европа приветстват факта, че ЕС и САЩ подкрепят Пакта за стабилност. Русия също счита политическия диалог с участниците в Пакта за приоритетен. На 30 юли 1999 г. на международната конференция на страните участнички в Сараево, те заявяват своето твърдо намерение да преодолеят трагедията, която разтърсва региона в течение на десетилетие, и да я превърнат в символ на междурелигиозната, междуетническата и межкултурната търпимост и уважение, като се целят в постигане на демокрация, спазване на правата на човека, икономическо и социално развитие и сигурност.¹⁶

Пактът за стабилност представлява политическа декларация за международно сътрудничество в реализирането на съгласувана стратегия за постигане на стабилност и икономически ръст в Югоизточна Европа. В него се съгласяват да вземат участие повече от 40 страни, международни организации и регионални групировки. Участници в Пакта за стабилност са:

Страни членки на ЕС и Европейската комисия.

Страни от региона и техни съседни: Албания, България, Босна и Херцеговина, Унгария, Македония, Румъния, Словения, Турция и Хърватия, Югославия от 26 октомври 2000 г. и Молдова от юни 2001 г.

¹³ Костадинова, Т. Външна политика на Обединена Германия 1990-1998. София:Парадигма, 2012, с. 344.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Жирнов, О. А., Ивлева, Т. Косовският кризис и его последствия для мирового сообщества. Российская академия наук. Институт научной информации по общественным наукам. Москва, 2002, с. 33.

¹⁶ Жирнов, О. А., Ивлева, Т. Косовският кризис и его последствия для мирового сообщества. Российская академия наук. Институт научной информации по общественным наукам. Москва, 2002, с. 33.

Членове на Г-8: САЩ, Канада, Япония, Русия.

Норвегия и Швейцария.

Международни организации: ООН, ОССЕ, Съвет на Европа, Организация за икономическо сътрудничество и развитие и ЗЕС.

Международни финансови институции: Световната банка, МВФ, Европейската инвестиционна банка, Европейската банка за реконструкция и развитие.

Регионални инициативи: Черноморско икономическо сътрудничество, Процес за сътрудничество в Югоизточна Европа, Роайомонски процес.¹⁷

Пактът за стабилност, често се сравнява с „плана Маршал“. Оказва се, че освен по т.нар „благородни подбуди“ за възстановяване и взаимопомощ тази програма прилича на плана от 1948-1952 г. и по забавянето на обещаната финансова помощ или пък по забавяне на практическото използване на финансовата помощ по конкретните проекти.

Инициаторите на Пакта за стабилност предполагат, че ще се развива сътрудничество на принципите на двустранното движение. За да получат поддръжка от страна на международната общност, реципиентите трябва да осъществят необходимите икономически реформи, които стоят на пътя на търговията и инвестициите, да се борят с корупцията и организираната престъпност. От своя страна донорите трябва да окажат координирана поддръжка на конструктивния процес по пътя на предоставяне на помощи и кредити. В края на краищата решаващо значение имат не количеството на средствата, а това, че тези средства се използват.

Успешно е развитието на регионалното сътрудничество, което получава допълнителен импулс след присъединяването към Пакта на Югославия. С подписването на Пакта държавните глави и правителствените ръководители от региона започват регулярно да провеждат срещи и консултации в рамките на Процеса за сътрудничество в Югоизточна Европа. През февруари 2000 г. лидерите на страните от Югоизточна Европа подписват в Букурещ „Харта за добросъседство, стабилност, сигурност и сътрудничество в Югоизточна Европа“¹⁸. На 23 ноември 2000 г. в Загреб, по инициатива на страните участнички в Процеса за сътрудничество в Югоизточна Европа, започва институционален диалог между ЕС и региона. На среща на върха в Скопие се подписват конкретни съглашения, касаещи икономическото сътрудничество¹⁹. Първоначално се залага на реализация на проекти, чието значение излиза извън рамките на региона. В частност се има предвид строителството на европейския транспортен коридор, реализа-

¹⁷ Пак там, 35.

¹⁸ „The Economies of the Balkan and Eastern Europe Countries in the Changed World. 2nd International Conference EBEEC 2010“, Department of Accountancy, May 7–9, 2010, Kavala, Greece, 44.

¹⁹ Иванов, И., „Новата дипломатия на Русия. Руската външна политика през последните десет години“, *Българо-руски информационен ъул*, София, 2003, 156.

ция на мерки за стабилизацијата на обстановката в региона – споразумения за разоръжување, а също така и мерки по вљвзврљщане на бежанците²⁰. Постепенно набира сила и регионалното сљтрудничество, коешто намира отражение в редица трансгранични проекти.

По този начин дрљжавите от региона преставаат да бљдат конкуренти в процеса на сближување с ЕС, напротив залагат на това да бљдат партньори в това. Разбира се, друг е вљпросът, че никога не е било вљвозможно всички да сљпјат на една обљща линија при раздаването на „наградите“. Все пак ЕС се старае да постигне до колкото е вљжливо ангажиране на всяка от страните в иницијативите. Болшинството проекти в рамките на Пакта за стабилност се предлагат на две или повеќе страни от региона, като те треба да ги осљществјат сљвместно. В значителна степен Пактът за стабилност способства за вљзникване на атмосфера на партньорство, коешто прави вљжливо активизирането на регионалното сљтрудничество.

Значението на предложената от германското правителство иницијатива е много гољамо, поради факта, че Пактът за стабилност полага началото на т.нар. Процес на стабилизација и асоцијација и оттам кљм Споразуменията за стабилизација и асоцијација, подписани между ЕС и всяка страна учасничка. Това е прљвата сљпка за договорни отношения между страните от Југоисточна Европа и ЕС по пљта кљм пљлноправно членство в бљдеще. Това може да се отчете като значителен успех за политиката на ЕС спрямо Балканите.²¹

Пактът за стабилност служи освен като база за сљтрудничество, но и като катализатор за „демократични промени в политическија живот в региона“. Най-добрият пример е т.нар. „Сегедски процес“²², основан през септември 1999 г., за да окаже поддрљжка на срљбската опозиција и „независимите медији“ в Срљбия в тяхната борба срещу режима на Милошевич.

Основната идеја е да се превљвозмогне „изолацијата на тези групи, като се свљржат в европејски партньори“. За да се превљвозмогне „затљмнението“ от режима на Милошевич, повеќе от 2 млн. евро са отпуснати в подкрепа на свободните медији в Срљбия през јуни 2000 г., коешто им позволява да си закупјат нови вестникарски материјали и да получат законна закрила. От „Сегедскија процес“ се ражда Програмата за европејска подкрепа „Енергија за демократија“. Последвалите демократични промени в Белград ставаат и причина СРЈ да бљде приета на 26 октомври 2000 г. за пљлноправен член на Пакта за стабилност²³.

Най-значимият проблем за рољата на Пакта за стабилност в развитието на југоисточноевропејските страни, е слабостта на дрљжав-

²⁰ Пак там, 45.

²¹ Костадинова, Т., „Вљншна политика на Обединена Германија 1990–1998“, София: Парадигма, 2012, 346.

²² Пак там.

²³ Пак там.

ните институции. Слабите държавни институции са основна бариера за силно и задълбочено регионално сътрудничество заради тяхната невъзможност да приложат решенията, взети в Пакта за стабилност. Ясно е, че без ефективна институционална реформа във всички страни от региона, няма да бъдат постигнати резултати в достигане до просперитет и трайна стабилност.

Сферата от различни условия на обществените институции се различава в една или друга държава, и е специфична за всяка от тях. От една страна, има държави и ентитети, като Босна и Херцеговина и Косово, които са международни протекторати и те се управляват от международна администрация. И докато изграждането на институционалната рамка в Босна и Херцеговина е в ход, то статусът на Косово е все още неясен.

Сърбия все още се бори със значителен брой държавни служители от комунистическия и милошевския период, и проблемът дори ще се задълбочи след разделянето с Черна гора и Сърбия ще наследи федералната администрация в Белград.

„В днешно време Югоизточна Европа се изправя пред изграждане на протекторатите и слабите държави“²⁴ – държави, които са неспособни или нямат желание да изградят и засилят принципите на демокрацията. В частност се определят като неспособни да наложат правото на закона. В поне три случая, Косово, Албания и Босна и Херцеговина основен гарант за сигурността е не националната държава, а международната общност. Слабите държави са основен източник на политическа, икономическа, социална и културна несигурност.

Всички изброени инициативи по един или друг начин имат отношение с ЕС. Страните участнички в тези инициативи са или членове на ЕС – постоянни или със статут на асоциирани, или участват в програмите на ЕС. Целта на членуването в тези организации се фокусира върху интегрирането им в европейските и евроатлантическите структури.

След разпадането на Югославия, всички страни, които имат „най-голяма нужда“ от европейска интеграция, за да управляват многоетническия състав на населението си, са тези, които се оказват най-малко готови за нея. Като причина за това може да се посочи фактът, че са разпадащи се държави, които са неспособни да овладеят организираното насилие, простиращо се на тяхна територия, което от своя страна довежда до дестабилизиране на самата държава, както и на региона.²⁵ Всички бивши югославски републики са вече със статут на (квази) протекторат по силата на текстовете с конституцио-

²⁴ Превод мой. Текст в оригинал: „At present South-eastern Europe faces proliferation of protectorates and weak states“. In: *UNDP Report, 1999. Human Security in South-East Europe*, New York.

²⁵ Самари, К., „Десет години след големия компромис. От Югославската федерация до европейските протекторати“. В: *Монд дипломатик*, 2006, януари.
Източник: <http://bg.mondediplo.com/article330.html#nb2>, активен към: 17.02.2016г.

нен характер, които ги поставят, включително и Словения и Хърватия, под контрола на великите държави. Единствено Косово е обявен протекторат. Текстовете и споразуменията, които са с конституционен характер, организирани, създадени и следени за изпълнение от Запада са в сила в Босна (Дейтънското мирно споразумение от 1995 г.), Македония (Охридско споразумение от 2001 г.), Сърбия и Черна гора. На територията на тези страни за голям период от време присъстват външни военни маси на чужди страни, които трябва да се стремят да „организират“ европеизацията на региона.

Балканите несъмнено са ключова геополитическа зона за Западна Европа. Те са свързващо звено между Европа, Близкия изток и Каспийския регион. През Балканите минават важни транспортни коридори и водни артерии, свързващи Западна Европа с Черно море. Оттам пък преминават пътищата за Каспийския басейн. Конфликти и несигурност на Балканите несъмнено водят до загуби и дестабилизация в европейската икономика. Съвсем логично е САЩ да целят отслабване на потенциалния растящ съюзник-съперник ЕС. Това може да стане чрез катализирането на конфликти на територията на Европа. Конфликтите от своя страна пречат на инвестициите и развитието на мащабни проекти. Ако целта е била създаване на трудности пред ЕС и конфликтна балканска зона, която да създава проблеми на Европа, тя е постигната.²⁶

Библиография:

„НАТО Преїлег“. *Развийише на ъарїнњорскиїе инициатїиви на НАТО*. NATO Review, spring 2004. Източник: <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue1/bulgarian/main.htm>, активен към 05.02.2016.

The Economies of the Balkan and Eastern Europe Countries in the Changed World. 2nd International Conference EBEEC 2010. Department of Accountancy, May 7–9, 2010, Kavala, Greece.

UNDP Report, 1999. Human Security in South-East Europe, New York.

Гарабєнян, А. *Мноїосїрранно реїонално сїїрудничесїїво на Балканиїїе ѓрез 90-їїе їодини*. Сборник доклади от V-та международна научна конференция. В.Търново, 2000.

Жирнов, О.А., Ивлева, Т. *Косовский кризис и еїо ѓоследсїївия для мировогої сообщесїїва*. Российская академия наук. Институт научной информации по общественным наукам. Москва, 2002.

Иванов, И. *Новаїїа дїїїломация на Русия. Рускаїїа вїїншна ѓолийїїка ѓрез ѓоследниїїе десесїї їодини*. Българо-руски информационен пул. София, 2003.

Костадинова, Т. *Вїїншна ѓолийїїка на Обєдинена Германия 1990–1998*. София:Парадигма, 2012.

²⁶ Христов, М., „Геополитически измерения на Балканската сигурност и Кавказкия регион“, *Сборник доклади от V-їїа международна научна конференция*, В.Търново, 2000, 192–200.

Рамков документ на програмата „Парижско съглашение за мир“, Брюксел, 10 януари 1994г.

Самари, К. Десет години след юлския компромис. Ой Югославската федерация до европейските проектиорации. В: Монд дипломатик, 2006, януари. Източник: <http://bg.mondediplo.com/article330.html#nb2>, активен към: 17.02.2016г.

Сиурносът чрез Парижско съглашение. NATO Public Division, 1110 Brussels, Belgium, 2005.

Христов, М. Геополитически измерения на Балканската сиурнос и Кавказкия регион. Сборник доклади от V-та международна научна конференция. В. Търново, 2000.

Чавдарова, М. Балкански сирани-политика, икономика и международни връзки. Парадигма, София, 1999.

КАТИНА З. ДИМИТРОВА

ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ ДОГАЂАЈИ, ПРОЦЕСИ И ИНИЦИЈАТИВЕ ЗА СТАБИЛНОСТ И САРАДЊУ У ПЕРИОДУ 1995–2000. У ИСТРАЖИВАЊИМА ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

Рад се фокусира на међународне напоре да се стабилизује регион и појача сарадња у различитим областима. Како би се избегло понављање југословенске трагедије, било је потребно разрадити различите сценарије за рано откривање и предвиђање потенцијалних фактора ризика и благовремено предузимање превентивних мера. Саставни део ове доктрине је сарадња у области безбедности, чији циљ није само смањивање и решавање конфликта. Улога Русије, САД и ЕУ у том процесу од велике је важности. Учешће ЕУ у мировним мисијама у бившој Југославији прошло је све фазе једног политичког руководства, али нема сумње да значај ЕУ опада. То не значи да је неопходно искључивање Европске Уније из будућих операција за контролу кризних ситуација у бившој Југославији и на Балкану. Упркос неуспеху, Унија није изгубила потенцијал за развој ефикасног механизма за одржавање мира, што може бити основа изградње посебног система европске безбедности, који ће довести до стабилизације и јачања сарадње.

ПРЕДРАГ ДРАГОЈЕВИЋ¹

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ И ИСТОРИЈА

Апстракт. У раду се прати развој схватања српских писаца о уметности о односу историје уметности и историје. Током 20. века, историчари уметности заснивали су то схватање на историографском слоју текстова и на основу тематске блискости наглашавали постојање тесних веза између две дисциплине. У новијим истраживањима (крај 20. и почетак 21. века), посматрају се методолошки и теоријски слој текстова о уметности и тиме добија доста сложенија слика о елементима и развоју историје уметности као дисциплине. Ти налази мењају досадашњу представу о односу историје уметности према историји. Уједно, они могу да понуде моделе за разрешавање појединих недоумица у историјским наукама уопште, укључујући одговоре на стратешке изазове.

Кључне речи: писање о уметности, историја историје уметности, историја, методологија, теорија

---

¹ pdragoje@gmail.com

Постоје бар два разлога да се позабавимо развојем тумачења веза и односа историје и историје уметности.

Са становишта проучавања развоја историје уметности и, у вези са тим циљем, током изучавања њене методологије, открива се да је ова дисциплина била упућена на низ других наука (јер је свака од њих имала нешто да каже о феномену уметничког стварања или о конкретним делима). Али, док је питање односа историје уметности према, на пример, географији, социологији, психологији, историји књижевности... било одмах уочљиво и захтевало решавање, њен однос према најближим наукама – историји и археологији – остао је, некако, прећутан као нешто што се подразумева или у шта нема потребе много залазити и покретати питања. А управо тај став је стварао многе нејасноће.

С друге стране, на срећу, савремена историја је покренула низ питања о сопственом пореклу, смислу, циљевима, предметима, методама, па се у вези са тим интересовањима покреће и питање: може ли историографија да не буде само регистар ратова, разарања и борби за територије, него да у развоју људског друштва сагледа и цивилизацијску, културну, нематеријалну и духовну компоненту. То је питање које на неки начин прозива историју уметности, а она ће одговорити навођењем података о културној баштини, уметности, и идејама о уметности. При томе, сетићемо се Волтера (Voltaire), који је својом књигом о француској историји *Доба Луја XIV*, из 1751. увео нови приступ и садржај: предмет разматрања нису ратови и политички догађаји, него општи историјски токови и култура – историја је схваћена као историја духа (Voltaire 1910) и тиме знатно утицао на Винкелмана (Winckelmann), кога сматрају творцем историје уметности. Сто година касније, Јакоб Буркхарт (Burkhardt) објаснио је преломне епохе, крај антике и почетак средњег века, крај средњег века и почетак ренесансе² посматрајући, уместо ратничке и владарске историје, духовне хоризонте и визију света људи одређеног историјског периода и подвлачећи да суму људског историјског развоја представља култура. У двадесетом веку, могла би се у историографији тражити струја која покушава да сагледа тоталну (можемо ли рећи: интегралну) историју, са што комплетнијом представом о материјалном и духовном животу у време одигравања неких важних историјских догађаја. Али, то су камени-међаши светске историје уметности о којима се много зна, а нама би можда било потребно да имамо некакве оријентире унутар развоја српске школе историје уметности.³

² Burkhardt, Jacob, *Die Zeit Constantin des Grossen*, Basel: Schweighauserschen Verlagsbuchhandlung, 1853, 6–511; Burkhardt, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basel: Schweighauserschen Verlagsbuchhandlung, 1860, 1–576.

³ Овај рад посвећујем сећању на професора др Сретена Петковића (1930–2015). Његов текст *Историја и историја уметности* послужио је, делимично, као повод за ово разматрање односа између две дисциплине. Ипак, без љубазног позива колега са Филозофског факултета Универзитета у Приштини не би дошло до реализације овог

Уметност као део историје

У периоду свога конституисања као науке у Србији (прва половина 20. века), историја уметности је, уз своју основну методологију, била упућена и на историјску науку. Један карактеристичан метод уводи се у проблем односа две науке. У европској науци о уметности, довођење у везу уметничког дела са архивским изворима могло је да се схвати и као историјски „метод“ који омогућава потрагу за делом, његово атрибуисање, датовање, информације о изворном облику или нека додатна објашњења. Мада, он није увек коришћен на научно оправдан начин. Давао је добре резултате у комбинацији са осталим тадашњим поступцима као што су анализа стила, иконографије и технике али се, временом, јавила тежња да се наметне као метод историје уметности, и то самосталан и најмеродавнији. Ово отуда што је архивски рад отворио могућност да га користе и они који готово уопште нису познавали ни елементе уметности, а ни појединачна дела. Тако је овај поступак постао основ за неке погрешне, брзоплете или исконструисане закључке.⁴

У Србији, корисници овог поступка су остали у вези са уметничким предметима, ишли су на терен и писали о споменицима које су видели. Сам поступак није наметнут као самосталан и показао се у основи корисним, не само у проучавању прошлости сликарства него и архитектуре. Велики број порушених објеката, међу њима црква па и читавих средњовековних градова по Србији остао је познат само у писаним документима, па је њиховим проучавањем покушавана убификација појединих градова или црква, или препознавање сачуваних остатака. На основу описа из архивске грађе, започињано је реконструисање првобитног изгледа појединих грађевина⁵. Било је случајева да и љубитељи уметности уз помоћ писаних извора и старих ликовних представа самостално **пронађу** или препознају неку грађевину⁶. Иако су архивска истраживања књижевника, богослова, историчара и других, мање заинтересованих за проблеме уметности, давала о њој општу слику, у оквирима историје, историја уметности је на то повремено реаговала. Када је, на пример, Станоје Станојевић писао о иконама које постоје у писаним изворима, његов текст је коментарисао Милан Кашанин⁷, који је очекивао ипак чланак о сачуваним, постојећим, иконама. С друге стране, повремено бављење историчара уметности архивском грађом често се сводило на позитивистичко објављивање садржаја, без повезивања са делима.

рада. Рад је део припрема за пројекат о европском идентитету српске уметности и балканске визуелне културе.

⁴ На пример, документ о раду неког уметника за одређену цркву узиман је као довољан доказ да су дела која се у њој тренутно налазе управо радови тог уметника.

⁵ Уп. Јовановић, Константин Ј. „Две старе цркве у Космају“, *Сѣаринар*, 1908, 174.

⁶ Поповић 1926–27: 225–227.

⁷ К(ашанин), Милан, „Изложба икона и копија фресака“, *Српски књижевни гласник* 32, бр. 3, 1931, 255–256, 255.

Овакво ослањање на архивску грађу било је у Србији значајно за методологију и стога што је, стављајући нагласак на писана документа као извор, почело да потискује усмена предања, легенде и књижевне изворе. Међутим, оно је отварало питање на који начин је уметничко дело повезано са историјским догађајима. Ту срећемо историјски приступ у тумачењу уметности, где се она доводи у везу не само са архивском грађом (која се непосредно тиче дела), него и са историјским сазнањима о личностима, догађајима и процесима.

Историчари су, са своје стране, посматрали ликовни материјал као извор података за истраживање прошлости. Из садржаја натписа на фрескама, или из историјата и кретања неке иконе или црквене књиге, изводили су закључке о одређеној историјској личности⁸. У недостатку писаних извора, узимали су у обзир и постојање црква, тврђава, утврђених градова, новца и културне традиције, како би дали одговоре на нека историјска питања⁹. Сазнања о уметности повезивана су са осталим најразличитијим подацима о култури, ратовима и друштвеним догађајима, да би се изградиле закључци о одређеним историјским појавама¹⁰. Такође, подаци о уметничкој активности, о појединим уметничким дисциплинама и темама спајани су са подацима о књижевности, религији, школству, музици, да би се добила слика о неким појавама из историје културе¹¹.

Понекад, кад су уметничке предмете из прошлости наводили као аргументе у својим расправама или као својеврсне илустрације, историчари су чинили то без претходне провере код историчара уметности дајући, имплицитно, другачија тумачења ликовним делима. Историчари су често подразумевали историју уметности као једну од помоћних дисциплина историје. По том схватању, она практично и нема својих засебних циљева осим да, проучавајући уметност, пружа основне податке за познавање историје једне средине или народа¹². То је често значило да последњу реч, научна објашњења тока уметности и културе, даје историја.

Историчари су повремено покушавали и да проучавају уметност као посебну тему, дакле, не само као историјски извор. При томе, посматрали су уметност као део историјских догађања и прилазили јој као делу историје. Објашњавали су је искључиво историјским појавама и токовима, а не њеним елементима и кроз њен развој. На при-

⁸ Грујић, Радослав М., „Скопски митрополит Силвестар“, *Гласник скопској научної друштва* 2, бр. 1–2, 1927, 290–291.

⁹ Ђоровић, Владимир, „Територијални развој Боса, 1935, 13–18.

¹⁰ Грујић, Радослав М., *Историјски значај Срба у Хрватској*, Београд, 1940, 1–26, 6–7, 23–24.

¹¹ Грујић, Радослав М., „Монашки портрети Св. Саве“, *Гласник Скопској научної друштва* 9–10, бр. 15–16, 1935, 353–354; Грујић, Радослав М., „Култ Св. Саве у Карловачкој Митрополији XIII (треба: XVIII) и XIX века“, *Бојословље* 2–3, 1935, 1–40, 33–36.

¹² Уп. Станојевић, Станоје, „О задацима српске историографије“, *Српски књижевни гласник*, 10, 1903, 539–545.

мер, програм фреско-декорације у манастиру Ораховица у Славонији објашњен је кроз „националну свест и српски понос игумана и његових сарадника“¹³. Сличан је и пример у ком се један цртеж са ликом Руђера Бошковића датује само на основу историјских података из научниковог живота¹⁴.

Можда су овакви прилази историчара највише угрожавали историју уметности при анализама и утврђивању чињеница о уметничким делима или споменицима. Наиме, текстови историчара настали са тим намерама јесу донекле попуњавали празнине у писању о уметности, али су и негирали методе историје уметности. Не само стога што су, проучавајући један споменик, историчари били склони да највећи значај дају, или у први план истакну натписе, архиву, писане изворе па и народна предања, а да тек успут помену ликовни материјал¹⁵, него нарочито зато што су махом користили већ поменути архивски „метод“ са свим његовим лошим странама. На пример, да изведу закључак о развоју архитектуре једног манастира само на основу тумачења писаних извора, а да фреске датују искључиво према сачуваним натписима¹⁶. Или да, уместо кроз иконографску анализу, приказане сцене тумаче тако што натписе у њима сравањују са садржајем инвентара¹⁷.

Грујић је (на истом месту), истина, сматрао да се време настанка неке цркве може одредити и на основу „архитектонских облика грађевине“, а не само према поменима у писаним изворима. Када је посматрао уметност као посебан предмет и, сходно томе, предмет посебне научне дисциплине, знао је и да поштује сазнања те науке па је користио и литературу историчара уметности¹⁸.

Дакле, у приступима историчара проучавању уметности, уочавају се одређене нијансе: у једној варијанти, предмет је била историја (прошлост) и уметност је разматрана према потреби, као извор података, или као историјска тема која се тумачи помоћу писаних извора; у другој варијанти, предмет је била уметност, али такорећи као историјски извор, који даје сазнања корисна за историјску науку и њене задатке; у трећој, уметност је била предмет као догађај који је производ историјских околности. Историја уметности била би (очигледно, помоћна) наука која снабдева историју ликовним материјалом и,

¹³ Грујић, Радослав М., „Старине манастира Ораховице у Славонији“, *Сџаринар* 14, 1939, 7–62, 26–27.

¹⁴ Недељковић, Д., „Један портрет Руђера Бошковића“, *Гласник Скойској научној групи* 2, 1927, бр. 1–2, 294–295.

¹⁵ Уп. Ђоровић, Владимир, „Херцеговачки манастири“, *Сџаринар* 2, 1924–25, 69–77.

¹⁶ Ђоровић, Владимир, „Манастир Добриловина“, *Годишњица Николе Чужића* 43, 1934, Београд, 164–177, 166.

¹⁷ Грујић, Радослав М., „Старине манастира Ораховице у Славонији“, *Сџаринар* 14, 1939, 7–62, 27.

¹⁸ Грујић, Радослав М., „Хвостански аер и Нерески тхренос“, *Сџаринар* 5, 1928–30, 12–19.

евентуално, анализира одређена дела пре него што их преда историји као проверене и протумачене („прочитане“) историјске изворе.

У пракси историчара уметности, међутим, развио се историјски приступ као употреба знања и метода историјске науке, али са намером да се добију сазнања потребна за остварење задатака историје уметности. Коришћење историје постало је опште место у методу историчара уметности. На основу података из националне историје закључивало се ко су ктитори, ко је могао бити представљен на појединим сликама, када су извршене промене и преградње на неком здању, какво је значење појединих натписа, и слично. Историјска литература остала је у историји уметности незаобилазна. Истраживања Константина Јиречека и Станоја Станојевића о историји Срба служила су у првим деценијама, а и касније, као једна од полазних основа за истраживање српске уметности. Дуго су цитирани Милан Ђ. Милићевић, Константин Јиречек, Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Василије Марковић, Владимир Ђоровић, и други историчари¹⁹. Поједина дела из историје српског народа остала су стални приручници историчара уметности.

Историчари уметности нису само користили готова знања историје него су улазили и у историјска проучавања, користећи њене методе и проверавајући историјске изворе. Сматрајући да је за тумачење одређеног црквеног споменика потребно знати и његову историју и развој литургије, Владимир Р. Петковић је сматрао да је „један критичар уметности у нас принуђен да оставља поље свога рада па да, и против воље, прелази у област повесничара и литургисте“²⁰. Ђурђе Бошковић се служио повељама и другим документима, да би их поредио са садржајем натписа на фрескама. Подаци о титулама ктитора, на пример, служили су му да покуша датовање фресака. Намера му је била да утврди која личност је представљена, у ком периоду је фреска могла настати, евентуално и порекло и име живописца. При томе, бавио се и питањима поузданости записа и натписа – да ли је исправио написан, да ли је добро прочитан – залазећи тако у проблем критику историјских извора²¹.

Историјском приступу није се у историји уметности тежило по сваку цену. Када историјски извори нису давали довољно података, то није била сметња јер је решење упоредо тражено и на самим уметничким делима, у њиховим техничким, стилским и иконографским карактеристикама²² па је тако историја уметности показивала своју делимичну методолошку самосталност.

¹⁹ Уп. Петковић, Владимир Р., *Манасџир Сџуденица*, Београд: Издавачка књижарница Напредак, 1924, 1–81, 1–12.

²⁰ Петковић, Владимир Р., *Манасџир Жича, хисџорија*, Београд: Државна штампа-рија, 1911, 1–40, 4.

²¹ Бошковић, Ђурђе, „Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава, *Сџоменик СКА* 87, 1938, 3–19.

²² Петковић, Владимир Р., „Студеница и Дечани“, *Мисао* 14, бр. 101, год. 6, 1924, 378–380.

Историјски приступ није уживао безусловно поверење, нити је имао предност над методима историје уметности. Напротив, постојала је спремност да се његови подаци „комбинују“ са резултатима других испитивања, па и да се коригују. Бошковић је²³ на терену долазио до нових, другачијих, закључака него историчари, и био је радије склон да исправља њихове тврдње, него да о уметничкој прошлости закључује на основу историјских текстова.

У крајњем случају, историјски подаци могли су да у историји уметности буду навођени тек „ради опште оријентације(!)“ (...) „како би лакше могли поставити у право време у које су поједини од објекта створени“²⁴. Историја је тада постајала само оквир за излагање података о споменику, увод из кога не проистиче никакав закључак потребан историји уметности или историји архитектуре, и ту се више не препознаје прави историјски приступ²⁵, који би се заснивао на узрочно-последичној вези између историје (личности, догађаја или процеса) и уметности (уметника, дела или уметничког развоја).

На тај начин је историја уметности у Србији, кроз праксу, овом скалом ставова према примени историјског приступа развијала не само тај део своје методологије него је одредила и свој, условно речено, аутономни положај у оквирима историјске науке.

Историја уметности као део историјске науке

Када се у текстовима или изјавама историчара уметности из периода заснивања историје уметности у Србији (прва половина 20. века) и тзв. београдске школе историје уметности (друга половина 20. века) потраже ставови о циљу и смислу ове дисциплине, препознаје се јединствено схватање о вези са историјом.

Већ сами зачетници београдске школе имали су потребу да одреде смисао истраживања као једно од упоришта науке. Божидар С. Николајевић покушао је да дефинише, како се изразио, „услуге“ које историја уметности чини човечанству: она чува ликовна дела, открива оригинале, проучава све што се односи на уметничке послове неког мајстора а крајњи смисао тих напора је упознавање народа који је створио одређена уметничка дела, јер је „уметност огледало народне душе и отуда за њено упознавање од одлучујућег значаја“²⁶. Или, како прецизира, кроз уметност се откривају народна култура, дух народа, степен образованости и религиозност, односно „културна подоб-

²³ Бошковић, Ђурђе, „Светогорски пабирци“, *Сџаринар* 14, 1939, 71–103, 71–82.

²⁴ Дероко, Александар, „У Бодиновој престоници. Путописне архитектонске забелешке из Скадра-града Росафа и околине“, 1928–30, *Сџаринар* 5, 128–151, 129, 131.

²⁵ Бошковић, Ђурђе, „Град Жрнов“, *Сџаринар* 15, 1940, 74–91, 70–79.

²⁶ Николајевић Божидар С., *Леонардо да Винчи*, Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1907, 1–65, 63.

ност“ једног народа²⁷. Он је, такође, видео смисао историје уметности у просвећивању народа. За његовог савременика В. Р. Петковића²⁸, крајњи циљ истраживања није било само сазнање о ликовним делима, него је пуштао да га проучавање, на пример, црквеног споменика одведе у проучавање других уметности, религије, историје, друштвених односа, историјских догађаја, и тако редом. Према нешто млађем Милану Кашанину²⁹, смисао ове науке био би „откривати и пропагирати нашу стару и новију уметност, учинити то инструментима нашег васпитања и богатством наше културе“, што „представља једну од најпречих потреба у нас“ уз објашњење да проучавање старе уметности треба да служи за изградњу уметничке традиције³⁰. Тиме је имплицитно раздвојио два концентрична круга активности историчара уметности: једно је научни и стручни рад у којем упознаје и тумачи традицију; друго је ангажман у оквирима културе и културне политике, где је један од носилаца традиције или васпитач најшире јавности. Овај васпитни смисао није видео само у истраживању националне уметности, него и у познавању уметничке баштине целог света³¹. Код Жарка Татића³², као и код једног броја историчара архитектуре, смисао проучавања био је примена сазнања у духовном, културном, уметничком и националном препороду „на бази средњовековне прошлости“. Према Пери Ј. Поповићу³³, историја уметности даје много „драгоценних података“ о предметима материјалне културе, а „даље анализе и поређења стручних испитивалаца даће леп материјал за познавање културе нашег Средњег Века“. Александар Дероко³⁴ такође је као крајњи смисао истраживања имплицитно означио сазнање о културном нивоу и уметничкој способности народа, затим о његовој материјалној култури, па и о „извесним моментима“ из историје народа, или о друштвеним односима, о чему све уметнички споменици „сведоче“ као својерсни документи. За Мирјану Ђоро-

²⁷ Nikolajević, Božidar S., *Die Kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter. Inaugural Dissertation*, Beograd: Horowitz, 1902, 1-68, 5; Николајевић, Божидар С., „Јужнословенска уметничка изложба“, *Бранково коло* 10, 1904, бр. 39, 1225-1228.

²⁸ Уп. Петковић, Владимир Р., *Манастир Свугденица*, Београд: Издавачка књижевница Напредак, 1924, 1-81, passim.

²⁹ Кашанин, Милан, „Изложба старог српског сликарства у Војводини“, *Српски књижевни гласник* 21, 1927, бр. 4, 292-296, 293.

³⁰ Кашанин, Милан, „Даниелова изложба“, *Српски књижевни гласник* 11, 1924, бр. 5, 380-385, 381.

³¹ Кашанин, Милан, „Изложба француске графике XVII и XVIII века“, *Српски књижевни гласник* 17, 1926, бр. 5, 399-400; 17/6, 459-463; Кашанин, Милан, „Изложба мађарских сликара и вајара“, *Српски књижевни гласник* 32, 1931, бр. 2, 161-164; Кашанин, Милан, „Изложба старих мајстора“, *Српски књижевни гласник* 35, 1932, бр. 1, 62-64.

³² Према: Бошковић, Ђурђе, „Жарко Татић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 12, 1932, 168-170, 168.

³³ Поповић, Петар Ј., „Смрт мајке краља Уроша I – фреска у манастиру Сопоћанима“, *Сјаринар* 5, 1928-30, 30-36, 36.

³⁴ Дероко, Александар, *Средњовековни прагови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950, 1-214, 5, 6; Дероко, Александар, *Монуменциона и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд, 1953, 1-360, 5.

вић-Љубинковић³⁵, један од циљева проучавања уметничке прошлости је стварање представе о уметничкој делатности у „ширим слојевима“ и уопште о друштву средњег века.

Светозар Радојчић, обновитељ историје уметности у Србији после Другог светског рата и централна личност београдске школе, сматрао је да је смисао историје уметности да постане део историјске науке. Поједине критичке опаске да су он лично као истраживач а и његово Одељење за историју уметности превише везани за историју и историчаре прихватио је као врсту комплимента³⁶. У том смислу, сматра се да је као историчар уметности дао запажен допринос историји, и то тзв. политичкој, привредној и културној³⁷. Слично је са његовим првим ученицима и следбеницима. Војислав Ј. Ђурић је закључио да историјскоуметничко сређивање грађе, успостављање веза међу појавама, разматрање различитих утицаја, анализирање стилских обележја ради разумевања улоге уметности у појединим епохама и срединама – има смисао у томе да се спозна „етички, друштвени, хуманистички и национални“ значај уметности. Изричито је дефинисао историју уметности као једну од наука које истражују историју и чини то понекад боље но иједна друга дисциплина³⁸. За Дејана Медакковића, коначни циљ је да се оцрта национална самосвест, национално осећање. У складу са тим, то осећање је својеврсна *црвена ниш* која повезује различите периоде српске уметности, као и културе разних међусобно географски удаљених српских области. Тражећи ту националну константу у свим стиловима, његов циљ је био да оствари „духовни портрет“ српског народа³⁹. Гордана Бабић-Ђорђевић је на директно питање о томе као схвата смисао свога научног рада, одговорила да је то учествовање „у некој општој мисли људи који о томе размишљају (...) Човек је одређен добрим делом и својом прошлешћу, и прошлешћу свога народа и прошлешћу тла на коме живи.“⁴⁰ Према њој, улога историчара уметности је да укажу на то, затим да објасне историју и историјске споменике, сагледају како су стварали људи у далекој прошлости и зашто су стварали, па издвајајући из тога „оно што је највредније“ (моралне и естетске вредности) „да помогну друштву“; при томе, бар у изучавању средњовековне уметности, немогуће је ограничавање на националне оквире⁴¹. Најзад, схватање о историји уметности у Србији као дисциплини чији је крајњи циљ да

³⁵ Ђоровић-Љубинковић, Мирјана, „Црква Стари Свети Климент у Охриду“, *Сликаринар* 15, 1940, 92–100, 93.

³⁶ Јевтић, Милош, *Историчари уметности*, Београд: Чигоја, 1995, 5–302, 51.

³⁷ Вујновић, Андреј, *Светозар Радојчић: животи и дело*, Београд: Завод за уџбенике, 2015, 1–516, 306.

³⁸ Јевтић, Милош, *Историчари уметности*, Београд: Чигоја, 1995, 159–164.

³⁹ Исто, 107–110, 122

⁴⁰ Преноси Јевтић, нав. дело, 278.

⁴¹ Исто, 282–283.

пружи допринос познавању историје српског народа, прихватиле су и следеће генерације научника⁴².

У свим овде наведеним ставовима, препознајемо варијације идеје да историја уметности доприноси стицању сазнања о српском народу. Ретко наилазимо на појединце кроз чије писање о уметности се провлачи превласт хуманистичке над националном концепцијом као, на пример, код Милоша Црњанског⁴³. То значи да је историја уметности у Србији прихватила и чврсто држала један стратешки правац одређен средином деветнаестог века, када је тек формирано *Друштво српске словесности* (зачетак академије наука) утврђивало задатке науке у Србији. Тада су све научне дисциплине схваћене тако да заједно граде слику о српском народу: о његовом језику, прошлости, древностима, територији на којој живи, друштвеној организацији, и тако редом. У том великом проучавању српског народа, познавање „споменика“ сврстано је у науке „које се односе на српску народност“⁴⁴. Историографији је дат задатак да користећи све расположиве изворе истражи све периоде српске историје и при томе „све гране народнога и државнога живота у прошлости“. У том општем размештају научних снага у Србији, историја уметности је добила место једне од дисциплина које служе „Историји Српског Народа“, из које би се затим сагледала „државна и национална идеја српског народа“. То је почетком двадесетог века изнето као програм заједничког рада „у наредним деценијама“⁴⁵. Историја уметности је у Србији настала и формирала се у оквирима тако дефинисане стратегије српске историографије. Остављајући овом приликом по страни све оно што се може сматрати ценом коју је историја уметности платила у овој позицији,⁴⁶ нагласићемо да је она од почетка узела за свој главни предмет занимања уметност српског народа. И када је формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, опет јој је у првом плану било проучавање српских споменика на југословенским територијама, односно, како је то формулисао Милоје М. Васић⁴⁷, археолог који је историју уметности сматрао за саставни део археологије: „наши национални, историјски и уметнички споменици“ у „Краљевини Србији и њој присаједињеним областима“. До пред крај 20. века, ово је јасно илустровао рад ис-

⁴² Уп. Ђурић, Балша, „Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији“, *Лесковачки зборник* 29, 1989, 53–56, 55.

⁴³ Црњански, Милош, „Тајна Алдрехта Дирера“, *Српски књижевни гласник* 25, бр. 3, 1928, 174–184; бр. 4, 278–284; бр. 5, 348–356; бр. 6, 433–438; бр. 7, 529–538, 174 и даље.

⁴⁴ Уп. Предговор Гласника ДСС 1847.

⁴⁵ Станојевић, Станоје, „О задацима српске историографије“, *Српски књижевни гласник*, 1903, 10, 539–545, 544, 545.

⁴⁶ Као наука од стратешког значаја за заједницу, историја уметности у Србији је повремено занемаривана (када су потискивани национални интереси), а понекад се од ње очекивало да, у име виших циљева, даје резултате у немогућим условима, без одговарајуће помоћи и одржавана само захваљујући само пожртвовању појединаца.

⁴⁷ Васић, Милоје М., „Писмо Српској краљевској Академији, 1921“, *Годишњак СКА* 30, 1922, 30.

торичара уметности Дејана Медаковића. Како је он објаснио⁴⁸, цео свој рад посветио је истраживањима српске уметности на великим подручјима „на којима се расуо наш после велике сеобе 1690. Године“ и проучавао је уметност у Србији, Хрватској, Мађарској, Румунији, Грчкој, и другим крајевима, да би „омеђио, тако, цео етнички простор на којем је живео и понегде нестајао наш народ“. По њему, три књиге од многих које је написао означавају три „крајње тачке српског простирања“: на истоку Хиландар, на северу Сент Андреја, на западу Трст⁴⁹.

Историја уметности као партнер историје

У генерацији првих Радојчићевих ученика, ову тему је посебно обрадио Сретен Петковић, дајући јој практичан смисао односа историје и историје уметности⁵⁰. Ту је изнео суму претходних схватања, нагласио их, али и опрезно или нехотично отворио неке нове путеве за тумачење писања о уметности.

Нешто касније⁵¹ објавио је незаобилазну студију о српској историји уметности у 19. веку, засновану на хронологији истраживања, биографијама аутора и искључиво историографском садржају текстова. Али, текстом из 1971, више програмским него историјским, означио је простор за прелазак са историографског на методолошко посматрање писања о уметности, а у вези са тим је и увео тумачење односа историје и историје уметности као две одвојене дисциплине. Истина, још увек је видео историју уметности као део историографије, испољавао је неповерење према теорији али је, ипак, покушао да опише и разјасни поступке и циљеве истраживања уметности, па и смисао историје уметности као дисциплине. (За потребе овог рада, његов текст је „расклопљен“ да би се разумеле основне идеје.)

Кроз цео текст провлачи се наглашена и непоколебљива реторика којом се читалац уверава у то да су две дисциплине биле повезане, да су то и сада и да постоји верност, одлучност и непоколебљивост историје уметности да тако и остане у будуће. „Од самог почетка историја уметности је јасно указивала на своју везу са историјом – науком-матицом.“⁵² Током два века развоја, историчари уметности су „остали верни историји, старој и потврђеној научној дисциплини“⁵³, а истакнути појединци који су из историје прешли у историју умет-

⁴⁸ Према: Јевтић, Милош, *Историјари уметности*, Београд: Чигоја, 1995, 5–302, 107.

⁴⁹ Медаковић Дејан – Војислав Ј. Бурић – Димитрије Богдановић, *Хиландар*, Београд: Југословенска ревија, 1978; Медаковић Дејан – Динко Давидов, *Сент Андреја*, Београд: Југословенска ревија, 1982; Медаковић, Дејан, *Лешојис Срба у Трсту*, Београд: Југословенска ревија, 1987.

⁵⁰ Petković, Sreten, „Istorija i istorija umetnosti“, *Treći program*, 1, 1971, Beograd: Radio Beograd, 443–449.

⁵¹ Петковић, Сретен, „Историја уметности код Срба у XIX веку“, *Зборник Филозофског факултета*, 12, Београд, 1974, 479–498.

⁵² Petković, Sreten, „Istorija i istorija umetnosti“, *Treći program*, 1, Beograd: Radio Beograd, 1971, 443–449, 443.

⁵³ Исто.

ности су „остали одани историјском образовању и опредељењу“⁵⁴. Постоји „најужа везаност за историју“⁵⁵, историја уметности је „трајно упућена на науку-матицу“⁵⁶. Она је настала „у крилу историје“ и остала „у породици историјских наука“; историја је њена наука-исходница⁵⁷; историја уметности „нема разлога да кида споне са историјом, јер оне нису ни вештачке, ни формалне, већ свестрано оправдане“. Постоје многи разлози „трајне везаности историје ликовних уметности за историју“⁵⁸, мада је аутор одлучио да укаже само на неке. После тога понавља да је „везаност историје уметности за историју несумњива“⁵⁹, како би на крају чланка закључио да „Из целокупног овог излагања јасно произлази да су историја и историја уметности најуже повезане.“ (...) „Другачије и не може бити, јер је за историју уметности верност историјској науци питање опстанка као научне дисциплине.“⁶⁰ Данашњи читалац се не може отети утиску да су ову црвену нит чланка испреле одређене историјске или социјалне околности о којима се данас ништа не зна.

Природа ове наглашене везе две науке показује се на две тачке: међусобна сарадња и методологија. Сарадња је сагледана на два начина: прво, шта историја значи за историју уметности и, друго, шта историја уметности (може да) значи за историју.

Значај историје за историју уметности овде је препознат најпре у помоћи при објављивању извора, утврђивању хронологије и ауторства, и изради уметничких биографија током 19. и 20. века: систематизована је „огромна, разноврсна грађа о уметничким појавама, уметницима и њиховој активности, (...) бројни извори су проучени, сачињени су велики каталози опуса појединих уметника или одређених уметничких школа, многа заборављена или занемарена дела приписана су правим ауторима, а општи токови уметности прошлих епоха у целини су били разјашњени.“⁶¹ Приметно је да се у читавом тексту не наводи ни један конкретан метод историјских истраживања, а наглашена квантификација у опису његовог доприноса (*огромна, бројни, велики, многа, у целини*) замењује конкретније квалитативно одређење резултата историјског приступа. Уместо тога, сугерише се: „Прави научни приступ се и не може, уосталом, другачије ни замислити, (...) осим као историјски.“⁶² Ту, међутим, долази до занимљиве разраде, где историја уметности „проширује историјску димензију везану за уметничко дело“, односно, почиње да уводи у своје истраживање низ других научних дисциплина: да би спознао дух епохе, „модерни ис-

⁵⁴ Исто, 444.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто, 446.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто, 447.

⁶⁰ Исто, 449.

⁶¹ Исто, 444.

⁶² Исто, 446.

торичар уметности обраћа пажњу на социјалне прилике, религиозне погледе, политички живот, оновремену литературу, философију, да се и не помињу класичне помоћне историјске науке, јер се оне подразумевају.“⁶³ Све ове дисциплине постају неопходне за разумевање уметничког дела, „јер у једном правом и врсном уметничком остварењу садржи се у малом цела епоха, са свим својим хтењима, узлетима и падовима.“⁶⁴ По С. Петковићу, тек када се уметничко дело тако историјски осветли у *склоју њејовој времена*⁶⁵, могуће је успоставити прави контакт са њим, без чега опет нема ни пуног ни правог доживљаја. С друге стране, да не би било забуне, објашњава шта би било ако изостане та, како је зове, *историјска димензија*: „Необјашњена тема или нејасно порекло смањује могућност тананије спознаје и непосреднијег контакта са неком сликом или уопште уметничким делом, те се самим тим осиромашује сагледавање одређене уметничке појаве.“⁶⁶

Шта би историја уметности могла да значи за историју? Некако да врати услугу историји, која јој толико помаже у решавању главних задатака. Конкретно, „у тумачењу уметничког сведочанства из прошлости историја уметности може да буде од непроцењиве користи за историчара.“⁶⁷ С. Петковић је препознао неколико нивоа употребе сазнања историје уметности. Полази од најочигледнијег: „уметничка остварења често на сугестиван начин поткрепљују писане и друге историјске изворе“⁶⁸ мада то, наравно, не сматра најважнијим. Много значајнија је употреба ликовних дела као историјских извора. Ту уочава бар две нијансе: у случајевима када готово уопште не постоје други извори, „познавање одређене епохе или неке историјске појаве зависи у потпуности од сведочења уметничких остварења“⁶⁹. Али, и када постоје други извори, чак и писани, „уметнички споменици могу да буду драгоцен извор“⁷⁰ који попуњава празнине. Најзад, оно што аутор очигледно сматра најозбиљнијим и најсложенијим могућим доприносом историје уметности у раду историчара била би, назовимо је тако, могућа спознаја духа неког историјског периода: историчар је „у ситуацији да, без иначе неопходних посредника, преко уметничког медија свестраније схвати средину из које потиче стваралац, па у извесном смислу и духовну климу његове епохе. Зато историчар који има амбицију да потпуније објасни једно историјско раздобље треба да проникне и у суштину некадашње уметности.“⁷¹ При томе, историчар „не може да суверено користи све што му објективно пружа једна

⁶³ Исто, 447.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Подвукао П. Д.

⁶⁶ Исто, 447.

⁶⁷ Исто, 448.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто, 449.

уметничка творевина. У тој ситуацији историја уметности са својим искуством притиче у помоћ и омогућава да се потврди или доведе у сумњу закључак на који су упућивали други разлози.“⁷²

Овде можда постоји једна противуречност: ако је историчар тај који влада подацима о епохи, управо оним подацима који дају смисао уметничком делу, шта је то у ствари што има историја уметности, у чему се састоји то њено „искуство“ којим нуди партнерство старијој науци? Отворено је исказано неповерење у доживљај ликовног дела – уколико дело није савремено, неопходан је посредник у комуникацији (вероватно историчар уметности); дело је, могло би се закључити, историјски догађај који се у одређеном облику сачувао до данашњих дана, али не може се препустити суду нестручњака. Приметићемо да, ако је *историјско* схваћено само као веза са епохом и ако се не размишља о историјском развоју уметности као појаве независно од других околности, онда то јесте историцизам. А управо је С. Петковић упозорио да је „најужа везаност за историју“ донела опасност „да се оснажи увек присутно схватање по коме је историја уметности само једна од помоћних историјских наука“⁷³ и уметничка дела углавном илустрација која поткрепљује или објашњава неке писане, поуздане, изворе. Мада је на тој тачки повезао судбину своје науке са проблемом дефинисања уметности, он ипак није говорио о теорији; та реч се не помиње у његовом тексту.

Други моменат везе између две дисциплине била би методологија. Као аргумент наводи се да је Винкелман поставио темељ историји уметности као посебној науци тиме што је *израдио*⁷⁴ или *развио*⁷⁵ „историјско-генетички метод“, који су његови следбеници даље разрађивали. Или, Шпрингерова (Springer) изјава да се историја уметности „разликује од других историјских дисциплина само предметом, али не и методом“⁷⁶. У ствари, Шпрингерова активност ишла је у прилог историје уметности као самосталне научне дисциплине и, напротив, кретала се у правцу увођења егзактних и властитих метода историје уметности; његова анализа садржаја подржала је развој иконографског метода, а анализа форме (аналогна морфологији у нпр. биологији) припремила терен за атрибуциони метод. Дакле, његова изјава говори о научности историје уметности (у смислу научног метода, опште методологије која је заједничка свим наукама) а скретање пажње на њен *предмет* имплицира неопходност упознавања уметности, и кроз потрагу за елементима ликовног дела опет води ка теорији.

Мада на неким местима непотпун и несигуран, текст С. Петковића је, чини се, отворио двосмерну улицу равноправне комуника-

⁷² Исто, 448.

⁷³ Исто, 444.

⁷⁴ Исто, 443.

⁷⁵ Исто, 445.

⁷⁶ Исто, 444.

ције са историјом, чиме би се избегао „претерани историцизам“⁷⁷ према коме је аутор исказао отпор: историја даје податке и методе за тумачење извора, а историја уметности јој узвраћа илустрацијама, избором ликовних дела која су допуна извора или тумачењем уметности ради разумевања духа епохе.

Слажући се са констатацијом С. Петковића: „Савремена историја је постала свесна чињенице да је већ од средњег века – да се не за-лази даље у прошлост – камење *истио* *шако* *йоучно*, као и *књија*“⁷⁸, око три деценије касније препознајемо, гледано са становишта историје уметности, изразит пример употребе ликовних дела као готово равноправних примарних извора за писање историје. То је, уједно, ситуација у којој историја користи податке и методе историје уметности и довршава другу страну поменуте „двосмерне улице“.

Историја као представа

У свом, вероватно, животном делу, Слободан Бранковић је пишући о источној кризи, српско-турском рату и остваривању независности Србије у периоду 1875–1878⁷⁹, приказао војне, друштвене и политичке догађаје, као и неке драматичне културне промене које су започеле у сразмерно кратком периоду. Он је заступао тезу да је крај политичке и војничке борбе за осамостаљење ишао упоредо са почетком цивилизацијских промена које су Србију повеле од оријенталних ка европским моделима живота. (Тема која је остала актуелна до почетка 21. века, као враћање у заједницу европских народа, повезивање, прикључивање, придруживање, интегрисање...)

Посебно је значајан управо метод којим је С. Бранковић дошао до оваког погледа на ствари. Осим архивских докумената и сведошанстава из епохе, он је као примарне изворе користио и поједина књижевна, ликовна, архитектонска дела, предмете примењене уметности, па и чињенице о народном животу, обичајима и свакодневним навикама. Успео је да избегне све (напред поменуте) методолошке замке у које су историчари обично упадали у претходним временима. Ово стога што уметничка дела није схватио као пуки производ историјских догађаја, него као израз расположења, воље, схватања или мишљења, односно као исказ, став, акцију или догађај који производи друге догађаје: промену јавног мњења, реакцију јавности, акције солидарности, политичке одлуке. (Мора се напоменути да је у Бранковићевој књизи присутна имплицитна теорија уметничког стварања без које овакав поступак не би био могућ; опет срећемо пример неужне повезаности метода проучавања и теорије предмета који се проучава.) Практично, избегавао је да уметничком делу приђе као обичном „снимку“ догађаја, чак и када је користио цртеже из илустрова-

⁷⁷ Помиње се на стр. 445, 446, 449.

⁷⁸ Исто, 449.

⁷⁹ Бранковић 1998

них часописа. Стога, уметничко дело за њега није илустрација која описује, него исказ који тумачи догађаје и околности.

Када је реч о употреби осталих примарних извора, занимљива је једна методолошка аналогија са историјом уметности. На више места се може уочити да његово тумачење појединих догађаја има три слоја, у којима покушава да препозна информацију, њено значење и њен смисао у ширем контексту: он прво описује форме понашања и препознаје радњу; у следећем кораку, доводи је у везу са декларисаном политиком и интересима и утврђује њено значење; најзад, то посматра у оквирима културе и цивилизације дате епохе, чиме открива дубљи или прави смисао радње или догађаја. У том трећем кораку, узима у обзир личну културу актера, жеље, наде, страхове, заблуде, љубави, склоности и нарави појединаца, карактере нација, митове, веровања, морал, обичаје и обреде, идеале, начин живота (исхрану, одевање, становање, економско стање), историјско памћење, јавно мњење, односе међу генерацијама, итд. и указује на начине утискивања тих елемената у народне умотворине, песме, поезију, дневну штампу... Такав поступак има аналогију са иконолошким методом, којим се доста успешно премешћује културолошка разлика између посматрача (истраживача или његове публике) с једне, и предмета проучавања с друге стране – без обзира да ли та разлика потиче од њихове припадности различитим епохама или различитим просторима. (Поред великих знања, овај поступак тражи од истраживача и развијену интуицију.)

Друга аналогија са историјом уметности тиче се комуникацијске линије од актера и реконструисања њихових намера, преко већ описаног начина тумачења догађаја, до прегледа и анализе савремене рецепције догађаја у широј јавности, у штампаним медијима, као и код стручњака.

Најзад, доследно мењајући тачке са којих изводи оваква посматрања, С. Бранковић је успео да догађаје сагледа из различитих углова. При томе, не само да је протумачио поступке страна које припадају различитим културама (западној, руској, српској, оријенталној), него је и све заједно приближио савременом човеку. То је поступак који захтева размишљање о усклађивању проблемског и хронолошког структурирања текста, и о плану излагања са различитих тачака посматрања. Ово је, по свој прилици, пробудило једну креативну жицу аутора, чији модел излагања може имати широку лепезу узора, од *Рашимона до Хазарској речника*.

Интуиција, која је била неопходна у примени метода и креативност, потребна за поменути начин излагања, нису угрозиле научност текста, јер је Бранковић свесно тежио да у своме поступку ограничи све што је могло да књигу претвори у књижевно дело, на пример, убеђивање, емоционалност, вишезначност и поетски језик, наспрам којих стоје доказивање, логика, јасност и научна терминологија.

Васпитани у духу критичности према дометима сопствене културе, тешко ћемо признати да је овом књигом историја уздигнута баш до нивоа Волтера и Буркхарта. Још мање је вероватно да је историја – давећи се једним ратом и раздвајањем оријенталне и западне културе – постала извор поука за данашњу мултикултуралност, суживот, или бар сарадњу.⁸⁰ Али, избором теме и методом, С. Бранковић је овом књигом показао да крајњи циљ и смисао историографског дела није само приказ догађаја него стварање сопственог мисаоног система о начинима на које се догађаји у историји одвијају. Заиста, преглед историографије показује да се подаци и извори увек мењају, допуњују, преиспитују, те да је у том погледу сваки текст историчара пролазан, а да трајна може бити управо ауторова концепција историје – било као узор, било као део историје идеја.

Ако је С. Бранковић приступио историјским догађајима као што историчар уметности приступа ликовном делу, онда тиме можда није толико дотакао питање дефинисања предмета историјске науке (догађај као представа), колико је демонстрирао могућу слободу у начину сагледавања. Питање које за собом отвара низ других питања јесте: може ли се политичкој историји приступати једнако слободно, неоптерећено одговорношћу и (општим) интересима као што се то може у историји уметности. Ту стижемо до многих недоумица савременог односа историје уметности и историје.

Историја у историји уметности

Историја уметности у Србији завршила је 20. век са увреженим мишљењем да је тумачење текстова историчара уметности – проучавање историографије. Постепено се шири схватање да „испод“ тематског слоја, у дубини текста, постоје слојеви који изражавају мишљење историчара уметности – методолошки и теоријски слој. Мада, било је тешко објаснити да два истраживача могу у истој књизи да анализирају различите слојеве текста; сматрало се да из једног извора проистиче једна врста чињеница и једна истина. Вероватно је од велике важности указати да се мишљење о стварима препознаје и код оних који инсистирају на „чињеницама“ и „објективности“⁸¹.

Када се у историји уметности обрати пажња на методолошки и теоријски слој, онда се добија један доста сложен модел за описивање њеног мишљења о уметности (или уметнику, делу, токовима). Најлакше је препознати методе, као поступке којима се поједини елементи ликовног дела доводе у везу са одређеним спољним чиниоцима. Затим се брзо препознају методи и знања „позајмљени“ од других наука (готово свих, а пре свега географије, биологије, технике, ар-

⁸⁰ Књига има делова који су сасвим актуелни, само су данас улоге другачије подељене него у 19. веку, па их је могуће препознати само уз апстрактно мишљење и непристрасно читање.

⁸¹ О томе: Šušnjić, Đuro, *Metodologija: kritika nauke*, Beograd: Čigoja 2005, 7–314, 89–90. и даље.

хеологије, историје, социологије, антропологије, психологије, математике). Ако се схвати да не постоји више различитих истина, онда се уз помоћ сваке од њих разјашњава један аспект ликовног дела. У сваком од метода се, даље, препознају научни поступци (опис, анализа, објашњење, откривање правилности...) као и разматрања циља и смисла истраживања уметности, дефиниције уметности тј. предмета проучавања, уочавања проблема, појмовно-језички систем, употреба логике, све до контроле над предметом (на пример, кроз ликовну критику, заштиту културних добара или културну политику). Идући дубље у анализу текстова историје уметности, види се да поменути елементи научног мишљења почивају на филозофским основама; ова наука је почела са позиција идеализма, и прошла кроз позитивизам, материјализам, марксизам, субјективизам, витализам, функционализам, релативизам, структурализам...

Тако је оно што се у схватању науке узима као опште место – њена заснованост на философији, општој методологији и теорији предмета који се проучава⁸² – „откривено“ у српској историји уметности после готово једног века.

Схваћена по овом моделу, историја уметности тешко може да развија сарадњу са наукама које се држе старих модела мишљења. Кад поредимо њену историју са развојем и кризом историјске науке⁸³, можемо закључити да је светска историја уметности пратила трендове нове историје, ако није и предњачила. Чинила је то и српска, пратећи светску, само тога доскора није била свесна.

Показује се да је Винкелман створио науку којој је дао облик историје јер је то, у његово време, био модеран научни *концепт*; данас би можда употребио концепте какве користе генетика, квантна физика или информатика. Кроз читаву историју те науке, уметност се посматра као појава која има свој развој и сопствену „историју“, независно од историја других људских активности. Винкелман прво посматра уметност у односу на околности, а затим разматра развој унутар уметности и говори о уметности као целини. Изложио је то у књизи о историји уметности старог века (коју у српској култури никада нису до краја превели)⁸⁴ а затим се то у варијацијама понавља код низа историчара уметности 19. и 20. века, и то међусобно веома различитих по начину мишљења. Сваки од општих прегледа историје уметности (писали су их Ренак, Фор, Џенсон, Хаузер, Гомбрих и други) заснован је на другачијем методу или научној теорији. При томе, ни један се не

⁸² Уп. Шушњић, нав. дело.

⁸³ Јовановић, Мирослав и Радивој Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2009, 7–263.

⁸⁴ Управо услед слевила изазваног усмеравањем на тему и историографски садржај његовог текста: узети су делови који говоре о сликарству и скулптури, *додат* им је превод сасвим другог Винкелмановог чланка, о архитектури, и добијен је хибрид заснован на (привидној) теми, а не на начину мишљења по коме је Винкелман, уосталом, и остао запамћен у историји идеја.

сматра бољим или тачнијим од осталих; сваки има свој смисао, ако је писан одговорно и ако је толерантан према другачијим мишљењима. Повезивати их у целину, значило би исто што и повезивати или помирити различита мишљења философа о неком питању. Различите теорије имају смисао свака за себе.

У пракси, из савременог модела ове науке, проистиче да историја уметности није једина која тумачи уметничко дело, јер се до истине о уметности не може доћи само преко једне науке, а показује се и да јој у томе историја није увек од највеће помоћи. Природа њеног предмета тражи другачији начин мишљења: структура времена, на пример, није иста у ове две дисциплине; историчар уметности непосредно доживљава уметничко дело,⁸⁵ за разлику од историчара који најчешће има посредно сазнање о догађајима, критика, укус, одабир јесу природни за историју уметности док у историји изазивају реакције због субјективности; историја уметности то решава тако што толерише више различитих текстова (опречних мишљења) о истој појави, па чак и постојање различитих историја уметности. Овај модел мишљења о науци, најзад, много флексибилније реагује на савремене изазове, који стављају на озбиљну пробу стратешке интересе науке: на технолошку и информатичку револуцију (као питање техничке подршке у раду), на економску кризу (као проблем економске основе), на друштвену транзицију (као темељ законских оквира рада), на реформу универзитета (као извор кадровске обнове).

Све ово српска историја уметности сазнаје само сагледавајући познати развој историје уметности у свету и у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Ђурђе (1932) „Жарко Татић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 12, 168–170.
- Бошковић, Ђурђе (1938) „Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава, *Споменик СКА* 87, 3–19.
- Бошковић, Ђурђе (1939) „Светогорски пабирци“, *Сџаринар* 14, 71–103.
- Бошковић, Ђурђе (1940) „Град Жрнов“, *Сџаринар* 15, 74–91.
- Branković, Slobodan (1998) *Nezavisnost slobodoljubivih: velika istočna kriza i Srbija 1875–1878*, Beograd: Svetska srpska zajednica, 1–616.
- Burkhardt, Jacob (1853) *Die Zeit Constantin des Grossen*, Basel: Schweighauserschen Verlagsbuchhandlung, 6–511.
- Burkhardt, Jacob (1860) *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basel: Schweighauserschen Verlagsbuchhandlung, 1–576.
- Васић, Милоје М. (1922) „Писмо Српској краљевској Академији, 1921“, *Годишњак СКА* 30.
- Voltaire (1910) *Siècle de Louis XIV (1751)*, Paris: Hachette.

⁸⁵ Уколико се пренебрегне доживљај уметничког дела, оно постаје само форензички траг за анализу неких догађаја из прошлости.

- Вујновић, Андреј (2015) *Свештозар Радојчић: живој и дело*, Београд: Завод за уџбенике, 1–516.
- Грујић, Радослав М. (1927) „Скопски митрополит Силвестар“, *Гласник скојској научној друштва* 2, бр. 1–2, 290–291.
- Грујић, Радослав М. (1928–30) „Хвостански аер и Нерески тхренос“, *Сшаринар* 5, 12–19.
- Грујић, Радослав М. (1935^а) „Монашки портрети Св. Саве“, *Гласник Скојској научној друштва* 9–10, бр. 15–16, 353–354.
- Грујић, Радослав М. (1935^б) „Култ Св. Саве у Карловачкој Митрополији XIII (треба: XVIII) и XIX века“, *Бојословље* 2–3, 1–40.
- Грујић, Радослав М. (1939) „Старине манастира Ораховице у Славонији“, *Сшаринар* 14, 7–62.
- Грујић, Радослав М. (1940) *Историјски значај Срба у Хрвајској*, Београд, 1–26.
- Дероко, Александар (1928–30) „У Бодиновој престоници. Путописне архитектонске забелешке из Скадра-града Росафа и околине“, *Сшаринар* 5, 128–151.
- Дероко, Александар (1950) *Средњевековни градови у Срдији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1–214.
- Дероко, Александар (1953) *Монуменјална и декоративна архитектура у средњевековној Срдији*, Београд, 1–360.
- Бурић, Балша (1989) „Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији“, *Лесковачки зборник* 29, 53–56.
- Јевтић, Милош (1995) *Историјари уметности*, Београд: Чигоја, 5–302.
- Јовановић, Константин Ј. (1908) „Две старе цркве у Космају“, *Сшаринар*, 174.
- Јовановић, Мирослав и Радивој Радић (2009) *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд: Удружење за друштвену историју, 7–263.
- Кашанин, Милан (1924) „Даниелова изложба“, *Српски књижевни гласник* 11, бр. 5, 380–385.
- Кашанин, Милан (1926) „Изложба француске графике XVII и XVIII века“, *Српски књижевни гласник* 17 бр. 5, 399–400; 17/6, 459–463.
- Кашанин, Милан (1927) „Изложба старог српског сликарства у Војводини“, *Српски књижевни гласник* 21, бр. 4, 292–296.
- Кашанин, Милан (1931^д) „Изложба мађарских сликара и вајара“, *Српски књижевни гласник* 32, бр. 2, 161–164.
- К(ашанин), Милан (1931^а) „Изложба икона и копија фресака“, *Српски књижевни гласник* 32, бр. 3, 255–256.
- Кашанин, Милан (1932) „Изложба старих мајстора“, *Српски књижевни гласник* 35, бр. 1, 62–64.
- Медаковић Дејан – Динко Давидов (1982) *Сенј Андреја*, Београд: Југословенска ревија.
- Медаковић Дејан – Војислав Ј. Бурић – Димитрије Богдановић (1978) *Хиландар*, Београд: Југословенска ревија.
- Медаковић, Дејан (1987) *Лешојис Срба у Трсју*, Београд: Југословенска ревија.
- Недељковић, Д. (1927) „Један портрет Руђера Бошковића“, *Гласник Скојској научној друштва* 2, бр. 1–2, 294–295.

- Nikolajević, Božidar S. (1902) *Die Kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter. Inaugural Dissertation*, Beograd: Horowitz, 1–68.
- Николајевић, Божидар С. (1904) „Јужнословенска уметничка изложба“, *Бранково коло* 10, бр. 39, 1225–1228.
- Николајевић Божидар С. (1907) *Леонардо да Винчи*, Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1–65.
- Петковић, Владимир Р. (1911) *Манастир Жича, хисторија*, Београд: Државна штампарија, 1–40.
- Петковић, Владимир Р. (1924^а) „Студеница и Дечани“, *Мисао* 14, бр. 101, год. 6, 378–380.
- Петковић, Владимир Р. (1924^б) *Манастир Свугеница*, Београд: Издавачка књижарница Напредак, 1–81.
- Petković, Sreten (1971) „Istorija i istorija umetnosti“, *Treći program*, 1, Beograd: Radio Beograd, 443–449.
- Петковић, Сретен (1974) „Историја уметности код Срба у XIX веку“, *Зборник Филозофској факултету*, 12, Београд, 479–498.
- Поповић, Петар Ј. (1926–27) „Две интересантне основе наших средњовековних цркава“, *Српски архив* 4, 225–227.
- Поповић, Петар Ј. (1928–30) „Смрт мајке краља Уроша I – фреска у манастиру Сопотанима“, *Српски архив* 5, 30–36.
- Станојевић, Станоје (1903) „О задацима српске историографије“, *Српски књижевни гласник*, 10, 539–545.
- Боровић, Владимир (1924–25) „Херцеговачки манастири“, *Српски архив* 2, 69–77.
- Боровић, Владимир (1934) „Манастир Добриловина“, *Годишњица Николе Чујића* 43, Београд, 164–177.
- Боровић, Владимир (1935) „Територијални развој Босанске државе у средњем веку“, *Глас СКА* 167, 2. р, бр. 85, Београд, 5–47.
- Боровић-Љубинковић, Мирјана (1940) „Црква Стари Свети Климент у Охриду“, *Српски архив* 15, 92–100.
- Црњански, Милош (1928) „Тајна Албрехта Дирера“, *Српски књижевни гласник* 25, бр. 3, 174–184; бр. 4, 278–284; бр. 5, 348–356; бр. 6, 433–438; бр. 7, 529–538.
- Šušnjić, Đuro (2005) *Metodologija: kritika nauke*, Beograd: Čigoja 2005, 7–314.

PREDRAG DRAGOJEVIĆ

ART HISTORY AND HISTORY

Abstract. The paper traces the development of Serbian art writers' understanding of the relationship of art history and history. During the 20th century, art historians based this understanding on the historiographical layer of texts and, on the basis of thematic closeness, they pointed out the existence of close ties between the two disciplines. In recent research (the late 20th and the early 21st centuries), methodological and theoretical layers of texts on art have been observed, thus, obtaining a much more complex picture of the elements and the development of art history as a discipline. These findings are changing the current idea of the relationship of art history to history. At the same time, they can offer models for resolving some doubts in historical sciences in general, including answers to strategic challenges.

Keywords: art writing, art history, history, methodology, theory

DALIBOR M. ELEZOVIC¹

METHODOLOGICAL CHALLENGES OF THE RESEARCH OF HISTORICAL SOURCES OF THE EARLY MODERN PERIOD²

ABSTRACT: The paper discusses the issue of methodological challenges in researching the history of the early modern period, in the field of the historical epoch conception and considerations of different contemporary research positions in the verification of historical sources. In the historical science (which is also a characteristic of other sciences), one method is based on several principles and has a number of types, a number of techniques and processes that contribute to scientific cognition. Researchers of the early modern period of European historiography emphasize that research within this historical discipline is more comprehensive today and take a completely different direction compared to the usual themes of political and dynastic history. It is the epoch marked in history by the confessionalization of the European society, secularized civic politics and the emergence of authoritarian nation states, population growth, the birth of the global economy, and, according to some authors, the “Europeanisation” of the world. The principles of the early modern period research methods are based on the findings of a verified scientific theory and methodology and scientific research experience. Methodological interpretations would not be possible without the inclusion of contemporary scientific research experience. Early modern period sources can contain very heterogeneous material, therefore, mastering different sources and using strict criteria in terms of the interpretation of sources is a key element of the methodology of the historical science.

Keywords: scientific cognition process, research, historical science, historical sources, methodology, early modern period

---

¹ dalibor.elezovic@pr.ac.rs

² The study is part of the project of Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, “Kosovo and Metohija between national identity and European integration”, no. III 47023.

The method of every science (including historical science) is determined by the object of study of the science, its properties, structure and relations, as well as the level of development of the science and its method. The object of study of historical science is complex and includes historical phenomena, processes, structure, system, connections and relations in various spheres and times of human history. This also applies to the early modern period, by which we mean the period in history marked by the confessionalization of the European society, secularized civic politics and the emergence of authoritarian nation states. The term early modern period, which defines the epoch and the narrow scientific specialty, appeared in European historiography in the second half of the 20th century.³ One of the leading early modern period researchers, Winfried Schulze, simply defined the early modern period as “[...] three centuries between the Reformation and the French Revolution.”⁴ Jean Delumeau was even more cautious, believing that it was not easy to generalize the issue of this epoch and that it was easy to come to the conclusion that it was difficult to define the modern period within a period of three or four centuries.⁵ German historian, Paul Münch, marked this epoch as “the time of incubation of the Modernist Period.”⁶ Writing about the development of the study of the early modern period in European historiography in the 20th century, Schulze points out that today it is more comprehensive and takes a completely different direction from the usual themes of political and dynastic history, which imposed the problematics of research.⁷ He defines seven areas, which he identifies as the characteristics of this period of transition

³ See elaborate discussions: Luise Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit, Frühe Neuzeit*, Ed. A. Völker-Rasor (München: Oldenburg Verlag, 2006); Jean Delumeau, *Une histoire du monde aux temps modernes* (Paris: Bibliothèque historique Larousse, 2013.); Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010.); Winfried Schulze, *Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert 1500–1618* (Frankfurt: Suhrkamp, 1987.); Winfried Schulze, „Einladung in die Frühe Neuzeit“, in *Frühe Neuzeit*, Ed. A. Völker-Rasor (München: Oldenburg Verlag, 2006); Драгољуб Живојиновић, *Успон Европе 1450–1789* (Београд: Службени лист, 2003.); Winfried Schulze, „Von den großen Anfängen des neuen Welttheaters. Entwicklungen, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuzeitforschung“, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 44, (1993): 3-18; Reinhard Wendt, *Vom Kolonialismus zur globalisierung: Europa und die Welt seit 1500* (Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2007); *История на модерния свят*, А. Пантев, Х. Глушков, Р. Мишев (В. Търново: Абагар, 2010); Сергей Бориснёв, „Современные проблемы теории и методологии исторического исследования“, *Армия и общество*, 3 (2010): 81–87; Татьяна Зайцева, „Развитие гендерных исследований в свете истории раннего Нового времени“, *Вестн. Том. гос. ун-та*. 343 (2011): 94–98. Людмила Рядова, „Константиновна О методологических проблемах изучения новейшей истории и истории современности“, *НИР*, 1 (2011): 8–18; Gerd Schwerhoff, *Frühe Neuzeit – Zum Profil einer Epoche*, <http://rcswww.urz.tu.dresden.de/~frnz/9.3.2003> (accessed, 20.5.2016); Tim Dovley, *Der Atlas zur Reformation in Europa* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft mbH, 2016.), 20–21.

⁴ Winfried Schulze, *Von den großen Anfängen des neuen Welttheaters. Entwicklungen, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuzeitforschung*, 6

⁵ Jean Delumeau, *Une histoire du monde aux temps modernes*, 7.

⁶ Luise Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit*, 12.

⁷ Winfried Schulze, *Einladung in die Frühe Neuzeit*, 10.

between the Middle Ages and the Industrial Age.: 1. Demographic growth: Not only did the early modern period manage to compensate for the loss of population of the demographic decline in the late Medieval Period, but also new borders of newly discovered food resources were set. At the end of the period, the first success in the fight against diseases and high mortality rates was achieved, which opened the door to the population growth in the industrial age. 2. Production and the market were dictated by the modern bourgeoisie: it forced the transition from the old agricultural production to market-oriented subsistence agriculture. It encouraged the movement towards industrial production. It strengthened the division of labor between towns and villages and between different regions, and even parts of the world. Also, social differentiation was increased. 3. The development of the modern state: The key features of this period were the central administration, bureaucracy, monopoly, the constitution of the legal system, continuous taxation. Absolutism was only one aspect of a much wider and essentially contradictory process.⁸ 4. Confessionalization: The early modern period brings the abandonment of the idea of the unity of Christianity. The influence of the Reformation with its confessional orientations led to the formation of confessional culture, the differentiation of sects. The problem of religious differences underwent expansion. After initial attempts at unification or forced unification of the believers, the formation of new confessional communities occurred. Confessionalization also carried a seed of secularization. 5. Political and social conflicts: conflicts, especially among different social categories of the population. These conflicts were also a starting point for changes in the state system. 6. During the Renaissance, the foundations of the modern scientific portrait of the world were laid, which gained its own infrastructure in the institutionalization of the school and university education system. With the development of natural sciences and philosophical discourses on legal issues, the foundations of basic individual rights were built. A conflict between individualism and previous restrictions on freedom of thought was developed. 7. Globalization: This term became part of considerations regarding the concept of the early modern period. Nearly two decades before, while discussing the characteristics of the early modern period, Schulze concluded “that this is an era that is at the world level, and in which the dominance of the European state system is developed.” Europe also began to develop on the experiences of others. Schulze complemented the seventh characteristic of the early modern period with the concept of globalization, because it was a time when man met the world.⁹ Reinhardt Wendt had a similar viewpoint, considering the year 1500 to be the beginning of this process, since intercontinental and global connections gained a new dimension in the ear-

---

⁸ Winfried Schulze, *Von den großen Anfängen des neuen Welttheaters. Entwicklungen, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuezeitforschung*, 3–7.

⁹ Winfried Schulze, *Von den großen Anfängen des neuen Welttheaters. Entwicklungen, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuezeitforschung*, 7–12.

ly modern period, and Europe had the central role in all this.¹⁰ Interpreting the characteristics of the early modern period, Luise Schorn-Schütte writes that, in all representations of this epoch, the basic principles are defined, highlighting specific European development paths of this period. These are the attributes that marked internal differentiation of this period and determined the reasons for defining the beginning and end of the period. These main characteristics were: exceptional dynamics of population growth; an increase in importance of trade and its domination; agriculture was modified, causing a connection to sustainable social changes. There was also the differentiation of forms of government known as “the emergence of the modern state,” including specific forms of political conflicts, especially between princes and peasants; the end of the unity of Western Christianity and the emergence of denominations; changes in the world view and understanding of science; the spread of European influence beyond its borders, i.e. European expansion.¹¹ The rules of research methods of the early modern period were determined in the context of these features of the epoch, but also on the findings of verified scientific theory and methodology and scientific research experience. Methodological research would not be possible without the inclusion of modern scientific research experience. As in all sciences, it is known that one method is based on several principles and that there are several types, several techniques, instruments and procedures that contribute to scientific cognition. All this is closely connected with the specificities of the historical epoch that we are researching and the particularities of the historical sources that we are collecting, processing and interpreting. The goal of our work refers to consideration of methodological questions in research of the early modern period in the domain of the historical epoch and consideration of various contemporary research positions in the verification of historical sources.

In the same way that historical science faces methodological problems, its narrow specializations struggle with seeking the best possible methods to solve scientific problems. The terms “science of history,” “historical science” refer us to the multiple complexity of the research object of the science of history and the complexity of this science, which is composed of a multitude of scientific disciplines and sub-disciplines that study various segments of history as a social reality and as the object of study of the science.¹²

¹⁰ Reinhard Wendt, *Vom Kolonialismus zur Globalisierung: Europa und die Welt seit 1500* (Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh. 2007.), 11.

¹¹ Luise Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit*, 18–19.

¹² Stefan Jordan, *Einführung in das Geschichtsstudium* (Stuttgart: Reclam, 2005.); Mirjana Gross, „Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti“, *Historijski zbornik*, 62, br. 1 (2009): 165–195; Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2001.); Mirjana Gross, *Historijska znanost* (Zagreb: SNL, 1980.); Zdravko M. Deletić, *Metodologija istraživanja istorije* (Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2017); Vojin Milić, *Sociološki metod* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996.); Stefan Jordan, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft* (Paderborn: Ferdinand Schöningh. 2009.); Miodrag Gordić, Dževad Termiz, Dragan

Methodological problems certainly start from historical sources, which should be found, read and interpreted, in fact, from the material that is the cornerstone of any historical reconstruction. Writing about the principles that govern the direction of original research, John Tosh reduces them to two. The first implies that the historian takes a single source or a group of sources from his area of interest – for example, documents of a particular court or part of diplomatic material – draws everything of value and leaves to the source content to determine the nature of the research.¹³ The second approach is contrary to this principle, focused on a particular problem, where there is a historical question explicitly formulated, usually driven by existing scientific thought. Attention is not paid to other questions, instead, the researcher is entirely directed towards a point that enables a conclusion and each method has its dangers. The first one, turned to sources, is convenient for access to a newly discovered source, can reveal the inextricable perplexity of data. The approach that is directed towards a specific problem sounds like a reasonable approach and probably coincides with what people mean by research, and it is often difficult to tell in advance what sources are *indeed* significant.¹⁴

Today, “methodological pluralism,” which has been developing in a majority of national historiographies in the last few decades, is visible. Various themes coexist in the context of this progress, such as “history of everyday life,” “social history,” “cultural history,” “history of consciousness,” “new historicism,” “linguistic turn in history,” “history of mentality” and others. During the last decades, it has been expected from historians, at the expense of the hermeneutic approach to the study of different epochs, to make attempts at “plunging” in the object of research in the context of time and place of the process, studying the mentality, structures of thinking, stereotypes of awareness, public speeches, everyday customs of the people of an epoch. These are methodological principles that are increasingly used in contemporary historical research of western and Russian historians.¹⁵

At the very beginning of the research of a problem, a basic question is raised: how to find sources? As a rule, the first clue to search for the sources comes from the professional literature that we use to write on the topic. A review of certain sources stated in appendixes and footnotes can be

---

Tančić, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma* (Beograd: D. Tančić; Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština, 2015.); Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје (Београд: Cliо, 2008); Людмила Рябова, О методологических проблемах изучения новейшей истории и истории современности; Džeremi Blek, Donald M. Mekrejld, *Izučavanje istorije* (Beograd: Cliо, 2007), Олеся Пустовалова, *Методология исторического познания*, 5.

¹³ Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје, 117.

¹⁴ Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје, 118.

¹⁵ Людмила Рябова, О методологических проблемах изучения новейшей истории и истории современности, 8–9.

of great benefit. When it comes to printed sources, they can be quite easily accessed through a library. Sometimes it can be found that they contain many details that have not been themed yet, so based on those, further research can already start.¹⁶ Historical lexicons¹⁷ and atlases, particularly those specializing in certain narrow specializations,¹⁸ are great assistance. Further assistance in the search for sources are bibliographies and the science of sources. It must be noted that no list of books or the science of sources can be considered comprehensive, since new editions of sources are being published.¹⁹

Well-known expert in modern history, Fuchs, asks a basic question of what exactly is meant by the source and what sources have to be distinguished. He writes that historical sources might be called direct evidence, i.e. remains of the past. This definition is problematic in any case, since many events were not transferred by “direct” evidence, but by indications of the earlier time. The attribute “direct” cannot be taken literally here, but it has a task to point out the difference according to the modern professional historical literature. This traditional distinction is marked by “a list of sources and references” that is, as a rule, added as an attachment to a historical paper. Fuchs states a definition of sources by historian Kirn: “Sources are all texts, objects or facts, with the help of which one can come to know about the past.” The effort to focus more intensely on this type of objects, apart from the focus on texts, and also to focus on the historical view of paintings as sources of a particular time, is increasingly noticeable within historical science.²⁰ In contrast, there is a third group of facts that are less important and they, for example, can provide conclusions about the cultural influence on the development of states and regions, based on the spread of a language at the present time. Such “facts” often show only limited knowledge and as such do not provide almost any explanation. In historians’ practice, they are included only in passing, so that they would rhetorically contribute to the importance of some processes. It is certain that this image of the so-called remains and sources of tradition, which cannot be attributed to the full coverage of any types of sources, should not be seen as the last result of the wisdom of science, but it should be subjected to a particular critical consideration.²¹ The background of this differentiation goes back to the understanding of sources in the 19th century, with which this distinction cannot easily accord nowadays. In contrast, the remains are to be considered as “unintended sources” that mediate his-

¹⁶ Ralf-Peter Fuchs, „Technik: Die Arbeit mit den Quellen“, *Frühe Neuzeit*, A. Völker-Rasor (München: Oldenbourg Verlag, 2006), 258.

¹⁷ We will state the following valuable historical lexicons: *Dictionnaire historique de la Suisse*; *Allgemeine Deutsche Biographie*; *Neue Deutsche Biographie*, *Lexikon des Mittelalters*, *Енциклопедија српске историографије*.

¹⁸ Pierre Vidal-Naquet, *Le grande livre de l'histoire du monde: atlas historique* (Paris: France Loisirs, 1986.); Tim Dovsky, *Der Atlas zur Reformation in Europa*.

¹⁹ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 258.

²⁰ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 255.

²¹ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 256.

torical knowledge and, therefore, represent an important basis for the research of the past. When “remains” are touched to verify the obtained perception based on the painting, a confrontation with problems occurs very soon. Even one look at the types of documents, which certainly do not represent important sources only for the Middle Ages, but also for the early modern period, leads to confusion. There are explanations in a large number of sale contracts and debt documents that were clearly intended for future generations. Pointing to “difficult times of war,” when goods were pledged, can be understood in the following way: that it was the intention to let know the heirs that it was not easy to manage family possessions. Behind such statements, which were made in interaction with judges and notaries and included in documents of this kind, there were certainly motives to influence the perception of the “history” of later generations.²² Although work on sources is included in work that takes time, it is also included in extremely interesting segments of scientific and historical work. Lately, there has been an increased interest in mentalities and perception models in historical research, so this field is raised to a higher level. These are, according to Vocolka, primarily anthropological approaches that observe differences in people from the early modern period, as well as the attempt to research phenomena such as birth, childhood, sexuality, illness and death, more closely and accurately presenting the work with the direct evidence of the past. Not only did problems of everyday life and the living space further expand the spectrum of processed sources, but they also moved forward this research. Thus, long neglected documents in the archives came into the focus of researchers. While, in the 19th century, numerous documents of judicial practice were considered as historically irrelevant, and even partially destroyed, today court documents and records are the central basis for the study of living conditions and understanding the value of people, especially of ordinary subjects of the early modern state.²³

On the other hand, when it comes to the definition of the period, it cannot be limited strictly to the source material used; it is interwoven with the epoch before and the epoch after. In the modern period, documents still play the role of the main sources of the Middle Ages; on the other hand, there are records that are typical of the early modern period. The only type of sources of the history of the modern period that is not available to us is the research of personal testimonies of the time, i.e. oral history. Still, the situation regarding sources at the beginning of the modern period was different than in the Middle Ages. Sources were created through printed material, gaining increasing importance. Printed books were used very often, but frequently they were not considered as a special kind of sources of our knowledge about the past. Many topics, especially about the history of science, would be unthinkable without these sources. Normative sources, such as codices and legal provisions or later proto-

---

²² Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 256–257.

²³ Karl Vocolka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 54.

cols of parliaments and the like, were also more accessible in the contemporary print.²⁴ In the late 16th and 17th centuries, the aristocracy and large merchant families still had their correspondents in various countries who regularly provided them with information. Especially since the 15th century, the Southern German autonomous city municipalities and some other cities like Venice – were placed for the overturn of information policies. A large and well-known collection of handwritten news was prepared by the Fugger family, and a small part was processed and published. Leaflets were often made in print, out of such handwritten letters, becoming accessible to the public audience by further dissemination. When working with typographic communication media of the early modern period, we find a multitude of names; all the printed material that did not belong to the book type was often referred to by the term leaflets or brochures, pages printed only on one side were often referred to as single-side print or leaflet. These types of printed material played an important social role, especially in the early modern period: pamphlets regarding the reform, the so-called Turkish leaflet, sensational news and stories about miracles, etc., and later during the Revolution of 1848.²⁵

If we return to concrete examples of the first printed sources in the modern period and the problem of their importance and classification, we will see all the complexities of working with sources. The printed material whose volume was larger than one page was called the *flyer*, and the difficulty in categorizing these sources in respect to the *book* type, since flyers may consist of a hundred pages, but certainly have to be distinguished from books when it comes to their purpose and to whom they were sent. Interesting graphics can be found in the media through time in the form of one-side printed flyers and extensive flyers for propaganda purposes, in order to study the mentality from the historical point of view. A majority of one-side printed flyers were illustrated with etchings and wood carving; sheets were divided into two parts, the upper part showing a picture of an event, while there was an appropriate text below. Also some flyers – mainly not all of them – were illustrated almost exclusively on the front page with only one placed graphic. The one-side printed flyer, on the basis of its briefness, had multiple advantages compared to the extensive flyer. Its text was clear and easy to remember, and the production required very little time and much less cost.²⁶ Public advertisements and calendars, portraits, postcards of towns, maps, and small size images from the domain of religion were of a similar form, but with different content and messages. The usual distribution of leaflets or flyers was performed through street vendors or “traveling salesmen,” which meant that a large part, if not a majority, was sold directly to the recipients.²⁷

²⁴ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 257–258.

²⁵ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 55.

²⁶ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 55–56.

²⁷ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 258.

In addition to these sources, it should be mentioned for the German speaking area that periodicals with news were published for the first time in early 17th century. *Relation aller Fürnemmen gedenckwürdigen und Historien* was considered to be the first newspaper published in the modern sense, in 1605 in Strasbourg, published once a week. The first newspaper published in the territory of today's Germany was *Avisa Relation oder Zeitung* in 1609 in Wolfenbüttel; since then, there were more or less short-lived periodicals in the German speaking area; the first true newspaper, *Eincommende Zeitung*, was published in Leipzig in 1650. In the mid-17th century, daily newspapers in many European countries were established. The Swedish newspaper *Post- och Inrikes Tidningar* is considered to be the oldest still published newspaper; it has been published since 1645. Newspapers were published in the Netherlands, France, Poland, London, Denmark and Spain in the 17th century. The first women's newspaper in the world, *The Ladies' Mercury*, was established in 1693, and the first German women's newspaper was published in Leipzig in 1725.²⁸ Serb Zechariah Orfelin published the first newspaper for the Serbs, *Славено-сербскій магазинъ*, in Venice in 1768.²⁹

Particularly in the second half of the 18th century – precisely for the reasons of the emergence of civil society, an increase in literacy due to the obligation to attend school and a reading revolution, the number of newspapers increased sharply. In addition to the technological prerequisites, social development has to be considered as the basis for the expansion of journalism, which was often hampered due to censorship; public opinion was formed, including a majority of the population. In the 19th century, mass printing was developed, which was made possible through technological innovations, but also because of the increasing interest of citizens in politics; in the late 19th century, there were around 3,500 newspapers in Germany.³⁰ In addition, today researchers believe that the importance of image sources for the history should not be underestimated; the graphic techniques of the early modern period: woodcut, engraving and intaglio printing enabled the dissemination of images and image contents, as well as lower prices of the same. A significant progress has been achieved in the area of the inclusion of illustrated sources into historical material in recent decades. Not only are paintings and other works of art important sources for the history of art, but also for history in general, whereby their “content” is relevant for historians. Paintings, for example, are extraordinary sources of everyday life, showing objects, gestures, behaviors of people, about which other sources are silent. Precisely in the early modern period, paintings that contain versatile, almost coded narratives, were often the only sources for the views and opinions of their creators. The iconography of pictorial themes of castles and churches show how much information such sources contain.³¹

---

²⁸ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500-1918*, 56–57.

²⁹ <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2809> [accessed, 24.10.2017].

³⁰ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500-1918*, 57.

³¹ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500-1918*, 58.

Paintings from museum depots – both originals and paintings created by special reproduction techniques – often “artistically less valuable” – whose scope was quite different, are interesting for historical science. Carving, engraving and intaglio printing were the techniques of the 19th century by which the pictorial content was popularized. It happened, as already mentioned, in conjunction with flyers or as illustrations in books, but also as an independent type. There are many portraits, depictions of events, topographical postcards, and also paintings with religious content. Printing from a stone or lithography is a simple technique that does not require much knowledge of chemistry, and is easy to perform in comparison to the effort required to perform engraving and etchings, and, in addition, it enables almost unlimited reproduction.³²

The researchers are fond of the opinion that the most important sources are of a written nature and that a majority of historical publications is built on the basis of traditional handwritten sources from archives and libraries. These archives that, depending on the country or region, can be of a very different density, with their administrative acts and business documents, are a key material for historical research. They provide primary information on foreign policies of states, meaning that they cover the key area of political history. Reports of ambassadors and various diplomatic correspondence are particularly relevant. Many of these sources exist as modern publications or they are now being edited.³³ Contemporary experts at the issue of sources believe that historical science is not limited, like other sciences, to a certain object. Depending on the historical material we use, in the context of a period of time, it is difficult to separate the sources and references.³⁴ Public records are traditionally favorite sources for most researchers; they have not been approached in the same way as reports (which are testimonies about certain events), but as parts of a process (administrative, judicial or political events). To understand the meaning of public records, the historian has to, if possible, study them in original sets and as a whole, reducing the risk of misinterpretation of the matter outside its context.³⁵

There is rich material as a source of the history of the government and the constitution, the history of law, and many other segments of history. Especially in the field of economic and social history, it is a fundamental fact that, in the modern period, there were more and more serial sources (for example, registers on taxes, records of commercial revenues, and also statistical calculations since the 18th century), which enables the work on a cross-section and development studies. Records of property, property registers and cadasters are rich material to work on social matters and eco-

³² Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 58.

³³ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 61.

³⁴ Stefan Jordan, *Einführung in das Geschichtsstudium*, 49.

³⁵ Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје, 131.

conomic and historical matters.³⁶ In demographic terms, there were records of births, marriages and deaths, from which family members can be reconstructed, as important as the statistical surveys carried out since the 18th century. In the 19th century, the population was counted in almost all European countries, mostly in the ten-year cycle. Church census records are also an important historical source for genealogical and family research.³⁷ A similar situation was at the European south-east, where there were *defters* as registers of cadastral lists of the Ottoman Empire, which were the basis for taxation in the state and contain important information about the population of certain areas (the number of households, ethnic origin), property, income, occupation and the like. The most active office of the central administration of the *defterhane* performed this activity.³⁸ What applies to serial sources also applies to similar ones, major publications of sources – for example, in the field of the modern times *Acta borussica*,³⁹ which led to Series A (“government of organizations and the general state administration”) and Series B (“The individual businesses offer of the administration”).⁴⁰ We will give several examples of well-known series of published sources.⁴¹ When it comes to published sources related to the history of Russia and its relations with European powers from the 17th to the 20th century, the collection *Собрание Трактатов и Конвенций* is significant.⁴²

In addition to these sources of administrative authorities, who comprise a major part of the archival material, there are also *ego-documents* of the modern period that are gaining more and more importance. This concept, which was used for the first time by Dutch scientist Jacques Presser in the

³⁶ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 61.

³⁷ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 61.

³⁸ *Defters* are first-rate sources for the history of certain areas of the Ottoman Empire to which they refer. A significant number of them has been published and translated from the Ottoman language, and is available to researchers.: Mehmet Ipşirli, „Osmansko državno uređenje“, *Historija osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin İhsanoglu, (Sarajevo: Orientalni institut, 2004), 211.

³⁹ Today a publication of this valuable source can be found on: <http://preussenprotokolle.bbaw.de/editionsbaende-im-Internet> [accessed on 15 May 2017]

⁴⁰ Stefan Jordan, *Einführung in das Geschichtsstudium*, 55.

⁴¹ A series of records in Latin, French and German by the Lutheran reformers of the 16th century that consists of a hundred and one volumes, containing a reprint of the collected works of Zwingli, Calvin, Melancthon. The first volume of these sources is Melancthon's book *Opera*, published in Halle: *Corpus reformatorum*, Volumen 1. Halis Saxonum: C.A. Schwetschke, 1834. In contrast to this collection, in defense of the Roman Catholic Church in the Reformation time, the series *Corpus Catholicorum* was created, which now has an online edition.: <http://www.corpus-catholicorum.de/> [accessed on 2 June 2017]; the collection *Monumenta Historica Societatis Iesu* is of great value, as well, containing 157 volumes of material related to the history of the Jesuit order.

⁴² It is a multi-volume collection of documents in 15 volumes that was published between 1874–1909. «Собрание» includes documents of mutual relations of Russia with Austria, Prussia, England and France. All the documents are provided in the original language and translated into Russian. The first volume refers to documents on relations between Russia and Austria in the 17th and 18th centuries.: Мартенс Фридрих, *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том I. Трактаты с Австрией 1648-1762* (С. Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1874.)

mid-20th century, was reactualized by Schulze at the end of this century.⁴³ Letters, diaries and autobiographies are the main types of texts whose topic is the individual, writes Stefan Ehrenpreis. Although there are medieval texts that could be included in this category, the ego-document, as a general social phenomenon, is associated with the modern period. In the Middle Ages, exceptions and outsiders were those who left behind such a testimony of their lives, and in the modern period, the number of upper class people, whom we can research as individuals, increased. It is still a fact that the ego-document was left by people of the lower social class, mostly only in the event of a conflict with the law. Court acts and inquisitions are materials that, in some cases, allow for the reconstruction of such biographies.⁴⁴ It is a prevailing opinion that, in the research of the early modern period, it has turned out to be a good approach not to separate autobiographies and diaries as basically different types of sources, but to study them together as social and historical matters in the context of merging these sources under the term self-testimony. Finally, the classification of sources into “remains” and “tradition” is increasingly losing its meaning. As an alternative rule, here, the definition should be: each individual source implies special considerations of its authenticity.⁴⁵ In contrast, biographies always find a place in the research of historians, especially those who research the early modern period. Today “the death of biographical genres” is discussed in the work of historiography. A researcher of this issue, Zujkov, quotes Jacques Le Goff, who, in the introduction to his work on the biography of Louis X, states that there is a large number of published biographies in the European historiography, and that this genre is in vogue. He emphasizes the importance of this issue in historical science, but also the seriousness of the biography writing approach.⁴⁶

Other forms of individual sources include travel books, which are a phenomenal source of traveled areas, as well as of implicit cultural differences. The historical research of the epistolary discourse is a fascinating topic by itself as a supplement that contributes to our knowledge of the linguistic levels of European languages in the past, which opens a window to practice in writing letters and reading about the past times and socio-cultural reality in which they were etched. This provides a valuable tool in the reconstruction of communication methods, both in public and private spheres. The importance of correspondence and communication

⁴³ Winfried Schulze, *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte?* Winfried Schulze (Hrsg.): „Ego-Dokumente“, *Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlin: Akademie Verlag, 1996), 11–30.

⁴⁴ Stefan Ehrenpreis, „Quellen: Bandbreite heute untersucht“, *Frühe Neuzeit*, A. Völker-Rasor (München: Oldenbourg Verlag, 2006), 336.

⁴⁵ Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 62; Dalibor Elezović, „News on the battle of Petrovaradin and the Siege of Belgrade in the autobiographical writings of Jean-Frédéric Diesbach“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 46, 3 (2016): 53–63.

⁴⁶ Данил А. Жуйков, „Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии“, *Вестник Челябинского государственного университета*, 25 (279). История. Вып. 52. (2012): 133–134.

and cultural exchange as a source of socio-historical study of modern Europe is not sufficiently emphasized. Leading historians researched the correspondence of scientists, spies, traders, politicians, artists, nobles, artisans, and even ordinary peasants. The exchange of letters between people belonging to different communities had a major influence on the spread of ideas and emotions, linking the individual with the society in which he worked.⁴⁷ Travel books are a valuable source when it comes to the area of Southeastern Europe in the modern period and provide excellent data on various aspects of society and man.⁴⁸ The existence of a wide epistolary communication network, in fact, is a peculiarity of the early modern period in Europe. An extensive network and large amounts of correspondence soon became a feature of the period, ranging from small circles of family members or well-known humanists, to scientific and artistic, political and professional circles. Gabriella Camiciotti cites the example of the Italian Jesuit, Matteo Ricci, who wrote letters from India and China between 1580 and 1609. His letters from China are particularly rich in observations about the Chinese language and customs, which contributed to the knowledge of this country in Europe. A characteristic of the early modern period was that such correspondence began to be used in everyday life by members of almost all social strata.⁴⁹ In this context, we would like to point out the famous collection “The French Traveler,”⁵⁰ edited by Joseph de La Porte (1718-1779), a Jesuit, literary critic, poet and playwright of the 18th century. This multivolume collection contains an extremely valuable compilation of letters, with important information about many countries of the world.⁵¹

In addition, there are many *artes-literature* manuscripts in the archives, but primarily in manuscript collections of libraries; they discuss “professional topics,” through which an insight into different spheres of life is obtained. Examples are books of mining, fireworks, medicine, notes of physicians, astronomers, etc. A special role in history is attributed to, of course, notes of history writers, ranging from a simple chronicle to a historical event from the Renaissance presented in detail. Vocelka writes that everything can basically be a source of history, therefore, inevitably every description of modern period sources has to remain quite incomplete.

---

⁴⁷ Gabriella Del Lungo Camiciotti, „Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction“, *Journal of Early Modern Studies*, n. 3 (2014): 17–23.

⁴⁸ Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Celebi (Ottoman Empire and Its Heritage)* (Leiden: Brill Academic Pub, 2006.), 8–10, Marija Kocić, Nikola Samardžić, *Pisma iz Carigrada. Dispacci di Constantinololi (1688-1698)* (Beograd: Novi balkanološki institut, Heraedu, 2016.), 60.

⁴⁹ Gabriella Del Lungo Camiciotti, *Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction*, 24.

⁵⁰ The twenty third volume of this collection refers to a letter describing the Balkan area.: Joseph de la Porte, *Le voyageur françois, ou la connoissance de l'ancien et de nouveau monde, Mise au jour par M. l'Abbé de la Porte, Quatrieme Edition, Revue, corrigée et augmentée. Tome second* (Paris: Chez L. Cellot, 1772.)

⁵¹ Dalibor Elezovic, „The Description of Turcey in One Swiss Chronicle from the End of the Eighteenth Century“, *Adam Akademy Journal of Social Sciences*, 2, 1 (2012): 92.

In the same way that paintings can be used as source material, literary texts can inform us of a specific time, gaining an original character in this way.⁵²

A search for sources in the archives, where we find official manuscripts, documents, personal legacies, old maps and the like is a challenge in the research and a pleasure for a majority of researchers. The rule stating that the right choice depends on our topic also applies to work in the archives. However, after getting well acquainted with the material in the archive, it can always happen that we change our minds regarding our matters and we can reformulate them. When it comes to sources of the early modern period, there is material in the archives that is in accordance with the organization of the archive service, and administrative and historical limits. The archives of some towns, if those towns had the town status in the early modern period, include written documents of the town administration and the judiciary.⁵³ In private archives, such as archives of the nobility, there is material relating to the family, but in addition, if an aristocratic family possessed land or the right of the judiciary, there are also documents that can testify about the economy and the legal everyday life of their subjects, peasants in the early modern period. Sources from that period can be found in church archives or university archives.⁵⁴

Regarding the question of whether the archival material is, as a rule, a primary source; sources that are the closest to the time period studied or come from it are usually considered to be primary sources, and sources that arose later are considered to be secondary. This difference, however, can sometimes be quite unclear. Whether a source will be primary or secondary for a researcher of history also depends on the type of access and the nature of the analysis and research done by the historian.⁵⁵ When it comes to the approval of the archival institution for the use of the material, rules are different, and access to private archives, depending on the circumstances, can be denied. By contrast, a visit to state or town archives, as a rule, takes place without problems. Although the main purpose of these institutions does not consist in serving users, there is usually an officer who can be of great help in the selection of sources. It is certainly advisable to know one's own research strategy and draw up a list of concrete questions before the visit. In this respect, publications of the archive that you want to visit can be helpful. Big state archives have particularly been issuing reviews and publications on certain contents in recent years. Many state archives, to which imperial acts of the Supreme Court were allocated in the 19th century, enabled documentation of some processes to be found through means of information, based on which a list of important sources for the given topic could be drawn up.⁵⁶

⁵² Karl Vocelka, *Geschichte der Neuzeit: 1500–1918*, 62.

⁵³ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 259.

⁵⁴ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 259.

⁵⁵ Džeremi Blek, Donald M. Mekrejld, *Izučavanje istorije*, 112.

⁵⁶ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 259.

Sometimes material that would shed light on a historical issue has not been preserved in archives, which complicates the work of historians. An example of this is the private archive of great general Eugene of Savoy that vanished without a trace, for which some researchers blame his successor, the daughter of his older brother, who did not care for the uncle's legacy. Others conclude that the archive has been deliberately destroyed so that unfavorable details that could cast a shadow on the great warrior would not be released.⁵⁷ Researchers know that archivists occasionally strive to make source material accessible by following the principle of pertinence, for example access under classifications such as "reformation" or "thirty years' war." However, recording and determination of sources by provenance has become common.⁵⁸

Today, researchers of history are faced with another challenge, to which they have to respond, and that is the digitization of archival material. This process, in addition to all the advantages (protection of original archival material, research accessibility, reduction of research costs) has to meet the most stringent requirements of historical methodology. There is also the question of the possibility of preserving the authenticity of archival documents in the nature of the digital industry. Researchers cannot rely solely on the research of digital archival documents, especially because of a small percentage of archives that have performed the digitization.⁵⁹ Contemporary historical research also imply the use of databases containing sources, which, to a large extent, originate from the early modern period. The digital conversion of traditional printed books is nothing but a transfer from the classical reading room into a digital space. These are mainly products of commercial publishers, which means that the access to this material is not always free. Readers can use in a digital form the material for which libraries have purchased a license. Today there are major publishers who are interconnected and provide access to their information systems. In this way, works i.e. rare editions dating from the early modern period can be read today in the collections of Google Books, Hathi Trust, Europeana, Deutsche Digitale Bibliothek, Galica, Rero, Digital Public Library of America oder das Internet Archive.⁶⁰ As Tosh writes, there is no doubt that historical research cannot be reduced to finding one reliable source in order to take from it everything it can provide. The researcher should collect as many pieces of evidence as possible from a large number of sources, and it is the best option to collect evidence from all sources related to the research topic. In this way, it will be easier to spot any inaccuracies and distortions of some sources and substantiate

---

⁵⁷ Бранко Бешлин, Евгеније Савојски и његово доба (Нови Сад: Матица српска, 2016.), 11–12.

⁵⁸ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 262.

⁵⁹ Dalibor M. Elezović, „Historians in the Age of Digitalisation of Archival documents,“ *International conference on development of historical and political sciences in Eurasia*, Ed. K. Orzechowska (Vienna: Advanced Studies and Higher Education, 2014), 8–10.

⁶⁰ Wilfried Enderle, *Fakten und Informationen im digitalen Raum - Von Lexika, historischen Sachwörterbüchern und biografischen Nachschlagewerken zu historischen Informationssystemen*.

conclusions. Mastering a variety of sources is, therefore, a key element of historical science methodology, and the nature of research depends on what historical sources the historian will focus more, what he will select as more important and what he will overlook as less important. By selecting and classifying historical sources in this way, the historian may want to process more than the direct topic of the author of the writings, i.e. unveil some hidden clues in the document.⁶¹

Interpretation and understanding of historical sources is a true intellectual challenge for researchers of history, because their interpretation relates to the past times, to unique events and long-term changes in structure, and they need to be understood and explained. This involves thinking about epochs throughout history and the reasons for the determination of their borders. The methodological precision use of resources is not an easy scientific task, since the historian has to possess extraordinary abilities (in other historically oriented disciplines: linguistics, theology, philosophy, law, sociology, etc.).⁶² Immediately at the beginning of processing resources, in determining the authenticity, the historian asks a series of questions, to which the document should “answer” in a positive way. Sometimes it is necessary to ask for a philologist’s help in order to verify the language and letters, and also a palaeographer’s help if the document is written by hand. Official documents, such as grants, charters, imperial decrees, etc. were written in a special, well-established style, with the language formulas, content and purpose of the institution that issued them.⁶³ The methodological implications of recent debates by historians are also numerous, and historians can now see far beyond official documents, which were the basis of most scientific works in the 19th century. The nature of historical research requires an understanding of numerous problems associated with the concepts and approaches, and history cannot be simple.⁶⁴ Writing history has a task to bring close the arbitrary and insecure nature of interpretation and the need to constantly analyze it in the light of the original material used as evidence in its favor. For this reason, it is very important not to confuse what happened with the way in which we learned about it.⁶⁵ In this context, we would like to mention a remark by Z. Deletic, who writes that “sources have not been utilized for the rest of the time; they need to be re-read, not only for verification, but also in order to seek new answers.”⁶⁶ In order for us to read sources of the history of the early modern period, we have at our disposal a large number

⁶¹ Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје, 140.

⁶² Luise Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit*, 11.

⁶³ Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје, 123.

⁶⁴ Džeremi Blek, Donald Mekrejld, *Izučavanje istorije*; Олеся Пустовалова, *Методологија историческог познанија*, 35–37.

⁶⁵ Ричард Џ. Еванс, У одбрану историје (Београд: Српска књижевна задруга, 2007), 125.

⁶⁶ Zdravko M. Deletić, *Metodologija istorijskih istraživanja*, 82.

of paleogeographic manuals that can be of great help. Thus, for example, paleographers have compiled tables, on which texts with the typical letters of the early modern period were printed. Old alphabets from this period, as well as dictionaries of abbreviations are of great importance for this task.⁶⁷ We would like to single out as important abbreviation dictionaries in Latin and French texts of the early modern period.⁶⁸

Today historians such as Tosh emphasize the importance of the indirect application of historical evidence, which is the so-called path from the source backwards, the regression method, where the historian carefully works backwards, in stages, starting from what he knows, elucidating partial and unrelated data from the previous periods. If this method, although difficult, is applied reasonably and attention is paid to changes, then it reveals much. Accordingly, the historian should search for sources in fairly remote and incredible places. Here his ingenuity and talent, skills and shrewdness come to the fore, and historical sources are examined best by minds who have been trained for detective, cautious distrust.⁶⁹ Therefore, we are returning to the document analysis and the importance of the application of methods in the research of specific historical problems.⁷⁰ Jürgen Kocka writes that social and economic historians specifically research causes and effects, and often resort to other complementary, theory-oriented methods: statistics, cartography, typology, and cooperate with other social sciences. In many areas of historical science, especially in the history of civilization, nowadays a serious shift of interest has been observed, from the causes of the phenomenon to their meaning and from explanation to understanding. Particularly in social history, and not only in it, the question of cause and effect is still being raised, although it is often difficult to answer to this question.⁷¹ When the historian explains why he is interested in the topic and why it should be interesting to others, he determines what the main problems of the topic are and forms hypotheses, and possible answers to the questions. In the end, he accumulates the references and sources critically, in order to create a solid foundation for

---

⁶⁷ Ralf-Peter Fuch, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 265–266.

⁶⁸ Adriano Cappelli, *Lexicon abbreviatarum Dizionario di abbreviature latine ed italiane: usate nelle carte e codici specialmente del medio-evo riprodotte con oltre 14000 incisi* (Milano: Ulrico Hoepli, 2011.); Nikolas Buat, Evelin Van den Neste, *Dictionnaire de paléographie Française: Découvrir et comprendre les textes anciens (XV-XVIII siècle)* (Paris: Les Belles lettres, 2011.)

⁶⁹ Џон Тош, У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје, 140.

⁷⁰ In this context, we emphasize that some authors such as R. Lukic, classify the document analysis as a form of observation, while S. Milosavljevic considers it to be a specific variation of research, since knowledge is gained on the basis of statements (especially in written documents), which is typical of research. As we indeed discover in this method some similarities to the test method and the method of observation and even the experiment one, it has appropriately been treated as sui generis.: Termiz, Dragan Tančić, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma*, 97–114.

⁷¹ Compare to: Jürgen Kocka, *Sozialgeschichte in Deutschland seit 1945 Aufstieg - Krise - Perspektiven, Gesprächskreis Geschichte (Bd. 47)* (Bonn: Friedrich-EbertStiftung, Historisches Forschungszentrum, 2002), 17–18, 35, and <https://www.youtube.com/watch?v=1cMEP2aDcKw> [accessed on 28 July 2017].

research, the reconstruction of the chronological and thematic context of events, processes and developments. Only then, according to Jordan, does the historian's real work begin. Modern historiography has been working on these challenges for more than two centuries, on the philosophical process of cognition called interpretation. It reveals an object in comparison with another; there are similarities, but also differences that reveal themselves, and time is the most important difference criterion for the historian.⁷² Therefore, debates raised by historians and philosophers of methodology and theory are of great importance for research in the field of modern history. Without their solutions and reduction to a common denominator, it is impossible to obtain adequate knowledge, which is not only intended to solve the burning issues in the perception of the historical past.⁷³ One of the key tasks of historians is the fact that the focus should be on the widest range of diverse texts, i.e. sources that make it possible for us to perceive the object of research from different angles. Researcher Mukhin gives an example of a problem in interpreting one source, emphasizing the necessity of comparing different sources in relation to one scientific question.⁷⁴ There is also the problem of "facts and fiction," which has increasingly been discussed in historical science, described by Fuchs, in the context of working with sources, as a constant strained relationship. Through a critical approach to sources, which often implies a very narrow approach, some data can be more attributed to one than the other level. Here anyone who interprets sources will set different focuses of interest, according to their questions raised. Ultimately, the intensity of studying some texts depends on these challenges in research. Thus, the acerbic analysis of certain paragraphs has long been meaningless, although it is sometimes possible to learn very much about a question regarding the history of the early modern period from only a few sentences conveyed.⁷⁵

Today the research of the early modern period is spread to different social spectrums and enters into the depth of the structures of this epoch through a contemporary approach to interpretation of historical sources. The whole aspect of the research of social issues, economic issues and cultural foundations has drifted away from once traditional views on political history. The concept of the early modern period as a historical epoch is nowadays viewed in the context of the characteristics and specificities of this period and is subject to current problematization and interpretation. Today researchers of the early modern period have access to

⁷² Stefan Jordan, *Einführung in das Geschichtsstudium*, 116.

⁷³ Людмила Рябова, О методологических проблемах изучения новейшей истории и истории современности, 16.

⁷⁴ In this context, Mukhin considers a question that is still the subject of debate in the science of history and refers to the extent in which Ivan the Terrible was relentless during his reign. One part of historians dispute his cruelty ("Ivan-philés"), while others present evidence from sources and prove his cruelty.: Олег Н. Мухин, „Власть/миф/ историография: еще раз о необходимости сравнения в историческом исследовании,“ Вестник ТГПУ (*TSPU Bulletin*), 155, 2 (2015), 85.

⁷⁵ Ralf-Peter Fuchs, *Technik: Die Arbeit mit den Quellen*, 270.

the same kind of historical sources, but they see the valorization of sources in a more comprehensive way, given the importance to all the information that can reconstruct the task that has been set before the researcher. This was crucially influenced by an increase in topics that the researchers study in the context of the historical specialty. Earlier fragmentarily represented topics of the history of mentalities, gender relations and cultural aspects are being more represented. Sources dating from the early modern period can contain very heterogeneous material, from minutes of meetings of institutions, government councils and the like – to private records or court applications. Therefore, a key element of the methodology of historical science is mastering different sources and using strict criteria regarding their interpretation. All these challenges require new tendencies in the methodology of history research and the development of the application of methods that can properly meet the challenges of a broad movement towards the research of historical sources.

References

- Бешлин, Бранко. Евгеније Савојски и његово доба. Нови Сад: Матица српска, 2016.
- Blek, Džeremi, Mekrejld M, Donald. *Izučavanje istorije*. Beograd: Clio, 2007.
- Bloch, Marc. *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Бориснёв, В. Сергей. Современные проблемы теории и методологии исторического исследования, *Армия и общество*, 3 (2010): 81–87.
- Brodel, Fernan. *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, Tom II*. Beograd, Geopoetika, 2001.
- Buat, Nikolas. Van den Neste, Evelin. *Dictionnaire de paléographie Française: Découvrir et comprendre les textes anciens (XV–XVIII siècle)*. Paris: Les Belles lettres, 2011.
- Camiciotti Del Lungo, Gabriella. Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction, *Journal of Early Modern Studies*, n. 3 (2014): 17–35.
- Cappelli, Adriano. *Lexicon abbreviaturarum Dizionario di abbreviature latine ed italiane: usate nelle carte e codici specialmente del medio-evo riprodotte con oltre 14000 incisi*. Milano: Ulrico Hoepli, 2011.
- Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Celebi (Ottoman Empire and Its Heritage)*. Leiden: Brill Academic Pub, 2006.
- Delečić, M. Zdravko. *Metodologija istraživanja istorije*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2017.
- Delumeau, Jean. *Une histoire du monde aux temps modernes*. Paris: Bibliothèque historique Larousse, 2013.
- Dovley, Tim. *Der Atlas zur Reformation in Europa*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft mbH, 2016.
- Ehrenpreis, Stefan. Quellen: Bandbreite heute untersucht, *Frühe Neuzeit, A. Völker-Rasor*, 331–341. München: Oldenbourg Verlag, 2006.
- Elezovic, Dalibor. Description of Russia in the Chronicle of the Swiss Anonym, late 18th century, *Voprosy istorii*, 3 (2013): 164.

- Elezović M. Dalibor. Historians in the Age of Digitalisation of Archival documents, *International conference on development of historical and political sciences in Eurasia*, Ed. K. Orzechowska, 8–10. Vienna: East West, 2014.
- Elezović, Dalibor. News on the battle of Petrovaradin and the Siege of Belgrade in the autobiographical writings of Jean-Frédéric Diesbach, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 46, 3 (2016): 53–63.
- Elezovic, Dalibor. The Description of Turcey in One Swiss Chronicle from the End of the Eighteenth Century, *Adam Akademy Journal of Social Sciences*, 2, 1 (2012): 91–96.
- Enderle, Wilfried. Fakten und Informationen im digitalen Raum – Von Lexika, historischen Sachwörterbüchern und biografischen Nachschlagewerken zu historischen Informationssystemen, in: *Clio Guide – Ein Handbuch zu digitalen Ressourcen für die Geschichtswissenschaften*, Hrsg. von Laura Busse, Wilfried Enderle, Rüdiger Hohls, Gregor Horstkemper, Thomas Meyer, Jens Prellwitz, Annette Schuhmann, Berlin 2016 (=Historisches Forum, Bd. 19), <http://www.clio-online.de/guides/arbeitsformen-und-techniken/fakten-undinformationen/2016>
- Fuchs, Ralf-Peter. Technik: Die Arbeit mit den Quellen, Frühe Neuzeit, A. Völker Rasor, 255–272. München: Oldenbourg Verlag, 2006.
- Gordić, Miodrag. Termiz, Dževad. Tančić, Dragan. *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma*. Beograd: D. Tančić; Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština, 2015.
- Gross, Mirjana. Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik*, 62, br. 1 (2009): 165–195.
- Gross, Mirjana. *Historijska znanost*. Zagreb: SNL, 1980.
- Gross, Mirjana. *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2001.
- Ipširli, Mehmet. Osmansko državno uređenje, u *Historija osmanske države i civilizacije*, Ed. Ekmeledin Ihsanoglu, Sarajevo: Orijentalni institut, 2004, 161–340.
- Jordan, Stefan. *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2009.
- Jordan, Stefan. *Einführung in das Geschichtsstudium*. Stuttgart: Reclam, 2005.
- Kocić, Marija. Samardžić, Nikola. *Pisma iz Carigrada. Dispacci di Constantinololi (1688-1698)*. Beograd: Novi balkanološki institut, Heraedu, 2016.
- Kocka, Jürgen. Sozialgeschichte in Deutschland seit 1945 Aufstieg – Krise – Perspektiven, *Gesprächskreis Geschichte* (Bd. 47), 1–37. Bonn: FriedrichEbert-Stiftung, Historisches Forschungszentrum, 2002.
- Мартенс, Фридрих. Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том I. Трактаты с Австрией 1648-1762. С. Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1874.
- Milić, Vojin. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996.
- Мухин, Н. Олег. Власть/миф/историография: еще раз о необходимости сравнения в историческом исследовании, *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)*, 155, 2 (2015): 84–91.

- Пантев, Андреи. Глушков, Христо. Мишев, Радослав. История на модерния свят. В. Търново: Абагар, 2010.
- Пустовалова, Олеся. Методология исторического познания, *Интерэкспо Гео-Сибирь*, 1 (2014): 35–42.
- Рябова, Людмила. О методологических проблемах изучения новейшей истории и истории современности, *Новейшая история России*, 1 (2011): 8–16.
- Сал, Вероник. *Историчари*. Београд: Clio, 2008.
- Schulze, Winfried. *Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert 1500-1618*. Frankfurt: Suhrkamp, 1987.
- Wendt, Reinhard. *Vom Kolonialismus zur Globalisierung: Europa und die Welt seit 1500*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh. 2007.
- Schulze Winfried. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Winfried Schulze (Hrsg.): „Ego-Dokumente“. Annäherung an den Menschen in der Geschichte, 11-30. Berlin: Akademie Verlag, 1996.
- Schulze, Winfried. Von den großen Anfängen des neuen Welttheaters. Entwicklungen, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuzeitforschung, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 44, (1993): 3–18.
- Schwerhoff, Gerd, Frühe Neuzeit – Zum Profil einer Epoche, <http://rc-swww.urz.tu.dresden.de/~frnz/9.3.2003> (accessed, 20.5.2016).
- Тош, Џон. У трагању за историјом. циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје. Београд: Clio, 2008.
- Vidal-Naquet, Pierre. *Le grande livre de l'histoire du monde: atlas historique*. Paris: France Loisirs, 1986.
- Живојиновић, Драгољуб. Успон Европе 1450-1789. Београд: Службени лист, 2003.
- Жуйков А. Данил, Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии, *Вестник Челябинского государственного университета*, 279, 25. История. Вып. 52, (2012): 133–136.
- Зайцева И. Татьяна, Развитие гендерных исследований в свете истории раннего Нового времени, *Вестник Томского гос. ун-та*, 343 (2011): 94–97. <https://www.youtube.com/watch?v=1cMEP2aDcKw> – WSI Herbstforum 2016: Keynote – Jürgen Kocka (WZB) [accessed, 25.08.2017].
- <http://www.corpus-catholicorum.de/> [accessed, 2.06.2017.]. <http://preussenprotokolle.bbaw.de/editionsbaende-im-Internet> [accessed, 15.05.2017.] <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2809>

ДАЛИБОР ЕЛЕЗОВИЋ

МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА ЗА РАНО МОДЕРНО ДОБА

Рад обрађује проблем методолошких изазова у истраживању историје раног модерног доба, у домену концепције историјске епохе и разматрања различитих савремених истраживачких позиција у верификацији историјских извора. У историјској науци (што је карактеристика и осталих наука), једна метода заснива се на неколико принципа и има више врста, више техника и поступака, које доприносе научном сазнању. Истраживачи раног модерног доба у европској историографији истичу да су истраживања у оквиру ове историјске дисциплине данас обухватнија и попримају потпуно другачији правац од устаљених тема из политичке и династичке историје. Реч је о епохи под којом подразумевамо у историји период који је обележила конфесионализација европског друштва, секуларизована грађанска политика и појава ауторитарних националних држава, демографски раст, рађање економије на светском нивоу, према неким ауторима и „европеизација“ света. Принципи метода истраживања раног модерног доба се заснивају на сазнањима верификоване научне теорије и методологије и научноистраживачког искуства. Без укључивања савремених научно-истраживачких искустава не би била могућа методолошка тумачења. Извори за рано модерно доба могу да садрже веома хетерогени материјал, стога је кључни елемент методологије историјске науке савладавање различитих извора и коришћење строгих мерила у погледу интерпретације извора.

Кључне речи: процес научног сазнања, истраживања, историјска наука, историјски извори, методологија, рано модерно доба

ЈУРИЈ ХАДАЛИН¹

НЕПОЖЕЉНА БАШТИНА? ИСТОРИОГРАФСКИ ДИСКУРС О (ДРУГОЈ) ЈУГОСЛАВИЈИ У СЛОВЕНИЈИ²

Аутор у кратком прегледу покушава да представи схватање друге југословенске државе у словеначкој историографији и друштву, јер југословенска историја у Словенији остаје пре свега политичка, а не толико стручна тема. Питање када ће успети да се одвоји од тога остаје без одговора, али упркос томе аутор оцењује да процесе који су у прошлости обрађивани ван ширег контекста понекад треба сагледати и из нешто другачије перспективе.

Кључне речи: Југославија, историја, историографија

---

¹ jurij.hadalin@inz.si

² »The author acknowledges the financial support from the Slovenian Research Agency (Research core funding No. P6-0281 Ideological/political and cultural pluralism and monism in Slovenia in the 20th century).«

Хтео бих да испричам причу о историјском феномену званом Југославија. То је држава која више не постоји, што наводно сви добро знамо. О томе можете питати и непосредног сведока, кантаутора Андреја Шифрера, који је за време њеног пропадања певао: „Ко ће да плати пиће када умре држава?“.³ На крају крајева, зато смо се данас сви овде скупчили.⁴ Па ипак, та држава још увек живи свој виртуелни живот, можда пре свега због тога што у политичкој географији фактички не постоји, нема само једног наследника, нема претендента за универзалну баштину, нема „нације“ (ни троједне ни из редова народа и народности), мада су пре 15 година у САД избројали готово 328.000 Југословена.⁵ Из истог извора (предавање Томаша Камуселе на Филозофском факултету у Љубљани⁶) можемо да додамо да је у виртуелном свету сачуван и њен јединствени језик, пошто је највећа Википедија с наших простора писана на данас службено непостојећем српскохрватском језику.⁷ Уз то ћу поменути и југословенског вођу Јосипа Броза Тита који је и општој и стручној јавности немало пута представљан као синоним за Југославију. И он „живи свој живот на мрежи“, и то још од 1997. када је почео да плаши јавност са сервера Института Јожеф Стефан.⁸ Живи ван реалности, али не увек само због појма „југоносталгија“, који у последњим годинама добија све пејоративније значење, нарочито у делу друштва који другу југословенску државу оцењује пре свега на основу трауматичних догађаја за време њеног оснивања. Можда може да их теши то што је „југоносталгија“ типичан пример ретроутопије,⁹ носталгије за нечим што заправо никада није ни постојало, односно бар не у толико идеализованој слици коју данас представљамо. Могли бисмо рећи и ретроносталгија, али то је нешто сасвим друго, као што то у свом слогану наглашава истоимена емисија на Радију Штудент „Бележимо, описујемо

³ Šifrer, „Država“. Песма је била велики хит у Словенији у доба пре осамостаљења. Више о околностима настанка песме на: „Hiti počasi“. Iz Wikipedije, proste enciklopedije. Доступно на: https://sl.wikipedia.org/wiki/Hiti_po%C4%8Dasi, 20. 6. 2016.

⁴ Текст је настајао као реферат на научном саветовању *Четврти века Рејудлике Словеније – изазови, дилеме, очекивања*, који је одржан на Институту за новију историју 15. и 16. јуна 2016.

⁵ На попису становништва 2000, на питање о пореклу (*ancestry*), 328.547 особа навело је југословенско, 374.241 хрватско, 140.337 српско и 176.691 словеначко. Види: United States Census Bureau. American Fact Finder. *Ancestry (Total Categories Tallied) for People with One or More Ancestry Categories Reported*. Доступно на: http://factfinder.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=DEC_00_SF3_PCT018&prodType=table, 20. 6. 2016.

⁶ Kamusella, *The Forgotten 1989 Ethnic Cleansing of Bulgaria's Turks: A Yugoslav Connection*.

⁷ Српскохрватска верзија садржи 433.561 чланак, српска 336.321 чланак, хрватска 166.093 чланка и словеначка 151.768 чланака. Види: *List of Wikipedias*. Доступно на: https://meta.wikimedia.org/wiki/List_of_Wikipedias#All_Wikipedias_ordered_by_number_of_articles, 20. 6. 2016.

⁸ *Tito's Home Page*. На: www.titoville.com. Страница тренутно није доступна.

⁹ Jela Krečič, *Miglena Nikolčina: Treba je tvegati in si zamisliti utopijo*.

и деконструиремо изабране предмете из наше потрошачке прошлости. Негирати их нажалост не можемо“.¹⁰

Многи ову носталгију повезују искључиво с политичким системом којем данас, с већ довољне временске дистанце, морамо да признамо јединствену утопијску комплексност, али Југославија нас је и географски и културно детерминисала до те мере да приликом 25. годишњице самосталне словеначке државе не можемо да је не поменемо. Куратор ове непостојеће државе је Дејан Новачић који је Социјалистичку Федеративну Републику Југославију детаљно описао у познатом делу *СФРЈ за њонављаче*,¹¹ а њено мислено наследство развио у књизи *Емигрантски кувар*¹² (која објашњава како оних раније споменутих 328.000 Југословена чува своју културу). У уводу у поменути „лексикографску студију“ Миха Аванзо се пита: „Где заврше мртве државе?“¹³, а одговор на то питање даје му Дубравка Угрешић која каже „да Новачићева књига на забаван начин разграђује флоскуле и тиме постиже двојни ефекат. Када је читамо, миримо се с властитом прошлешћу и уједно јој с олакшањем опраштамо.“ Поред тога додаје и: „Вредност ове књиге је у томе што међу првима отвара простор за ревалоризацију прошлости и то не оне службене – њоме ће се позабавити историчари – него прошлости наших властитих живота.“¹⁴ И ту ми си-нуше две мисли:

1. У последњих 25 година сирота Југославија у Словенији живела је у прилично узбурканој атмосфери, јер ове ревалоризације некадашњи/садашњи актери нису извели у довољно опуштеном духу. Навешћу само недавни интервју са Станетом Грандом у ком је, на новинарево питање како је могуће да данас млади, који су се родили након распада Југославије, говоре о пропалој држави с тако позитивним осећањима, одговорио да је за то делимично одговорно лажно васпитање кроз које се овековечују бројне лажи и полуистине. Једна од тих лажи је да су некада сви имали посао. „Наравно да смо сви имали посао, али на послу многи нису имали шта да раде“, побио је Гранда једну од најчешћих заблуда. Подсетио је и на смешне поступке куповине аутомобила и озбиљно ограничену слободу говора. „Ова права, чије је стицање значило велики прелом с прошлешћу, ништа им не значе, јер су у томе били рођени, у томе живе. Када чују да је било радних места и станова, јасно да уздахну – мада ја стан нисам добио иако сам морао да дајем допринос у стамбени фонд.“ Историчар тврди да је и у судству и у школству остало много лажи. У школству се оне сагледавају кроз одабир тема. То је сликовито приказао наставом ис-

¹⁰ Retrostalgija | Radio študent. Доступно на: <http://radiostudent.si/dru%C5%BEba/retrostalgija>.

¹¹ Новачић, *СФРЈ за њонављаче: њуристички водич* и Новачић, *СФРЈ – моја жејела: њуристички водич*.

¹² Novačić, *Emigrantski kuvar: sve što ste oduvek hteli da znate o jugoslovenskoj kuhinji, ali nemate više koga da pitate*.

¹³ Avanzo, *Kje končajo mrtve države?*, 4.

¹⁴ Ugrešić, *Leksikon izmišljene dežele*, 5–6.

торије у којој ђаке уче када су се у Словенији почеле носити фармерке, али их не уче да су фармерке морали да кријумчаре из иностранства. ‘Некадашњи систем се темељио на лажи и много тих лажи остало је у друштву’, рекао је и додао да је ‘главни разлог за различите југоносталгичне прославе у основним и средњим школама старост наставника, који су можда већ и мало у годинама и последично дementни.’¹⁵

2. Југославије више нема и њоме нека се позабаве историчари. О томе је у последњим годинама често говорио колега Зденко Чепич¹⁶ и време је да трезно, користећи стандардне историографске методологије, то и учинимо. Али то смо више или мање интензивно радили и последњих 25 година. И о томе сам заправо желео да говорим.

За време друге југословенске државе и њених трајних реформи упркос настојањима није успело да се створи много баш југословенских, односно заједничких ствари. Ако југословенску стварност можемо да сместимо у три заиста заједничка садржаоца – Тита, ЈНА и „плаве“, онда је јасно да југословенске историографије у класичном значењу речи није било. Било је великих заједничких пројеката, од Историје КПЈ/СКЈ до Енциклопедије Југославије, али не можемо да говоримо о заједничкој „југословенској историографији“.¹⁷ Велики заједнички пројекти на којима су сарадници „излапели од рада“ (наводим Зденка Чепића који је више пута причао ову анегдоту о вођи једног од пројекта, Душану Биланџићу) нису се остваривали, „а у међувремену се обрада прошлости југословенских народа све више селила у публицистику, уметничка дела и нарочито у ‘чисту политику’“,¹⁸ као што је записао Божо Репе, а тамо је најалост већим делом и остала. За потребе овог чланка прегледао сам поприлично научних новина и, уносећи кључну реч Југославија, у старијим публикацијама нашао доста чудних употреба овог појма (некако у стилу сталне изложбе Војног музеја на Калемегдану где представљање југословенске војне историје почиње негде у гвоздено доба), те на крају могу да констатујем да је средином 80-их година настало неколико прегледа који су у својим интерпретацијама, додуше, делимично супротни, али су и данас темељ за озбиљно проучавање југословенске историје (Биланџићева *Хисторија СФРЈ*¹⁹, Петрановић–Зечевићева *Југославија 1918-*

¹⁵ Granda, *Zaklinjanje Titu je znak razpadanja uma in demence*. На: Nova24tv, <http://nova24tv.si/slovenija/ljudje/stane-granda-zaklinjanje-titu-je-znak-razpadanja-uma-in-demence/>, 20. 6. 2016.

¹⁶ Нпр. Чепић, *Misli in izhodišča*, 5–19.

¹⁷ Režek, *Usmerjena preteklost: Mehanizmi ideološke in politične „kontaminacije“ v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji*, 977.

¹⁸ Repe, *Zgodovina, zgodovinsopisje in etika*, 82–83.

¹⁹ Први пут се појавила 1979, на словеначком језику 1980, а овде мислим на треће, проширено издање из средине осамдесетих. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*.

1984²⁰ и *Нације, Југославија, Револуција* од Јанка Плетерског²¹). Заједнички историографски простор постојао је упркос разликама, тако да можемо, рецимо у *Прилозима за новију историју* (због релативно дугог одлагања издавања), да пратимо рецензије дела с подручја некадашње државе све до краја 1992. Исте године на полице је стигао тројац који се бавио словеначком историјом и у југословенском оквиру (*Преузимање власти* Јере Водушек Старић²², Принчичева *Словеначка индустрија* у југословенском шкрићу²³ и *Либерализам* Боже Репета²⁴), а затим је завладало поприлично затишје које је трајало подоста времена. Могли бисмо рећи да је у први план опет дошла „републичка историографија“ чија је сврха била јачање нове државне стварности. Тај интерес је некако заобишао студијске програме Одељења за историју на Филозофском факултету у Љубљани, где смо ми студенти, с нешто измењеним насловима, још увек слушали предавања о некадашњем заједничком простору, а термин „историја југословенских народа“ приликом реформе студијских програма 1991. заменио је израз „историја југоисточне Европе“.²⁵

У време када је због распада Југославије, а нарочито ратова за наследиство у деведесетим годинама, она била у средишту занимања иностране јавности, па и данас, код нас је дошло до прелома када се након великог раста у осамдесетим годинама расцветала словеначкоцентрична историографија. Поплава искључиво иностраних прегледа о Југославији и њеним некадашњим неуралгичним саставним деловима на крају је довела до тога да смо колега и ја за референтне радове при истраживању ове тематике користили радове страних (англофоних) и српских, те, слично као и словеначких, ретких хрватских аутора. А важна референтна тачка била је објава Пирјевчеве *Југославије* 1995. у којој је другој Југославији посвећено више од пола књиге.²⁶ И она је настала због горе наведених разлога, прво за италијанско тржиште, а онда је била успешно премештена и добро примљена и у домаћој околини. Јоже Пирјевец је затим издао још више детаљнијих дела о југословенским ратовима и касније о Титу, под идеалним издавачким околностима, али нису била од тако преломног значаја и зато *Југославија* остаје ненадмашна као једино такво синтетичко дело словеначког аутора. Ако резимирам Бранка Горопевшка: „Тренутно је једно од ретких дела у језику малог подалпског народа чији садржај у читатељима не узбуђује емоције и није подвргнут сензациона-

²⁰ Публикација је затим још једном објављена у проширеном издању до 1988, а аутори су наставили да пишу на ту тему и у деведесетим годинама. Petranović, Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*.

²¹ Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Словеначко издање Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*.

²² Vodusek Starič, *Prevzem oblasti 1944-1946*.

²³ Prinčič, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu*.

²⁴ Repe, „*Liberalizem*“ v Sloveniji.

²⁵ Mlinar, *Zgodovina oddelka*.

²⁶ Pirjevec, *Jugoslavija: (1918-1992)*.

лизму као што то често можемо да кажемо за остале такве политичке трилере“.²⁷ А таквих је и данас много у оптицају. Када прегледам дела словеначких историчара, констатујем да се нова ера интереса за југословенску историју у ширем контексту у Словенији отворила након 2000. и промене режима у тадашњој СРЈ односно Србији. Словеначким историчарима био је омогућен понован приступ архивским изворима, а у међувремену се појавио и некакав такмичарски дух, јер су се у Србији интензивно давали југословенском историјом, циљано је обрађивали у временским и тематским етапама и често интерпретирани на начин који није нужно одговарао словеначком погледу на тај период.²⁸ Од мог активног уласка у истраживачке воде друга Југославија све више је добијала на значењу. Приликом већих годишњица југословенске државе организовани су симпозијуми, на Институту су водили истраживачки пројекат посвећен управо томе (Положај и улога Словеније у југословенској држави након Другог светског рата 1945–1991), издато је више зборника, поједини истраживачи су своја дела поставили у шири контекст, а размена посета и сукобљавање мишљења с истраживачима из других југословенских околина полако је постајала константа.

Друга ствар је било вредновање југословенског искуства о чему говори трећи део прилога. О Југославији су у различитим контекстима и временским размацама размишљали многи. Поставили су различите оцене које се повремено међусобно подијају, тако да читалац понекад има осећај да су настале пре свега под утицајем сталних потреба дневне политике, јер је збивање из времена Југославије и њеног краја још увек присутно не само у парламентарним расправама већ испостављено и у средишњим информативним емисијама, а у последње време чак и у црној хроници. То можда доказује да као друштво још увек нисмо преболели крај „брачне везе“. При том многи писци нису били ни оригинални. Ако на пример заменимо неку формулацију из завршних речи књиге Силва Крањца *Како смо се ујединили* из 1928, брзо констатујемо да за успешан закључак сваког текста о словеначким народним одлукама постоји формула: „Тиме је наше уједињење добило своје признање и потврду у међународним уговорима у којима смо први пут поменути и ми Словенци, пошто смо након дугих векова туђег жарма ступили у заједницу слободних народа као равноправан члан.../...А баш нас постанак наше садашње државе учи да се образован и поштен народ не може уништити и да ниједна људска сила не може трајно да раздвоји оно што је удружио Бог (пот-

²⁷ Goropevšek, *Kot steklenica piva na smetišču*, 87–88.

²⁸ Уз то треба поменути занимљивост да је у словеначкој историографији у последњих 25 година на доста бољи глас дошла прва Југославија. Тиме се не мисли само на милије схватање њеног политичког режима који у другој југословенској држави просто није уживао велики углед, већ и на поглед на положај Словенаца у њој што рецимо није упоредиво с осталим некадашњим југословенским историографијама у којима је њен положај изједначенији с некадашњим погледима. То нарочито важи за Србију. За напомену захваљујем Петру Водопивцу.

цртао Ј. Х.)“.²⁹ Из плејаде мишљења пробрао сам записе тројице словеначких историчара који су о тој теми писали константно и у дугом временском луку: Јанка Плелерског, Божу Репета и Душана Нећака.

Како мисли зависе од околности и како је с позиције свезналице 30 година касније много лакше посматрати историјске околности, сведочи следећи цитат из чланка Душана Нећака *70 година Југославије – јодшњице и њрекрејњице* из 1989. који је писан у сличној прилици као што је данашња:³⁰ „У 1988. години постигнута је нулта тачка општег југословенског развоја. Само због превласти разума над емоцијама и, надам се, сазнања основаног на историјском искуству да је само демократска Југославија домовина свих народа и народности и то под условом да се сви у њој осећају национално и социјално безбедним и равноправним, те да је јака само онолико колико су јаки њени конститутивни делови, засад још није дошло до експлозије. Ако будемо и даље учили из историјског искуства, до ње не може ни доћи.“³¹ Исти аутор је 1993. у Марибору наступио на јако занимљивом колоквијуму *Југославија – историјска нужда или заблуда*, који показује да је питање вредновања словеначког искуства у некадашњој држави упркос доказаној историографској љубави, односно потреби за временском дистанцом било друштвено значајно питање. И тамо је добрих пет година касније рекао: „Из свега реченог ипак је јасно да је Југославија и за словеначки народ била историјска потреба, неминован историјски трансфер у којем је словеначки народ сазрео до те мере да је могао да ступи на пут формирања властите суверене државе. Властитом државом словеначки народ добио је могућност да о властитој судбини и будућности одлучује сасвим сам. За сваку одлуку о могућим новим, старим или прастарим везама преузимамо и одговорност.“³² А о духу времена сведочи већ сам наслов симпозијума. Божо Репе је о томе рекао: „Ми историчари смо се бавили Југославијом с полазишта извршеног чина. То је просто наш посао. Тражили смо траг логичког збивања од југословенске идеје до постанка и функционисања државе.“³³ Доста година касније додао је: „Данашњи словеначки поглед на Југославију, нарочито политички, а то делимично важи и за историчаре, произлази из тезе да је југословенство било некакво решење у нужди, нешто што је Словенцима помогло да преброде тешка времена док се нису вратили тамо где припадају, значи у тзв. ‘Европу’.“³⁴ С данашње дистанце, кад већ неко време седимо у тзв. Европи, кад смо већ постигли и тај историјски циљ, то некако није више у првом плану. Нарочито ако се сетимо данас јако популарног (и популистичког) поређења мастодонтски бирократизоване, а политички слабе Европске

²⁹ Kranjec, *Kako smo se zedinili*, 142.

³⁰ Седамдесетогодишњица оснивања прве југословенске државе.

³¹ Nečak, *70 let Jugoslavije – obletnice in prelomnice*, 31–32.

³² Nečak, *Jugoslavija, historična nujnost ali napaka?*, 70–71.

³³ Repe, *Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota*, 73.

³⁴ Repe, *Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli?*, 23.

Уније, у којој су државе чланице на врло различитим нивоима развијености, с Југославијом. Ту можемо да употребимо познату мисао последњег југословенског председника владе (односно председника Савезног извршног већа) Анте Марковића, који је Југославију видео као конвој лађа у којем је последња, значи Косово, седам пута спорија од осталих. Тако је Божо Репе у универзитетском уџбенику Европу макнуо из првог плана: „У одлазак из Југославије Словенију су, дакле, присиле околности, све већи раскорак с развијеним државама, а у првом реду немогућност да се Југославија демократизује, модернизује и да обезбеди национална права својим народима. Реч је била о комбинацији либералних идеја и националних осећаја која је у Словенији створила довољно масовне енергије да је постављене циљеве било могуће постићи.“³⁵ Томе наравно додаје и међународни контекст који је то омогућио. Следећој честој флоскули, тзв. хиљадугодишњим сновима, треба додати и констатацију из поменутог уџбеника: „Словенија је упркос свом сталном незадовољству веровала у југословенску државу. У њен опстанак и уређење уложила је огромну количину енергије, њене политичке и привредне елите су већ у првој, а још више у другој Југославији имале велики утицај у државном врху и зато им до краја осамдесетих година 20. века није падало на памет да траже решења ван Југославије.“ Када сам нешто слично рекао у радио емисији за годишњицу плебисцита о самосталности Словеније, новинар ме јако зачуђено погледао.³⁶

Међутим, поента овог прилога је негде другде. Не толико у интерпретацијама, већ у контексту у којем је потребно обрадити ово поглавље словеначке историје. О томе је већ говорио Јанко Плелерски на мариборском симпозијуму, где је причао о отимању историје³⁷: „Само свеобухватна, неотета историја може да буде она пословична грана на којој се може седети. Па нека се то дрво на којем расте та грана некада звало Хабзбуршко царство, јуче Југославија, а данас се назива чак непосредно Европа.“³⁸

Извори и литература:

- »Hiti počasi«. Iz Wikipedije, proste enciklopedije. Доступно на: https://sl.wikipedia.org/wiki/Hiti_po%C4%8Dasi, 20. 6. 2016.
- Avanzo, Miha. *Kje končajo mrtve države? U: Novačić, Dejan. SFRJ – moja dežela: turistični vodnik*. Ljubljana: Orbis, 2003, 4.

³⁵ Repe, *Jugoslovanstvo kot ideja in praksa*, 148.

³⁶ Čuček, Nadalin, Gašparič, Merljak. *Strta pričakovanja, (Sledi časa)*.

³⁷ Отимање историје (енгл. *Plundering of history*) било је карактеристично за државе некадашњег Источног блока. Сам га објашњавам као пружање руке у кутију с колачима из које свако узима само оно што му у датом тренутку одговара, а остало остави или баца.

³⁸ Pleterški, *Jugoslavija v slovenski zgodovini*, 45.

- Биланџић, Душан. *Хисторија Социјалистичке Федеративне Републике Југославије: главни процеси: 1918–1985*. Загреб: Школска књига, 1985.
- Ћерић, Zdenko. *Misli in izhodišča*. У: Ћерић, Zdenko (ур.). *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 2015, 5–19.
- Ћучек, Filip, Nadalin, Jurij, Gašparič, Jure, Merljak, Ivan. *Strta pričakovanja, (Sledi časa)*. Ljubljana: Radio Slovenija, I. program, 23. dec. 2012. Доступно на: <http://rtvslo.si/predvajaj/strta-pricakovanja/ava2.153826307/>, 1. 9. 2016.
- Goropevšek, Branko. *Kot steklenica piva na smetišču. Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. У: *Zgodovina za vse*, 3, 1996, 85–88.
- Granda, Stane. *Zaklinjanje Titu je znak razpadanja uma in demence*. На: Nova24tv, <http://nova24tv.si/slovenija/ljudje/stane-granda-zaklinjanje-titu-je-znak-razpadanja-uma-in-demence/>, 20. 6. 2016.
- Kamusella, Tomasz. *The Forgotten 1989 Ethnic Cleansing of Bulgaria's Turks: A Yugoslav Connection?* (предавање). Ljubljana: Filozofska fakulteta in Institut za novejšo zgodovino, 7. 6. 2016. Доступно на: <http://www.sistory.si/11686/35312>, 3. 5. 2017.
- Kranjec, Silvo. *Kako smo se zedinili. Celje: Družba sv. Mohorja*, 1928.
- Krečič, Jela. *Miglena Nikolčina: Treba je tvegati in si zamisliti utopijo*. Доступно на: <http://m.delo.si/sobotna/miglena-nikolcina-treba-je-tvegati-in-si-zamisliti-utopijo.html>, 1. 9. 2016.
- List of Wikipedias. Доступно на: https://meta.wikimedia.org/wiki/List_of_Wikipedias#All_Wikipedias_ordered_by_number_of_articles, 20. 6. 2016.
- Mlinar, Janez. *Oddelek za zgodovino. Zgodovina oddelka*. Доступно на: http://www.zgodovina-ff-uni-lj.net/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=42, 1. 9. 2016.
- Nećak, Dušan. *70 let Jugoslavije - obletnice in prelomnice*. У: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 60, 1989, бр. 1, 15–32.
- Nećak, Dušan. *Jugoslavija, historična nužnost ali napaka?* У: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65, 1994, бр. 1, 67–71.
- Novačić, Dejan. *Emigrantski kuvar: sve što ste oduvek hteli da znate o jugoslovenskoj kuhinji, ali nemate više koga da pitate*. Novi Sad: Stylos Art, 2009.
- Novačić, Dejan. *SFRJ – moja dežela: turistični vodič*. Ljubljana: Orbis, 2003.
- Novačić, Dejan. *SFRJ za ponavljачe: turistički vodič*. Beograd: Moć knjige, 2003.
- Petranović, Branko; Zečević, Momčilo. *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1985.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija: [1918–1992]: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pleterski, Janko. *Jugoslavija v slovenski zgodovini*. У: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65, 1994, бр. 1, 40–46.
- Pleterski, Janko. *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd: Komunist, 1985.
- Pleterski, Janko. *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist-Državna založba Slovenije, 1986.
- Prinčič, Jože. *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu [Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945–1956]*. Novo Mesto: Dolenjska založba, 1992. Repe, Božo. „*Liberalizem*“ v Sloveniji. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.

- Repe, Božo. *Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota*. У: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65, 1994, št. 1, 72–76.
- Repe, Božo. *Jugoslovanstvo kot ideja in kot praksa*. Ljubljana: Filozofska Fakulteta-Oddelek za zgodovino, 2016. Доступно на: http://www.zgodovina-ff-uni-lj.net/index.php?option=com_remository&Itemid=26&func=startdown&id=67, 1. 9.- 2016.
- Repe, Božo. Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli? У: Balkovec, Bojan (ур.). *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009, 21–46.
- Repe, Božo. *Zgodovina, zgodovinoписje in etika*. У: Bjelčević, Aleksander (ур.), *Etika v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj / 49. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, [Ljubljana], 1.-12. 7. 2013*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2013, 81–88.
- Retrostalgija| Radio Študent. Доступно на: <http://radiostudent.si/dru%C5%BEba/retrostalgija>, 1. 9. 2016.
- Režek, Mateja. *Usmerjena preteklost: Mehanizmi ideološke in politične »kontaminacije« zgodovinoписja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji*. У: *Acta Histriae*, 22, 2014, št. 4, 971–992.
- Šifrer, Andrej. »Država«. На: Hiti počasi. Ljubljana: ZKP RTVLJ, 1990.
- Tito's Home Page*. На: www.titoville.com. Страница тренутно није доступна.
- Ugrešič, Dubravka. *Leksikon izmišljene dežele*. У: Novačić, Dejan. SFRJ – moja dežela: turistični vodič. Ljubljana: Orbis, 2003, 5–6.
- United States Census Bureau. American Fact Finder. *Ancestry (Total Categories Tallied) for People with One or More Ancestry Categories Reported*. Доступно на: http://factfinder.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=DEC_00_SF3_PCT018&prodType=table, 20. 6. 2016.
- Vodušek Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

YURIY HADALIN

Unwanted Heritage? Historiographic Discourse about (Second) Yugoslavia

Many different authors elaborated their thoughts on second Yugoslav state in different time spans and contexts after it withered away. They offered us diverse evaluations, which are often contradictory and provoke a feeling in the bypassing reader that were made with the sole purpose to cater the daily politics. Events that marked the era of the second Yugoslav state and its dissolution are even today the object of the parliamentary debate and furthermore also make headlines in the main informative programme. Some of them could also be found in the crime section of the main Slovenian daily newspapers. This is obviously an indication that Slovene society did not overcome the end of the „marriage“.

Author is focusing on three different thematics, which are closely connected. In the first part the phenomenon of so called „Yugonostalgia“ is dealt with, since it is still representing the stumbling block in the Slovene society. It is also the essential question regarding the reputation and meaning of the second Yugoslav state in wider public. The second part of the text is dedicated to the question of (non)existence of the Yugoslav historiography and to the relation of the current Slovenian historiography towards the question of the second Yugoslavia. The third part is comprising few main points in the works of three well established Slovenian historians from the last 30 years, trying to show the changing perception towards this question in this period.

This work is not an attempt to answer all this questions in one spot or to be a comprehensive analysis. It merely represents an attempt of critical evaluation by offering a bit wider perspective, taking in account the occasional lack of context, which is still often missing in the Slovenian historiography.

РАВИЛЯ РАХИМЯНОВНА ХИСАМУТДИНОВА¹

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ НА ОБЪЕКТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН НАЧАЛА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматривается влияние политики в современном мире на объективное исследование причин начала Второй мировой войны. Серьезному анализу подвергнута политика Англии, Франции и Польши накануне Второй мировой войны. Доказано, что Польша вела себя в 1930-е годы не как жертва, а как хищник. Именно Англия и Франция установили правила игры в международной политике, когда за счет малых стран решали свои проблемы и пытались себя обезопасить. Особое внимание уделено анализу причин заключения Советским Союзом Договора о ненападении с фашистской Германией 23 августа 1939 года. Показано, что Советский Союз накануне войны пытался заключить с европейскими державами договоры и создать систему коллективной европейской безопасности, чтобы остановить нарастающую агрессию со стороны Германии. Однако ведущие европейские державы пошли на заключение с фашистской Германией Мюнхенского соглашения и при этом оттягивали заключения договоров с Советским Союзом, тем самым повлияли на изменение вектора внешней политики России. Советскому Союзу ничего не оставалось, как заключить договор с Германией, чтобы выиграть время и подготовиться к большой войне с фашистской Германией.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: политика, влияние, причины начала Второй мировой войны, договор о ненападении

---

¹ hisamutdinova@inbox.ru

Политика всегда и во все времена оказывала достаточно сильное влияние на объективное изучение многих проблем истории, особенно это касается истории Второй мировой и Великой Отечественной войн. Несмотря на то, что прошло более 70 лет со дня окончания этих войн, до сих пор не утихают споры о роли европейских держав и Советского Союза в развязывании Гитлером Второй мировой войны, о вкладе СССР и союзников по антигитлеровской коалиции в разгром фашистского блока и милитаристской Японии, о роли ленд-лиза в победе Советского Союза над фашистской Германией, об освободительной миссии Красной Армии и т.д. К сожалению, в последнее время идёт открытая фальсификация истории Великой Отечественной войны не только в дальнем зарубежье, но и в ближнем (страны Прибалтики и Украина, т.е. бывшие республики СССР). Основными направлениями фальсификации истории войны на сегодняшний день являются мифы «о превентивной войне» со стороны Германии, о решающем вкладе США в разгром фашистской Германии и её союзников и т.д. Попытки некоторых политиков и историков ставить знак тождества между коммунизмом и фашизмом, между фашистской диктатурой и сталинизмом, ставить в один ряд жертв и палачей, освободителей и оккупантов свидетельствуют о том, что хотя «холодная война», по мнению многих политиков и историков, вроде бы и закончилась после развала СССР (хотя современные реалии говорят совершенно о другом), но подходы к изучению дискуссионных проблем Второй мировой войны остались прежними. Идёт информационная война, направленная на девальвацию роли Советского Союза в разгроме коричневой чумы XX столетия. Еще более 10 лет тому назад американский историк Дж. Най заявил, что в век информационной борьбы побеждает тот, «чья история убедительнее, чья история способна привлекать людей»². С точки зрения объективной истории, особенно истории Великой Отечественной войны, Россия достойна самого высшего уважения. И эта история умышленно искажается. В связи с этим в мае 2009 г. Указом Президента России Д. А. Медведева образована Комиссия по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России.

Существуют явные доказательства того, что политизация истории в ущерб России в современной Польше, прибалтийских странах, Украине обрела статус государственной политики. К сожалению, приходится констатировать, что и США включились в последнее время в эту игру. Срежиссированная кампания по навязыванию нашему государству некой «исторической вины» является частью более широкого замысла воспроизведения политики сдерживания России уже в новых условиях, – подчёркивал министр иностранных дел РФ С. Лавров еще в 2009 году³.

---

² Коммерсант, 1. март 2006.

³ Хисамутдинова Р.Р., Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 годы): военно-исторические очерки (Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2014), 70.

Большинство политиков и членов правительства Эстонии, Литвы, Латвии, Украины считают своим долгом непременно и однозначно нравиться Западу и ради этого готовы пойти на переделку истории. Одна часть переделок, а по сути фальсификаций, касается страниц «советского периода» в истории прибалтийских стран и состоит в полном непризнании достижений в «коммунистический» период, называемый «периодом советской оккупации», и отрицании каких-либо симпатий прибалтийских народов к социализму. В качестве основного приёма в этой части фальсификации используется метод «демонизации» СССР и всего русского народа. Трактовка истории в этих странах имеет не только антисоветский, но и откровенно антироссийский, русофобский характер. Другая часть намеренных фальсификаций касается прибалтийских и украинских граждан, которые состояли в нацистских вооружённых формированиях и участвовали в военных действиях на стороне гитлеровской Германии. Они возводятся в ранг национальных героев, объявляются «борцами за национальное освобождение» и удостоиваются государственных почестей – это печально.

Внедрение в нашу страну западного тезиса о тождестве коммунизма и нацизма, скандальная резолюция ПАСЕ (июль 2009 г.) об объявлении 23 августа днем памяти жертв нацизма и сталинизма, равняющая сталинизм и нацизм, объявление победившего СССР таким же преступным государством, что и гитлеровский рейх, ставит под сомнение авторитет сегодняшней России как правопреемницы СССР и все важнейшие договоры и решения XX века, прежде всего созданную в конце войны так называемую «Ялтинскую систему», не устраивающую сегодня сторонников монополярного мира. Однако в данном решении Парламентской ассамблеи ОБСЕ проявляется презентизм, поскольку сравнение нацизма и сталинизма проводится не на исторической основе, а на основе современных реалий. Но что общего у коммунизма и нацизма? Коммунизм своим лозунгом «Пролетарии всех стран, объединяйтесь!» ставил целью облагодетельствовать весь мир, добиться всеобщего равенства и братства. А гитлеровская расовая доктрина говорила о природном неравноправии людей и наций. И цель её – весь мир положить к ногам одной нации и превратить в расу господ, которых должны обслуживать все остальные народы, а «недочеловеки», к которым относились русские, украинцы, белорусы должны быть физически уничтожены и выселены в Сибирь для освобождения жизненного пространства для немцев. Абсолютно противоположные идеи.

И вдруг акценты меняются, и оказывается, что «война велась за американскую демократию, что воевали два омерзительных тоталитарных монстра»⁴.

---

⁴ Нарочницкая Н., Сталин изменил расписание войны (Комсомольская правда, 27–3. август – сентябрь 2009), 4–5.

Даже в годы «холодной войны» на Западе никто не отождествлял Сталина и Гитлера, тем более коммунизм и фашизм. В западной политологии они считались антиподами. В середине 1970-х годов изменилась стратегия Запада в отношении нашей страны и стала целенаправленно меняться трактовка Второй мировой войны. Начали говорить, что главное преступление Гитлера – не претензия на новые территории и народы и даже не расовая доктрина, а отсутствие американской демократии, а раз у нас тоже не было демократии, мы такие же отвратительные и омерзительные. Хотя почему-то Черчилль и Рузвельт не равняли нацизм со сталинизмом. И решающую роль Советского Союза в победе над Гитлером им не приходило в голову отрицать. В Тегеране и Ялте они садились со Сталиным за стол переговоров. А сейчас – новые оценки. При этом козырная карта – Договор о ненападении между Германией и СССР от 23 августа 1939 г. сроком на 10 лет, так называемый пакт Молотова – Риббентропа. (Хотя в Советском Союзе такое наименование совершенно правомерно не употреблялось. Принято было говорить: Договор о ненападении между Германией и СССР.) В ЕС раздаётся много стенаний об исторической вине Советского Союза по поводу этого договора, к которым, к сожалению, в 1990-е годы присоединились и некоторые историки и политики новой России.

Предвоенная ситуация в Европе рассматривается фрагментарно и вне причинно-следственной взаимосвязи, при этом оказались за скобками ключевые события накануне Второй мировой войны. Характерно то, что передёргиванием истории часто занимаются те, кто на деле применяет двойные стандарты и в современной политике. Они предлагают признать, что единственным «спусковым крючком» Второй мировой войны стал советско-германский пакт о ненападении от 23 августа 1939 г. Говорится о равной ответственности Берлина и Москвы за эскалацию предвоенного кризиса и непричастности к нему западных стран. По мнению известного специалиста по военной истории профессора Л. И. Ольштынского, «примером примитивной фальсификации истории является часто повторяемый тезис о том, что «Договор о ненападении Германии и СССР 1939 г.» вызвал развязывание Второй мировой войны... Подписание договора вырывается из общей цепи... причинно-следственных связей, смешиваются разномасштабные и разноплановые события. При этом полностью игнорируются стратегические планы сторон, которые раскрывают подлинные замыслы политики...»⁵.

Сегодня стало модно говорить об имперских амбициях Советского Союза в 1930-е годы, о его агрессивных планах коммунистической экспансии в Европе. Западные страны представляются благородными рыцарями, которые стремились предотвратить пожар войны, но обмануты были как Гитлером, так и Сталиным. При этом поборни-

⁵ Ольштынский Л. И., Угроза фашистского мирового господства. История и современность. (Взгляд из XXI века) (М., 2003), 51.

ки данной версии не вспоминают Версальский мир, который не только фиксировал окончание Первой мировой войны, но и унизил Германию, породил в стране разруху, нищету и реваншизм, на волне которых Гитлер и пришёл к власти. Сама система мирных договоров по результатам Первой мировой войны написана фактически в одностороннем порядке: победители не обращали внимание на возражения побежденных и превратили мирные переговоры в диктат. Заложенные Версальским миром «мины замедленного действия» начинают постепенно взрываться с приходом фашистов к власти. Французский главнокомандующий в Первой мировой войне маршал Фош был точен в своих прогнозах, когда заявил, что Версальский мир – «это не мир, а перемирие на 20 лет»⁶.

В числе униженных государств оказалась и Россия, от которой после 1917 г. отошли или были отторгнуты Финляндия, Прибалтика, Западная Украина и Западная Белоруссия, Бессарабия и некоторые другие территории. На западных границах СССР был создан «санитарный кордон» из недружественных ей государств антисоветской ориентации. В этих условиях СССР оказывал сопротивление такой политике, защищал свои национальные и государственные интересы, действуя в русле тех правил игры, которые были установлены на международной арене ведущими европейскими державами — Англией и Францией.

После прихода Гитлера к власти Германия шаг за шагом начинает нарушать условия Версальского договора, но европейские страны созерцали спокойно эти действия (ввод германских войск в Рейнскую демилитаризованную зону в 1935 г. не встретил не только военного, но даже дипломатического противодействия со стороны ведущих европейских держав, тем самым они признали право Германии на пересмотр наложенных на неё Версальской системой ограничений), проводя политику умиротворения, чтобы ценой уступок за счет других стран отвести германскую агрессию от себя и направить её на Восток, подталкивая Германию на СССР.

Некоторые пытаются показать, что Сталин бредил идеями мировой революции и СССР стремился привнести в Европу на своих штыках «пожар мировой революции», поэтому агрессивно был настроен в отношении соседних стран. Как пишет израильский историк Г. Городецкий, идейные установки на мировую революцию были, но они ещё в 1920-е годы отошли на задний план, Сталин был прагматик и идеями мировой революции после поражения революций в европейских странах и в Китае не бредил. По мнению Г. Городецкого, даже беглый анализ сталинского текста выступления на XVIII съезде Коммунистической партии 10 марта 1939 г., достаточно ясно показывает, что «Сталин на самом деле отказывался от ленинской идеи революционной войны и предостерегал об опасности, которую миро-

⁶ Черчилль У., Вторая мировая война : в 3 кн. Кн. 1 (М., 1991), 22.

вая война представляет для Советского Союза»⁷. Отныне идеи «мировой революции» становятся лишь одним из вспомогательных инструментов внешней политики Советского Союза по обеспечению своих национальных интересов. В связи с угрозой фашистского нашествия стояла суровая необходимость укрепить обороноспособность страны и искать союзников из числа ведущих европейских держав и других стран. Динамитом, взорвавшим международную ситуацию, стали мюнхенские события 29–30 сентября 1938 г. (о которых не любят вспоминать на Западе), когда правители нацистской Германии, фашистской Италии, демократической Англии и демократической Франции (Гитлер, Муссолини, Чемберлен и Даладье) достигли соглашения, которым предписывали правительству Чехословакии в десятидневный срок передать Германии Судетскую часть, около одной пятой своей территории, заселенную немцами, а также удовлетворить территориальные претензии, незаконно предъявленные Праге Польшей и Венгрией. На конференцию не были приглашены представители Чехословакии, т.е. страны, чья судьба здесь решалась, а также СССР, имевшей с Чехословакией договор о взаимопомощи. Советский Союз оказался единственной страной, отказавшейся признать захват Чехословакии Германией и заявившей о незаконности мюнхенской сделки. В результате произошло отторжение территории у суверенного государства, грубейшее нарушение международного права. Судетская область была занята германскими войсками 1 октября 1938 г. (А 14–15 марта 1939 г. Германия полностью оккупировала Чехословакию, нарушив Мюнхенское соглашение). В обмен Германия подписала с Англией и Францией декларации, явившиеся, по сути, пактами о ненападении (ещё задолго до подписания пакта Молотова – Риббентропа). То, что для Англии и Франции означало якобы умиротворение Германии, для Советского Союза – нарастание военной угрозы. Трудно не согласиться с высказыванием президента РФ В.В. Путина, когда он был председателем Правительства России (2009 г.), «именно сговор в Мюнхене подтолкнул к разобщению объективных союзников в борьбе с нацизмом, вызвал между ними взаимное недоверие и подозрительность... Всем нам – и на Западе, и на Востоке Европы необходимо помнить, к каким трагедиям приводят трусость, закулисная кабинетная политика, стремление обеспечить свою безопасность и национальные интересы за счёт других. Не может быть разумной, ответственной политики вне нравственных и правовых норм»⁸.

Российские историки А. И. Подберезкин⁹, Н. А. Нарочницкая¹⁰ и др. считают, что пора ставить вопрос о периодизации истории Второй

⁷ Городецкий Г., Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз (М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999), 18.

⁸ Хисамудинова Р.Р., Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 годы): военно-исторические очерки, 72.

⁹ Подберезкин, А. И. Год от Мюнхена до пакта (Аргументы и факты, 27. август 2009, 3).

¹⁰ Нарочницкая Н., Сталин изменил расписание войны, 4–5.

мировой войны. Отсчёт начала Второй мировой войны надо вести от сентября 1938-го, от Мюнхена, хотя официально Вторая мировая война началась 1 сентября 1939 г. Между этими двумя датами – особый период, та самая развилка истории, когда события могли пойти так, а могли иначе. Перед Мюнхеном СССР пытался предотвратить раздел Чехословакии, был готов единым фронтом вместе с Англией и Францией выступить против Гитлера, говорил о конкретном количестве дивизий. А в августе 1939 г. – уже встреча с Риббентропом. За год – радикальная перемена позиции. Почему же Советское правительство на 180 градусов меняет вектор своей внешней политики? Между этими двумя датами – особый период интенсивной тайной дипломатии: конфиденциальные переговоры, закрытые контакты.

При этом рассекреченные документы показывают: у нас была блестящая разведка. Информацию давали точную, подробную, многоплановую. И становится ясно: закулисные игры тогда вели все. Сталин об этом знал – решаясь на переговоры с Берлином, исходил из ситуации, которая складывалась в тот момент. Сегодняшние политики Запада, которые хотят поставить фашистскую Германию и Советский Союз в один ряд, забывают о том, что границы в Европе начали рушиться гораздо раньше 1 сентября 1939 г.: аншлюс Австрии – март 1938 г. Лондон и Париж ограничились лишь формальным осуждением, поскольку для них более важным было направить устремления Германии на восток. Лишь СССР выступил в защиту Австрии и призвал западные страны к коллективному противостоянию гитлеровской агрессии, чтобы устранить усиливавшуюся опасность новой мировой войны; растерзанная Чехословакия, когда не только Германия, но и Венгрия и Польша приняли участие в территориальном переделе Европы, захват Албании Италией. Война уже полыхала в мире, в Европе шёл полным ходом масштабный передел границ с помощью ультиматумов и силы. Это уже была война, просто Англия, Франция и США в ней не участвовали. День в день с заключением мюнхенского сговора Польша направила Чехословакии свой ультиматум и одновременно с немецкими войсками ввела свою армию в Тешинскую и Фритштадтскую области – как район с преобладающим польским населением, и повторила тем самым нацистский сценарий с отторжением от Чехословакии Судетской области, а Венгрия – в Закарпатскую Украину, т.е. солидные куски территории суверенной Чехословакии прихватили тогда и Польша, и Венгрия.

Попытки сегодняшних польских руководителей и политиков представить Польшу безвинной жертвой двух диктаторов не подтверждаются историческими фактами. Это та самая Польша, которая одной из первых поддержала нацистскую Германию в разделе Европы, заключив еще 26 января 1934 г. пакт о ненападении с немецкой стороной сроком на 10 лет (следует отметить, что Гитлер весьма высоко оценивал значение данного пакта как существенно облегчающего положение Германии, а советское руководство весьма болез-

ненно восприняло юридическое оформление союза Германии и Польши). Мнение польского руководства о Советском Союзе в этот период недвусмысленно выразил министр иностранных дел Польши Ю.Бек: «Что касается России, то я не нахожу достаточно эпитетов, чтобы охарактеризовать ненависть, которую у нас питают по отношению к ней»¹¹. Это та самая Польша, которая годом раньше наотрез отказалась пропустить к чехословацким границам наши части и после Мюнхена отхватила кусок от уничтоженной Чехословакии. Нежелание Польши пропустить через свою территорию части Красной Армии для оказания помощи Чехословакии, с которой у СССР был заключен договор о взаимопомощи, свидетельствует о том, что польское руководство рассчитывало с уничтожением Чехословакии на новые территориальные приобретения. Это поведение не жертвы, а хищника. Перед Мюнхеном для пропуска войск на Варшаву могли надавить Англия и Франция – однако не стали, проводя политику умиротворения германского агрессора.

Попытка современной Польши представить дело таким образом, что, если бы не пакт Молотова – Риббентропа, Гитлер не пошёл бы на Польшу, не подтверждается источниками, которые свидетельствуют о том, что 1 марта 1939 г. была определена дата нападения на Польшу, 11 апреля Гитлер, используя отказ Польши выполнить германские требования (21 марта 1939 г. Германия предложила Польше, союзнице по Мюнхенской сделке, в обмен на тот же посул о гарантиях её границ, возвратить город и порт Данциг, до Версаля бывший германской территорией), утвердил план «Вайс» – план войны с Польшей и установил срок готовности к войне – 1 сентября 1939 г. Как видим план нападения на Польшу разрабатывался с весны 1939 г., когда отношения Германии и Советского Союза были весьма прохладными и мало что предвещало их улучшение.

На германско-польской границе задолго до указанной даты уже были сосредоточены и развёрнуты для нападения германские войска. Гитлер не раз высказывал намерение в любом случае уничтожить Польшу, и не вызывает сомнения, что он рано или поздно осуществил бы это, даже не подписав пакта с Москвой. Фюрер не сомневался в том, что Германия добьётся успеха. Он был уверен, что ни западные державы в силу своей соглашательской позиции, ни СССР ввиду сложности его отношений с Варшавой и опасений быть втянутым один на один в войну с рейхом не вступятся за Польшу, а поляки по принципиальным соображениям не примут советскую помощь, даже если та им будет предложена. Лихорадочная дипломатическая активность, преследовавшая цель добиться улучшения отношений с Москвой, которую германская дипломатия начала проявлять с июля 1939 г., определялась не столько потребностями подготовки самой польской кампании, сколько стремлением обеспечить Германии тыл для последующего противоборства против Англии и Франции.

¹¹ Табуи Ж.Ф., Двадцать лет дипломатической борьбы. Пер. с франц (М., 1960), 227.

Заявления о том, что германо-советский договор спровоцировал нападение Германии на Польшу, не выдерживают критики и с военной точки зрения. Подготовка любой войны требует времени, поскольку необходимо разработать планы операций, сосредоточить войска, развернуть их в боевые порядки, провести мобилизационные мероприятия и т.д. Невозможно представить, что за несколько дней, прошедших с момента подписания соглашения с Москвой, и даже за месяц – начиная с конца июля 1939 г., с того момента, когда стали обозначаться некоторые сдвиги на германо-советских переговорах, – нацистское руководство смогло провести весь комплекс мероприятий по подготовке к войне. Вся эта работа была проведена значительно раньше. К 23 августа 1939 г. германские вооружённые силы фактически уже завершили боевое развёртывание для нападения на Польшу в соответствии с оперативным планом, утверждённым ещё 15 мая 1939 г.¹².

СССР вёл активные переговоры с Англией и Францией, а затем также и с Германией. Переговоры с Германией летом 1939 г. вела и Англия. Так, в июне 1939 г. сотрудник министерства иностранных дел Германии Трот фон Зольц встречался с премьер-министром Великобритании Н. Чемберленом и министром иностранных дел Э. Галифаксом и обсуждал с ними вопросы мирного урегулирования проблем между двумя странами¹³. Отзвуки тайных англо-германских переговоров доносились и до других стран. Министр внутренних дел США Г. Икес отметил в своем дневнике: «Англия ползает на брюхе перед Гитлером, боясь коммунизма»¹⁴. Сложность и неоднозначность положения Москвы диктовали ей необходимость поиска путей предотвращения угрозы своим границам. Решающее значение в сложившейся обстановке августа 1939 г. имели переговоры военных миссий СССР, Великобритании, Франции в Москве. 12 августа военные делегации Великобритании и Франции прибыли в Москву, но у них не было даже полномочий для ведения переговоров. Английскому адмиралу Драксу в инструкции предписывалось вести переговоры «весьма медленно», выработать декларацию в «весьма общих формулировках»¹⁵. Советский Союз совместно с ведущими странами Европы пытался создать систему европейской коллективной безопасности, однако руководители делегаций не имели полномочий подписывать эти документы. Имеются все основания полагать, что советская сторона относилась к переговорам со всей серьёзностью. Советская де-

¹² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 2 (Stuttgart, 1979), 93–110.

¹³ Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы / отв. ред. М. Мягков; сост. Ю. Никифоров (М., 2002), 66.

¹⁴ Кантор Юлия, Волос Мариуш, Треугольник Москва – Варшава – Берлин. Очерки истории советско-польско-германских отношений в 1918–1939 гг. (Санкт-Петербург: Изд-во «Европейский Дом», 2011), 159.

¹⁵ Овсяный И. Д., Тайна, в которой война рождалась (М., 1971), 272.

легация получила полномочия вести переговоры и подписать военную конвенцию при условии обеспечения взаимной безопасности¹⁶.

Между тем для СССР на переговорах с Германией приобретала реальные очертания возможность заключения Пакта о ненападении, ограничивающего продвижение вермахта на Восток. Дипломатическая борьба последнего предвоенного года строилась вокруг вопроса: на кого первым нападёт Гитлер? А то, что война неизбежна и будет идти на оба фронта, было для всех очевидно. Советский Союз, безуспешно пытаясь достичь с Западом всеобъемлющего договора против Гитлера, поняв, что его водят за нос, в последний момент переиграл Запад в этой игре. Бывший американский госсекретарь Генри Киссинджер признает, что «мерой достижения Сталина можно считать изменение расписания войны и приоритетов Гитлера»¹⁷. Японский историк-советолог профессор Х.Тэратани о пакте Молотова–Риббентропа от 23 августа 1939 г. сказал следующее: «...Сталин проявил себя государственным деятелем высшей квалификации... Не будь пакта о ненападении, судьба мира сложилась бы по-иному и отнюдь не в пользу СССР. Заключив договор с Германией, Советский Союз спутал карты всех своих противников. Технически это было выполнено просто ювелирно»¹⁸.

Германо-советский пакт, безусловно, предполагал выгоду обеим сторонам. Выигрыш фашистской Германии состоял в том, что Берлин заручился нейтралитетом Москвы в будущей германо-польской войне. Договор о ненападении давал возможность Советскому Союзу не быть втянутой в войну еще в 1939 году и выиграть время (почти 2 года), так необходимое для страны, чтобы подготовить её к грядущей войне, ставил предел германскому продвижению на восток, позволял урегулировать конфликт с Японией. Таким образом, СССР получил гарантии от войны, по крайней мере, на ближайшую перспективу. Уже после окончания Второй мировой войны У. Черчилль в своих мемуарах писал о советско-германском договоре: «Невозможно сказать, кому он внушал большее отвращение – Гитлеру или Сталину. Оба сознавали, что это могло быть только временной мерой, продиктованной обстоятельствами. Антагонизм между двумя империями и системами был смертельным. Сталин, без сомнения, думал, что Гитлер будет менее опасным врагом для России после года войны против западных держав. Гитлер следовал своему методу «поодиночке». Тот факт, что такое соглашение оказалось возможным, знаменует всю глубину провала английской и французской дипломатии на несколько лет»¹⁹.

¹⁶ Мягков М. Ю., От Мюнхенского соглашения до советско-германского пакта 1939 г.: предыстория Второй мировой войны (Преподавание истории в школе, № 7. 2009), 7.

¹⁷ Нарочницкая Н., Сталин изменил расписание войны, 4.

¹⁸ <http://aeslib.ru/istoriya-i-zhizn/fakty-i-tsifry/vojna-posle-vojny.html>.

¹⁹ Черчилль У., Вторая мировая война: в 3 кн. Кн. 1 (М.: Воениздат, 1991), 179, 180.

Ни договор о ненападении, ни прилагавшийся к нему секретный протокол не содержали статей о военном сотрудничестве двух стран. Более того, не налагали на них обязательств по ведению совместных военных действий против третьих стран или по оказанию помощи друг другу в случае участия одной из сторон в военном конфликте. Пакт гарантировал лишь нейтралитет со стороны Советского Союза.

С позиции сегодняшних знаний можно утверждать, что это было нежелательное, но единственно возможное решение для СССР в той конкретной международной обстановке. Моральный ущерб для СССР, заключившего договор с нацистским режимом, был очевиден. Но договор позволил СССР выиграть около двух лет для укрепления обороны страны, границы отодвинулись на Запад на 250–300 км за счет возвращения Западной Украины и Западной Белоруссии (следует отметить, что когда 17 сентября 1939 г. Красная Армия пересекла советско-польскую границу, Польша уже не существовала, она доживала последние дни, правительство еще 4 сентября покинуло страну, оставив её на произвол судьбы, т.е. оно фактически агонизировало), и эти километры сыграли свою роль, когда в начале войны враг продвигался в глубь советской территории со скоростью 25–30 км в сутки. Если бы не было этих километров, которые врагу пришлось пройти при упорном сопротивлении наших отступавших войск, неизвестно, как сложились бы события на советско-германском фронте в 1941 г. и в конечном счете судьба мира.

Советский Союз, не будучи агрессором, естественно, не претендовал на собственно польские земли. Этническую границу Польши, «линию Керзона», советские войска не пересекли. Было сделано самое необходимое. И это хорошо понимали знающие ситуацию современники. Занимавший в тот период пост первого лорда адмиралтейства У. Черчилль, отнюдь не обременённый симпатиями к СССР, в своём выступлении по радио 1 октября 1939 г. вынужден был признать за Советским Союзом это право: «То, что русские армии должны были находиться на этой линии, было совершенно необходимо для безопасности России против немецкой угрозы. Во всяком случае, позиции заняты и создан «Восточный» фронт, на который нацистская Германия не осмеливается напасть. Когда г-н фон Риббентроп был вызван на прошлой неделе в Москву, то это было сделано для того, чтобы он ознакомился с этим фактом и признал, что замыслам нацистов в отношении балтийских государств и Украины должен быть положен конец». Таким образом, уже в начале Второй мировой войны СССР преградил путь Третьему Рейху, лишив германское командование возможности использовать территорию Западной Украины и Западной Белоруссии в качестве плацдарма для нападения на СССР.

Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом способствовал тому, что Прибалтика не стала протекторатом Третьего Рейха и плацдармом для нападения на СССР. Республики Прибалтики вошли в состав СССР на законных основаниях. 21–22 июля 1940 г.

сеймы Литвы и Латвии и Государственная дума Эстонии приняли декларации о вхождении их стран в состав СССР. При этом никакие боевые действия не велись. Кроме того, отличительной чертой оккупационного режима является неравенство перед законом оккупантов и оккупированных. В данном случае закон был одинаковым для всех. Взвешенная политика позволила подготовить общественные силы Прибалтики: широкие слои местного населения рассматривали присоединение к Советскому Союзу как возможность избежать фашистской оккупации.

В результате СССР вернул утраченные во время Гражданской войны и иностранной интервенции территории, укрепил границы, установил контроль над стратегически важным регионом и выиграл время для подготовки к войне. В свою очередь, присоединение Литвы, Латвии, Эстонии к Советскому Союзу позволило местному населению сохраниться как нациям. Что было бы с Прибалтикой, если бы она не вошла в состав Советского Союза? Ответ очевиден: она была бы захвачена Германией. По плану Гитлера, почти всю эту территорию предполагалось освободить от местного населения («освободить жизненное пространство для немцев») и заселить немецкими колонистами. Основной смысл Генерального плана «Ост» состоял в ликвидации разными способами непригодных для жизни, с точки зрения фашистов, этнических единиц, а народы, считавшиеся «относительно годными», должны были подвергнуться германизации. Эта программа рассчитывалась как долгосрочная, на 30 лет после окончания войны²⁰.

Мнение о том, что СССР нарушил нормы международного права того времени и что договор в силу секретных протоколов выходил за всякие рамки моральной оценки, вообще неприемлемо. Даже многие западные историки, неизменно осуждающие СССР за сделку с Германией, признают, что Сталин, вступив в переговоры с Гитлером в 1939 г., сделал именно то, что лидеры Англии и Франции сделали еще в 1938 г. в Мюнхене, – за счёт маленького государства купил себе мирную передышку, необходимую на перевооружение, чтобы противостоять агрессору. «Если Чемберлен поступил честно и благородно, умиротворив Гитлера и отдав ему в 1938 г. Чехословакию, – пишет известный американский журналист и историк У. Ширер, – то почему же Сталин повёл себя нечестно и неблагородно, умиротворяя через год Гитлера Польшей, которая всё равно отказалась от советской помощи?»²¹.

В целях обеспечения собственной безопасности и достижения своих геополитических интересов западные державы преспокойно жертвовали третьими странами в пользу агрессоров, не останавливаясь перед прямым нарушением их суверенитета. Кто и когда на За-

²⁰ Дашичев В. И., Генеральный план «Ост» в американском исполнении (Социально-гуманитарные знания, № 6. 2008), 186.

²¹ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 2, 577.

паде призывал к покаянию «за Мюнхен» и раздел Чехословакии? Для того времени это была обычная политическая и дипломатическая практика, Советский Союз никаких рамок «приличия» не нарушал.

Кроме того, договор вызвал сильные противоречия между союзниками – Германией и Японией – как раз в тот период, когда советские войска вели боевые действия против японских войск на реке Халхин-Гол. Всё это уже в годы Великой Отечественной войны способствовало тому, что СССР смог избежать войны на два фронта, хотя боялся и держал на китайской границе на протяжении всей войны достаточно много сил (от 32 до 59 расчетных дивизий сухопутных войск, от 10 до 29 авиационных дивизий и до шести дивизий и пяти бригад ПВО общей численностью свыше 1 миллиона человек)²². Кроме того, правительства западных стран после 23 августа ясно осознали, что Советский Союз не позволит сделать из себя «мальчика для битья». У него есть свои национальные и государственные интересы, с которыми следует считаться. И хотя Париж, Лондон и Вашингтон были ещё враждебно настроены к Москве, тем не менее вскоре после начала Второй мировой войны, осенью 1939 г. начались англо-советские и американо-советские дипломатические переговоры, которые в конечном итоге привели к формированию антигитлеровской коалиции уже в условиях начавшейся Великой Отечественной войны 1 января 1942 г.

Таким образом, анализируя причины и последствия заключения Договора о ненападении между Германией и СССР от 23 августа 1939 года, следует придерживаться многофакторного подхода, всестороннего анализа и не допускать упрощений. Данный документ необходимо рассматривать в контексте общей международной ситуации, которая сложилась в 1930-е годы. Только, исходя из этого, надо давать оценку советско-германскому договору.

ЛИТЕРАТУРА:

- Городецкий, Г. Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз. Москва.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.
- Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 2. Stuttgart, 1979.
- Дашичев, В. И. Генеральный план «Ост» в американском исполнении // Социально-гуманитарные знания, № 6. 2008.
- Кантор, Юлия, Волос, Мариуш. Треугольник Москва – Варшава – Берлин. Очерки истории советско-польско-германских отношений в 1918–1939 гг. Санкт-Петербург: Изд-во «Европейский Дом», 2011.
- Коммерсант, 1. Март 2006.

²² Хисамутдинова Р.Р., Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 годы): военно-исторические очерки, 425.

- Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы / отв. ред. М. Мягков; сост. Ю. Никифоров. Москва, 2002.
- Мягков, М. Ю. От Мюнхенского соглашения до советско-германского пакта 1939 г.: предыстория Второй мировой войны. Преподавание истории в школе, № 7. 2009.
- Нарочницкая, Н. Сталин изменил расписание войны. Комсомольская правда, 27–3. август – сентябрь 2009.
- Ольштынский, Л. И. Угроза фашистского мирового господства. История и современность. (Взгляд из XXI века). Москва, 2003.
- Овсяный, И. Д., Тайна, в которой война рождалась. Москва, 1971.
- Подберезкин, А. И. Год от Мюнхена до пакта. Аргументы и факты, 27. август 2009.
- Табуи, Ж.Ф. Двадцать лет дипломатической борьбы. Пер. с франц. Москва, 1960.
- Хисамутдинова, Р.Р. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 годы): военно-исторические очерки. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2014.
- Черчилль, У. Вторая мировая война: в 3 кн. Кн. 1. Москва, 1991.
- <http://aeslib.ru/istoriya-i-zhizn/fakty-i-tsifry/vojna-posle-vojny.html>

RAVILIA RAKHIMYANOVNA HISAMUTDINOVA

THE IMPACT OF POLITICS IN THE MODERN WORLD ON THE OBJECTIVE STUDY OF THE REASONS OF THE START OF THE SECOND WORLD WAR

This article examines the impact of politics in the modern world on an objective study of the causes of the outbreak of World War II. A serious analysis of the policy of England, France and Poland on the eve of World War II. It is proved that Poland behaved in the 1930s not as a victim, but as a predator. It was England and France that established the rules of the game in international politics when, at the expense of small countries, they resolved their problems and tried to protect themselves. Particular attention is paid to the analysis of the reasons for the Soviet Union's conclusion of the Non-Aggression Pact with Fascist Germany on August 23, 1939. It is shown that on the eve of the war the Soviet Union tried to conclude treaties with the European powers and create a system of collective European security in order to stop the growing aggression on the part of Germany. However, the leading European powers went to a conclusion with the fascist Germany of the Munich agreement and at the same time delayed the conclusion of treaties with the Soviet Union, thereby influencing the change in the vector of Russia's foreign policy. The Soviet Union had no choice but to conclude an agreement with Germany in order to gain time and prepare for a big war with fascist Germany.

KEYWORDS: politics, influence, reasons for the outbreak of World War II, non-aggression pact

ВЯЧЕСЛАВ А. ИВАНОВ¹

**«ОСВЕЩЕНИЕ СОВЕТСКО-ФИНЛЯНДСКИХ ВОЕННЫХ
КОНФЛИКТОВ 1939–1944 ГГ. В УКРАИНСКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ»**

В статье рассматривается освещение советско-финляндских военных конфликтов во Время второй мировой войны в украинской историографии. Анализируются «украинский аспект», разглядываются, дискуссионные моменты участия Украинской ССР в советско-финляндском противостоянии.

Ключевые слова: СССР, Финляндия, нацистская Германия, Украина, украинская историография, Вторая мировая война.

---

¹ slavik1855@gmail.com

После окончания Второй мировой войны прошло более 70 лет, но многие дискуссионные вопросы до сих не рассмотрены и изучены полностью. К этим вопросам относятся и советско-финляндские отношения в 1939–1944 гг., которые складывались весьма непросто. Противостояние между СССР и Финляндией вылилось в две кровопролитные войны (1939–1940, 1941–1944), которые детально освещены в советской, постсоветской российской современной и финляндской научных исследованиях. В украинской отечественной историографии было накоплено немало материала, однако в котором выделить Украину, как участницу вооруженного конфликта в составе Советского Союза, полностью не удалось. В то же время в Российской Федерации изучение данного вопроса заключалось в том, что даже если советско-финляндская война 1939–1940 гг. достаточно широко была представлена в советское время уровне источников и научной литературы, хотя конфликт замалчивался на уровне цензуры, фундаментальных изданиях, обобщающего характера по истории Второй мировой войны, Великой Отечественной войны, истории дипломатии, то в независимой Украине ситуация обстояла намного сложнее.

Во-первых, украинская историографическая наука отказалась от применения термина «Великая Отечественная война», как более советского и за мифологизированного, во-вторых началось всеобъемлющее изучение участия украинцев в локальных войнах и конфликтах Советского Союза, особенно начального периода Второй мировой войны (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.), в-третьих сменились акценты, которые указывали на борьбу с агрессором украинцев только в рядах Красной Армии и партизанско-диверсионного движения, теперь признание борцов за свободу и независимость Украины получили бойцы национально-освободительного движения (ОУН, УПА, УНРА), наконец, в-четвертых стали рассматриваться участие украинцев в борьбе как против нацистского, так и сталинского режимов во время Второй мировой войны. В таком ключе стала рассматриваться, и советско-финляндская война 1939–1940 гг., в менее обширном контексте – советско-финляндская война 1941–1944 гг. Заметим, что советская и постсоветская российская историография не выделяет, в отличии от «Зимней войны» 1939–1940 гг., советско-финляндскую войну 1941–1944 гг. в отдельный вооруженный конфликт между СССР и Финляндией. Долгие годы этот конфликт, как и предыдущий, замалчивался в советской исторической науке. Украинская немногочисленная историография заметила эту тенденцию и указала на нее. Но, за отсутствием интереса у украинских исследователей, поскольку те считают, что советско-финляндская война 1941–1944 гг. не является конфликтом, конкретно связанной с украинскими землями или украинским национально-освободительным движением, даже менее чем это представлено на обширных территориях Восточной Европы (страны Балтии, Западная Беларусь, Восточная Польша), данная проблема не представлена глубоко в украинской исторической науке, за-

нимающейся проблемами истории Второй мировой войны. Украинские исследователи уделяли значительное внимание боевым действиям на территории Украины в 1939–1940 гг. (Польская и Молдавская кампании Красной Армии), боевые действия на советско-германском фронте в 1941–1944 гг., оккупации Украины немецко-нацистскими, венгерскими, румынскими войсками, равно как вопросам коллаборационизма, антинацистского партизанско-подпольнического движения, однако, при этом не затрагивались дискурсивные проблемы, которые касались бы, хоть и косвенно, Украины, украинских земель и ее граждан, в глобальном контексте вооруженного противостояния Советского Союза с нацистской Германией. Советско-финляндский фронт 1941–1944 гг., в отличие от советско-финляндской кампании 1939–1940 гг., вообще не нашел должного внимания в трудах украинских специалистов, которые занимались проблемами Второй мировой войны, хотя он сыграл немалую роль в борьбе Советского Союза против нацистской Германии и ее союзников, в числе которых была и Финляндия. В независимой Украине фактически сформировались три научные региональные школы, которые в основном занимаются проблемами украинского национального независимого движения периода Второй мировой войны: львовская (Ю. Киричук, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, О. Мороховський, В. Вятрович, Н. Посивнич и др.), киевская (В. Сергийчук, В. Кучер, А. Русначенко, В. Дзьєбак, А. Кентий, Д. Веденеев, С. Кульчицкий, И. Ильюшин, В. Ковальчук, А. Ищук и др.), ровненско-острожская (Г. Бухало, В. Трофимович, С. Музычук, И. Марчук и др.), кроме них еще ряд ученых ведут научные разведки в Ивано-Франковске (А. Марущенко, Андрухов), Тернополе (Г. Стародубец), Сумах (Г. Иванущенко), Запорожье (А. Шур), Днепре (Н. Слободанюк).² Однако, к большому сожалению, в их исследованиях полнос-

² Киричук Ю. А., *Історія УПА. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ урядування по іпресі*, 1991. 68 с.: іл.; Киричук Ю., *Партизанська доройьба УПА - ОУН у західних одласіях УРСР (шравень 1945–1946 рр.) // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень ; редкол.: В. Версіюк, Я. Грицак, Л. Зашкільняк [ша ін.]*. Київ; Львів, 2002. Число 7. С. 141–162; Дашкевич Я. Р., *ша ін. Історія української військової. 1917–1995*. Львів: Світ, 1996. 840 с.; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г., *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 759 с.; В'яйрович В., *Друїа йольсько-українська війна. 1942–1947. Ценіпр дослідж. визвольного руху*. Вид. 2-ге, допов. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. 366, [1] с.; Куїуйяк М., В'яйрович В., Кокін С. *Український національно-визвольний рух на Прикарпайійі в ХХ стіолійійі: документи і матеріали*. Івано-Франківськ: [ЛІК]. – Т. 2, кн. 1: (1939–1945), 2009. – 600 с.; Посівнич М., *Антіійольська діяльністій ОУН в Західній Україні (люійій - серійень 1939 р.) // Україна: культурна сїадщина, національна свідомістій, державністій : збірник наукових ітраць / НАН України, Інстійійий українознавствїва ім. І Криї'якевича*. Львів, 2008. – Вий. 17: Українсько-йольсько-білоруське сусідствїво: ХХ стіолійійій. С. 346–355; Посівнич М., *Нескорений командир. Торонійо; Львів: Ліійійийс УПА*, 2007. 64 с.: іл.; Серійічук В., *Дейорїація йольків з України.: Невідомі документи іро насильницьке йереселення більшовицькою владою йольської населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках*. Київ, 1999. 192 с.; Серійічук В. І., *ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро, 1996. 496 с.; Серійічук В., *Десятій буремних ліій: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро, 1998. 944 с.; Серійічук В., *Правда іро „Золотий вересень” 1939-їо*. Київ: Українська видавнична сїїлка, 1999. 128 с.; Серійічук В., *Радянські йарійизани іро ОУН-УПА // Самосійійна Україна / Орїанізація Державної Відродження*

України. Торонто, 1992. № 3. С. 44–51; Кучер В. І., Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1974. 142 с.; Кучер В. І., Бойова діяльність антифашистської підпілля на Україні 1941–1944. К., 1983. 238 с.; Дробот І. І., Кучер В. І., Чернеї П. М., Український народ у Другій Світовій війні: Навч. посібник. Київ: Школяр, 1998. 237 с.; Русначенко А. М., Народ здурений: нац.-визвольний рух в Україні й національні рухи ойору в Білорусії, Литві, Лівонії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 [2] с.: іл., шадл.; Дзьобак В. В., Ільошин І. І., Касьянов Г. В., Кеній А. В., Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2005. 496 с.; Кеній А. В., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у шилу вермахту в Україні, 1941–1944 рр. Київ: Генеза, 2005. 408 с.;

Лозицький В. С., Бажан О. В., Кеній А. В., Україна партизанська 1941–1945. Партизанський формування та органі керівництва ними: Науково-довідкове видання. Київ: Парламентське видавництво, 2001. 319 с.; Веденеев Д. В., Діяльність органі та військ державної безпеки в Україні в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): навчальний посібник.. Київ: Науково-видавничий відділ Нац. академії СБ України, 2011. 98 с.; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С., Меч і шризд. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): Монографія. Київ: Генеза, 2006. 408 с.; Веденеев Д. В., Лисенко О. Є., Релігійні конфесії України як об'єкти операційної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал: науковий журнал. Київ, 2012. № 4 (505). С. 104–126; Веденеев Д. В., Лисенко О. Є., Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал: науковий журнал. Київ, 2010. № 3 (492). С. 4–29; Кульчицький С. Велика вітчизняна війна (походження і суль шерміна) // Чумацький шлях: науково-популярний журнал. Київ, 2015. № 3, (липень - вересень). С. 10; Кульчицький С., Ганжа О., Миколишин О., Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. Київ, 1992. 241 с.; Ковальчук В., Відносини між ОУН (б), УПА та чеським населенням Волині у роки Другої світової війни // Визвольний шлях: Суспільно-політичний науковий і літературний місячник / Укр. Інформ. Служба; Нац. ун. „Києво-Могилянська Академія“. Київ, 2007. Кн. 4. С. 83–90; Іщук О. С., Діяльність молодіжних структур ОУН, як складова української національно-визвольної руху у 1939–1955 рр.: Дис. ... канд. історич. наук: 09.00.12; КНУТШ. Київ, 2005. 219 л. + Додайки: л. 214–219. Бібліогр.: л. 183–213; Стейшишин Б., Бухало Г., Вовк О., Книга пам'яті і слави Волині. Рівне: Волинські обереги, 2001–2009. Т. 1–9; Трофимович В. В., Іванов С. І., Голокості на окупованій Волині // Військово-науковий вісник / М-во оборони України; Акад. сухопутних військ ім. Геймана Пейтра Саїдачної. Львів, 2015. Вий. 24. С. 74–101; Трофимович В., Траїчні сторінки української історії 1941–1945 рр. // Геноцид України в ХХ столітті: Україна від окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром: матеріали шрейшої Міжнар. наук.-прак. конф., 4–5 квіт. 2014 р., м. Львів. Львів: Добрий друк, 2015. С. 63–79; Трофимович В. В., Ткачук П. П., Найбільша народна шрагедія і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього // Військово-науковий вісник / М-во оборони України; Акад. сухопутних військ ім. Геймана Пейтра Саїдачної. Львів, 2015. Вий. 23. С. 3–32; Козловський І. С., Всіановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. 224 с.; Сітародубець Г. М., До питання формування радянської політичної системи на західноукраїнських землях (вересень 1939 - червень 1941 рр.) // Сторінки історії : збірник наукових праць / Нац. шехн. університету України „КПІ“. Київ, 2003. Вий. 17. С. 128–135; Сітародубець Г., Державотворча діяльність дандерівської ОУН у 1941–1943 рр. (соціально-економічний аспект) // Вісник Тернопільської академії народної історії / Тернопільська академія народної історії. Тернопіль, 2002. № 2. С. 133–137; Сітародубець Г., Сітальнізм в оцінці політичної думки української визвольної руху 1930–1940-х років // Дроїдицький краєзнавчий збірник / М-во освіти і науки України; Дроїд. держ. іед. ун-т ім. Івана Франка; Дроїд. осередок укр. іст. ш-ва ім. Михайла Грушевського. Дроїдич, 2015. Сіцевийуск 2. С. 166–172; Андрухів І. О., Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках 20 століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2006. 432 с.; Андрухів І., Події на Сіаніславщині в період дні німецько-радянської війни // Краєзнавство: науковий журнал / Нац. сілка краєзнавчі України; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2011. № 2. С. 56–64; Марущенко О. В., Новішня українська історіографія історії Другої світової війни // Вісник Київської національної

тью отсутствует аспекты научного поиска, посвященные участию Украины и украинцев в советско-финляндских конфликтах. Объясняется это слабо изученной источниковедческой базой, отсутствием материалов и научных связей с центрами изучения данной проблематики в Российской Федерации, Финляндии, Норвегии, Швеции, Эстонии, Германии, Великобритании и США. Как мы видим, к тому же у украинской исторической науки, стоят на повестке дня иные задачи и цели, в которых рассмотрение участия Украины и украинцев в советско-финляндских конфликтах, не представляется возможным.

Поэтому, в данной статье автор ставит перед собой следующие задачи: 1) проанализировать состояние украинской историографической базы проблемы; 2) акцентировать внимание на ресурсах данного исследования; 3) выявить недостаточно изученные аспекты советско-финляндских взаимоотношений 1939–1944 гг. в современной украинской историографии; 4) указать на возможные новые подходы и методы к данной устоявшейся проблеме, выявив при этом именно «украинский аспект», который выпал из поля зрения советских, российских, финляндских, шведских и немецких исследователей.

На протяжении 1990–2010-х гг. украинские исследователи создали огромный массив литературы, в которой выделяли советско-финляндскую войну 1939–1940 гг., как отдельный период Второй мировой войны. В частности, этой проблемой занимались М. В. Коваль, И. К. Патриляк, Г. Я. Невинная, И. Т. Муковский, А. Е. Лысенко, В. А. Гриневич, Б. М. Гончар, М. Гетьманчук, Д. В. Ковалев, П. Панченко³.

університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2000. Вий. 46. С. 73–79; Маруценко О. В., Сучасна вітчизняна історіографія радянської партійно-державної руху в Україні у 1941–1944 рр.: проблеми і перспективи досліджень // Іншіелітєнія і влада: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України; Одес. нац. політехн. ун-т. Одеса, 2015. Вий. 32. С. 380–393; Маруценко О. В., Сучасна російська історіографія про актуальні проблеми історії України періоду другої світової війни // Вісник Київської національної університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2000. Вий. 51. С. 65–69; Маруценко О., Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис / Прикарпатський нац. ун. ім. Василя Стєфаніка. Ін-т історії і політології. Івано-Франківськ, 2005. № 11. С. 116–124; Маруценко О. В., Учасність українців у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни (на прикладі дивізії „Галичина“): проблеми історіографії // Вісник Київської національної університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. Вий. 63/64. С. 28–31; Івануценко Г., Війна після війни: документи рейресивно-каральних органів як джерело вивчення діяльності національно-визвольної руху на території Сумської області (до 65-річчя закінчення Другої світової війни) // Українознавство: календар-щорічник / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства філософської факультету. Київ, 2009. [на 2010 рік]. С. 149–154; Слодогянюк М. А., Антифашистський рух Ойору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.

³ Коваль М. В., Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945). К.: Видавничий дім «Альпєрнайшів», 1999. 336 с.; Патриляк І. К., Боровик М. А., Україна в роки Другої світової війни: сібрана нової концептуальної поліяду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.; Невинна Г. Я., Фінляндія в геополітичний іри Балтійської регіону (міжвоєнний період) // Науковий вісник Волинської національної університету імені Лєсі Українки / Волинський національний університет імені Лєсі Українки. Луцьк, 2012. № 21 (246). С. 103–107; Україна-Фінляндія: Збірник наукових праць. Київ-Гельсінки: Аквілон-Пресс, 1999.

умалчивала советская и российская постсоветская историографии. Однако, М. В. Ковалю были присущи ошибки, при написании его работы. В частности, он указывал на тот факт, что финляндская армия была лучше вооружена и экипирована, но это вряд ли соответствовало действительности.⁶ Против примерно 15 финляндских дивизий выступило 6 общевойсковых армий, военно-воздушных сил и военно-морского Балтийского флота СССР, общей численностью более 1 млн. человек, в то время как им противостояло 150–250 тыс. финских солдат и офицеров, которые испытывали острую нехватку в вооружении, обмундировании, компенсируя это выучкой, дисциплиной, отличным знанием местности. Финские солдаты также страдали от морозов, нехватки продовольствия, но поскольку они оборонялись, а не наступали, им легче было проводить ротации личного состава вооруженных сил, в отличие от красноармейцев. М. В. Ковалю принадлежит заслуга в том, что он отметил героизм и трагическую гибель 44-й стрелковой дивизии имени Н. Щорса, которая была разгромлена под местечком Суомуссалми в начале января 1940 г.⁷ Дивизия, состоявшая из призывников-украинцев, не привыкших к подобным климатическим условиям, ждала печальная участь. Исследователь отмечает, что здесь проявился, как и в сентябре 1939 г., жертвенный характер Второй мировой войны для украинцев, которые по сути, стали жертвами двух диктатур: нацистско-гитлеровской и сталинско-большевистской.

Проделанный М. В. Ковалем анализ военно-политической обстановки в 1939–1941 гг. стал, можно сказать, небольшим прологом, для изучения советско-финляндских отношений в годы Второй мировой войны украинскими историками, пусть и с незначительным акцентом. Продолжателем дела М. В. Ковалю стал его ученик, А. Е. Лысенко. В коллективных изданиях, 2010 и 2014 гг. в числе прочих авторов, он представил материалы про причины, ход и результаты Второй мировой войны и ее значения для украинских земель.⁸ В представленных работах, были проанализированы события, которые, на мнение автора и его коллег, так или иначе были тесно связаны с деятельностью украинцев, во время Второй мировой войны. Ученые предложили считать датой вступления Украины во Вторую мировую войну не сентябрь 1939 г., а март 1939 г., с момента провозглашения независимости Карпатской Украины. Именно тогда, по мнению исследователей, возник интерес, как у тоталитарных, так и демократических государств к «украинскому вопросу». В таком контексте, автора данных изданий во главе с А. Е. Лысенко, предложили рассматривать и совет-

⁶ Коваль М. В., Указ. соч. С. 25.

⁷ Коваль М. В., Указ. соч. С. 26.

⁸ Друїа свішова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Української інституції національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пілявець]. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с; Україна у Великій війні 1939-1945: науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Рясевич; відп. за вий., ред. І. Р. Юхновський. Київ: Емма, 2014. 264 с.

ско-финляндскую войну 1939–1940 гг., в которой принимали участие и рядовые украинцы, мобилизованные сталинским режимом. Широко представлена дипломатическая подготовка Советского Союза к предстоящей войне с Финляндией, указывается на связь нацистской Германии и СССР в реализации секретных положений советско-германского пакта о ненападении, подписанного 23 августа 1939 г.

Исследователи подчеркивают тот факт, что Сталин отказался от мирного соглашения с Финляндией, сделав ставку на силовой вариант. К этому его подтолкнула, по мнению авторов, политика «умиротворения агрессоров» и фактическая бездеятельность западных союзников в вопросе германской войне против Польши в сентябре 1939 г. А. Е. Лысенко и его коллеги расценивали развязанную Сталиным советско-финляндскую («Зимнюю войну») 1939–1940 гг. как агрессивный, локальный конфликт, который имел далеко идущие последствия не только для Советского Союза, но и Украины, как его союзной республики.⁹ «Зимняя война», по мнению специалистов, привела к тому, что СССР потерял доверие демократической общественности, окончательно дискредитировав себя в ее глазах, после нападения на Финляндию и аннексии части территории страны.

Важным последствием войны, считают историки, стал момент присоединения Финляндии к нацистско-фашистскому блоку стран «Оси» и так называемая «Война-продолжение» 1941–1944 гг., когда Финляндия не только вернула утраченные по Московскому договору утраченные территории, но и приняла участие в блокаде Ленинграда, в результате которой от голода, холода и болезней умерли сотни тысячи жителей города.¹⁰ Естественно, финляндская историография утверждала, что подобные утверждения не имеют смысла, так как Финляндия вела собственную «войну-продолжение» («*jatkosota*») и «отдельную войну» против Советского Союза, не являясь политическим и военным союзником нацистской Германии.¹¹ Это утверждение и опровергли в своих коллективных монографиях украинские исследователи. Учитывая украинский след советско-финляндской войны 1939–1940 гг., А. Е. Лысенко и его коллеги, приводят данные относительно дивизий, сформированных на территории УССР во время войны. Они отмечают, что по крайней мере 22 тыс. выходцев с Украины погибли в вооруженном советско-финляндском конфликте, десятки тысяч людей остались инвалидами. Анализируя советско-герман-

⁹ Україна у Великій війні 1939-1945: науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич; відп. за вид., ред. І. Р. Юхновський. Київ: Емма, 2014. С. 41.

¹⁰ Там же., С. 43.

¹¹ К примеру смейрише последние работы: Kivimäki V., Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista. 1939-1945. Helsinki, Werner Söderström Publ., 2013. 475 p.; Kulju M., Lapin sota 1944-1945. Helsinki, Gummerrus Publ., 2013. 390 p.; Laaksonen L., Eripuraa ja arvovaltaa: Mannerheimin ja kenraalien henkilösuhteet ja johtaminen. Jyväskylä, Docendo Publ., 2014. 495 p.; Tepora T., Sodan henki: Kaunis ja ruma talvisota. Helsinki, WSOY Corporation Publ., 2015. 372 p.; Visuri P., Mannerheimin ja Rytin vaikeat valinnat - Suomen johdon ratkaisut jatkosodan käännekohdassa. Jyväskylä: Docendo Publ., 2015. 399 p.

скую войну 1941–1945 гг., исследователи проводят параллель с советско-финляндской 1939–1940 гг., указывая, что сталинское руководство использовало, фактически, «финский опыт» по эвакуации населения и ресурсов в контексте борьбы за украинские земли в 1941–1944 гг.¹² Финская кампания наложила след на дальнейший исход советско-германской войны, заставив, по мнению А. Е. Лысенко и его последователей, реформировать вооруженные силы и пересмотреть недальновидную внешнюю политику, таким образом, способствуя победе СССР во Второй мировой войне над нацизмом.

В соавторстве с И. Т. Муковским А. Е. Лысенко еще в середине 1990-х гг. издал научную монографию, где и по сей день создана попытка комплексного исследования воинов-украинцев на полях сражений Второй мировой войны с немецко-нацистскими и японскими оккупантами.¹³ Используя богатый архивный материал, исследователи впервые в украинской отечественной историографии указали на роль и место во Второй мировой войне, именно простого украинского бойца, участника военных кампаний 1939–1945 гг., причем не только в составе Красной Армии, но и националистического подполья, вооруженных силах США, Канады, Франции и других стран. Именно И. Т. Муковскому и А. Е. Лысенко впервые рассмотрели участие именно украинцев в составе частей Красной Армии и партизанско-диверсионных отрядов, которые приняли участие в обороне Ленинграда и в кровопролитных боях не только с немецкими, но и с финляндскими войсками, на Карельском перешейке.

Несмотря на то, что основной упор монографии сделал именно на украинских землях, автора тем не менее, уделили должным образом место участия украинцев в советско-финляндской войне 1941–1944 гг. На сегодняшний день, к сожалению, это единственная работа, которая освещает данный вопрос. Более того, в украинской отечественной историографии замалчивается аспекты, которые бы помогли раскрыть факторы участия украинских солдат в боях за оборону Карелии и Прибалтики. Несомненно, работе присущи ошибки (используется устаревшая советская терминология и классификация, к примеру), однако уникальность работы исследователей, которые использовали российские военные межведомственные архивы, состоит в том, что они трактуют и разбирают факторы участия украинцев и выходцев из Украины, которые героически сражались, пытаясь остановить наступление финляндских войск летом 1941 г., к примеру, описывая боевой путь бойцов 168-й стрелковой дивизии, сражавшихся под Петрозаводском.¹⁴ Также автора делают упор на затяжной и позиционный характер боев на карельском и кандалакшском направлениях, что несомненно, сыграло свою роль на морально-психологиче-

¹² Там же, С. 73.

¹³ Муковський І. Т., Лисенко О. Є., *Зви́ття і жертовністі: Українці на фронтах Другої світової війни*. К.: Пошуково-вид. аєнційство «Книга йам'їні України», 1996. 568 с.

¹⁴ Там же, С. 152–153.

ском состоянии бойцов из Украины, которые вынуждены были сражаться в тяжелых климатических условиях, непривычных им. Тем не мене, подчеркивают И. Т. Муковский и А. Е. Лысенко, именно стойкость украинских бойцов, которые стала одним из решающих факторов, которые способствовали тому, что полностью Ленинград не был отрезан от остальной территории Советского Союза, что в свою очередь, позволило эвакуировать частично, больных и измученных голодом, болезнями и холодов защитников города и его жителей.¹⁵ Последние эпизоды борьбы за осажденный город в январе-августе 1944 г. автора не рассматривают, останавливаясь на ключевых, по их мнению, моментах попытках прорыва блокады летом 1942 г. и зимой 1943 г., последняя из которых, увенчалась успехом.¹⁶ Естественно, это и не было поставленной задачей для исследователей, тем не менее в работе есть некоторые факторы, которые указывали, что интерес в Украине к советско-финляндскому противостоянию не угас.

Важные акценты были сделаны в дополнении к «Книге памяти Украины», научно-исследовательском издании, которое касалось демографических потерь Украины во Второй мировой войне, с целью увековечения памяти воинов Красной Армии и выходцев из Украины, которые были призваны на ее территории, героически сражались и погибли в боях с нацистскими оккупантами, посвященному участию украинцев в локальных войнах и конфликтах эпохи Советского Союза (1929–1991 гг.).¹⁷ Составители данной книги не ставили перед собой задачу осветить советско-финляндский конфликт, но они подчеркивали, что именно он, по количеству потерь и утрат, превзошел остальные локальные столкновения, в котором принимал участие Советский Союз. Несомненно, подобный анализ очень важен для понимания «украинского вопроса» во Второй мировой войне. Составленная за историко-хронологическом принципом, это издание, несмотря на название, лишь частично раскрывает масштабы людских потерь вооруженных частей, сформированных на территории Украины, для борьбы с Финляндией во время «Зимней войны» 1939–1940 гг. Составители издания, считали, что причиной вооруженного конфликта между СССР и Финляндией была неприкрытые «амбициозные настроения руководства Советского Союза, который, как считалось, не относил себя к второсортным государствам мира».¹⁸ Автора подчеркивают стремление СССР к мировому господству, успеть принять участие в дележе «империалистического мира», поскольку

¹⁵ Там же, С. 158.

¹⁶ Там же, С. 159, 163–174.

¹⁷ Поляїли в сніїах Суомі: Книїа Пам'яїї Україні їро їромадян, які заїнули у воєнних конфліїїах за рудежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський їа ін. Київ: Книїа Пам'яїї Україні. Т. 2. 2004. 968 с.; Поляїли в сніїах Суомі: Книїа Пам'яїї Україні їро їромадян, які заїнули у воєнних конфліїїах за рудежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський їа ін. Київ: Книїа Пам'яїї Україні. Т. 3. 2005. 984 с.

¹⁸ Там же, С. 17.

позиции прежних колониальных империй, Великобритании и Франции, несмотря на победу в предыдущей войне, серьезно ослабли.

Подчеркивался составителями данных изданий, не только политический, а и экономический характер составляющей экспансии Советского Союза. После вооруженных столкновений в Китае, Испании, Монголии, совместном участии в германской агрессии против Польши в сентябре 1939 г., по мнению авторов, СССР решился на войну с Финляндией, разорвав пакт про ненападение, заключенный 7 годами ранее. Украинская ССР, по мнению одного из авторов книги, П. Панченко, оказалась не только косвенным, но и прямым участником этого вооруженного конфликта, который в отличие, от «освободительных походов» 1939–1940 гг., вообще не затрагивал интересы населения республики. В войну оказались вовлечены выходцы из Киевской, Житомирской, Каменец-Подольской, Винницкой, Днепропетровской, Полтавской и других областей Украины.¹⁹ В отличие от военных кампаний конца 1920-х-1930-х гг. в него оказались вовлечены именно неподготовленные, только что мобилизованные резервисты, а не кадровые военнослужащие Красной Армии. По мнению П. Панченко следует учитывать тот фактор, что политическая элита Советского Союза, делая ставку на количественный, а не качественный показатель, стремилась ценой «малой крови» добиться решающей победы над финляндской армией в лесах Карелии и Заполярья.²⁰ Однако это привело к непоправимой катастрофе. Огромные потери, в числе не только убитых, но и раненных, обмороженных, искалеченных солдат привели к такому морально-психологическому воздействию на украинское общество, что с началом новой, уже советско-германской войны в 1941 г. о «неудачной» финляндской кампании постарались забыть, такой вывод делает П. Панченко в своей статье.

Совершенно иным концептуальным подходом отличается написанная харьковскими учеными В. И. Семененко и Л. А. Радченко монография, посвященная основным событиям Второй мировой войны.²¹ Автора дают оценки происходящему, не отказавшись от советской терминологии, так, например, «Великая Отечественная война» у них вместо советско-германской войны, а нацистская Германия названа «фашистской». В главе «Бесславная война» они трактуют советско-финляндскую войну 1939–1940 гг. в общей геополитической концепции Второй мировой войны, не выделяя при этом составляющие «украинского аспекта». По их мнению, после провала советско-финляндских переговоров в Москве осенью 1939 г., СССР решился на агрессию против Суоми с целью «приведения к власти просоветского правительства в Хельсинки».²² Другой причиной, обусловившей на-

¹⁹ Поляїли в снігах Суомі: Книїа Пам'яїї України..., С. 20.

²⁰ Там же, С. 55.

²¹ Семененко В. И., Радченко Л. А., Великая Оїтчесїївенная война. Как зїїо было.... Белїгород; Харьков: Клуб семейноїї досуїа, 2008. 416 с.

²² Там же, С. 33.

чало конфликта, стала заинтересованность Советского Союза в финляндских экономических ресурсах, с целью использования их в развязавшейся мировой войне, ведь усиления своего недавнего союзника, нацистской Германии, СССР также, по мнению авторов, не хотел, так как из Скандинавии немцы получали необходимое количество железной руды, мышьяка, висмута, молибдена, никеля и меди, причем непосредственно два последних вида цветных металлов нацисты покупали именно у финнов.²³

Вооруженные действия на советско-финляндском фронте автора разглядывают, в основном через призму, советских и российских современных научно-исторических исследований, называя из числа украинских потерь собственно потери курсантов Харьковского пограничного училища, сформированного майором С. И. Донским ударного полка, однако, при этом, конкретно не уточняя сколько и где именно понесли потери, учащиеся военных заведений из территории Украины.²⁴ Тем не менее автора дают в целом трезвую и правильную оценку происходящему, акцентируя внимание и внешнеполитических проблемах локального советско-финляндского конфликта, как важного составляющего Второй мировой войны. Главным печальным итогом, по мнению В. И. Семененко и Л. А. Радченко, стал то, что «анализ военных действий в Финляндии убедил Гитлера в слабости Красной Армии».²⁵ Огромные потери, понесенные в наступательных сражениях с финнами, привели к новой волне репрессий, которые только ухудшили обороноспособность Советского Союза и не способствовали к отражению немецкого удара летом 1941 г., в том числе и на территории Украины.

Научная монография историков И. К. Патриляка и Н. А. Боровика Киевского национального университета имени Тараса Шевченко на сегодняшний день является одной из немногих работ, где четко выделено участие украинцев в советско-финляндской войне 1939–1940 гг.²⁶ В издании рассматриваются поставленные советским руководством планы реализации тайного соглашения с нацистской Германией от 23 августа 1939 г., в сферу которых СССР получал не только западноукраинские и западнобелорусские этнические земли Восточной Польши, но и Прибалтику вместе с Финляндией. Исследователи, изучив факты, пришли к заключению, что именно провал дипломатического нажима на Финляндию, привел Сталина к решению начать войну с Финляндией.²⁷ Безусловно, автора трактуют советско-финляндский вооруженный конфликт, как агрессию Советского Союза, за которым последовала дипломатическая изоляция и кратковре-

²³ Там же, С. 31.

²⁴ Там же, С. 38.

²⁵ Там же, С. 39.

²⁶ Патриляк І. К., Боровик М. А., Україна в роки Другої світової війни: сіроба нової концепційсальної йогяду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.

²⁷ Там же, С. 66–67.

менное сближение с гитлеровским блоком, которое лишь усилилось, усыпив бдительность советского руководства относительно отражения нацистской агрессии, что в свою очередь, привело к тяжелым поражениям летом 1941 г.

В работе, тем не менее, есть ряд ошибок, которые свидетельствуют о том, что автора не ставили перед собой задачу досконально изучить и проанализировать советско-финляндский конфликт. В частности, указывается, что тактика Красной Армии в боях с финнами была «довольно примитивной» и что «линия Маннергейма» представляла собой отлично подготовленные оборонительные рубежи, что не соответствует действительности.²⁸ На самом деле сила внешних укреплений на «линии Маннергейма» к началу военных действий осенью 1939 г. сильно устарела и далеко уступала своим аналогам в Западной Европе, как-то «линия Мажино» и «линия Зигфрида». Что касается тактики Красной Армии, то до вступления в войну США (декабрь 1941 г.) это была одна из сильнейших и хорошо вооруженных армий мира, разделив эти лавры к концу Второй мировой войны вместе с американской армией. Недальновидная сталинская внешняя политика, массовые репрессии и политико-психологическая атмосфера, царившая в Советском Союзе, стали одной из причин, которые ярко проявились в войне с Финляндией и сыграли свою печальную роль в начальном периоде советско-германской войны в 1941–1942 гг.

Немало важным для нас есть то, что в исследовании сделан упор на «украинском национальном характере войны». Используя многочисленные устные свидетельства участников кампании²⁹, записанные Центром устной истории Киевского университета, автора смогли ярко показать те несоответствия и пробелы, которые были присущи советским и российским постсоветским историческим трудам, где общая военно-политическая парадигма участия Украинской ССР в советско-финляндской войне 1939–1940 гг., выпадала из внимания научных исследований. Можно заключить, что данная работа важна для дальнейших научно-исследовательских поисков, так как в ней ей показано значение для Украины и формирования украинской исторической памяти про эту «незнаменитую войну».

В монографии В. А. Гриневича сделан упор на авторское переосмысление контекста Второй мировой войне в ее «украинском измерении».³⁰ Ученый подверг глубокой критике тезис советской и российской постсоветской исторической науки про «морально-политическое единство советского общества накануне Второй мировой войны», которое по его мнению, не соответствовало действительности. Украинское общество накануне советско-германской войны

²⁸ Там же, С. 68.

²⁹ Там же, С. 69–70.

³⁰ Гриневич В. А., *Нейридоркане різноїлося: Друїа свійова війна і суїїльно-їолїїчнї насїїрої в Україні. 1939 – червень 1941 рр.* Київ-Дніпроїейшовськ: Видавницїтво «Лїра», 2012. 508 с.

оказалось расколотым, без отсутствия единой национальной идеи. Политические репрессии и массовый голод («Голодомор») 1930-х гг. привели к тому, что, по мнению автора, не было сформировано общество с четко определенной советской идентичностью, что в конце концов привело к поражению Красной Армии на украинских землях летом-осенью 1941 г. Рассматривая советско-финляндскую войну 1939–1940 гг., В. А. Гриневич указывает на ее международно-правовой характер, где СССР укреплял свои геополитические позиции в Скандинавии и на Балтике, а Финляндия решительно отстаивала свой национальный суверенитет. Как и его коллеги, В. А. Гриневич пишет о попытке создания марионеточного правительства «Финляндской Демократической Республики», которое должно было возглавить правительство «новой Финляндии» после победы Красной Армии. Попытка использовать «немецкий опыт» (Майнильский инцидент) для быстрой аннексии Финляндии потерпели неудачу. В. А. Гриневич отмечает, что украинское общество, в отличие от Польской кампании, целиком и полностью было «не удовлетворено очередной войной».³¹ Эта война, в отличие от Польского и Молдавского походов, не была встречена украинской общественностью с энтузиазмом. Добровольцев на нее, по мнению автора было мало, а призывники с Украины не стремились погнать в лесах Карелии за «идеалы пролетарской революции в Финляндии».

Более того, опираясь на архивные свидетельства российских военно-исторических архивов, автор прослеживает тенденцию, если не скрытой поддержки, восхищения военными успехами финнов в боях с Красной Армией зимой 1939–1940 гг.³² Причем, эти свидетельства носили, если не массовый, то и не одинокий характер, по мнению исследователя В. А. Гриневича. В отличие от разгромленной нацистами Польши и слабо оказываемой сопротивлению Румынии, война с Финляндией стала серьезным испытанием для советской власти. Объявленная во всеуслышание победа вызывала, как считает В. А. Гриневич, большие сомнения в украинском обществе. Поэтому, он расценивает тот факт, что с началом советско-германской войны 1941–1945 гг. о упоминания о ней фактически исчезли как с политических таблоидов, так и с общественных дискуссий, стремлением скрыть действительную картину происходящего военного конфликта с Финляндией от поля зрения украинских граждан Советского Союза, дабы не провоцировать новые политические скандалы.

Основы и принципы финляндской внешней политики в 1930-е годы разглядывает в своих многочисленных научных разведках Г. Я. Невинная (Жомар) из г. Ровно (РДГУ). В своей кандидатской диссертации, посвященной развитию и становлению немецко-финляндских отношений, она стремилась показать неоднозначные и спорные моменты финской внешней политики накануне Второй мировой вой-

³¹ Там же, С. 92.

³² Там же, С. 92-94.

ны, анализируя причины, которые заставляли финский внешнеполитический истеблишмент искусно маневрировать между тоталитарными (Германия, Италия, СССР, Испания, Португалия) и демократическими (США, Англия, Франция) государствами.³³ Безусловно, кандидатская диссертация и многочисленные научные публикации³⁴ Г. Я. Невинной не рассматривают аспекты советско-финляндского противостояния 1939–1944 гг. и не выделяют украинский фактор из среды взаимоотношений СССР-Финляндия, но тем не менее, дают интересную оценку, трактуя немецко-финляндские отношения 1930-х гг. как такие, которые не только влияли на политику двух государств, но и определяли характер особенностей международных отношений в Европе в предвоенные годы.

Г. Я. Невинная торкнулась таких аспектов немецко-финляндских отношений, как внешне- и внутреннеполитические связи между Финляндской республикой и нацистской Германией, выяснение основных принципов и характер немецко-финляндского сотрудничества, экономические и культурные составляющие взаимоотношений между двумя странами, и разумеется, влияние немецко-финляндских отношений на характер и особенности не только европейской, но и международной политики. Исследовательница отмечает, в первую очередь, экономическую заинтересованность нацистской Германии в странах скандинавского региона. Немцы пытались, по мнению ученой, добиться пальмы первенства в экспорте финляндской руды (медной, молибденовой и никелевой), конкурируя в основном с английским капиталом в предвоенные годы.³⁵ Другим фактором, который определил немецкий след во внешней и внутренней политики Финляндии, был политико-культурный аспект, который, как указывает Г. Я. Невинная, полагал в том, что немцы пытались залучить финнов в своих расово-культурологических программах, что, однако, не вполне успешно удавалось реализовывать, в отличие от соседних Швеции, Дании и Норвегии³⁶ Английский вектор внешнеполитической деятель-

³³ Комар (Невинна) Г. Я., Німецько-фінські відносини в 1933–1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-їм ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 191 с.

³⁴ Комар Г. Я. (Невинна Г.Я.), Аландські острівні у конієксії іолітики «іівнічної нейтралііейіу» Фінляндії друїої іоловини 1930-х рр. // Істїорико-іолііічні іродлеми сучасної свііу. Т.9. Чернівці: «Руїа», 2002. С. 269–274; Комар Г.Я. (Невинна Г.Я.), Німецько-фінська іорііівельна уїода 1934 р.: її суїеречливий харакітер // Науковий збірник “Майеріали науково-ірактичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2003». Т.3. Дніпроїейіровськ: Наука і освііа, 2003. С. 44–46; Невинна Г. Я., Внїірішньоїіолііічні іроцеси у Фінляндії у 1930-х рр. іа їх вїлив на зовнішню іоліііку країни / Науковий вісник. Одеський державний економічний універсіейі. Всеукраїнська асоціяція молодих науковців. Науки: економіка, іолііолоія, істїорія. 2010. №1 (102). С. 145–153; Невинна Г.Я., Фінляндія у іеоіолііічний ірі Балійськоїо реїіону (міжвоєнний іеріод) / Науковий вісник Волинськоїо національної універсіейіу імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. Вїйуск 21. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2012. С. 140–148; Невинна Г. Я., „Німецьке іїііання” у зовнішній іоліііці Фінляндії в 30-їі рр. ХХ стїолііійї // Актуальні іродлеми вїїчизняної іа всесвіійної істїорії. Рівне, 2012. Вїй. 23. С. 385–391.

³⁵ Невинна Г. Я., „Німецьке іїііання” у зовнішній..., С. 386.

³⁶ Там же, С. 386.

ности финляндского правительства оставался решающим, он определял ориентиры Финляндии по сути, как пишет Г. Я. Невинная, до зимы 1939–1940 гг., когда надежды на помощь Англии, как основного союзника в войне против Советского Союза, рухнули и уступили место вхождению Финляндии в немецко-нацистский блок стран «Оси».

Таким образом, в украинской отечественной историографии конца 1990-х – начала 2010-х гг., был сделан важный шаг в сторону изучения т. н. «украинского следа» в советско-финляндских отношениях 1939–1944 гг. Проанализировав состояние современной научно-исследовательской базы, мы пришли к выводу, что она, к сожалению, является неполной, и освещается только один советско-финляндский конфликт 1939–1940 гг., а не другой, который непосредственно был взаимосвязан с первым и имел значительное влияние на ход Второй мировой войны. Акцентировав внимание на научной базе исследования, мы выяснили, что оно опирается на значительные ресурсы, однако обобщающих научных трудов, которые бы проливали свет на глубокие взаимосвязи военно-политических процессов советско-финляндских взаимоотношений, в украинской отечественной историографии, к сожалению, до сих пор нет. Объясняется это отсутствием в украинской исторической науки заинтересованности в изучении этих конфликтов и их всеобъемлющем значении для политической и военной истории Украины периода Второй мировой войны. В статье был сделан упор на исследование недостаточно изученных аспектов советско-финляндских взаимоотношений в украинской историографии, и было выяснено, что на сегодняшний день, украинское скандиноведение является интересным полем для изучения роли Украины и «украинского вопроса» в глобальном историческом научном измерении. Проанализировав многочисленные труды украинских ученых, мы выявили тенденции взаимосвязей, которые прослеживались, не только в советско-финляндских отношениях, но и указывали на характер и связи общей исторической судьбы Финляндии и Украины в тесных хитросплетениях Второй мировой войны.

Список использованных источников и литературы

- Андрухів І. О., Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках 20 століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2006. 432 с.
- Андрухів І., Події на Станіславщині в перші дні німецько-радянської війни // Краєзнавство: науковий журнал / Нац. спілка краєзнавців України; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2011. № 2. С. 56–64.
- Брицький П.П., Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1995. 114 с.
- Веденеев Д. В., Діяльність органів та військ державної безпеки в Україні в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): навчальний посібник.. Київ:

- Науково-видавничий відділ Нац. академії СБ України, 2011. 98 с.
- Веденеєв Д. В., Биструхін Г. С., Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): Монографія. Київ: Генеза, 2006. 408 с.
- Веденеєв Д. В., Лисенко О. Є., Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал: науковий журнал. Київ, 2012. № 4 (505). С. 104–126.
- Веденеєв Д. В., Лисенко О. Є., Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал: науковий журнал. Київ, 2010. № 3 (492). С. 4–29.
- В'ятрович В., Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Центр дослідж. визвольного руху. Вид. 2-ге, допов. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. 366, [1] с.
- Гетьманчук М., Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. та особливості її відображення в сучасній російській історіографії // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2006. № 555: Держава та армія. 109–116.
- Гриневич В. А., Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ, НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. 520 с.
- Гриневич В. А., Неприборкане різногolosся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні. 1939 – червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.
- Гриневич В. А., Радянсько-фінляндська війна 1939–1940, «Зимова війна» 1939–1940 // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. Думка, 2012. Т. 9: Прил – С. 2012. 944 с.: іл. С. 121–122.
- Гончар Б. М., Радянсько-фінляндська війна 1939–40 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах / КНУТШ; ІМВ; Редкол.: Л.В. Губерський, В.А. Вергун, В.І. Головченко, В.П. Гондюл, К.І. Грищенко, О.В. Задорожній, В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Литвин та ін.; Відп. за вип. Д.В. Кушерець, Є.А. Харлан. – Київ: Знання України, 2004. Т. 2: М-Я. С. 380–381.
- Дашкевич Я. Р., та ін. Історія українського війська. 1917-1995. Львів: Світ, 1996. 840 с.
- Дзьобак В. В., Ільюшин І. І., Касьянов Г. В., Кентій А. В., Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2005. 496 с.
- Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М., Український народ у Другій Світовій війні: Навч. посібник. Київ: Школяр, 1998. 237 с.; Русначенко А. М., Народ збурений: нац.-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 [2] с.: іл., табл.
- Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пілявець]. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.

- Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г., Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 759 с.
- Іванущенко Г., Війна після війни: документи репресивно-каральних органів як джерело вивчення діяльності національно-визвольного руху на території Сумської області (до 65-річчя закінчення Другої світової війни) // Українознавство: календар-щорічник / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства філософського факультету. Київ, 2009. [на 2010 рік]. С. 149–154.
- Ішук О. С., Діяльність молодіжних структур ОУН, як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр.: Дис. ... канд. історич. наук: 09.00.12; КНУТШ. Київ, 2005. 219 л. + Додатки: л. 214–219. Бібліогр.: л.183–213.
- Кентій А. В., Лоцицький В., Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні, 1941–1944 рр. Київ: Генеза, 2005. 408 с.
- Киричук Ю. А., Історія УПА. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 68 с.: іл.
- Киричук Ю., Партизанська боротьба УПА - ОУН у західних областях УРСР (травень 1945–1946 рр.) // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень ; редкол.: В., Верстюк, Я. Грицак, Л. Зашкільняк [та ін.]. Київ; Львів, 2002. Число 7. С. 141–162.
- Коваль М. В., Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
- Ковальов Д. В., «Фінляндська Народна Республіка» як більшовицька авантюра. Полілог: збірник наукових праць. Вип. 3. Одеса, 2016. С. 11–22.
- Ковальов Д. В., Бій при Хонканиємі (перший бойовий досвід фінляндських танкових військ). Історичні етюди: збірник наукових праць. Вип. 3. Дніпропетровськ, 2011. С. 117–119.
- Ковальчук В., Відносини між ОУН (δ), УПА та чеським населенням Волині у роки Другої світової війни // Визвольний шлях: Суспільно-політичний науковий і літературний місячник / Укр. Інформ. Служба; Нац. ун. «Киево-Могилянська Академія». Київ, 2007. Кн. 4. С. 83–90.
- Козловський І. С., Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. 224 с.
- Комар (Невинна) Г. Я., Німецько-фінські відносини в 1933-1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 191 с.
- Комар Г. Я. (Невинна Г.Я.), Аландські острови у контексті політики «північного нейтралітету» Фінляндії другої половини 1930-х рр. // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т.9. Чернівці: «Рута», 2002. С. 269–274.
- Комар Г.Я. (Невинна Г.Я.), Німецько-фінська торгівельна угода 1934 р.: її суперечливий характер // Науковий збірник “Матеріали науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2003». Т.3. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. С. 44–46.
- Кугутяк М., В'ятрович В., Кокін С. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті: документи і матеріали.. Івано-Франківськ: [ЛІК]. – Т. 2, кн. 1: (1939–1945), 2009. – 600 с.

- Кульчицький С. Велика вітчизняна війна (походження і суть терміна) // Чумацький шлях: науково-популярний журнал. Київ, 2015. № 3, (липень – вересень). С. 10.
- Кульчицький С., Ганжа О., Миколишин О., Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. Київ, 1992. 241 с.
- Кучер В. І., Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1974. 142 с.
- Кучер В. І., Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941–1944. К., 1983. 238 с.
- Кучер В. І., Чернега П. М., Україна у Другій світовій війні (1939–1945). К.: Генеза, 2004. 272 с.
- Литвин В., Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ: Лі-Терра, 2004. 464 с.
- Лоцицький В. С., Бажан О. В., Кентій А. В., Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: Науково-довідкове видання. Київ: Парламентське видавництво, 2001. 319 с.
- Марущенко О. В., Новітня українська історіографія історії Другої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2000. Вип. 46. С. 73–79.
- Марущенко О. В., Сучасна вітчизняна історіографія радянського партизанського руху в Україні у 1941–1944 рр.: проблеми і перспективи досліджень // Інтелігенція і влада: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України; Одес. нац. політехн. ун-т. Одеса, 2015. Вип. 32. С. 380–393.
- Марущенко О. В., Сучасна російська історіографія про актуальні проблеми історії України періоду другої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2000. Вип. 51. С. 65–69.
- Марущенко О., Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис / Прикарпатський нац. ун. ім. Василя Стефаника. Ін-т історії і політології. Івано-Франківськ, 2005. № 11. С. 116–124.
- Марущенко О. В., Участь українців у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни (на прикладі дивізії «Галичина»): проблеми історіографії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. Вип. 63/64. С. 28–31.
- Муковський І. Т., Лисенко О. Є., Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни. К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. 568 с.
- Невинна Г. Я., Внутрішньополітичні процеси у Фінляндії у 1930-х рр. та їх вплив на зовнішню політику країни / Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2010. №1 (102). С. 145–153.

- Невинна Г.Я., Фінляндія у геополітичній грі Балтійського регіону (міжвоєнний період) / Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. Випуск 21. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2012. С. 140–148.
- Невинна Г. Я., «Німецьке питання» у зовнішній політиці Фінляндії в 30-ті рр. XX століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 385–391.
- Патриляк І. К., Боровик М. А., Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.
- Посівнич М., Нескорений командир. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2007. 64 с.: іл.
- Посівнич М., Антипольська діяльність ОУН в Західній Україні (лютий – серпень 1939 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць / НАН України, Інститут українознавства ім.І Крип'якевича. Львів, 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. С. 346–355.
- Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський та ін. Київ: Книга Пам'яті України. Т. 2. 2004. 968 с.
- Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський та ін. Київ: Книга Пам'яті України. Т. 3. 2005. 984 с.
- Сергійчук В., Депортація поляків з України.: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. Київ, 1999. 192 с.
- Сергійчук В. І., ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1996. 496 с.
- Сергійчук В., Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. 944 с.
- Сергійчук В., Правда про «Золотий вересень» 1939-го. Київ: Українська видавнича спілка, 1999. 128 с.
- Сергійчук В., Радянські партизани про ОУН-УПА // Самостійна Україна / Організація Державного Відродження України. Торонто, 1992. № 3. С. 44–51.
- Стародубець Г. М., До питання формування радянської політичної системи на західноукраїнських землях (вересень 1939 - червень 1941 рр.) // Сторінки історії: збірник наукових праць / Нац. техн. університет України «КПІ». Київ, 2003. Вип. 17. С. 128–135.
- Стародубець Г., Державотворча діяльність бандерівської ОУН у 1941–1943 рр. (соціально-економічний аспект) // Вісник Тернопільської академії народного господарства / Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 2002. № 2. С. 133–137. Стародубець Г., Сталінізм в оцінці політичної думки українського визвольного руху 1930–1940-х років // Дрогобицький краєзнавчий збірник / М-во освіти і науки України; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка; Дрогоб. осередок укр. іст. т-ва ім.

- Михайла Грушевського. Дрогобич, 2015. Спецвипуск 2. С. 166–172.
- Слободянюк М. А., Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.
- Степанишин Б., Бухало Г., Вовк О., Книга пам'яті і слави Волині. Рівне: Волинські обереги, 2001–2009. Т. 1–9.
- Трофимович В. В., Іванов С. І., Голокост на окупованій Волині // Військово-науковий вісник / М-во оборони України; Акад. сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 2015. Вип. 24. С. 74–101.
- Трофимович В., Трагічні сторінки української історії 1941–1945 рр. // Геноцид України в ХХ столітті: Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром: матеріали третьої Міжнар. наук.-практ. конф., 4–5 квіт. 2014 р., м. Львів. Львів: Добрий друк, 2015. С. 63–79.
- Трофимович В. В., Ткачук П. П., Найбільша народна трагедія і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього // Військово-науковий вісник / М-во оборони України; Акад. сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 2015. Вип. 23. С. 3–32.
- Україна-Фінляндія: Збірник наукових статей. Київ-Гельсінки: Аквилон-Пресс, 1999. 200 с.
- Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ: Наукова думка. 2011. 731, [3] с.: іл. Кн. 1: / [А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський та ін.].
- Україна у Великій війні 1939–1945: науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич; відп. за вип., ред. І. Р. Юхновський. Київ: Емма, 2014. 264 с.
- Kivimäki V., Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista. 1939–1945. Helsinki, Werner Söderström Publ., 2013. 475 p.
- Kulju M., Lapin sota 1944–1945. Helsinki, Gummerrus Publ., 2013. 390 p.
- Laaksonen L., Eripuraa ja arvovaltaa: Mannerheimin ja kenraalien henkilösuhteet ja johtaminen. Jyväskylä, Docendo Publ., 2014. 495 p.
- Tepora T., Sodan henki: Kaunis ja ruma talvisota. Helsinki, WSOY Corporation Publ., 2015. 372 p.
- Visuri P., Mannerheimin ja Rytin vaikeat valinnat – Suomen johdon ratkaisut jatkosodan käännekohdassa. Jyväskylä: Docendo Publ., 2015. 399 p.

VYACHESLAV IVANOV

«Coverage of the Soviet-Finnish military conflicts of 1939–1944. In Ukrainian national historiography».

The article examines the coverage of Soviet-Finnish military conflicts during the Second World War in Ukrainian historiography. The «Ukrainian aspect» is analyzed, the debatable moments of the participation of the Ukrainian SSR in the Soviet-Finnish confrontation are examined.

Keywords: USSR, Finland, Nazi Germany, Ukraine, ukrainian historiography, World War II.

МАРИЈА В. КОЦИЋ¹

РАНОМОДЕРНА ШТАМПА КАО РЕЛЕВАНТАН ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР:

ПРИМЕР ИЗВЕШТАВАЊА *MONTHLY MERCURY*-ЈА О ПРИЛИКАМА

У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ ТОКОМ 1691. ГОДИНЕ²

Ајсџракиј: У појединим деловима Европе, попут Холандије, Енглеске и Француске, укључујући и неке италијанске државе (на пример Венецију), дневно, недељно и месечно извештавање издвојило се до краја XVII века као значајна ставка у креирању јавног мњења. Тај процес имао је својих позитивних, али и негативних страна, док су ове друге лако водиле у манипулацију јавним мњењем. Истраживање је засновано на најважнијим енглеским изворима који третирају прилике у југоисточној Европи и на Леванту током 1691, а припадају категорији штампе (*The Present State of Europe: Or, The Historical and Political Monthly Mercury*, у даљем навођењу *Monthly Mercury*). Информације добијене из тог месечног журнала поређене су с извештајима енглеских амбасадора који се налазе у Националном архиву у Лондону (*The National Archives at Kew Gardens, London*), серија *State Papers, Foreign*, фонд 97 – *Turkey*. Повлачење паралеле између званичних извештаја дипломата и коментара у *Monthly Mercury*-ју представља методолошки принцип издвојен с намером да се укаже на степен објективности у извештавању штампе, али и на приоритете које је она дефинисала у властитој визији прилика у југоисточној Европи, што уједно отвара питање да ли она може бити прихваћена као релевантан историјски извор.

Кључне речи: штампа, *Monthly Mercury*, историјски извор, Енглеска, Велики турски рат

---

¹ marijakocich@gmail.com

² Рад је резултат истраживања на пројекту *Модернизација западној Балкана* (ев. бр. 177009) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Прве дневне новине у Европи су се појавиле почетком XVII века, али су после краћега времена биле угашене.³ Генерално, улога и значај штампе у стварању модерне Европе релативно су слабо истражени за тај период,⁴ што не представља случај с наредним столећем.⁵ Јавност је у појединим деловима Европе током XVII века информисана посредством месечних билтена, док су поједине државе на Апенинском полуострву практиковале краће ависе, најчешће обима неколико пагина.⁶ Пораст значаја обавештавања јавности путем штампаних извора довело је до издвајања појединих „журнала“ који почињу да излазе најчешће једном месечно. То је утицало да јавност о дешавањима у појединим државама буде обавештена с извесним закашњењем, али није умањило њихов информативни карактер. Поред тога, бројни појединци су у штампи препознали корисно средство за развијање властите свести о приликама у најближем окружењу, као и у другим деловима Европе и света. Наведена чињеница навела је поједине научнике на претпоставку да је штампа и раније могла да има одређеног утицаја на политички живот и да се њоме посебно користила опозиција. Тако, на пример, хугенотска емиграција од прогона из Француске све до доласка Наполеона Бонапарте на власт користила је штампарску пресу у намери обавештавања шире јавности о свом положају.⁷

Како је један немачки историчар 1776. истакао „Одавно, а посебно од почетка овог [18.] века, није постојала држава у којој се у већој мери писало о политичким стварима, него што је Енглеска“.⁸ Његову констатацију надопуњује Херолд Вилијам Темперлиј који је почетком XX века тврдио да није могуће сагледати ни један део владавине Вилијема III Оранског (1689–1702), односа јавности према краљу и критици његовог политичког деловања без анализе онога што је та-

³ Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку* (Београд: Clio, 2003), 24.

⁴ Једна од најбољих студија на том пољу у: Joop W. Koopmans, *News and Politics in Early Modern Europe (1500–1800)* (Leuven: Dudley, MA: Peeters, 2005).

⁵ Hannah Barker – Simon Burrows (ed.), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America, 1760–1820* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

⁶ Раздобље XVIII века с аспекта појаве одређених журнала и њихов утицај на креирање јавног мњења у неким европским државама релативно је боље истражен захваљујући већем броју истраживања која третирају тај период. Свакако је обавештавање јавности путем штампе у појединим државама на Апенинском полуострву служило као модел којим су се могли послужити у другим европским државама. О тој теми видети: Brendan Dooley, „The „Giornale de’ letterati d’Italia“ (1710–40): Journalism and „Modern“ Culture in the Early Eighteenth Century Veneto“, *Studi Veneziani* n.s. VI (1982): 229–270; Ugo Tucci, „I listini a stampa dei prezzi e dei cambi a Venezia“, *Studi Veneziani* n.s., XXV (1993): 15–33; Anna Maria Rao, „Mercato e privilegi: la stampa periodica“, у: Anna Maria Rao (ed.), *Editoria e cultura a Napoli nel XVIII secolo* (Napoli: Liguori, 1998), 173–199.

⁷ Simon Burrows, „The Cosmopolitan press 1756–1815“, у: Barker – Burrows, *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America*, 23.

⁸ James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 19.

дашња штампа објавила.⁹ Штампа је посебно послужила као корисно средство опозицији која се издвојила против краља у Парламенту, која је управо путем ње придобијала јавност за своје циљеве. Парламентарни живот Енглеска с краја XVII века, када је та држава уређена као уставна монархија, пресудно је утицао на развој јавног мњења у њој.¹⁰ Слободан рад штампарија у односу на друге европске државе, партијска структура (дефинисано деловање виговаца и торијеваца), која је одређивала укупна политичка дешавања у држави и развијен парламентарни систем утицали су на развој штампе у Енглеској и њеног великог утицаја на јавно мњење, у мери у којој то није био случај ни са једном другом државом у Европи.¹¹

Питање оригиналности *Monthly Mercury*-ја

и његов значај као историјског врела

Један од најчитанијих енглеских месечника који се издвојио крајем XVII века био је *Monthly Mercury*. Журнал је покренуо Џон Филипс две године раније (1688) када је био штампан први број месечника под називом *Modern History or a Monthly Account of all considerable Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military*. Лист је 1690. преименован у: *The Present State of Europe: Or, The Historical and Political Monthly Mercury*.¹² Часопис је био обима стотинак страна (сходно дешавањима), док су у њему, поред извештаја о дешавањима у другим државама, место нашле и прилике у југоисточној Европи. Иста чињеница оставља могућност за анализу начина на који су људи који су писали у тадашњој енглеској штампи разумевали односе у османској држави, односно њено друштво у тоталитету са свим специфичним верским и друштвеним феноменима, али и противуречностима. Као незаобилазно намеће се и питање колико је енглеска јавност културолошки била припремљена за прихватање чињеница изнетих у штампи. Једно од значајних питања је и на који начин је јавно мњење у Енглеској могло да се одупре наметаним стереотипима о источњачкој деспотији, који се, такође, могу наћи у штампаним изворима.

⁹ Harold William Vezeille Temperley, „The Revolution and the Revolution Settlement in Great Britain: England (1687–1702)“, у: *The Cambridge Modern History*, vol. V. *The Age of Louis XIV*, ed. A. Ward – W. Pothero – S. Leathes (Cambridge: Cambridge University Press, 1908), 227.

¹⁰ Marija Kocić, *Diplomatija u službi kapitala: evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI–XVIII vek)*, (Beograd: Hesperiaedu – Filozofski fakultet, 2014), 174.

¹¹ Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 19.

¹² Marija Kocić, *Turska u međunarodnim odnosima 1688–1699: put u evropsku diplomatiju*, (Beograd: Hesperiaedu, 2014), 19. Цео наслов овог месечника гласи: *The Present State of Europe: Or, The Historical and Political Monthly Mercury, Containing all the Publick and Private Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military, that are most Considerable in every Court: The various Interests of Princes, their several Clais, Disputes and Intrigues, &c. ... For the Month of...*, у даљем тексту: *TMM... For the Month of...*

Под окриљем Сјајне Револуције, оцењене као најславније доба додашње енглеске историје,¹³ Џон Филипс се поново укључио у политички живот Енглеске као декларисани виговац. Први бројеви *Modern History, or a Monthly Account* до 1690. већ су били изишли, до када се он сам уверио да је политички систем који је заживео с Вилијемом III био стабилан и да има будућност. Иста чињеница навела га је на идеју да може дати допринос политичком животу Енглеске. Схватање „властитог доприноса“ Славној револуцији Филипс је препознао у издавању *Monthly Mercury*-ја, који управо исте године почиње да излази. Да би осигурао редовно излажење журнала Џон Филипс је претходно склопио договор с појединим лондонским издавачима.¹⁴ Ускоро се *Monthly Mercury* издвојио као значајан пројекат, који је брзо стекао репутацију и успех у друштву. Од стране појединих критичара оцењен је као „један од најбољих журнала које је свет до тада видео“.¹⁵ Под уредништвом Џона Филипса и његових наследника *Monthly Mercury* наставио је да излази наредних пола века.

Чињеница која уноси недоумицу истраживачима је да се на првој страни овог часописа налази одштампано „са оригинала објављених у Хагу, с дозволом државе Холандије и Западног Фрејзланда“. Та чињеница покренула је нагађања о оригиналности самог часописа и извора на којима се његов енглески приређивач позивао. По ауторима с почетка XIX века *Monthly Mercury* је највећим делом представљао предложак превода с француског оригинала уз допуне Филипса о приликама у Енглеској.¹⁶ Они који су се позивали на ту тврдњу правдали су је Филипсовим познавањем француског језика. По њима Филипс је могао да користи литературу и вести на том језику, настојећи да умањи његов допринос енглеском журнализму крајем XVII века. Међутим, наведена чињеница никако није умањила успех који је журнал остварио у Енглеској, али је оставио отворено питање оригиналности његове појаве, али и коментара.

Питање оригиналности *Monthly Mercury*-ја не умањује значај доприноса Џона Филипса самом журналу. Судаћи по стилу и подацима, те начину на којих их је презентирао, много је прихватљивија тврдња да је Филипс идеју и концепцију журнала преузео од одређеног прототипа, могуће и на француском језику, али је његово извештавање особено енглеском културном подручју, засновано на њему доступним подацима и изворима и презентира информације за које је постојало интересовање у енглеској јавности. Све наведене чињенице ути-

¹³ Never did genius and invention, all that is profound in research, or rich and commanding in language, or capacious and magnificent in poetry, so much abound among us. This was the age of grave and honourable manners, and of real politicians and statesmen; William Godwin, *Lives of Edward and John Philips, nephews and pupils of Milton*, (London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternosterrow, 1815), 266.

¹⁴ Исто, 269.

¹⁵ Исто, 269.

¹⁶ Исто, 271.

цале су и на начин коментарисања прилика у југоисточној Европи, које, уколико би биле тумачене по француским изворима исте епохе, укључујући и штампане, не би на исти начин биле конципиране. На прихватању француског предлошка инсистирао је биограф Џона Филипса с почетка XIX века, Вилијем Годвин. Данас се, међутим, могу навести оправдани докази који указују на супротно. *Иѕћоријска ијсма* на која се Вилијем Годвин позива као на прототип *Monthly Mercury-ја* (у оригиналу *Lettres historiques contenant ce qui se passé de plus important en Europe, et les réflexions nécessaires sur ce sujet*), почела су да излазе од 1692. у форми журнала, који је био штампан два пута годишње.¹⁷ Њихов први уредник био је Жан ду Мон пасионирани ерудита и путник, који је једно време боравио у Османском царству.¹⁸ Главни аргумент који оспорава Годвинову тврдњу је та да су *Иѕћоријска ијсма* била две године млађа од првог броја *Monthy Mercury-ја*, и почињу да излазе тек после повратка Ду Мона у Француску.

Приоритети као одраз потребе политичког тренутка: начин извештавања *Monthy Mercury-ја* о приликама у југоисточној Европи

У бројевима *Monthly Mercury-ја* за 1691. дешавања у југоисточној Европи третирана су у истом поглављу са оним у Аустрији (Хабзбуршкој монархији). За то има реалног оправдања јер су се из угла потребе обавештавања енглеске јавности најзначајније вести које су се тицале југоисточне Европе односиле на дешавања у Великом турском рату

¹⁷ Косић, *Diplomatija u službi kapitala*, 20. *Иѕћоријска ијсма* излазила су од јануара 1692. до јуна 1728. У том периоду објављено је укупно 73 тома. Видети: *Dictionnaire des journaux 1600-1789*, на сајту: <http://dictionnaire-journaux.gazettes18e.fr/journal/0822-lettres-historiques> (приступљено 08. 02. 2017).

¹⁸ Жан ду Мон рођен је у Француској средином XVII века. Незадовољан напредовањем у каријери и друштву, напустио је Француску. Његова најзначајнија дела објављена су након повратка с путовања. Најзначајније дело које се односи на Османско царство и Левант је: *Voyages en France, en Italie, en Allemagne, à Malte, et en Turquie*, vol I-IV (La Haye: Chez Etienne Foulque, & François l' Honoré, Marchands Libraries, 1699,) посебно томови III и IV. Поједини исписи његових писма објављени су на српском језику у: Радован Самарџић, *Београд и Срдија у сјисима француских савременика XVI-XVII век* (Београд: Историјски архив Београда 1961), 249-261. О његовој биографији видети: *Иѕћо*, 106-108. У исто време Ду Мон објавио је и *Mémoires politiques pour servir à la parfaite intelligence de l'histoire de la Paix de Ryswick*, vol. I-IV (La Haye: Chez Etienne Foulque, & François l' Honoré, Marchands Libraries, 1699). Његовом каснијем опусу припадају: *Recherches modestes des causes de la présente guerre, en ce qui concerne les Provinces Unies* (La Haye: Chez Guillaume de Voys, Marchand Librairie, 1703), *Recueil de traités d'alliance, de paix, et de commerce entre les rois, princes, et états, depuis la Paix de Münster*, vol. I-II (Amsterdam: Chez François l' Honoré, 1710), *Les Soupirs de l'Europe à la vue du projet de paix contenu dans la harangue de la reine de la Grande-Bretagne* (1712; без напомене о издавачу) и *Batailles gagnées par le Prince Eugène de Savoie* (La Haye, 1720; без напомене о издавачу) из којих су делови који се односе на битку код Сенте (1697) на српском језику објављени у: Самарџић, *Београд и Срдија у сјисима француских савременика*, 262-269. Његово најцитираније дело представља обимни осмотомни рад: *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traités de paix, d'alliance, &c., faits en Europe, depuis Charlemagne jusqu'à présent*, vol. I-VIII (Amsterdam: Chez P. Brunel, et J. Wetstien, et G. Smith, 1726-1731).

(1683–1699). Након пропасти сепаратних преговора 1687. у његов ток умешале су се Енглеска и Холандија, док су након доласка Вилијема III на енглески престо обе државе настојале да усагласе своју политику према том делу Европе. Иста чињеница нагло је привукла пажњу енглеске јавности, што је приређивач *Monthly Mercury*-ја настојао да искористи у сврху даље популаризације свог часописа. О дешавањима на овом ратишту јавност у Енглеској била је редовно обавештавана захваљујући и вестима које су слате из Беча одређеним круговима у Лондону.

Од већег значаја је начин на који је енглески „новинар“ презентирао односе у врху османске власти током године када долази до смјене султана, што је претило да се одрази и на сам исход Великог турског рата. Пажњу за дешавања у османској држави додатно је појачала чињеница да је Деветогодишњи рат (1688–1697), у коме се Француска супротставила савезу неколико држава, директно погађао енглеске интересе не само на Континенту већ и на Леванту. Немачка војска била је растрзана на два ратишта, док је граница с Османским царством 1691. враћена на позицију од пре продора немачке војске на Балкан 1688–1689. Уколико би мир између Порте и Свете лиге био закључен то би војсци Леополда I омогућило да усмери сву своју ефективу на границу с Француском. Интервенција на постизању мира која је дошла из ове државе у историји енглеско-османских односа отворила је ново поглавље. Дипломатија и трговачки интереси умрежени у Левантској компанији која је пословала на територији Османског царства,¹⁹ представљали су довољне разлоге који су јој дали приоритет у извештавању енглеске штампе о приликама у Европи.

О значају дешавања у југоисточној Европи за енглеску јавност говори и чињеница да је након сваког описа дешавања у тим државама следио обавезан коментар у виду поднаслови „*Reflections upon the Advice from Germany and Turkey*“, где је оновремени новинар у својству коментатора настојао да изнесе властито виђење прилика. Историчару стоји да претпостави који су се све извори информација налазили њему на располагању. Извештаји енглеских амбасадора у Истанбулу су један од најважнијих, али су и морнари, односно заповедници бродова који су у Енглеску стизали с Леванта, исто тако су могли бити доносиоци важних информација. Трговци и путници такође. Не објављујући свој извор информација новинар *Monthly Mercury*-ја у анализи догађаја у југоисточној Европи и Леванту током 1691. исказао је истовремено и властито разумевање тог дела света.

Султан Сулејман II (1687–1691) умро је неочекивано 12. јуна 1691. Његова смрт изазвала је сумњу одређених кругова да је био отрован.

¹⁹ О овој компанији детаљније у: Kocić, *Diplomatija u službi kapitala*, 90–94. Видети и: Ista, „Trgovina Engleske sa Levantom u doba Velikog turskog rata (1683–1699)“, *Beogradski istorijski glasnik* 6 (2015): 141–154; Ista, „Engleska i Porta od mira u Sremskim Karlovcima do Jedrenskog događaja“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 46 (2014): 223–237.

У року од неколико сати по његовој смрти за новог султана проглашен је Ахмед II (1691-1695).²⁰ О смрти Сулејмана II и догађајима који су непосредно за тим уследили енглески двор био је обавештен захваљујући писму тада већ дившег амбасадора у Истанбулу, Вилијема Трамбула (1686-1689)²¹ од 15. јуна 1691. Први коментар о султановој смрти у *Monthly Mercury*-ју појавио се у његовом броју за август 1691, али и тада приређивач није био сигуран у истинитост те информације. Он је исти догађај довео у везу с мировним преговорима, уз навод да ће нови султан као прву меру коју би могао преузети био присанак на мир с Леополдом I.²²

Убрзо након избора Ахмеда II за султана Османлије су се суочиле с катастрофалним поразом у бици код Сланкамена.²³ Битка која је довела у питање опстанак тек успостављеног султана на власт за енглеску јавност имала је значај могућег увода у нову рунду мировних преговора, и најаву скоријег мира, који би султан под притиском јавности морао да склопи. Коментатор *Monthly Mercury*-ја посебно је био заокупљен погидијом великог везира. Иста чињеница изазвала је нагађања о његовом наследнику и особинама којима би он морао да располаже да би се одупро притисцима које је носио његов положај. Чињенице које у коментару износи указују да је он био обавештен о владајућим круговима у османској држави, што се посебно примећује у његовој тврдњи о могућем повратку на власт Мехмеда IV, свргнутог у побуну 1687.²⁴ или евентуално његовог сина. Најзначајније питање било је да ли ће тек успостављени султан успети да се одржи на власти, али и однос нове власти према миру, посебно стављајући акценат на деловање амбасадора Француске у Истамбулу Пјера-Антоана де Кастањера, маркиза од Шатонефа,²⁵ за кога је у *Monthly Mercury*-

²⁰ Kocić, *Turska u међународним односима*, 76-77.

²¹ О њему детаљније видети: Marija Kocić, „Englesko-osmanski odnosi u vreme ambasadora Viliјema Trambula (1686-1691)“, *Prilozi Istorјjskog instituta u Sarajevu* 42 (2013): 43-68.

²² In short, if the News of the Grand Siegnior's Death be true, it may very much forward a Treaty of Peace. Considering the Condition of the People of Turkey, a new Master cannot take a better course to procure the Affection of the People, then by presenting .em with a Peace at the beginning of his Reign, as having so long sigh'e after repose; *TMM... For the Month of August 1691*, 297.

²³ Kocić, *Turska u међународним односима*, 85-88. Видети и: Владимир Абрамковић, *Бићка код Сланкамена 1691. јодине*, докторска дисертација (Београд: Филозофски факултет, 2015). Овде је наведена литература претежно на немачком језику.

²⁴ Kocić, *Turska u међународним односима*, 21-27. Овде је наведена литература која указује да су последице свргавања Мехмеда IV 1687. имале одраза и на прилике у овој држави наредне године, те да су његове присталице у то време настојале да доведу на власт његовог сина, уместо Сулејмана II.

²⁵ Именован је за амбасадора у Османском царству 1689. након изненадне смрти Пјера Жирардена јануара те године. На положају амбасадора остао је до 1699, иако је Версај раније исказао незадовољство његовим вођењем послова. О њему видети: Никола Самарџић, *Француска и Турска, 1687-1691* (Београд: Историјски институт, 1992), 42-44; одредница: „Pierre-Antoine de Castagnéry marquis de Chateauneuf (1647-1728)“ на сајту Националне библиотеке Француске (*Bibliothèque nationale de France*) http://data.bnf.fr/16181305/pierre-antoine_de_castagnery_marquis_de_chateauneuf/ (приступљено

ју објављено да је страдалом великом везиру дао велике суме новца.²⁶ Поређењем извештаја које је Трумбул слао у Лондон може се закључити да је новинар *Monthly Mercury*-ја био упознат с њиховим садржајем, и да је управо на њима, као примарном извору, заснивао своје коментаре.²⁷ Његова тумачења базирана на озбиљним, за историјска истраживања прворазредним изворима, указују да су се већ у том периоду у концепцији политичке штампе издвојили одређени принципи, пре свега о веродостојности података. Новинар *Monthly Mercury*-ја поједине чињенице износи с дозом резерве, допуштајући себи да буде ригорозан тек у тврдњама које се односе на питање наставка рата или склапања мира. Управо је за то енглеска јавност била највише заинтересована, јер је њој ишло у прилог склапање мира Порте са Светом лигом. Остали подаци које новинар у својим коментарима износи не само да одржавају степен његове информисаности већ служе да оправдају главни захтев енглеске јавности о потреби познавања прилика у југоисточној Европи.

09. 02. 2017). О његовом деловању на положају амбасадора: Косић, *Turska u međunarodnim odnosima*, 42 и даље.

²⁶ The Affairs of Turkey cannot be in a worse Condition; nor could the late Victory have happen'd in a more proper time to put that Empire in a greater Confusion, that ever has befallen it, for these many years. They have now a new Sovereign, but lately ascended the Throne, who knows not well what it is to command, advanc'd only by Favour, and by the Credit of Grand Visier, who to bring his Design about, has been forc'd to put to death and banished several persons that were for the Restoration of Mahomet IV, or for seting up his Son. If the Grand Visier be dead, as it is given out, then is the Grand Seignior without any support, and it will be a hard matter for him to keep the People within the Bounds of their Obedience, who are prone to rebel upon ill Success; and who will infallibly be incens'en by the disposess'd Sultan's Friends, who never do their work better then in times of Trouble. If the Grand Visier be not dead, ti will be difficult for him to avoid the Punishment, which in Turkey is usually inflicted upon ill Success, and to bring it so to pass, that all his preceding good Services shall counterpoise the Loss which the Ottoman Empire sustains by the last unfortunate Battle. I say, the Loss which it sustains; for it is sure, that he it was who overpersuaded the Grand Seignior to continue the War; by assuring him, that Fortune began to declare her self on his side, and would not fail to favour him for the future. It is also true, that the Visier was all along in League with the French Ambassador, from whom he receiv'd a considerable Pension, to oblige him not to consent to a Peace, which could but be very disadvantageous to the Most Christian King. And therefore this prime Minister must have a very great Reputation, a quick Genius, and a great deal of good Fortune to bring himself off from all the Dangers that a beset him. Nor do I see but one way, which is, to make a Peace with all the speed he can. All the World knows, that the Grand Seignior's Subjects have a long time sighed after Repose, and there is no better way to gain their Favour then by procuring it; *TMM, vol. II, n° 9, For the Month of Septrember 1691, 337.*

²⁷ The Vizir being inform[e]d of his Appro[a]ching death, departed from Adria[no]ple in great hast, with those few Souldiers he had (hardly 4000) to prevent all Designs among t[he]m of Setting up t[h]e Deposed Sultan Mahomet, or one of his Son[n]s; For t[h]e Elder of w[hi]ch (Mustafa) both t[h]e Army & People were generally Disposed, And would have obtan[e]d it in all probability, in case this Death hav[e] happ[e]ned before the left t[h]is Towne. The Vizir's Interest was against any one of this Family, & so be obtain[e]d of t[h]e Muftee & those others of t[h]e Law, whome he left behind him att Adria[no]ple for that purpose to Declare Achmett t[h]e young[e]r Bro[the]r of [h]e Deceas[e]d, to be G[ran]d Seign[o]r; *TNA, SP, 97/20, 182r; Истамбул, 15. јун 1691; Вилијем Трумбулерлу од Нотингема.*

Док је коментаре о приликама на ратишту у Угарској новинар *Monthly Mercury*-ја могао да заснује на извештајима који су у Лондон стизали другим путем (углавном из Беча и немачких држава), о приликама у врху османске власти он је могао да се информише на ограниченији начин. Анализа његових коментара и извештаји енглеских представника који су у то време боравили у Истамбулу, од чега су од пресудног значаја писма Вилијема Трумбула, али и секретара амбасаде Томаса Кука, који је на овај положај дошао 1675, указују да је део тих извора проналазио пут до овог новинара. Доказ томе пружа опис уласка новог енглеског амбасадора Вилијема Хасија у Истамбул 27. јуна 1691. и начин на који је био примљен код османских званичника, а који се појавио у броју за октобар 1691.²⁸ Међу осталим документима у фасцикли *State Papers Foreign, 97-Turkey* n° 20 налази се и извештај који је својом руком написао Вилијем Хаси 27. јуна 1691. о пријему који је тог дана приређен њему у част.²⁹

Да се *Monthly Mercury* у својим извештајима о југоисточној Европи ослањао на писма која је добијао од енглеских представника у Истамбулу говори и чињеница да је у истом броју објављена вест да се гроф Фердинандо Луиђи Марсиљи који је послат у Беч по нове инструкције, вратио у Истамбул, што је од стране енглеског новинара протумачено као повољно за убрзавање мировних преговора.³⁰ Гроф Марсиљи представља једну од кључних фигура у преговорима вођеним с Портом у том периоду, а од посебног је значаја чињеница да је он прикључен мисији Вилијема Хасија као његов секретар и тиме добио положај секретара енглеске амбасаде у Истамбулу.³¹ Његов ангажман представља и искорак из праксе коју је енглеска влада примењивала у својим односима с Портом, јер је она имала старо особље у довољној мери извештено тим пословима. Међутим, Славна Револуција као једну од последица изазвала је и смену дипломата. Они који су припадали „старом режиму“ били су уклоњени, док је нова власт на њихова места доводила себи одане људе.

Да је Џон Филипс био главни творац вести које су објављиване у *Monthly Mercury*-ју а тичу се југоисточне Европе примећује се по селекцији приоритета које је сматрао потребним да издвоји и прокомен-

²⁸ TMM, vol. II, n° 10, *For the Month of October 1691*, 363–364.

²⁹ TNA, ST, 97/20, f. 187r; Истандул, 27. јун 1691; Вилијем Хаси државном секретару.

³⁰ TMM, vol. II, n° 10, *For the Month of October 1691*, 364.

³¹ Гроф Фердинандо Луиђи Марсиљи (1658–1730) рођен је у Болоњи, где је и стекао образовање. Студирао је природне науке, астрономију и математику. Широко образовање омогућио му је улазак у дипломатију, посебно од када је 1682. године је ступио у службу хабзбуршког цара Леополда I. Од тада потиче и његово интересовање за прилике у Османском царству, посебно за његов положај у југоисточној Европи. По том питању творац је неколико дела која се тичу разграничења или прилика у том делу Европе. Најзначајније је, међутим објављено тек након његове смрти 1732. и носи наслов: *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence*, vol. I–III (La Haye – Amsterdam: Chez Perre Gosse, &c. – Chez Herm. Uytwerf &c., 1732). О деловању грофа Марсиљија у склопу енглеске дипломатске мисије у Истамбулу видети: Косић, *Turska u međunarodnim odnosima*, 21 и даље.

тарише. Због тога је њега посебно привлачило колебање у утицају и полугама политичких струја на Порти, на начин како их је он успео разумети. Кроз своју анализу Филипс је настојао да се прикаже као познавалац прилика, перципирајући односе у османском друштву на начин на који су они били успостављени у енглеском политичком систему. Отуда његово посебно инсистирање на постојању „партија“, другим речима, струја у врху османске власти.

Када је октобра 1691. коначно прихваћена вест о страдању великог везира у бици код Сланкамена, *Monthly Mercury* је нашао за сходно да је потврди.³² Једна од најзначајнијих последица била је по њему дискредитовање француског утицаја на Порту, за који је веровао да је тиме смањен на минимум.³³ Филипс је у присталицама и противницима Ђуприлића уједно препознао две сукобљене струје које су се бориле за доминацију над султаном у остварењу надмоћи у политичком систему. Погибија великог везира, који је у устројству власти, као и дипломатије, представљао централну фигуру била је довољно јак изазов за Филипса, да се упусти у предвиђања у последице које је она носила.

Штету интересима енглеске дипломатије на Леванту у том периоду нанела је неочекивана смрт Вилијема Хасија. Тиме је он постао други дипломата кога је послала Енглеска, а који је у кратком року напрасно преминуо у својој мисији у Османском царству. То је у исто време истакло значај грофа Марсиљја у енглеској амбасади у Пери. Вест о томе објављена је у броју *Monthly Mercury*-ја за новембар 1691.³⁴ Прва вест која се не односи на прилике у Великом турском рату, већ на дешавања у османској држави која је објављена у броју за децембар односила се на обимне војне припреме које је преузела власт, због чега су били расписани нови порези.³⁵ Филипс је одлуку Порте да настави рат, по њему очитом на основу припрема вршених у тој држави, у прво време настојао да ублажи сматрајући их потенцијалним поводом побуне, до које је могло доћи у османској држави. За то је кривио лоше здравствено стање султана, који у случају да изненада премине није имао мушких наследника у одговарајућој доби који би га могли наследити. Као реална могућност у том случају потомак Мехмеда IV Ловца (1648–1687), који је у то време још био увек жив, држан у изолацији у сарају, могао би да дође на власт.³⁶ Управо султанова инерт-

³² There is no longer any doubt, but that the Grand Visier was kill'd at the Battel of Slankemen, as well, as those other Officers mention'd in the preceding Mercury. This Loss is so much the greater, because there is no person in all the Ottoman Empire that is worthily: fit to supply his place. Neither is it known, whether there be any one that will take upon in so weighty a Burthen, in a Conjunction so ticklish, and after the Ministry of *Cupergli*, who was the most expert person in all the Ottoman Empire; *TMM*, vol. II, n° 10, For the Month of October 1691, 364.

³³ *TMM*, vol. II, n° 10, For the Month of October 1691, 369.

³⁴ *TMM*, vol. II, n° 10, For the Month of November 1691, 403.

³⁵ *TMM*, vol. II, n° 12, For the Month of December 1691, 448.

³⁶ For a Court, as among Gossips, the absent are always in the wrong; but the Grand Visier knows he must not stay with the Grand Siegnior if the War continue; and that

ност и заокупљеност елементарним животним функцијама, јелом и пићем, истакла је по новинару у јоћ већој мери улогу великог везира у политичком животу османске државе.³⁷

Закључак

Часопис *Monthly Mercury* појавио се у врло значајном раздобљу енглеске историје, током кога је жеља за новинама пробудила у овом друштву феномен мобилности до тада непознатих размера. Жив политички живот, фрагментиран на две главне политичке струје (виговце и торијевце) наметао је потребу за редовним информисањем у околностима у којима је ту улогу, услед стања технолошког напретка, једино могла да преузме штампа. У таквом расположењу појавио се у енглеском друштву месечник *Monthly Mercury* који је енглеску јавност обавештавао о свим важним дешавањима у Европи. Југоисточна Европа и Левант стекли су за њу двоструки значај. У години која је предмет анализе овог истраживања овај регион добио је на важности пре свега због актуелног рата Аустрије и Порте, који се издвојио у лоћ контрапарт рату који је 1689. избио у Западној Европи. Због властитих интереса, који се већ у том периоду могу дефинисати као „национални“, јавност у Енглеској постала је у већој мери у односу на претходни период заинтересована за дешавања у Деветогодишњем рату, него што је привлаћило њено занимање ток Великог турског рата, чијем су се скором крају поједини кругови у тој држави искрено надали. Управо је на тим основама конципирано извештавање *Monthly Mercury*-ја о дешавањима у југоисточној Европи, уз посебно потенцирање прилика у врху османске власти.

which makes him more ardently desire that he may not stir from his Master, is the ticklish Condition of the Grand Seignior's Health, which is such, that people begin to be afraid to his Life. Now it is impossible but great Alterations must happen in the Turkish Empire. should the Grand Seignior dye suddenly; for that having no Children that are of Age to succeed him, and the depos'd Sultan being yet alive, and having s Son that is of years to govern, a thousand Accidents would happen that would change the Face of Affairs after a strange manner: Therefore it concerns the Grand Visier to stick close at Court, and to have a watchfull Eye over these great Revolutions that threaten the Empire, and to take care of his own Interests; *TMM, vol. II, n° 12, For the Month of December 1691, 448.*

³⁷ У коментару за месец децембар 1691. новинар *Monthly Mercury*-ја примећује: I am convinc'd that the Turks most ardently wish for Peace, and that the Grand Visir in particular, has all the Reason in the World to desire it: It will be a means to settle him in his Power, and to fix him in the good Opinion of the People, and to preserve his Life, which is otherwise in danger, if the War continues: There is likelihood that it will prove Successless to the Infidels; and if he happens to lose a Battel, his Head must pay for the Loss, and it has been the hard Fate of his Predecessors. It may be objected, perhaps, that the Grand Visier is not the Grand Seignior; that the first may wish for Peace, but that the Question is, whither the other desire it; and then we must not flatter our selves, that it will be concluded so soon. But to omit the common Argument, that it is as much the Grand Seignior's Interest to make a Peace, as the Grand Visier's; ,tis sufficient to observe, that the prime Minister is the Person, who properly governs the *Ottoman Empire*; the Grand Seignior never minding any thing but his Amours, and his Eating and Drinking; *TMM, vol. II, n° 12, For the Month of December 1691, 452.*

MARIJA V. KOŠIĆ

EARLY MODERN PRESS AS A RELEVANT HISTORICAL SOURCE:

THE EXAMPLE OF MONTHLY MERCURY REPORTING ON SITUATION IN SOUTHEAST EUROPE DURING 1691

The magazine *Monthly Mercury* appeared in a very significant period of English history, when need for news aroused in the society phenomenon of mobility of unprecedented scale. Vivid political life, fragmented into two main political currents (Whigs and Tories), imposed need for regular informing under circumstances when that role, due to level of technological development, could be taken over only by press. In such an atmosphere, in English society appeared a monthly titled *Monthly Mercury* and informed English public on all important events in Europe. Southeast Europe and Levant had double importance for it. In the year that is subjected to analysis in this research, this region was additionally important primarily due to ongoing war between Austria and the Porte, the one that made infamous counterpart to the war that broke in Western Europe in 1689. Because of own interests, that even in that period can be defined as „national“, public in England became, more than in previous period, interested in events of Nine Years' War, much more than it was interested in developments in Great Turkish War, with certain circles in that country hoping for its imminent end. That is exactly the basis on which was constructed reporting of *Monthly Mercury* on events in Southeast Europe, with special emphasis on situation in highest ranks of Ottoman authorities.

NINA MARKOVIC KHAZE¹

THE CHALLENGE OF ‘MEGA-TRUTHS’ AND COLLECTIVE MEMORY IN HISTORICAL RESEARCH: THE CONGRESS OF BERLIN (1878) AS A CASE STUDY

Abstract: This paper argues that one methodological challenge in historical research that is inadequately examined concerns anniversaries and commemorations within collective memory of historical events. These are ultimately social and political constructions, with multiple meanings and narratives attached to them. Often, significant moments in history that were interpreted by the ‘victorious’ or more dominant side generate popular narratives that become adopted as a wider ‘mega-truth’ about the event in question. Deconstructing those narratives then becomes a key task for the researcher. A methodological challenge of conducting historical research in uncovering and in probing those ‘mega-truths’ is dual. Firstly, it encompasses conducting a research beyond classical sources of historical interpretation, and positioning primary documents in a wider context, as understood by both scholars of that time as well as in the contemporary setting. Secondly, it could also involve a participant-observer approach borrowed from anthropological sciences whereby the scholar adopts multiple perspectives of the event from participant-observers, and then juxtaposes their worldviews and accounts against one another and in relation to the ‘mega-truth’ that is being investigated.

Specifically, this paper will employ such methodology to examine the Congress of Berlin (at a time of its 140th anniversary). It seeks to demonstrate that the challenge of tackling ‘mega-truths’ in European historical research, including regarding the Balkan region, has far-reaching implications for scholars studying socio-political trends that helped shape major historical events. The principal challenge of ‘mega-truths’ is that they continue to inform contemporary understanding of those defining moments in history, often without engaging in reflective or thorough investigation of the primary and secondary sources and multiple perspectives of historical events being examined. This paper concludes with an observation that the Treaty of Berlin did not bring lasting peace to the Balkans, nor it was a failure of European diplomatic statecraft. Rather, it was a consequence of multipolar political order in which the personalities of leaders, their worldview (*Weltanschauung*) and the timing of events mattered more than it is recognised in the classical readings of that significant anniversary.

Key words: Anniversaries, commemorations, historical research, the Congress of Berlin (1878)

---

¹ nina.markovic@anu.edu.au

Introduction

The year 2018 marks the 140th anniversary since the Congress of Berlin (hereafter referred to as the Congress) took place from 13 June to 13 July 1878. This gathering of Europe's most influential statesmen is regarded as one of the most important international conferences which resulted in the borders on the Balkan Peninsula being reorganised by external powers. The participants at the Congress included Germany, Austria-Hungary, the Russian Empire, the Ottoman Empire, Great Britain, France and Italy, while Greeks, Montenegrins, Serbs and Romanians were present in an observing capacity. Observers were present at some discussions and only when invited inside the chambers. Their impact on conference diplomacy would be, at best, minimal. Despite the fact that the question of Bulgaria was a major topic for the Congress, Bulgarians were not invited as official observers during the month-long conference. Their deliberate exclusion was more than insulting; it caused a deep sense of resentment among Bulgarians who would later undermine the Treaty of Berlin's legacy through uprisings and revanchist wars.

Furthermore, the Balkan region was never treated as a subject of research in traditional colonial studies, which focus primarily on extra-European territorial acquisitions and competition among great powers outside Europe. The Balkans, therefore, does not fit neatly within established frameworks of studying colonialism and post-colonialism. This anomaly posits a challenge of its own when investigating the history of the Balkan peoples in the 19th century and certainly warrants further research that cannot be covered by the scope of this paper. The paper will also not cover the position of official observers at the Congress of Berlin as their impact on the Congress would have been very limited. The paper will specifically examine the role of Germany, Russia and Great Britain at the Congress, whereas the role of Austria-Hungary (which was working closely with Bismarck), the Ottoman Empire, France and Italy will be only marginally discussed in their capacity as either influencers or spoilers at the Congress. The Bulgarian people remember the Congress in their annual commemoration of another anniversary, the Treaty of San Stefano (celebrated as a major anniversary in Bulgaria since 1978). Bulgarian publications probably remain the most active writings on the Congress of Berlin that is being discussed without any deeper reflection on an annual basis in present-day Bulgaria.

Collective memories and the Congress of Berlin

Historian Bruce Waller, an expert on German-Russian relations in the 19th century, remarked that

The period of 1878–79 can be considered one of the pivotal points in 19th century European history, ending the *laissez-faire* liberalism and marking the beginning of the new conservative trend in European politics.²

Discursive interpretations of that period in European diplomatic history, however, differ across various periods and spaces. The Congress of Berlin is still seen in highly politicised terms, with socially and politically constructed meanings attached to its multi-faceted interpretations. In Bulgaria, for example, the Congress of Berlin is generally viewed in a negative light, as it reversed many provisions of the San Stefano Treaty (that was signed four months before the Treaty of Berlin) which gave Bulgarians a short streak of independence.

Under Russia's patronage and as an ultimatum to the losing side in the Russo-Turkish war of 1877–78 (the Ottoman side), the treaty made at a small town of San Stefano near Constantinople in March 1878 envisaged a large Bulgarian state. It is unclear whether the Russians anticipated the extent to which the Treaty of San Stefano could create shockwaves among Europe's other great powers. That treaty was deemed as largely unacceptable by the Ottoman Empire and Great Britain. The British Prime Minister Benjamin Disraeli was repeatedly calling for its modification, which the Treaty of Berlin ultimately provided. However, as no Bulgarian delegate was invited to the Congress in any capacity, thereby preventing any Bulgarian influence on conference diplomacy, Bismarck's policy-making increased popular resentment among Bulgarians towards European powers generally, and became a rallying point for Bulgarian revanchist nationalists who organised subsequent rebellions not long after the Congress of Berlin was hailed as a diplomatic success by major participants, excluding Russia, the Ottomans and to a much lesser extent, Italy.³

Bulgarians today celebrate the San Stefano Treaty of March 1878 as a major national holiday (March 3), attaching deep emotional significance to it by marking it every year with national celebrations. They include flag raising ceremonies, publically-funded gatherings where numerous speeches are made about the re-birth of the Bulgarian nation, and a lavish military parade.⁴ For Bulgarians, the San Stefano Treaty ended just under five centuries of the Ottoman subjugation. It became then regarded as a foundation stone that had permitted a revival of the Bulgarian nation and established a new beginning for Bulgarian political consciousness. The Treaty of Berlin carved recently created Bulgarian territory into three provinces, with the southern one (of Eastern Rumelia) being allocated back to the Ottomans under special provisions at the dismay of the Bulgarian people. However, Bulgaria's actual independence was confirmed on the European

---

² Waller, Bruce. *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy after the Congress of Berlin 1878–1880*, London: The Athlone Press, 1974, p. 1.

³ Italian position at the Congress of Berlin will not be discussed in this paper in much detail.

⁴ 'Bulgaria Marks 139th Anniversary of Liberation from Ottoman Rule', *Novinite.com*, Last modified 3 March 2017, [http://www.novinite.com/articles/179101/Bulgaria+M](http://www.novinite.com/articles/179101/Bulgaria+Marks+139th+Anniversary+of+Liberation+from+Ottoman+Rule)

stage by the Treaty of Berlin in July 1878, despite the notable reduction in size that had certainly provided an impetus several decades later for further instability regarding the 'Bulgarian question'.

Anniversary such as one that marks Bulgaria's national holiday on March 3 (officially celebrated since 1978) is unsurprisingly underpinned with politicised cultural memory, including in public spaces. A large monument located inside a Bulgarian national park on top of the Shipka peak on the Balkan Mountains had served, since 1934, as a powerful reminder for the Bulgarians of the War of Liberation, as the Russo-Turkish War of 1877–78 became popularly known (in which vassal principalities of Serbia, Montenegro and Romania also participated in support of Russia against the Ottomans).⁵ For the Bulgarian political consciousness in the early 20th century though, perceived territorial losses at the Congress of Berlin encouraged Bulgarian expansionist militarism that had led to the Balkan Wars of 1912–13 which preceded the First World War.

Relations between Bulgaria and Serbia would remain strained for many decades because of that war, which in part came about because of the Bulgarian dissatisfaction with the outcomes of the Berlin Treaty of 1878. A narrative about the Congress being anti-Bulgarian in nature that is prevalent among Bulgarian historians needs to be positioned within a broader context of imperial politics of that time, and German Chancellor Otto von Bismarck's *realpolitik* that will be discussed later in this paper. For Germans, commemorating the Congress of Berlin is part of a historical myth that it was a remarkable diplomatic success for Germany and Austria-Hungary that offered a prospect for lasting peace among great powers. While inter-imperial conflicts were temporarily halted because of collective efforts at the Congress to more permanently settle Russo-Turkish affairs, intra-imperial conflicts in the Balkans intensified. The Balkan powder keg, an expression that is frequently used to describe events in the Balkans prior to the Great War of 1914 can arguably trace its first 'gun powder' to the Treaty of Berlin.

For the Russians, the Congress of Berlin is remembered as a geo-political defeat of Russian foreign policy because of the changes to the San Stefano treaty, especially concerning Bulgaria, which a mastermind Russian diplomat at the Congress, Count Peter Shuvalov, would label as a fallacy. In his memoirs where he recounts conference proceedings and behind-the-scenes diplomatic overtures, he claims that Russia won on almost all points with which its delegates had come to the Congress, but that it had to make concessions too somewhere. The Russian monarch did not want to see the Congress failing and wanted to avert Russia being dragged immediately into another conflict with other great powers.⁶ Unfortunately, though, precisely because of the Bulgarian situation and the provision of

⁵ Official tourism portal of Bulgaria, 'National park-museum Shipka', http://bulgariatravel.org/en/object/36/vryh_Shipka

⁶ Weeks, Richard G. Jr., „Peter Shuvalov and the Congress of Berlin: A Reinterpretation“, *The Journal of Modern History*, Vol. 51, no. S1 (Mar., 1979): D1055–D1070.

the Congress of Berlin for Austria-Hungary to take over administering Bosnia (but not Herzegovina), further Balkan crises had become almost inevitable. Russia's Tsar Alexander II initially secured Austria-Hungary's neutrality in the war against the Ottoman Empire by secretly promising Bosnia as a dependency to the Viennese court. The Treaty of Berlin formalised this doomed agreement.

The Ottomans saw the Congress of Berlin, like most Russians apart from those intimately involved with the discussions at the Congress, in defeatist terms. However, a carefully selected Ottoman delegation at the Congress, which included an Orthodox Christian Greek as the leader of the delegation and a native German with perfect knowledge of German and French languages, did everything in its power to reduce the Ottoman losses from the San Stefano Treaty as much as possible, with the British and German assistance.⁷ A 'charm offensive' launched by the Ottoman delegation did little to change Bismarck's position who treated the Ottoman delegation with disdain. The following section will now turn to investigating Germany's position at the Congress of Berlin, and how the peace myth came about in Germany's collective memory of that event. Rather than providing lasting peace, the Congress of Berlin carved up Russian-liberated territories; a recipe which provided a blueprint for future instability beyond what most great powers of Europe regarded as peripheral Balkan region.

Chancellor Bismarck's *realpolitik* and the Congress of Berlin

Much has been written about the first Chancellor of unified Germany, Otto von Bismarck, and his tireless efforts at the Berlin Congress.⁸ Famous German painter of political and military events in Prussia, and later on, Germany, Anton Alexander von Werner, produced a memorable masterpiece of the Congress in which he depicts Bismarck's central role as a host that also underscores the importance of this major international gathering of imperial powers for new German diplomacy.⁹ In the painting, Austria-Hungarian Count Gyula Andrassy stands to Bismarck's right hand and overlooks Bismarck's handshake with the Russian delegate. Andrassy was formerly the Prime Minister of Hungary, and by the time of the Congress became Foreign Minister of Austria-Hungary. Alongside Andrassy, the Austrian-Hungarian delegation included Minister Heinrich von Haymerle, and they both worked towards aligning the interests of Austria-Hungary and Germany despite Bismarck's official position as the conference host and peace-minded mediator. Their ability to forge a defensive military alliance with Germany after the Congress points to the non-peaceful nature of Bis-

---

⁷ Wasti, Syed Tanvir. 'Three Ottoman pashas at the Congress of Berlin, 1878', *Journal of Middle Eastern Studies*, Volume 52, 2016, pp. 938–952.

⁸ Waller, Bruce. *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy after the Congress of Berlin 1878–1880*, op. cit.

⁹ Von Werner, Anton Alexander, 'Der Kongress zu Berlin', 1881, <http://www.universal-prints.de/english/fine-art/artist/image/anton-alexander-von-werner/6637/1/160514/the-congress-of-berlin/index.htm>

marck's worldview, as it was well-known at the time that such alliance would be perceived as a threat by Russia.

Von Werner's painting that remains a key witness to the Congress of Berlin gives an impression of Germany acting as a buffer zone between Vienna-Budapest and St. Petersburg. Bismarck appears to be a shield from the Russian influence, safeguarding the interests of its less powerful friend, Austria-Hungary (which after the Congress became indispensable player in the Balkans). Such a perception will remain even after the Congress was concluded with the Treaty of Berlin. Bismarck's *Zweikeiserbund* alliance with Austria-Hungary (made in 1879) signalled a shift in Germany's policy in Europe from a seemingly neutral powerbroker to a more assertive great power. A tariff war that broke out the same year between Germany and Russia and which lasted until 1894 also points to a deterioration in German-Russian relations that had been certainly influenced by the outcomes of the Congress.

The convening of the Congress was principally an Austrian-Hungarian initiative. Count Andrassy rushed to Bismarck in early 1878 to request an international meeting of great powers following a tense stand-off between the Russian navy and British naval squadrons in the Sea of Marmara when it seemed that a new conflict involving Britain could ignite.¹⁰ The Congress was, therefore, a huge responsibility and political burden for Bismarck. It was no ordinary gathering of European elites, but also the conference at which international arbitration as part of international public law commenced, following its introduction with the Treaty of Washington which settled diplomatic affairs between Washington and London seven years earlier (in 1871). That historical treaty between the United States of America (USA) and Great Britain made an armed conflict among them, as well as between USA and Canada, highly unlikely. That same year and before Germany's unification, Prussia fought wars with its neighbours, while some German states opposed Bismarck's policy of unification. Germany's historical experience with French republican militarism and Franco-Prussian war of 1870–71 made the need for Bismarck at the Congress of Berlin to prolong the era of fragile peace more pressing.

The 1870s era in European politics was characterised by a multipolar order and general sense of instability. In this view of great power relations, there was no single hegemon at that time but multiple centres of power which were competing for influence and status, as well as for colonies as sources of raw material and manpower for battles. The Russian and Ottoman empires were internally being challenged, whilst the British Empire was at the height of its territorial extension (becoming an empire on which the sun never sets). The French were engaged in colonial wars in the Far East and in Africa at the time of the Congress, while Italian unification was

¹⁰ Brooks, Julian. 'Understanding intervention: imperial thought and establishing order in Ottoman Macedonia', in *The Balkans and Caucasus: Parallel Processes on the Opposite Sides of the Black Sea*, ed. Biliarsky, Ivan et al, (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012), 57–71; p. 58.

only completed in 1871 and debates in Italy were fierce about what does it mean to be a great power. Colonial possessions were a matter of international prestige among great powers. Even after the declining Ottoman Empire was officially recognised as a great power in European politics (after 1815), it was other European imperial powers, namely the British Empire, that were guaranteeing its position on Europe's bargaining table in order to keep Russia's expansionist tendencies in the Near East in check.¹¹

For Germany that was unified in only 1871, it was of outmost importance to demonstrate Bismarck's peacemaking skills at the European political stage as the new state needed time to modernise and engage in nation-building. Bismarck was focused on domestic reforms whilst needing to balance between the interests of other great powers and Germany in his quest to economically strengthen and further industrialise his country. Whether Bismarck intended to achieve a hegemonic status for Germany in Europe or not, will not be covered by the scope of this paper. However, he tried at all costs to prevent further conflict between great powers that were present at the Congress, but his efforts at this conference further alienated Russia in its aftermath.

The perceived success of the Congress of Berlin, which culminated in the Treaty of Berlin that allowed for over three decades of 'peace' between Europe's great powers, then became a *sine qua non* for Bismarck when he agreed to convene the Congress in 1878 in the aftermath of the Russo-Turkish War at the Austrian behest. A principal aim of the Congress was to revise the Treaty of San Stefano to make it as agreeable as possible to all congressional participants and to reduce Bulgaria's size. However, the lowest common denominator proved to be fatal as the Treaty's outcomes put in motion events that have led to the most devastating war the world has seen to date, the First World War. The myth about the peaceful nature of the Congress needs to be further probed. The question of whether the aim of the Congress was to avert war among great powers altogether, or to buy time before another conflict was on the horizon as a necessary consequence of great power rivalry and rising nationalism in Europe will be thereafter on the minds of scholars conducting historical research about the Congress of Berlin.

Otto von Bismarck, the powerful Chancellor of unified Germany, had before the Congress said in front of the German Parliament in 1876 that the Balkan crisis which broke out in 1875 was not worth Germany's involvement or even risking 'the healthy bones of one of our Pomeranian Grenadiers'.¹² The word Grenadier, however, also had a military dimension, meaning infantrymen. Despite his country's ties to Austria, he was wary of

---

¹¹ Asmuss, Burkhard. 'Der Berliner Kongress 1878', German Historical Museum, 8 June 2011, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/kaiserreich/aussenpolitik/berliner-kongress-1878.html>

¹² Der Balkankrieg war 'in dem Ganzen für Deutschland kein Interesse sehe, welches auch nur die gesunden Knochen eines einzigen pommerschen Musketiers wert wäre'. Augstein, Rudolf. 'Der „große Wauwau“ in Berlin', *Der Spiegel*, 14 August 1995, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9206476.html>

the dangers of alliance entanglements and did not want to commit Germany to any conflict in the Balkans as this was, in his opinion, a great danger to the European system of continental alliances that could set off an unprecedented conflict. Bismarck is also credited with almost prophetically stating that Europe of that time was

‘...a powder keg and its leaders are like men smoking in the arsenal. ... A single spark will set off an explosion that will consume us all. I cannot tell you when that explosion will occur, but I can tell you where. Some damned foolish thing in the Balkans will set it off.’¹³

His purpose at the Congress was to balance between the interests of Austria and Russia in particular in the Balkans, but on a global scale, between Britain and Russia too. He accepted this task as almost his own duty despite the failed League of the Three Emperors between these two centres of power and Germany that lasted for only two years, ending in 1875 when the Balkan crisis (also known as the Great Eastern Crisis) erupted. Some contemporary Turkish scholars argue that the weakened Ottoman Empire also saw in Germany a new potential ally, despite the fact that Bismarck encouraged France and Great Britain to take over Ottoman possessions in Tunisia and Egypt respectively. The Ottoman Sultan apparently wished to modernise the military using Germany as a potential model for it.¹⁴ However, Germany’s interests lay in ensuring that no other great power aligns itself with France which harboured strong revisionist tendencies because Bismarck annexed Alsace and Lorraine territories during the Franco-Prussian war that symbolically marked the birth pains of Germany’s unification. The Balkan crisis provides a backdrop to the Russo-Turkish war which warranted an international conference among great powers.

The Great Eastern Crisis and British foreign policy

Another in a series of Balkan crises began in 1875 when a rebellion started in Herzegovina against the Ottoman rule. It soon spread to neighbouring Ottoman vassal principalities (semi-autonomous) of Montenegro, Serbia as well as to Romania, and Bulgarians also took it up with enthusiasm. The Ottoman suppression of the rebellion resulted in a series of mass murders of the local population, the most famous of which was the Batak massacre in Bulgaria in which civilians were brutally tortured and murdered in the most indescribable ways, such as the account of unborn babies being taken out of pregnant women’s wombs by sword. This atrocity in which thousands of Bulgarians perished was openly condemned by the leader of the British Opposition, W. E. Gladstone (who famously labelled the event ‘Bulgarian horrors’) as well as famous intellectual Victor

¹³ Boddisey, Baron. ‘Bismarck’s system of continental alliances’, Interview with historian Srdja Trifkovic, *Gates of Vienna research portal*, 16 March 2015, <http://gatesofvienna.net/2015/03/bismarcks-system-of-continental-alliances/>

¹⁴ Gencer, Mustafa. ‘The Congress of Berlin (1878) in context of the Ottoman-German relations’, *The Pursuit of history*, Issue 12, 2014, pp. 293–313; p.297.

Hugo who publicised it in the West alongside the *Times* newspaper.¹⁵ British Prime Minister Benjamin Disraeli initially dismissed those reports, as he was highly supportive of the continued Ottoman presence in the Balkans. Disraeli's aversion of Russia probably went as far back as the Crimean War of 1854, in which Britain was on the Ottoman side of the battle against Russia.

William Gladstone used the incident of the Batak massacre to denounce in the strongest terms the British foreign policy under Tory politician Disraeli, a Jewish by birth middle class British statesman who built a close relationship to the British Monarch, Queen Victoria. Britain, like Germany, did not get specifically concerned about the Eastern Question until the Russo-Turkish war. The British interests were global, and their involvement with the periphery in the Balkans was distracting but nevertheless necessary for Disraeli's domestic popularity. This shift in British position came out of anxiety about Russia's extended influence deep into the Ottoman territory due to the territorial gains in the Russo-Turkish confrontation (because of the Great Eastern crisis) and in particular, in the maritime domain.

The Russo-Turkish war of 1877–78 had two major theatres: the Danube Front in the Balkans, and the Caucasus front in Eastern Turkey. The Ottoman Empire suffered huge losses at the displeasure of Great Britain and other great powers. The Ottomans referred to this war as a 'Minor Doomsday', *Kucuk Kiyamet*. Russian losses were also plentiful, with hundreds of thousands of people killed in battle and dying from illness. The Crimean War, which took place two decades earlier (1854) and included Britain, France and the Kingdom of Sardinia on the side of the Ottomans against the Russians, did nothing to resolve deeply-seeded differences and suspicion between Russia and other European powers. In fact, such divisions were only heightened at the Congress of Berlin and exacerbated by an anti-Russian position during the Great Eastern Crisis by other great powers, especially Britain.

In July 1877, Disraeli's Government pledged to send a navy to confront the Russian army if it were to approach Constantinople.¹⁶ The British were particularly keen to safeguard Egypt where they had clear colonial interests. Their earlier acquisition of shareholding in the Suez Canal Company also meant that the security of communication lines by land and sea was paramount for Britain, especially because of Britain's colonial extension into the Far East, and they were ready to defend them. At the Congress of Berlin, Bismarck provided support for Britain to take over Cyprus (which was part of the negotiations for the Treaty of Berlin) and also en-

---

¹⁵ Gladstone, William Ewart, *The Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London: John Murray, 1876.

¹⁶ House of Commons Hansard, 'The Eastern Question, the Congress, Observations', *HC Deb 14 March 1878 vol 238 cc1336-70*, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1878/mar/14/the-eastern-question-the-congress-1#S3V0238P0_18780314_HOC_66

couraged British colonial aspirations for Egypt, just as he did in Tunisia for France. Disraeli referred to the outcome of the Congress as ‘peace with honour’ that had been restored and labelled the Congress ‘a most complete triumph’.¹⁷

However, the British agreed to the Treaty of Berlin only because of Bismarck’s ability to navigate among the interests of traditional colonial powers (Britain and France in particular) by granting them diplomatic support for new colonial possessions which they already had their sights on. At this point in time it is unclear whether Bismarck himself had colonial ambitions for Germany, but a general perception is that this was highly unlikely. Secret treaties was the means by which negotiations were conducted at the Congress. This method was criticised in the British lower house of Parliament, the House of Commons. As one member observed about Britain at the Congress:

England professed to act impartially; but she went into this Congress with a secret Treaty with one of the litigants in one pocket, and with a secret Treaty with the other litigant in the other pocket.¹⁸

In particular, there was fear among some British politicians that the agreement which Britain made with the Ottoman Empire at the Congress, by which Britain was given the administration of Cyprus in exchange of British guarantee to the Sultan from further Russian attacks, put Britain at risk and in a precarious position. Far from guaranteeing peace, therefore, the British diplomatic efforts at the Congress were primarily driven by conservative self-interest, but their attitude also put them at greater risk of war which the Congress was convened to mitigate and try to avert.

Bismarck as ‘honest broker’ and the Ottoman position

Chancellor Bismarck’s *realpolitik* was powerfully displayed at the Congress of Berlin. The term ‘realpolitik’ was coined by a German liberal politician Ludwig von Rochau, and it became associated with Bismarck’s statecraft and diplomatic manoeuvring even at the cost of war to unify Germany.¹⁹ The term seeks to explain a state’s (in this case, Germany’s) pursuit of diplomatic policies that were void of all moralistic overtures, and based on pure pragmatism with an aim to preserve the state power. This is precisely why the ‘mega-truth’ and image of Chancellor Bismarck as the peace maker at the Congress of Berlin needs further appraisal. Bismarck preferred to be seen as a mediator or honest broker during a peace conference (the so-called ‘ehrlicher Makler einen Friedenskongress’). This term derives from

¹⁷ House of Commons Hansard, ‘Eastern affairs – resolution’, *HC Deb 01 August 1878 vol 242 cc871–977*, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1878/aug/01/eastern-affairs-resolution#S3V0242P0_18780801_HOC_69

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Von Rochau, Ludwig, *Grundsätze der Realpolitik angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands* (Germany: Nabu Press, 2012; originally published in 1853).

his speech to the German Parliament on 19 February 1878 in which he described Germany's role at the forthcoming Congress of Berlin.²⁰

The Ottoman Empire's position at the Congress of Berlin is remembered and commemorated in Turkey as a diplomatic loss on European stage. Turkish Government still regards the Treaty of Berlin in a negative light despite the fact that it reversed many of the provisions from the Treaty of San Stefano and the Ottomans regained control over some areas (such as Eastern Rumelia) in which they rarely observed the new provisions from the Treaty of Berlin. The Ottoman Empire in the 19th century was known as the 'sick man of Europe', even though it was the European great powers that had brought the Ottomans to Europe's premier diplomatic table. Despite their vast territorial acquisitions in Southeast Europe and occupied lands in the Balkans in particular, the Ottoman Empire was faced with numerous internal challenges, ranging from social and political to economic troubles. It may be argued that it was an overextension of the Empire without adequate reforms that had caused 'malaise' within the Empire. Nevertheless, a rising tide of nationalism was also sweeping the Balkan peoples at the turn of the century, resulting in Greek wars of independence against the Ottomans, a conflict which was in its final years supported by France, Russia and Great Britain.

Following the signing of the Treaty of Constantinople in early 1832 that upheld Greek independence (resulting in the event now being observed as a National Day in Greece) an era of reforms during the so-called Tanzimat period began in the Ottoman Empire and lasted until 1876, two years before the Congress of Berlin took place.²¹ Reforms were chiefly advocated by the so-called Young Ottomans, which was an elite group of Ottoman citizens that sought to modernise the Empire in the spirit of Europe's Enlightenment. Their efforts stood in contrast to Sultan Abdulhamid's conservative and Islamisation agenda.

The new Constitution of the Ottoman Empire that was adopted and crafted by the Young Turks in 1876 lasted for two years, and they were exiled in 1878, the same year in which the Congress of Berlin took place. Many internal reforms were also halted or reversed because of military troubles, such as another Balkan insurgency chapter that lasted from 1875–77 and the Russo-Turkish war of 1877–78. The Great Eastern crisis was a fourth war fought between Russia and Turkey and Europe's last major war before the First World War. The Treaty of San Stefano that formally ended the war warranted that an international congress takes place to more permanently settle the affairs between the two great powers without directly dragging others into that conflict militarily. This context of internal troubles that

---

²⁰ German academic dictionary, 'Ehrlicher Makler', http://universal_lexikon.deacademic.com/231846/ehrlicher_Makler

²¹ The first head of independent Greece was John Capodistria (Ioannis Kapodistrias), who was born in Venetian-administered Corfu. He previously served as Foreign Minister of imperial Russia in Tsar's Diplomatic Service, and is recognised as one of the most influential European diplomats of his time. His appointment demonstrates the ties between Russia and newly-formed Greek state.

had weakened the Ottoman Empire made it especially vulnerable at the time of the Congress. The Ottomans chose to rely on the strategy of building new alliances with others, such as Germany and Great Britain, to safeguard their interests as much as possible, and by trying to influence decision-making at the Congress which was from the outset limited in scope.

The Russian dissatisfaction with the Congress

In Russia, the Congress is being commemorated and remembered as a diplomatic failure. The Treaty of Berlin increased anti-tsarist movement in Russia as well as nationalism, and only three years after the Congress, Tsar Alexander II was assassinated. The Tsar's failure of leadership internally cannot be attributed to the Treaty of Berlin. Tsar's behaviour at the court was also deeply unpopular amongst Russians, where Tsar's mistress (and future wife) was living with their three children in an apartment right above bedridden Tsarina. The Congress was seen as humiliating for Russia on European diplomatic stage as it could not commensurate massive losses in manpower and resources that the Russian Empire lost in the bitter Russo-Turkish conflict that ended in San Stefano Treaty.

Peter Shuvalov, Russia's second in charge delegate at the Congress, who in reality did the majority of negotiating work, wrote in his memoirs that Russia got almost everything that it came to the Congress with. However, Russia lost on the issue of partition of Bulgaria, just as the British lost on the issue of maintaining territorial integrity of the Ottoman Empire. The perception of Russia's defeat at the Congress cost Shuvalov further advances in diplomatic career, as Russia's first delegate to the Congress, a military man Prince Gorchakov, did everything in his power to discredit Shuvalov's work at the Congress in front of the Tsar. Gorchakov was so detested by Bismarck that Shuvalov had a dual challenge of dealing with the probably most disliked participant at the Congress whilst ensuring to uphold the key Tsarist order that the Congress cannot be broken off by any means.

Russia's secret diplomacy was also at display at the Congress. A dialogue between the Russian and Austrian-Hungarian delegates demonstrates this point in relation to the Balkans:

Since the opening of the Congress. Gorchakov had been a thorn in Shuvalov's side. In one instance, Andrassy went to Shuvalov to argue that the Sanjak of Novi Pazar should go to Austria. Shuvalov said this was impossible, and referred to his instructions which absolutely forbade him to agree to Andrassy's request. The Hungarian finally gave up, but on the next day saw Prince Gorchakov, who said "You will receive it [Novi Pazar] my esteemed colleague, I prefer to see it in your hands than in the hands of the Turks." Andrassy now complained to Bismarck that Shuvalov had been in-

sincere with him, and Shuvalov had to straighten out the mess Gorchakov had caused.²²

Whilst the Russian Tsar was keen on the idea of building a pan-Slavic Commonwealth over which Russia would yield a considerable influence, the Russian delegation's efforts were hindered, according to Shuvalov, by the slowness of Tsar's responses to the delegation's request for clear instructions on most contentious issues. The rivalry that emerged between younger Shuvalov and almost senile Foreign Minister Gorchakov that was openly visible to other participants further eroded the unity of Russia's negotiating position. The Tsar's reversal of the decision to appoint Shuvalov the head of Russia's congressional delegation, as it had been previously agreed before the Congress when Shuvalov was involved in direct negotiations with Britain and Germany, made the delegation's task more arduous.

Shuvalov relied primarily on Tsar's advisers and Russia's third delegate at the Congress to make informed decisions at the Congress. Those familiar with the conference diplomacy would appreciate the difficulty of negotiating one's country's position while limiting the negative influence of a more senior member of one's own delegation. The Treaty of Berlin, which Russia was a key party to, was hence the product of both secretive diplomacy and difficult negotiations among Europe's great powers which managed to 'freeze' belligerent tendencies between key participants for a limited time. Far from averting another Eastern crisis, the Congress accentuated divisions between great powers, caused a further territorial redistribution of the Ottoman territory with Cyprus being put under British administration, and caused a rift between conservatives in Russia and Germany in particular which became rivals. Even the Austrian Diet recognised the dangers that lay hidden in the Treaty of Berlin, having criticised their own Foreign Minister Andrassy for being too expansionist in territorial gains. Rather than being a peace project, the outcome of the Congress that was to prevent another international conflict miserably failed in that venture.

Conclusion

This paper argued that anniversaries and commemorations of major historical events are strongly influenced by 'mega-truths' that have emerged in the aftermath of those events. The Congress of Berlin, which ended in the Treaty of Berlin, is no exception. To illustrate the challenges of conducting historical research this paper used an illustrative case study of conference diplomacy between Europe's great powers and how the Congress of Berlin is being remembered differently by the successors to some of those participants (or deliberately excluded non-participants, such as Bulgaria) in contemporary era. The author resorted to a dual track approach, first by re-examining some of the historical documents and de-

---

²² Weeks, Richard G. Jr.; "Peter Shuvalov and the Congress of Berlin: A Reinterpretation", *The Journal of Modern History*, Vol. 51, No. 1, On Demand Supplement (Mar.,1979), D1064.

bates then resorting to the participant-observer approach of some major personalities at the Congress. The worldview of all congressional participants was reflected in the tendency to conduct secretive diplomacy in the spirit of conservatism and *realpolitik* that Bismarck further encouraged and cultivated at the Congress.

As the legacy of the Congress of Berlin in historical research remains highly politicised and to some extent controversial, it is plausible to conclude that it was not a peace project as it is often misrepresented in the West, nor a diplomatic failure as it is seen by Russians, Turks and many Balkan peoples. Rather, the Treaty of Berlin came about as a minimum common denominator for conflicting interests among great powers of the late 19th century. It did little to prevent decentralising and nationalist forces to take their hold within the Russian, Austrian-Hungarian and Ottoman Empires that continued to face internal challenges. For the Balkans, the Congress of Berlin was a pivotal moment in history which caused some re-adjustment of borders and could not resolve differences among sub-national, national and supra-national aspirations which later gave impetus for further instability and conflict. Collective memory of that international conference, however, and different perceptions about what it meant for both participants, observers and deliberately excluded peoples from the Balkans continues to generate interest among scholars and warrants further research.

REFERENCE LIST

- Asmuss, Burkhard. 'Der Berliner Kongress 1878', German Historical Museum, 8 June 2011, Accessed 1 September 2017, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/kaiserreich/aussenpolitik/berliner-kongress-1878.html>
- Augstein, Rudolf. 'Der „große Wauwau“ in Berlin', *Der Spiegel*, 14 August 1995, Accessed 1 September 2017, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9206476.html>
- Boddisey, Baron. 'Bismarck's system of continental alliances', Interview with historian Srdja Trifkovic, *Gates of Vienna research portal*, 16 March 2015, Accessed 1 September 2017, <http://gatesofvienna.net/2015/03/bismarcks-system-of-continental-alliances/>
- Brooks, Julian. 'Understanding intervention: imperial thought and establishing order in Ottoman Macedonia', in *The Balkans and Caucasus: Parallel Processes on the Opposite Sides of the Black Sea*, eds. Biliarsky, Ivan, Cristea, Ovidiu, Oroveanu, Anca, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 57–71.
- 'Bulgaria Marks 139th Anniversary of Liberation from Ottoman Rule', *Novinite.com*, 3 March 2017, Accessed 1 September 2017, <http://www.novinite.com/articles/179101/Bulgaria+Marks+139th+Anniversary+of+Liberation+from+Ottoman+Rule>
- Gencer, Mustafa. 'The Congress of Berlin (1878) in context of the Ottoman-German relations', *The Pursuit of history*, Issue 12, 2014, pp. 293–313.
- German academic dictionary, 'Ehrlicher Makler', Accessed 1 September 2017,

- http://universal_lexikon.deacademic.com/231846/ehrlicher_Makler
- Gladstone, William Ewart, *The Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London: John Murray, 1876.
- House of Commons Hansard, 'The Eastern Question, the Congress, Observations', HC Deb 14 March 1878 vol 238 cc1336-70, Accessed 1 September 2017, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1878/mar/14/the-eastern-question-the-congress-1#S3V0238P0_18780314_HOC_66
- House of Commons Hansard, 'Eastern affairs – resolution', HC Deb 01 August 1878 vol 242 cc871-977, Accessed 1 September 2017, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1878/aug/01/eastern-affairs-resolution#S3V0242P0_18780801_HOC_69
- Official tourism website of Bulgaria, 'National park-museum Shipka', Accessed 1 September 2017, http://bulgariatravel.org/en/object/36/vryh_Shipka
- Von Rochau, Ludwig. *Grundsätze der Realpolitik angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands*, Germany: Nabu Press, 2012 (originally published in 1853)
- Von Werner, Anton Alexander, 'Congress of Berlin', Accessed 1 September 2017, <http://www.universal-prints.de/english/fine-art/artist/image/anton-alexander-von-werner/6637/1/160514/the-congress-of-berlin/index.htm>
- Waller, Bruce. *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy after the Congress of Berlin 1878–1880*, London: The Athlone Press, 1974.
- Weeks, Richard G. Jr., „Peter Shuvalov and the Congress of Berlin: A Reinterpretation“, *The Journal of Modern History*, Vol. 51, no. S1 (Mar., 1979): D1055-D1070.

АНА МАРКОВИЋ КХАЗЕ

ИЗАЗОВ “МЕГА-ИСТИНЕ” И КОЛЕКТИВНОГ ПАМЋЕЊА У ИСТОРИЈСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА: БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС (1878) КАО СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Рад се бави методолошким изазовом у историјским истраживањима, неадекватно истраживаном који се односи на годишњице и комеморације у колективном памћењу историјских догађаја. Често, значајни моменти у историји које тумачи "победничка" или доминантнија страна, генеришу популарне нарације које се усвајају као шира "мега-истина" о одређеном догађају. Деконструкција тих наратива постаје кључни задатак истраживача. Методолошки изазов спровођења историјских истраживања у откривању и истраживању тих "мега-истина" је двострук. Прво, обухвата спровођење истраживања изван класичних извора историјског тумачења и позиционирање примарних докумената у ширем контексту. Друго, то би могло укључити приступ учесника-посматрача као у антрополошким наукама, при чему научник прихвата вишеструке перспективе догађаја од учесника-посматрача, а затим их упоређује са својим погледима, сукобљава њихова виђења, у контексту "мега-истине" која се истражује.

Конкретно, у раду је коришћена таква методологија за испитивање Берлинског конгреса (у време обележавања 140. годишњице). Она настоји да покаже да изазов у решавању "мега-истине" у европским историјским истраживањима, укључујући и регион Балкана, има далекосежне импликације за научнике који проучавају друштвено-политичке трендове који су утицали на обликовање главних историјских догађаја. Главни изазов "мега-истине" је што се историјски моменти често дефинишу без ангажовања рефлексивног или темељног истраживања примарних и секундарних извора и вишеструких перспектива историјских догађаја који се испитују. Рад показује да Берлински споразум није донео трајни мир на Балкану, нити је био неуспех европске дипломатије. Уместо тога, то је била последица мултиполарног политичког поретка у којем су личности лидера, њихов светски поглед (*Veltanschauung*) и време догађаја важније него што је препознато у класичним освртима на ту важну годишњицу.

Кључне речи: годишњице, комеморације, историјско истраживање, Берлински конгрес (1878)

ЕЛЕНА И. КУБРАКОВА¹

НАТАЛИЯ Е. ГУРИНА

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В ДОКУМЕНТАХ, МЕМУАРАХ, ЛИТЕРАТУРНЫХ ОБРАЗАХ

Аннотация

Цель: изучить тексты исторических источников и мемуаров относительно полноты и адекватности передачи ключевых событий Второй мировой войны и сопоставить с освещением данных событий в русской литературе.

Методы: системный анализ, обобщение, группировка данных, исторический метод, метод теоретического познания.

Результаты: опираясь на имеющуюся научную литературу, документальные источники, мемуары видных советских военачальников и рядовых солдат, а так же художественные произведения писателей раскрыта сущность роли личности в событиях мировых войн, предпринята попытка сопоставить влияние личности на ход исторических событий – от министров до рядовых участников событий.

Научная новизна: впервые при помощи системного анализа рассматриваются документы и мемуары Второй мировой войны и недостаточно изученные отечественным литературоведением произведения русских писателей.

Практическая значимость: основные выводы и методы статьи могут использоваться для обучения студентов принципам исторического сравнительного анализа с использованием художественного текста.

Ключевые слова: Вторая мировая война; воспоминания и мемуары; сюжетно-композиционная сфера; роль личности; исторический документ, историческая правда.

---

¹ kubr.elena2016@yandex.ru

Введение

На переломе веков особо актуально звучит тематика исследовательских работ по истории Великой Отечественной войны. Попытки провести ревизию и пересмотр событий 40-х гг. XX века чаще всего носят деструктивный характер. Под маской «исторического исследования» и раскрытия «исторической правды» скрывается откровенная античеловеческая пропаганда и призывы уничтожать «неудобные» народы и нации, или, как в государствах Балтии, лишать определенную категорию населения гражданских прав по национальному признаку. Особую тревогу вызывает абсолютное оправдание подобного рода действий со стороны Организации Объединенных Наций или мировых правозащитных организаций. В 90-е гг. XX века после определенных политических и военных событий в государствах Восточной Европы и государствах, образовавшихся на руинах СССР, начался процесс «коррекции» основополагающих базовых принципов документов, регламентирующих права человека, права наций и национальных меньшинств, религиозных свобод и т.п. Из пепла истории началось возрождение пронационалистических и откровенно нацистских идеологий, основанных на расовой и национальной нетерпимости, угнетении человека человеком. Особую тревогу вызывает, тот факт, что местом реинкорнации подобных идеологий являются государства, наиболее пострадавшие от германского нацизма в годы Второй мировой войны. Поэтому основная цель данной статьи – изучить отношение к военным событиям 40-х гг. XX века представителям разных категорий населения, наций, занимавших во время Второй мировой войны различные положения в воинской иерархии. Для этого необходимо сопоставить военные воспоминания генералов и рядовых с психолого-аналитическим материалом, представленным в художественных произведениях отечественной литературы, а также дать обзорный анализ исторических документов периода 40-х гг. XX века. Авторы статьи намеренно широко использовали цитирование мемуаров и художественных произведений о событиях Великой Отечественной войны. Это позволяет лучше понять эмоциональную атмосферу минувших исторических событий.

Результаты исследований

Основная масса исторических документов по интересующей нас тематике в настоящий момент хранится в архиве Министерства обороны – Центральном архиве Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО). Данное государственное учреждение считается крупнейшим архивом современной России. В ЦАМО на хранении находится 20 244 243 архивных дел, из них 10 951 948 дел относятся к периоду Великой Отечественной войны. В архиве хранятся документы с 1941 года по настоящий момент. Всего в структуре ЦАМО

около 20 филиалов, расположенных в различных регионах государства - от Москвы до Владивостока. Рост интереса к военной тематике в последние годы и географическое расположение филиалов архива породили необходимость в создании цифрового варианта. В 2011 г. по инициативе Президента Российской Федерации В.В. Путина был запущен проект по оцифровке германских документов, хранящихся на территории России. В настоящий момент для исследователей доступен ресурс «Российско-германский проект по оцифровке германских документов в архивах Российской Федерации»- <http://www.germandocsinrussia.org/ru>. К интересующему нас периоду относятся две коллекции оцифрованных документов: «Германские документы Второй Мировой войны. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (фонд 500)» и «Коллекция документов спецслужб Германии 1912-1945 гг. Российский государственный архив социально-политической истории (фонд 458)». Вторая коллекция составлена на базе документов, представленных Российским государственным архивом социально-политической истории (РГАСПИ). В основном это материалы наблюдений спецслужб Германии, Австрии, Польши Франции за представителями коммунистических партий, и в первую очередь Коминтерна. «Фонд 500» представлен 28 000 дел, что в общей сумме составляет 2,5 млн. листов, и находится в свободном доступе. В коллекцию вошли документы самого разного содержания: от исследований по психологическому состоянию в тяжелых ситуациях генерала Людендорфа до документов, предоставленных советской разведкой относительно боевого и морально-политического состояния вермахта. Особый интерес представляют военно-географические обзоры территорий потенциального противника Германии, составленные в 1939–1941 гг. – Белоруссии, Украины, Поволжья, Прибалтики, Урала, Ленинграда и Ленинградской области, Карелии и Кольского полуострова т т.п. В «обзорах» представлена экономическая характеристика регионов, в том числе анализируется демография и этнический состав населения, представлены подробные планы и описания наиболее крупных городов, и обязательной отдельной частью является «разговорник», составленный по принципу «русский вариант слова – немецкий перевод – перевод на национальный язык». Например: *bereg* (рус.яз.) – *Ufer* (нем.яз.) – *berag* (белорус.яз) или *boloto* (рус.яз) – *Sumpf, Moor* (нем. яз) – *drygwa*(белорус.яз). Особый интерес представляют документы, освещающие отношение местного населения и представителей различных социальных групп к феномену оккупации территорий СССР в 1941–1945 гг. и европейских государств 1936–1945 гг. К числу подобных документов относятся: «Адольф Гитлер. Фотоальбом из жизни фюрора», 1936г. (ф. 500, дело 523, опись 12451), документы группы армий «Б» – служба разведотдела, в которых представлены способы получения сведений, требования разведотдела «Восток», в переписке должны быть собраны данные по разведке, особое внимание уделено допросу военнопленных

и др. документи (ф.500, дело 122, опись 12454), документи, связанные с деятельностью так называемых «хиви» или добровольных помощников гестапо и СД [6–13].

Изучая тематику любой войны, можно с полной уверенностью утверждать, что анализа только архивных документов недостаточно. Любой архивный документ – носитель, несомненно, ценной и объективной информации. Но понять сущность войны, её истинное лицо, жизнь и переживания непосредственных участников возможно только изучая материалы мемуаров, или, что не совсем традиционно, для современных исследователей, произведения писателей-фронтовиков, или писателей, чьи произведения основаны на биографическом материале участников военных событий.

Все материалы, связанные с мемуарами условно можно разделить на две достаточно обширные группы: воспоминания высших военных чинов – видных военачальников, командующих армиями, фронтами и т.п. [24–51], и воспоминания рядовых солдат и младшего командного состава [14–23]. Можно с полной уверенностью утверждать, что данные группы отличаются друг от друга как манерой изложения, так и «масштабами» материала. Для первой чаще всего характерна манера сухого мало эмоционального повествования, где на первый план выходит описание общей стратегии событий, происходящих на театре военных действий, и практически не уделяется внимания так называемым «частным» деталям – эмоциональному состоянию, описанию бытовых условий, и т.д. Именно все это характерно для второй группы мемуаров. Можно сказать, что в определённой степени именно материалы второй группы являются органичным сочетанием анализа событий стратегического масштаба и так называемых «деталей» войны.

В первой группе необходимо отметить воспоминания советских военачальников, чей непосредственный вклад в успех разработки и непосредственной реализации стратегии трудно переоценить. Ограниченные рамками данной статьи, мы хотели бы обратить внимание на книги-воспоминания таких видных советских маршалов, как Г.К. Жуков, И.С. Конев, К.К. Рокоссовский. Именно воспоминания этих военачальников помогут нам выстроить схему анализа и сосредоточить внимание на определенных важных военно-стратегических событиях Великой Отечественной войны. В 1969г. впервые была издана книга «Воспоминания и размышление» четырежды Героя Советского Союза маршала Г.К. Жукова. В последствии она переиздавалась двенадцать раз, была издана в тридцати странах на восемнадцати языках и до настоящего момента пользуется огромной популярностью у военных историков и простых читателей. В книге представлен широкий биографический материал. Г.К. Жуков описывает свое детство и юность, участие в событиях Гражданской войны 20-х гг. XX века, в войне на Халкин-Голе. Значительная часть книги посвящена описанию и анализу Великой Отечественной войны. При жизни Г.К. Жуков го-

ворил о том, что необходимо донести до будущих поколений героический дух войны. «Время не имеет власти над величием всего, что мы пережили в войну, — говорил маршал Г.К. Жуков, — а народ, переживший однажды большие испытания, будет и впредь черпать силы в этой победе» [37]. Поэтому главной целью написания своих воспоминаний, над которыми он трудился в течении десяти лет, было донести до грядущих поколений героизм живых и павших солдат, их мужество, безграничную самоотверженность во имя Родины.

В своих воспоминаниях Г.К. Жуков особое внимание уделяет ключевым событиям Великой Отечественной войны – битве за Ленинград, битве за Москву, Сталинградской битве, сражению на Курской дуге, военным операциям по освобождению Украины и Белоруссии, Берлинской операции и капитуляции германских войск в мае 1945г.

Книга Маршала Советского Союза И.С. Конева «Записки командующего фронтом» представляет историко-мемуарный труд о военных событиях 1943–1944 гг., происходящих в ходе проведения стратегических операций Степного фронта (позже переименованного во Второй Украинский фронт) и Первого Украинского фронта. Рассматривая и анализируя события Великой Отечественной войны, И.С. Конев даёт объективную оценку решениям и деятельности Ставки Верховного Главнокомандующего, командующих армий и командиров соединений, рассказывает о действиях войск и фронтов, тепло вспоминает о многих своих подчинённых и с чувством большой благодарности говорит о подвигах воинов, о советском солдате, вынесшем на своих плечах основные тяготы войны. В центре внимания автора события, связанные с борьбой за Харьков, Кировоградской, Уманско-Ботошанской, Львовско-Сандомирской, Карпатско-Дуклинской операциями, а также дается панорамное описание и анализ битвы за Днепр [40]. Маршал И.С. Конев в своих воспоминаниях подчеркивает особую роль местного населения в борьбе с оккупантами: «Огромную помощь оказало нам здесь местное население, только что освобожденное от немецкой оккупации. Женщины, дети, пожилые люди добровольно шли помогать войскам, отдавали сохранившиеся волы, лошадей, коров для подвоза грузов и строительства дорог, вручную несли боеприпасы для фронта» [40].

В 1997 г. переиздаются мемуары маршала К.К. Рокоссовского. Книга получила название «Солдатский долг». От других изданий её отличает то, что впервые воспоминания советского полководца были опубликованы без изъятий. Текст был восстановлен благодаря внукам маршала. Многие факты, приведенные К.К. Рокоссовским противоречат и развенчивают утвердившееся в современной исторической науке мнение, что СССР не вел подготовки к возможной войне с фашистской Германией и свято верил в заключенное в 1939г. соглашение о ненападении. К.К. Рокоссовский отмечает, что «<...> нападение фашистской Германии на Польшу и молниеносный разгром ее вооруженных сил, несмотря на мужество большинства солдат и офице-

ров, и еще более трагический исход военных действий во Франции подтвердили, каким преимуществом обладала Германия, создавшая мощные бронетанковые и моторизованные войска, а также сильную авиацию. С этого момента у нас возобновилось интенсивное формирование механизированных корпусов...» [45]. В то же время полководец признает факт, что в тридцатые годы «были допущены серьезные промахи» и «пострадали военные кадры». Военные действия фашистской Германии на Балканах давали повод к пониманию того, что независимо от внешнеполитических планов и действий СССР, государство будет втянуто в «водоворот разбушевавшейся войны». Глава «Завтра – война» была восстановлена после смерти маршала. В восстановленной части приводится подробное описание и анализ событий, связанных с началом войны с Германией, а именно первым часам и дням. Например, одной из роковых ошибок маршал К. К. Рокоссовский считал расположение военных аэродромов в приграничной полосе, что позволило противнику уничтожить определенную часть советских боевых самолетов в первые часы войны. Другой ошибкой являлось плохая техническая укомплектованность. Необходимая военная техника не превышала 30% и в силу изношенности была непригодна для длительных действий. Детально анализируются события, связанные с обороной Днепра в 1941г., битве под Москвой, события на Брянском фронте, битва за Сталинград, сражение на Курской дуге, освобождение Левобережной Украины, события театра военных действий Первого и Второго Белорусского фронтов, освобождение Варшавы и военные операции на территории Польши [45].

Для воссоздания полной картины военной стратегии Советского Союза в годы Великой Отечественной войны также необходимо изучение и автобиографических произведений и мемуаров заместителей начальников фронтов и штабов. Подобные материалы позволят детализировать военные события, логически дополняют материалы, приведенные в воспоминаниях маршалов. В связи с этим одной из наиболее интересных книг является «Так шли мы к победе» (1988) И.Х. Баграмяна². В 1941 г. он занимает должности начальника штаба Юго-Западного фронта и одновременно начальника штаба войск юго-западного направления. С июля 1942 г. он командует шестнадцатой армией, отличившейся в Орловской наступательной операции. В ноябре 1943 г. И.Х. Баграмяна назначают командующим Первым Прибалтийским фронтом. В 1944 г. за выдающиеся результаты, достигнутые войсками фронта в Белорусской операции, и личное мужество генералу И.Х. Баграмяну присвоено звание Героя Советского Союза. С февраля 1945 г. он назначен командующим Земландской группой войск, а с апреля 1945 г. – командующим 3-м Белорусским фронтом. Тематически содержание книги И.Х. Баграмяна тесно переплетается с воспоминаниями Г.К. Жукова, К.К. Рокоссовского. В своей книге он освещает события войны, в которых принимал непосредственное учас-

² Баграмян И. Х., „Так шли мы к Победе“, М.: Воениздат, 1988, 24, 25.

тие – сражение под Барвенково и Харьковом, на Курской дуге, в Белоруссии, Прибалтике, Восточной Пруссии³. Особое внимание уделяется детальному описанию подготовки и проведению военных операций, роли личного состава, роли отдельных командиров, политруков в осуществление успешных наступательных операций. Не стоит воспринимать книгу «Так шли мы к победе» как некое восхваление доблести советского воина. И.Х. Баграмян стремился к объективному освещению фактов. Не случайно во второй главе он написал: «Думается, мы поступаем совершенно правильно, раскрывая перед широким кругом советских читателей, и особенно перед новым поколением военных кадров, всю картину искусно подготовленных и блестяще осуществленных Красной Армией операций, приведших нашу страну к победе над фашистской Германией. Однако мы не должны ограничиваться только освещением победных сражений и операций. Мы обязаны с такой же полнотой и объективностью рассказать и о досадных просчетах и ошибках, приведших наши войска, к крупным неудачам, рассказать так, чтобы наши молодые военные кадры извлекли необходимые уроки на будущее»⁴.

Стремление к объективному освещению военных событий характерно для русской военной мемуаристики. Ярким примером является книга Д.Д. Лелюшенко «Москва-Сталинград-Берлин-Прага. Записки командира». Автор в первой главе четко ставит цель объективного освещения ряда событий, и в первую очередь битвы «<...> за Москву, Сталинградское сражение, освобождение Донбасса, форсирование Днепра, изгнание оккупантов с Правобережной Украины, из Польши, штурм Берлина, освобождение Праги...»⁵. В книге приведены имена и фамилии героев наиболее важных битв Великой Отечественной войны. Например, в главе «Под Сталинградом» перечислены герои этой переломной битвы: «Наши воины беспощадно громили врага. Выдающуюся доблесть при этом показали бойцы и командиры 16-й гвардейской стрелковой дивизии полковника П. Г. Шафранова, в первую очередь воины 46-го гвардейского стрелкового полка, боем которого руководили майоры Г. Ф. Злобин и А. Н. Грылев. 131-я и 130-я отдельные стрелковые бригады подполковников К. Ф. Майорова и В. С. Глебова прорвались в тыл противника. Крушили врага огнем, дробней и гусеницами танкисты 143-й танковой бригады, особенно отличился старший лейтенант В. Г. Куликов. Виктор Георгиевич прошел всю войну, будучи на командных должностях (ныне он Маршал Советского Союза, первый заместитель министра обороны). Запомнились мне механик-водитель танка А. Н. Андрианов и старший лейте-

---

³ Там, 25.

⁴ Там, 25.

⁵ Лелюшенко Д. Д., „Москва – Сталинград – Берлин – Прага: записки командарма“, 4-е изд., испр. - М.: Наука, 1987, 42.

нант А. И. Кузнецов. Не отставали и танкисты бригад А. Р. Бурлыги и К. А. Малыгина...»⁶.

Как мы отмечали выше, вспоминая рядовых солдат и младшего командного состава, составляют отдельную самостоятельную группу в отечественной мемуаристике. Достаточно сложно выделить какие из воспоминаний являются наиболее «ценными» с точки зрения исторической науки. Но, несомненно, каждая подобная книга несет в себе огромный эмоциональный заряд. В статье мы приводим только воспоминания тех авторов, которые были непосредственными участниками военных событий описанных маршалами. Воспоминания эти часто изобилуют описаниями тягот солдатского быта на войне и ежеминутного беспримерного мужества и героизма. Например, Дорохов А.М. в книге «Прошу слова» так описывает чувства молодого, еще «необстрелянного» бойца: «Что переживали мы в тот момент? Испытывали ли чувство страха? И вообще, какое морально-психологическое воздействие оказало это на нас, еще не обстрелянных по-настоящему бойцов? Чувство страха присуще каждому человеку. Все дело в том, кто кем овладеет - страх тобой или ты им. Могу с полным основанием сказать, что каждый нормальный человек в состоянии побороть чувство страха, овладеть собой и тогда не страх командует тобой, а твоя воля, твое сознание управляет твоим поведением. Наше волнение усилилось, участились сердцебиение, частота дыхания. И это понятно. Вступаешь на невидимую черту, что называется линией фронта, передовой. И не знаешь, что тебя ждет. Пойдешь с боями дальше или повернешь назад, как шедшие навстречу нам раненые, а может... все может быть»⁷. Автор сравнивает поведение своих однополчан в мирных условиях и в условиях боя, вспоминая о единственном на весь полк случае самострела, совершенного еще до вступления в бой, на подходе к фронту, и подчеркивает: «А ведь каким «гоголем» ходил все время до этого! Разудалый молодец, да и только! Оказалось – напускное, бравада. На поверку – гниль, хотя и поверка-то еще не наступила, а только предстояла. Вот и сравни: Семен Кульбякин - парень ниже травы, тише воды, а стал героем. И наоборот, человек выдавал себя за «героя», этакого ухаря, которому все нипочем, а оказался жалким трусом»⁸. А далее следует описания первого боя. Измотанные, обессилевшие они снова и снова вставали в атаку. А.М. Дорохов с чувством искренней благодарности вспоминает командиров взводов, которые переползали от одного снежного окопа к другому и заставляли не уснуть, чтобы не замерзнуть. И еще с болью и благодарностью описывает простую русскую женщину и её голодных детей, накормивших пятерых солдат: «<...> неожиданно мои глаза встретились с глазами ее троих детей, выглядывавших с деревенской печи

⁶ Там, 42.

⁷ Дорохов А. М., „Прошу слова“, Москва: Институт экономических стратегий/Международная академия исследований будущего, 2007, 18.

⁸ Там, 18.

<...>. Они глотали слюнки, видя, как мы уплетали их картошку и все остальное на столе <...>. На глаза навернулись слезы. И не только у меня, но у моих товарищей. Хозяйка все повторяла и повторяла: «Да вы не спешите, не спешите <...>. У меня еще есть картошка, и я сварю еще». Была ли у нее эта картошка, не знаю, но я видел глаза и худенькие лица детей. Они следили за каждым нашим движением. Было больно до слез. Поняв наше состояние, хозяйка подошла к печи и закрыла занавеску. Нам сказала: «Вам еще столько предстоит! Вам силы нужны. Будет у вас сила, и я с детишками выживу, не будет - и нам несдобровать»⁹.

Проблематика ежедневного героизма на войне проходит красной линией в мемуарах рядовых солдат. Часто героизм простого солдата начинается с осознания опасности, близости смерти и борьбой с самим собой. И.А. Бескин в книге «Правда фронтового разведчика» так вспоминает свою первую встречу с войной, которая произошла не на линии фронта, а на вокзале относительно мирного города. Из санпоезда вполне себе обыденно выгружали умерших в дороге раненых бойцов. «Холодом и нездешним ужасом повеяло от того поезда с ранеными, но никто не посмел показать вида, когда обсуждали встречу на стоянке. Но паршивый холод страха ввинчивался в мозг. Фронт приоткрывал свое безжалостное лицо», – вспоминает автор¹⁰. Молодым лейтенантам еще предстояло стать настоящими бойцами. В жизни каждого кто, хотя бы раз побывал на войне, обязательно происходит «боевое крещение», когда вчерашний слушатель военных курсов, мирный гражданин или недавний призывник становится воином. Это достаточно важный момент в жизни, поэтому проблематике первого боя или первого осознания войны так много посвящается в мемуарах бывших солдат и младших командиров.

В XX веке в русской литературе сформировалось направление, получившее название «лейтенантская проза». Во многом оно близко мемуаристке рядовых солдат. Прозу данного направления литературные критики характеризуют, как некое смешение остроты, порывистости с определенным житейским опытом фронтовиков. В отечественной словесности оно представлено поколением вчерашних мальчишек 1923–25гг. рождения, которые защищали свою Родину в годы Великой Отечественной войны. В живых из этого поколения к маю 1945г. осталось всего лишь три процента! Ю. Бондарев, яркий представитель этого поколения, автор романов «Горячий снег», «Батальоны просят огня» напишет: «Нам было тогда и по двадцать и по сорок одновременно»¹¹.

⁹ Там, 18.

¹⁰ Бескин И. А., „Правда фронтового разведчика“, Москва: Яуза, Эксмо, 2010, 15.

¹¹ Бондарев, Юрий Васильевич, „Горячий снег; Батальоны просят огня“, Москва: Эксмо, 2013, 60.

Образ «войны» и «врага» встречается во всех произведениях, посвященных событиям Великой Отечественной войны. Но, пожалуй, одними из самых запоминающихся, они представлены в повести писателя – фронтовика В.И. Чичкова «Трое спешат на войну» (1989). «Война представлялась мне в образе чудовища, которое высасывает кровь из людей. Молодые, здоровые парни идут на передовую. И потом бредут обратно по ночной тропе в тыл, как приведения, обескровленные и обмотанные бинтами. А навстречу им опять шагают розовощекие парни. И так будет до тех пор, пока не сдохнет это отвратительное чудовище - война»¹². И каким потрясающим диссонансом звучит образ врага – первоисточника породившего это чудовище-войну. Главный герой повести впервые увидел гитлеровцев: «<...> немчики эти не были похожи на тех врагов советской власти, которых я привык с детства видеть в кино. Наши враги – белые офицеры, басмачи, кулаки, самураи, махновцы <...>. А вот таких немчиков в кино не показывали. Они невзрачные на вид, трезвые и на губной гармошки наигрывают. А оказалось, они пострашнее всех басмачей и самураев...»¹³. Вся «лейтенантская проза» посвящена осмыслению такого явления, которое Ю. Бондарев определил как «тихий героизм» или героизм в себе, который и определил победу в войне.

Именно такому типу героизма посвящена повесть В. Некрасова «В окопах Сталинграда»¹⁴. Виктор Петрович Некрасов из того поколения писателей, которое пришло в литературу после войны. Его повесть «В окопах Сталинграда», опубликованная в 1946 году в журнале «Знамя», была первой в ряду произведений, отразивших сложный трагический ход войны, с предельной правдой во всем. Повесть В. Некрасова «В окопах Сталинграда» – это реалистическое произведение, ориентированное на традиции русской литературы, в первую очередь, на толстовскую традицию («Севастопольские рассказы»). В произведениях обоих авторов трагические события в истории страны изображены с откровенной натуралистичностью. Повесть В. Некрасова, как и рассказы Л. Толстого, – книга не только о военных действиях. Она, прежде всего, о людях. О тех, кто сумел выстоять и победить В финале рассказа «Севастополь в мае» Л. Толстой формулирует свое художественное кредо: «герой же моей повести, которого я люблю всеми силами души, которого старался воспроизвести во всей красоте его и который всегда был, есть и будет прекрасен, – правда» [3, с. 49]. Следуя толстовским традициям, художник XX века решает свою главную задачу: изображение правдивой картины событий, которые помогают «не скрыть, а раскрыть правду» Великой Отечественной войны.

Тематика «тихого героизма» не только солдат, но мирного населения, стала одной из главных и для писателей послевоенного поко-

¹² Чичков В., „Трое спешат на войну“//Тайна священного колодца: Повести, рассказы, очерки, М.: Советский писатель, 1989, 8–133, 73.

¹³ Там, 73.

¹⁴ Некрасов В., „В окопах Сталинграда“, М.: Русская книга, 1995, 71.

ления. И. Н. Полянская пытается переосмыслить поучительные для современников уроки истории в «Горизонте событий» (2002), произведении, которое во многом сближается с жанром исторического романа. Это сближение, прежде всего, видится в главенстве принципа историзма, который понимается как «категория методологическая, мировоззренческая <...> входя в систему творческого метода, становится эстетической категорией <...> в своих конкретных проявлениях в литературе выступающей как художественный историзм»¹⁵, предполагающий «полноту и последовательность проявления принципа историзма в художественной системе произведения - от концепции истории до авторской позиции, исторических характеров и обстоятельств»¹⁶. Принцип историзма помогает автору романа не только представить жизнь своей страны «в свете движения времени, но и раскрыть основные закономерности этого движения через конкретные образы и события наиболее яркие, оказывающие влияние на человеческую жизнь не только в социальном, бытовом, но и в моральном отношении»¹⁷. Так, в романе И. Полянской одним из таких ярких событий становится блокада Ленинграда. Именно с нее начинается повествование первой главы с названием «Смерть замечательных людей», отсылающее к постмодернистской игре смыслами заглавие, вызывая в памяти читателей хорошо известную серию книг «Жизнь замечательных людей», приобретает серьезное звучание, словно заново знакомя читателей с событиями ленинградской блокады. Дело в том, что автор «Горизонта событий» стремится подчеркнуть относительность официальных данных о любом историческом факте, в том числе и о Блокаде Ленинграда: «На лицевой стороне проступают события, облагороженные канвой, люди, живые и павшие, раненные при обстрелах из сверхкрупных гаубиц <...> а изнанка скрыта от взгляда, она нарастает исподволь, как лед в ноябре, овеваемый небытием»¹⁸. Следуя традициям реалистического письма, Полянская считает необходимым снять «лакировку» с событий тех лет, о которых стали вспоминать только по торжественному поводу прорыва блокады, умалчивая о тысячах преждевременных смертей тех истинно «замечательных людей», о которых не принято говорить в победных здравницах. В этом отношении И. Полянской близка «Блокадная книга» (1984) Адамовича и Гранина, снимающая завесу молчания над жертвами и мучениками ленинградской блокады: «Голод был уже рядом, в городе <...> В перечне блокадной еды всякое можно найти — конопляные зерна от птичьего корма, и самих канареек, и дроздов, и попугаев, собирали мучной клей от обоев <...> потребляли всякого рода технические масла»¹⁹. Писательница отмечает искаженное голодом предста-

¹⁵ Полянская, И. Н., „Горизонт событий“, Роман, М.: Олимп: АСТ, 2002, 66.

¹⁶ Там, 66.

¹⁷ Там, 66.

¹⁸ Там, 72.

¹⁹ Адамович, Александр Михайлович, „Блокадная книга“, М. : Эксмо, 2014, 53.

вление героев романа о времени: в страшную блокадную зиму они осознали, что «государства базируются на съедобных вещах, имеют вкус и вес <...> как торт «Время» - со взбитым из белков циферблатом, со стрелками из толченых орехов, показывающими всегда одно и то же время, двадцать пять минут двенадцатого дня или ночи»²⁰. Кулинарный «циферблат» фиксирует остановившееся время самой жизни, в которой зияет пустота вместо тех, кто преждевременно оставил ее. «Ручейками убегали из города пшено, гречка, сахар и мука, расчищая горизонт от иллюзий, общественных и личных, наступило время прозрения, для каждого свое, застывшее двадцать пять минут двенадцатого, с которых сняли последние крошки шоколадной стружки и рахат-лукума, стрелки повисли в полной пустоте». Но именно сохранение человеческого в тяжелейших условиях, борьба за сохранение высших идеалов морали на грани ежеминутной смерти в холодном аду блокады являлось проявлением истинного «тихого героизма».

Выводы

Проблема изучения исторических событий, особенно таких широкомасштабных, как история мировых войн, всегда связана с проблемой соединения объективного анализа и учета личностных переживаний, где воедино соединены объективные факты и человеческие чувства. Особенность мемуаристики заключается в доминировании психологической сферы автора, отличительная черта изучения исторического документа-источника заключается в исключении «сферы человеческого», личностного из ряда исторических событий. В определенной степени компенсировать подобного рода ситуацию позволяет органическое дополнение изучения документов изучением художественной литературы. Автор художественного произведения, в отличие от автора мемуаров, сосредоточен не только на личностных переживаниях. Он моделирует события и психологические реакции своих героев, позволяет более досконально проанализировать исторические события.

Список литературы

Архивные документы

Германские документы Второй Мировой войны. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации
ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.230 (Luftwehргеographische Studie über Großbritannien).

²⁰ Полянская, цит., 72.

- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.900 (Militärgeographische Angaben über die Ukraine mit Moldaurepublik und Krim).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.901 (Militärgeographische Angaben über Weißrussland).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.893 (Anlagen zum KTB der Heeresgruppe Mitte – Führungsabteilung – Akte XI: Niedergelegte Ferngespräche und Notizen, Heft 3 vom 16.12.1942-31.8.1942).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.890 (Militärgeographische Angaben über das Europäische Russland, Gebiet Leningrad).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.892 (Militärgeographische Angaben über das Europäische Russland. Die Wolgagebiete).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.902 (Militärgeographische Angaben über die Baltischen Länder (Estland, Lettland, Litau).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.41 (Tagesbefehle und Reden des Oberbefehlshabers des Heeres Werner von Brauchitsch, Tagesbefehle von Adolf Hitler).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.523 (Adolf Hitler. Bilder aus dem Leben des Führers).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12451 д.256 (Anlagen zum KTB der Heeresgruppe Mitte – Führungsabteilung – Akte XI: Niedergelegte Ferngespräche und Notizen, Heft 3 vom 16.12.1942-31.8.1942).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12454 д.122 (Heeresgruppe B – Ic Dienst: Nachrichtenbeschaffung, Aufklärungsforderungen Ost, Schriftverkehr zu den sammelnden nachrichtendienstlichen Informationen, Themenschwerpunkt für die Vernehmung von Kriegsgefangenen u.a).
- ЦАМО РФ Ф.500 оп.12480 д.13 (GRU-Akte Nr. 39/II: Übersetzte Beutedokumente zur Taktik der deutschen Streitkräfte, Beitrag aus der tschechischen Militärzeitschrift „Vojenské Rozhledy“ zur deutschen Taktik in der Sowjetunion u.a. – enthält deutsche und tschechische Originale).
- ЦАМО РФ Ф.500, оп.12450, д.97. (Auszug aus dem Reichsgesetzblatt über die Wehrkreiseinteilung ab 1. August 1941).
- Мемуары и воспоминания рядовых и младшего офицерского состава Астафьев В. П. Весёлый солдат./ В.П. Астафьев// Новый мир - №5 – 1998 г. – с.45-58
- Бескин И. А.Правда фронтового разведчика/И.А. Бескин. - Москва: Яуза, Эксмо, 2010. – 341с.
- Боград П. Л.От Заполярья до Венгрии/П.Л. Боград. – Москва: Центрполиграф, 2009г. – 258с.
- Ветохин Б. К. Дороги, которые нас выбирают (записки радиста-подпольщика) / Б.К. Ветохин. – Москва: Военная литература, 2010г. – 342с.
- Дорохов А. М. Прошу слова/А.М. Дорохов. - Москва: Институт экономических стратегий/Международная академия исследований будущего, 2007г. – 368с.
- Журнаков А. М. Сапёр ошибается один раз/А.М. Журнаков. – Москва: Яуза-Эксмо, 2012 г. – 286с.
- Кожин Ю. А.Цена жизни / Ю.А. Кожин. - Москва: Кожин Ю. А. (Самиздат), 2006 г. – 198с.
- Малиновский Б. Н. Путь солдата/Б.Н. Малиновский. – Киев: Радянський

- письменник, 1984г. – 264с.
- Никулин Н. Н. Воспоминания о войне./Н.Н. Никулин. – Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2008г. – 428с.
- Портянский А. Я.Моя война/А.Я. Портянский. – Москва: Хайфа, 2005 г. – 586с.
- Воспоминания советских военачальников
- Баграмян И. Х. Так начиналась война/И.Х. Баграмян. - М.: Голос, 2000. - 510с.
- Баграмян И. Х. Так шли мы к Победе/ И.Х. Баграмян. - М.: Воениздат, 1988. - 638с.
- Батов П. И. Операция «Одер»: боевые действия 65-й армии в Берлинской операции апрель–май 1945 г/П.И. Батов. - М.: Воениздат, 1965. - 144с.
- Белов П. А. За нами Москва/П.А. Белов. - М.: Воениздат, 1963. - 332с.
- Боков Ф. Е. Весна Победы. 2-е изд. М.: Мысль, 1985. 416с.
- Вайнруб М. Г. Стальные парни: повесть о пережитом/М.Г. Вайнруб. - Киев: Дніпро, 1988. - 340с.
- Василевский А. М. Дело всей жизни: [в 2 кн.]. 7-е изд./ А.М. Василевский. - М.: Политиздат, 1990. – 298с.
- Вершигора П. П. Рейд на Сан и Вислу: рассказы./П.П. Вершигора. - М.: Правда, 1990. - 399с.
- Головко А. Г. Вместе с флотом. 3-е изд./ А.Г. Головко. - М.: Финансы и статистика, 1984. – 246с.
- Горбатов А. В. Годы и войны: военные мемуары./А.В. Горбатов. - М.: Советский писатель, 1991. - 555с.
- Григорьев В. В. И корабли штурмовали Берлин / лит. запись Н. Н. Ланина. - М.: Воениздат,1984.- 252 с.
- Еременко А. И. Помни войну: автобиография./А.И. Еременко.- Донецк: Донбасс, 1971. – 486с.
- Еременко А. И. В начале войны/ А.И. Еременко. - М.: Наука, 1965. - 511с.
- Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: в 2 т.: к 105-й годовщине со дня рождения. 13-е изд., испр. и доп. М.: Олма-пресс, 2002.
- Журавлев Д. А. Огневой щит Москвы / [лит. запись Е. А. Смотрицкого]. 2-е изд. М.: Воениздат, 1988. - 237 с
- Ковпак С. А. От Путивля до Карпат: боевой путь украинского партизанского соединения в немецком тылу/С.А.Ковпак. - М.: Детская литература, 1970.- 160с.
- Конев И. С. Записки командующего фронтом / [сост. Н. И. Конева]. - М.: Голос, 2000.- 527с.
- Кузнецов Н. Г. Накануне; Курсом к Победе/ Н.Г. Кузнецов. - М.: Воениздат, 1991. - 732 с
- Лелюшенко Д. Д. Москва – Сталинград – Берлин – Прага: записки командарма/ Д.Д. Лелюшенко. 4-е изд., испр. - М.: Наука, 1987. - 407 с.
- Малиновский Р. Я. Солдаты России/ Р.Я. Малиновский. - М.: Военное изд-во, 1988. - 455 с.
- Молоков В. С. Родное небо / В.С. Молоков. - М.: Воениздат, 1987. - 128 с
- Рокоссовский К. К. Солдатский долг/ К.К. Рокоссовский. - М.: Голос, 2000. - 479с.

- Сталинград: уроки истории: воспоминания участников битвы: [сб.] / сост. З. С. Шейнис; под общ. ред. В. И. Чуйкова. 2-е изд. - М.: Прогресс, 1980. - 495с.
- Телегин К. Ф. Войны неслучайные версты./К.Ф. Телегин.- М.: Воениздат, 1988. 416с.
- Тюленев И. В. Через три войны./ И.В. Тюленеву - М.: Военное изд-во М-ва обороны СССР, 1972.- 237 с.
- Устинов Д. Ф. Во имя Победы: записки наркома вооружения./ Д.Ф. Устинов. - М.: Воениздат, 1988. - 320с.
- Японии в 1945 г. / под ред. Р. Я. Малиновского. - М.: Наука, 1966. - 352 с.
Фомичев М. Г. Путь начинался с Урала./ М.Г. Фомичев. - М.: Воениздат, 1976. - 224 с
- Чуйков В. И. Сражение века/ В.И. Чуйков. - М.: Сов. Россия, 1975. - 400 с.

Художественные произведения о Великой Отечественной войне советских писателей и аналитические статьи по данной тематике

- Абрамов, Фёдор Александрович. Братья и сёстры : роман-тетралогия / Ф. А. Абрамов. - М. : АСТ, 2014. - 383 с.
- Адамович, Александр Михайлович. Блокадная книга / А. М. Адамович, Д. А. Гранин. - М. : Эксмо, 2014. - 638 с. — (Большая книга).
- Адамович, Александр Михайлович. Хатынская повесть / А. М. Адамович. - М. : Сов. писатель, 1989. - 639 с.
- Алексиевич, Светлана Александровна. У войны не женское лицо... : документальная проза / С. А. Алексиевич. - М. : Правда, 1988. - 464 с.
- Астафьев, Виктор Петрович. Прокляты и убиты : роман / В. П. Астафьев. - М. : Эксмо, 2011. - 733 с.
- Бакланов, Григории Яковлевич. Навеки – девятнадцатилетние : повесть / Г. Я. Бакланов. - М. : Детская литература, 2010. - 206 с. : ил. - (Школьная библиотека).
- Балтер, Борис Исаакович. До свидания, мальчики! : повесть / Б. Балтер. - М. : АСТ : Астрель, 2007. - 413 с. - (Внеклассное чтение).
- Бондарев, Юрий Васильевич. Батальоны просят огня. - М. : Эксмо, 2013. - 638 с. - (Русская классика).
- Бондарев, Юрий Васильевич. Горячий снег ; Батальоны просят огня : роман, повесть / Ю. В. Бондарев. - М. : Эксмо, 2013. - 638 с. - (Русская классика).
- Быков, Василь Владимирович. Дожить до рассвета : повести / В. В. Быков. - М. : Эксмо, 2004. - 139 с. - (Красная книга русской прозы).
- Васильев, Борис Львович. В списках не значился : роман / Б. Л. Васильев. - СПб. : Лениздат, 2014. - 287 с. - (Лениздат-классика).
- Воробьёв, Константин Дмитриевич. Убиты под Москвой : повести и рассказы / К. Д. Воробьёв. - М. : Детская литература, 2010. - 286 с. : ил. - (Школьная б-ка).
- Гранин, Даниил Александрович. Мой лейтенант : роман / Д. А. Гранин. - М. : Олма Медиа Групп, 2013. - 319 с.
- Гроссман, Василий Семёнович. Жизнь и судьба : роман / В. С. Гроссман. - М. : Астрель, 2013. - 781 с.
- Гурина Н.Е. Жанровое своеобразие романа И. Полянкой «Горизонты

- событий»// Традиции и инновации в современной науке. XVI Международная научно-практическая конференция. [Электронный ресурс]. – М.: Издательство «Олимп», 2016. – С. 42-46
- Казакевич, Эммануил Генрихович. Звезда : повесть / Э. Г. Казакевич. – М. : Молодая гвардия, 1965. – 96 с.
- Кожевников, Вадим Михайлович. Щит и меч : роман / В. М. Кожевников. – М. : Современник, 1968. – 511 с.
- Космодемьянская, Любовь Тимофеевна. Повесть о Зое и Шуре / Л. Т. Космодемьянская. – СПб. : Лениздат, 1984. – 256 с. : ил.
- Курочкин, Виктор Александрович. На войне как на войне : повести / В. А. Курочкин. – М. : Вече, 2010. – 318 с. – (Победители).
- Некрасов В. В окопах Сталинграда/ В. Некрасов. — М.: Русская книга, 1995.
- Полянская, И. Н. Горизонт событий: Роман / И. Н. Полянская. – М.: Олимп: АСТ, 2002. – 414 с.
- Чичков В. Трое спешат на войну// Тайна священного колодца: Повести, рассказы, очерки/ В. Чичков. – М.: Советский писатель, 1989. – С. 8-133

References

The Archival Documents

- The German Documents of the Second World war. Central Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation
- CAMD RF F.500 In.12451 D.230 (Luftwehргеographische Studie über Großbritannien) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.900 (Militärgeographische Angaben über die Ukraine mit Moldaurepublik und Krim) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.901(Militärgeographische Angaben über Weißrussland) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.893 (Anlagen zum KTB der Heeresgruppe Mitte – Führungsabteilung – Akte XI: Niedergelegte Ferngespräche und Notizen, Heft 3 vom 16.12.1942-31.8.1942) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.890 (Militärgeographische Angaben über das Europäische Russland, Gebiet Leningrad) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.892 (Militärgeographische Angaben über das Europäische Russland. Die Wolgagebiete) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.902 (Militärgeographische Angaben über die Baltischen Länder (Estland, Lettland, Litau) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.41 (Tagesbefehle und Reden des Oberbefehlshabers des Heeres Werner von Brauchitsch, Tagesbefehle von Adolf Hitler) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.523 (Adolf Hitler. Bilder aus dem Leben des Führers) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12451 D.256 (Anlagen zum KTB der Heeresgruppe Mitte – Führungsabteilung – Akte XI: Niedergelegte Ferngespräche und Notizen, Heft 3 vom 16.12.1942-31.8.1942) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12454 D.122 (Heeresgruppe B – Ic Dienst:

- Nachrichtenbeschaffung, Aufklärungsforderungen Ost, Schriftverkehr zu den zu sammelnden nachrichtendienstlichen Informationen, Themenschwerpunkt für die Vernehmung von Kriegsgefangenen u.a) (in German).
- CAMD RF F.500 In.12480 D.13 (GRU-Akte Nr. 39/II: Übersetzte Beutedokumente zur Taktik der deutschen Streitkräfte, Beitrag aus der tschechischen Militärzeitschrift „Vojenské Rozhledy“ zur deutschen Taktik in der Sowjetunion u.a. – enthält deutsche und tschechische Originale) (in German).
- CAMD RF F.500, In.12450, D.97. (Auszug aus dem Reichsgesetzblatt über die Wehrkreiseinteilung ab 1. August 1941) (in German).
- The memoirs and reminiscences of Ordinary and Junior Officers
Astaf'ev V. P. Merry Men./ V. P. Astaf'ev - #5 – 1998 – pp. 45-58 (in Russian)
- Beskin, I. A. Though the front scout. Moscow: Yauza, Eksmo, 2010. – 341p. (in Russian)
- Bograd, P. L. The Arctic to Hungary. Moscow: Tsentrpoligraf, 2009. – 258p. (in Russian)
- Vetohin B. K. Road, that we Choose (note the radio operator of the underground). Moscow: Military literature, 2012. – 342p. (in Russian)
- Dorokhov A. M. I Words. Moscow: Institute for economic strategies, international Academy of future studies, 2007. – 368p. (in Russian)
- Gornakov A. M. The Sapper errs once. Moscow: Yauza-Eksmo, 2012 – 286p. (in Russian)
- Kozhin A. Yu. The Price of Life. Moscow: Kozhin J. A. (Samizdat), 2006 – 198p. (in Russian)
- Malinovsky B. N. The Way of the Soldier. Kiev: Radyansky pysmennyk, 1984. – 264p. (in Russian)
- Nikulin N. N. The Memories of the War. St. Petersburg: the State Hermitage Museum, 2008. – 428p. (in Russian)
- Portanskiy A. J. My War. Moscow: Haifa, 2005 – 586p. (in Russian)
- Memoirs of military Leaders
- Bagramyan I. H. thus began the war. Moscow:Voice, 2000. – 510p (in Russian).
- Bagramyan I. H. So we walked to Victory. Moscow: Military Publishing, 1988. – 638p (in Russian).
- Batov, P. I. “Operation Oder”: the fighting 65th army in the battle of Berlin April–may 1945. Moscow: Voenizdat, 1965. - 144 p. (in Russian)
- Belov P. For us Moscow.Moscow: Military Publishing, 1963. - 332 p. (in Russian)
- The Sides Of F. E. Spring Victory. 2-e Izd. Moscow: Mysl', 1985. - 416 p. (in Russian).
- Vainrub M. G. Steel boys: the story of his experiences. Kiev: Dnipro, 1988.- 340 p. (in Russian)
- Vasilevsky, A. M. the Business of life: [in 2 vol.]. 7-e Izd. Moscow: Politizdat, 1990. (in Russian)
- Vershigora RAID on the San and the Vistula river: stories. Moscow: Pravda, 1990. -399p. (in Russian)
- Golovko, A. G. Together with the Navy. Moscow: Finance and statistics, 1984. (in Russian)

- Gorbatov, A. V. Years and war: military memoirs. Moscow: Soviet writer, 1991. – 555p. (in Russian)
- Grigoriev V. V. Ships stormed Berlin / lit. the entry N. N. Lanin. Moscow: Voenizdat, 1984. – 252 p. (in Russian)
- Eremenko A. Remember the war: autobiography. Donetsk: Donbass, 1971. (in Russian)
- Eremenko A. I. Early In the war. Moscow: Nauka, 1965.- 511 p. (in Russian)
- Zhukov, G. K. Reminiscences and reflections: in 2 volumes: to the 105th anniversary of the birth. 13th ed., Rev. and additional Moscow: OLMA-press, 2002. (in Russian)
- Zhuravlev D. A. Fire shield, [lit. entry E. A. Smotrisky]. Moscow: Military Publishing, 1988. – 237p. (in Russian)
- Kovpak S. A. From Putivel to the Carpathians: the combat path of the Ukrainian partisan units in the German rear. Moscow: Children's literature, 1970.- 160p. (in Russian)
- Konev, I. S., Notes of the front commander / [comp. N. I. Konev]. Moscow: The Voice, 2000. -527p. (in Russian)
- Kuznetsov N. G. Eve; heading to Victory. Moscow: Voenizdat, 1991. -732p. (in Russian)
- Lelyushenko D. D. Moscow – Stalingrad – Berlin – Prague: notes of a commander. 4-e Izd., Rev. Moscow: Nauka, 1987. -407p. (in Russian)
- Malinowski R. I. Soldiers Of Russia. Moscow: Military publishing house, 1988. - 455p.
- Molokov V. S. Native sky. Moscow: Voenizdat, 1987. -128p. (in Russian)
- Rokossovsky, K. K. The Soldier's duty. Moscow: The Voice, 2000.- 479 p. (in Russian)
- Stalingrad: lessons of history: recollections of participants in the battle: [proceedings] / EDS. Z. S. Sheinis; under the General editorship of V. I. Chuikov. 2-e Izd. Moscow: Progress, 1980. - 495 p. (in Russian)
- Telegin, K. F. War uncounted miles. Moscow: Military Publishing, 1988. - 416 p (in Russian)
- Tulenev I. V. Through three wars. 2-e Izd., Rev. and additional. Moscow: Military publishing house of the M Ministry of defence of the USSR, 1972. - 237 p. (in Russian)
- DF Ustinov In the name of Victory: notes of people's Commissar of armaments. Moscow: Military Publishing, 1988. - 320 p. (in Russian)
- Japan in 1945 / ed. by R. Y. Malinovsky. Moscow: Nauka, 1966. – 352p. (in Russian)
- Fomichev, M. G. Road started from the Urals. Moscow: Voenizdat, 1976. -224p. (in Russian)
- Chuikov, V. I. The Battle of the century. Moscow: Sov. Russia, 1975. – 400 p(in Russian)
- Works of art about the Great Patriotic war of Soviet writers
- Abramov, F. A. Brothers and sisters :a novel-tetralogy. Moscow: AST, 2014. – 383 p (in Russian)
- Adamovich, A. Siege book. Moscow: Eksmo, 2014. – 638 p. (in Russian)
- Adamovich, A. Khatyn story. Moscow:Owls. writer, 1989. – 639 p. (in Russian)

- Alexievich, S. War has no female face...: documentary prose. Moscow: Pravda, 1988. – 464p. (in Russian)
- Astafev, V. P. Cursed and killed. Moscow: Eksmo, 2011. – 733 p. (in Russian)
- Baklanov, G. Y. Forever nineteen : a novel. Moscow: Children's literature, 2010. – 206 p. (in Russian)
- Balter, B. I.. Goodbye, boys! Moscow: AST : Astrel, 2007. – 413 p. (in Russian)
- Bondarev, Y. Hot snow; the Battalions are asked to fire: novel, a tale. Moscow: Eksmo, 2013. — 638 p. (in Russian)
- Bondarev, Y. The battalions are asked to fire. Moscow: Eksmo, 2013. – 638 p. (in Russian)
- Bykov, V. V. To reach dawn : a novel. Moscow: Eksmo, 2004. – 139 p. (in Russian)
- Vasilyev, B. L. The list does not mean: a novel. SPb. : Lenizdat, 2014. – 287 p. (in Russian)
- Vorobyov, K. D. Killed near Moscow: a Novella and stories. Moscow: Children's literature, 2010. — 286 p. (in Russian)
- Granin, D. A. My Lieutenant: a novel. Moscow: OLMA Media Grupp, 2013. – 319 p. (in Russian)
- Grossman, V. S. Life and fate: a novel. Moscow: Astrel, 2013. – 781 p. (in Russian)
- Kazakevich, E. G. Star: a novel. Moscow: Young guard, 1965. — 96 p(in Russian)
- Kozhevnikov, V. M. Sword and shield: a novel. Moscow : Sovremennik, 1968. – 511 p. (in Russian)
- Kosmodemyanskaya, L. T. The story of Zoya and Shura SPb. : Lenizdat, 1984. – 256 p. (in Russian)
- Kurochkin, V. A. In war as in war: the story. Moscow: Veche, 2010. – 318 p. (in Russian)
- Nekrasov V. In trenches of Stalingrad. Moscow: Russkaya kniga, 1995. – 456p. (in Russian)
- Polyanskaya, I. N. The event horizon. Novel. Moscow: Olimp: AST, 2002. – 414 p (in Russian).

ELENA I. KUBRAKOVA

NATALIYA E. GURINA

WORLD WAR II: DOCUMENTS, MEMOIRS, LITERARY IMAGES

Abstract

Objective: to study the texts of Historical Sources and Memoirs regarding the completeness and adequacy of the key events of World War II and compare with the coverage of these events in Russian Literature.

Methods: system analysis, summarizing, grouping data, historical method, method of theoretical cognition.

Results: Based on the available Scientific Literature, Documentary Sources, the Memoirs of prominent Soviet Military Commanders and Ordinary Soldiers, as well as artistic works of Writers-veterans the essence of the role of personality in the Events of the World wars, an attempt was made to compare the influence on the course of historical events – from Ministers to ordinary participants of the events.

Scientific novelty: for the first time with the help of system analysis examines the documents and memoirs of the Second World war and insufficiently explored in the domestic literature the works of writers-veterans.

Practical significance: the main conclusions and methods can be used to teach students the principles of historical comparative analysis, using artistic text.

Keywords: the Second World war; reminiscences and memoirs; the plot-compositional scope; the role of personality; historical document.

МАРИЯ И. МАТЮШЕВСКАЯ¹

**ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА В КОНТЕКСТЕ СМЕНЫ
ПАРАДИГМ НАУЧНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ (НА
ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ НАУЧНОГО ТВОРЧЕСТВА В.О.
КЛЮЧЕВСКОГО)**

Статья посвящена историографической оценке эпохи позитивизма в исторической науке России второй половины XIX - начала XX века. На примере анализа трудов российских историков начала XX века, советской историографии и современной историографии Восточной Европы показана актуальность и дискуссионность данной оценки, необходимость дальнейшего научного изучения эпохи позитивизма. Особое внимание в статье уделено анализу историографических оценок научного творчества В.О. Ключевского. В статье сделан вывод о том, что сегодня более глубокого историографического изучения требуют темы: научная методология В.О. Ключевского в контексте работ современных ему западноевропейских учёных; влияние школы В.О. Ключевского на формирование в Российской империи рубежа XIX–XX веков национальных историографий; методика преподавания истории В.О. Ключевского.

Ключевые слова: аксиология, компаративистика, научный дискурс, научная школа, методология истории, источниковедение, позитивизм, интеллектуальная история, публичная история, Московский университет.

---

¹ Marija211170@yandex.ru

В современном историческом познании ценностный подход играет очень важную и определяющую роль для результата научного исследования. Как отмечает доктор исторических наук С.П. Рамазанов, на сегодняшний день в изучении истории выделяются два варианта ценностного подхода:

1) исследование мыслей и действий людей прошлого с позиций ценностей их времени;

2) познание истории с позиции современных социальных ценностей – выбор историками фактов прошлого с точки зрения их значимости для современных эстетических, этических, правовых, идеологических, политических ценностей, а также ориентация на ценностную оценку этих фактов.²

С.П. Рамазанов полагает, что в логическом отношении в историческом исследовании можно разделить ценностный подход и ценностную (аксиологическую) оценку. Аксиологическая оценка устанавливает этическую, эстетическую, правовую, политическую значимость явлений и процессов прошлого для познающего субъекта, общественных групп или современного общества. С помощью ценностного подхода оценка фактов не производится. Ученый лишь выбирает факты, находящиеся в положительном или отрицательном отношении к ценностям, и игнорирует нейтральные по отношению к ним факты. Однако специфика субъектно-объектных отношений в историческом познании такова, что в ситуации, когда человек изучает человека и человеческое общество полностью элиминировать аксиологическую оценку из исторического исследования невозможно. Поэтому ценностный подход в историческом исследовании способствует выполнению таких функций исторической науки, как социальная память и воспитание общества.

В современных историографических исследованиях ценностный подход – предмет разноплановых научных дискуссий. С конца XX века они разворачиваются вокруг понятий «парадигма», «тип рациональности». По мнению доктора философских наук А.В. Лубского, в исторической науке парадигма

«...задаёт способ видения предметной области конкретного исторического исследования и определяет методологические средства для решения его научных задач. Выбор той или иной парадигмы исторического исследования обусловлен, прежде всего, той моделью исторического исследования, в рамках которой осуществляется научно-исследовательская деятельность историка. В этом плане можно выделить, например, «парадигму интересов» и «парадигму ценностей», доминирующие, соответственно, в классической, базирующейся на идее социального детерминизма, и неклассической, основанной

---

² Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь (Москва: Аквилон, 2014), 528.

на опыте феноменологической альтернативы, моделях исторического исследования...³».

Характерная черта современной исторической науки – методологический плюрализм, мультипарадигмальность, которая базируется на принципах вариативности исторической реальности, дополнительности по отношению к предмету научного исследования, альтернативности в решении определенного класса исследовательских задач, ограниченности интерпретаций исторической реальности, когда ни одна из них не может быть признана в качестве универсальной методологии научного исследования. Переживая методологические повороты в историческом познании, современная наука переходит к изучению новых предметных полей, использованию новых методов в работе ученых. В настоящее время историки стремятся восстановить синтезирующий потенциал исторического знания и осуществить «холистский рывок» путём проведения кросс-дисциплинарных научных исследований.⁴

Поиск новых предметных полей научного исторического исследования сегодня особенно актуален на постсоветском пространстве. Уход от марксистско-ленинской методологии истории и связанных с ней историографических оценок вызвал к жизни научные исследования, которые привели к переоценке сложившихся в советской исторической науке стереотипов. От критики буржуазной исторической науки ученые перешли к анализу и использованию её теоретического потенциала, стали разрабатывать свои научные концепции.

В частности, доктор исторических наук С.И. Маловичко указывает, что актуальным предметным полем исторического знания сегодня является источниковедение историографии. С.И. Маловичко предлагает использовать в качестве теоретической основы источниковедения историографии феноменологическую концепцию.⁵ Он доказывает необходимость введения новой видовой классификации произведений историков:

«...Научно-педагогическая школа источниковедения – сайт Источниковедение.ru предлагает разделять виды историографических источников по типу презентуемого исторического знания на две группы: 1) виды историографических источников научной теории; 2) виды историографических источников социально ориентированного историописания. При изучении соотношения разных типов исторического знания вполне работает базовый принцип источниковедения, применяемый при определении видовой природы исторического источника, – целеполагание. Поэтому сосредоточение внимания

³ Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь (Москва: Аквилон, 2014), 372.

⁴ Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь (Москва: Аквилон, 2014), 386–387.

⁵ Маловичко С. И. «Феноменологическая концепция источниковедения как теоретическая основа источниковедения историографии», *Диалог со временем*, 2013, вып. 44, 112–126.

на типах исторического знания – научном и социально ориентированном – способствует выявлению специфики их сосуществования и помогает вырабатывать критерии, позволяющие в историографическом исследовании «...отличать научное исследование от социально ориентированного историописания...»⁶.

Сегодня продолжает сохраняться утвердившаяся во второй половине XX века научная традиция восприятия историографии как дисциплины, выполняющей функцию сохранения культурной памяти. Однако вопрос о роли и месте историографических исследований в развитии исторической науки остаётся дискуссионным.⁷

Ведущей тенденцией в развитии историографии на сегодняшний день является интеллектуальная история. Она предполагает интердисциплинарность проводимых научных исследований, введение в научный оборот новых теоретических понятий – «интеллектуальный ландшафт», «интеллектуальный дискурс», «социокультурная традиция» и др. Как отмечает доктор исторических наук Л.П. Репина, коммуникативной стратегией интеллектуальной истории является «история для всех», «публичная история», ориентированная на публику за пределами профессионального научного сообщества. Л.П. Репина пишет:

«...Важнейшая функция исторической науки состоит в воздействии на общественное сознание, на представления людей об окружающем мире и об обществе, в котором они живут, а также о своем далёком и недавнем прошлом. Сторонники и разработчики программ «публичной истории» (её также иногда называют «народной» или «популярной» историей) прилагают усилия для раскрытия механизмов такого воздействия, причём как научного знания, так и мифологических построений. Вообще тема мифов в истории, роли доминирующих и конкурирующих образов прошлого, сложившихся спонтанно или умело внедренных в массовое сознание, привлекает всё большее внимание мировой историографии. Новый поворот привел и к интенсивной разработке различных аспектов проблемы «мест памяти», «образов прошлого», «исторической мифологии»...»⁸ Однако как обсуждение, так и решение этих вопросов невозможно без глубокого анализа теоретических оснований, методологических аспектов и актуальной исследовательской практики мировой и отечественной историографии...»⁸.

Л.П. Репина полагает, что одной из исходных предпосылок современной интеллектуальной истории является осознание неразрыв-

⁶ Маловичко С. И. «Национально-государственный нарратив как вид социально ориентированного историописания», *Вестник Санкт-Петербургской университетской*, 2015, сер. 2, вып. 4, 127.

⁷ Заболотный Е. Б., Камынин В. Д. «К вопросу о функциях и месте историографических исследований в развитии исторической науки», *Вестник Тюменской государственной университетской*, 2004, № 1, 79–91.

⁸ Репина Л. П. *Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика*. (Москва: Кругъ, 2011), 23–24.

ной связи между историей идей и идейных комплексов, а также условий и форм интеллектуальной деятельности – «средой обитания», теми социальными, политическими, религиозными, культурными контекстами, в которых идеи рождаются, распространяются, развиваются. Речь может идти о реализации в науке проекта «новой культурно-интеллектуальной истории». Её задача состоит в исследовании интеллектуальной деятельности и процессов в сфере гуманитарного, социального и естественнонаучного знания в их социокультурном контексте.⁹

В изучении интеллектуальной истории одним из приоритетных направлений является анализ истории науки России периода XVIII–XX веков. Она рассматривается с позиции экологии науки – культурной, семиотической среды, в которой формируется и живет ученый, усваивает правила выбора будущей профессии, традиции пользования книгами и другими источниками информации, конструирует свои представления о смысле жизни, долге и ответственности перед обществом, об отношениях с людьми вне круга профессиональных обязанностей и с коллегами.¹⁰ Анализируются архивные документы, посвященные вопросам университетской автономии и самоуправления, формирования профессионального самосознания русских профессоров.¹¹ Рассматриваются образы университетов Российской империи второй половины XIX – начала XX века в публицистике и историографии¹², немецкое культурное влияние на российскую науку¹³. Происходит рефлексия и сравнительный анализ состояния советской и современной историографии в области изучения истории исторической науки России¹⁴. Главной площадкой для дискуссий является журнал «Диалог со временем», в каждом номере которого затрагивается тот или иной аспект данной научной проблемы.

Особый интерес учёных вызывает период второй половины XIX – начала XX века – эпоха позитивизма и его кризиса в российской исторической науке. Этой теме посвящены монографии белорусских и украинских историков. Доктор исторических наук А.Н. Нечухрин рассмотрел теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии на примере анализа научного творчества

⁹ Репина Л. П. История исторического знания. (Москва: Дрофа, 2006), 209.

¹⁰ Кузнецова Н. И. Социо-культурные проблемы формирования науки в России (XVIII – середина XIX вв.) Москва: Едиториал УРСС, 1999.

¹¹ Вишленкова Е. А. Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность Москва: Новое литературное обозрение, 2012.

¹² Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006.

¹³ Посохов С. И. «Университетский город в Российской империи второй половины XVIII – первой половины XIX веков (к вопросу о роли, степени и каналах немецкого культурного влияния)», *Диалог со временем*, 2011, вып. 36, 140–165.

¹⁴ Мягков Г. П. «Научное сообщество историков дореволюционной России в свете «старой» и «новой» модели историографического исследования». *Диалог со временем*, 2011, вып. 34, 206–214.

Н.И. Кареева и Р.Ю. Виппера¹⁵. Историк придерживается мнения о существовании в российской историографии последней трети XIX – начала XX века двух основных парадигм научного знания – позитивизма и «критического позитивизма». А.Н. Нечухрин перечисляет их существенные черты:

- «...Основное содержание позитивистской парадигмы истории:
  - гносеологический оптимизм и рационализм, вера в возможность средствами науки познать и преобразить в благоприятную для человека сторону мир;
  - утверждение единства научного знания;
  - стремление «подтянуть» историю до уровня естественных наук за счет реализации в ней основных идеалов и норм естественнонаучного исследования;
  - объективизм;
  - признание существования законов развития общества;
  - признание наличия прогресса в истории человечества;
  - трактовка общества как организма;
  - теория факторов <...>
- Парадигма истории «критического позитивизма»:
  - пристальный интерес к теоретико-методологическим вопросам истории, результатом чего явилось оформление методологии истории в самостоятельную дисциплину;
  - выдвижение субъекта познания как активного творческого начала в процессе познания, рассмотрение субъекта познания как детерминированного историческим миром;
  - отстаивание единства научного знания с учетом специфики истории как общественной по своей природе науки;
  - утверждение относительного характера исторических истин, их зависимости от социальной практики современности;
  - признание повторяемости основных элементов и стадий в общественно-историческом процессе. Гносеологическое понимание категории «закон» в истории;
  - защита роли общих понятий в историографии;
  - пристальное внимание к социально-экономической стороне истории, вплоть до признания социально-экономического фактора структурообразующим;
  - отказ от теории исторического прогресса, сосредоточение внимания на сравнительном социологическом изучении отдельных культур и народов;
  - модернизация древней истории...¹⁶».

¹⁵ Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.). Гродно: ГрГУ, 2003.

¹⁶ Нечухрин А. Н. «Парадигмальный подход в постсоветской историографии». *Смена парадигм в историографии всеобщей истории в Республике Беларусь и Российской Федерации*, (Гродно: ГрГУ, 2013), 23–24.

А.Н.Нечухрин признаёт, что в современной науке понятие «позитивистская парадигма истории» привилось и вошло в исследовательский арсенал. К понятию «критический позитивизм» отношение учёных остаётся настороженным.

Доктор исторических наук Е.Н. Богдашина рассмотрела рецепцию позитивизма и его теоретико-методологические основы в исторической науке Украины¹⁷. Е.Н. Богдашина осветила проблему в контексте развития мировой исторической мысли, провела её системный анализ в историографическом и историософском аспектах, а также раскрыла позитивистскую трактовку украинскими историками цивилизационной концепции исторического процесса¹⁸.

Кандидат исторических наук М.Ф. Румянцева в учебном пособии для студентов и магистрантов высших учебных заведений, созданном коллективом российских историков, описала позитивистскую парадигму источниковедения, сложившуюся в Европе на рубеже XIX–XX веков. Автор представила сравнительный анализ теоретических трудов И.Г. Дройзена, Э. Бернгейма, Э. Фримана, Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобоса, К.Н. Бестужева-Рюмина, Н.И. Кареева. По заключению М.Ф. Румянцевой,

«...для XIX в. было характерно расширение источниковой основы исторических исследований, введение в научный оборот большого количества исторических источников, детальное изучение отдельных памятников в рамках филологической и исторической критики, под которой понимался весь комплекс источниковедческих процедур – от техники атрибуции исторических источников до методов установления достоверности фактов, обзора и систематизации известного корпуса исторических источников...¹⁹».

Позитивизм в европейской исторической науке XIX–XX веков обслуживал интересы политической истории. Она была актуальна в связи с потребностью формирования национально-государственной идентичности, и поэтому не случайно, что авторы ставших классическими трудов по методологии истории вошли в число заметных исследователей политической истории.

В данном учебном пособии М.Ф. Румянцева много внимания уделила источниковедению неклассической модели науки – русской версии неокантианства и концепции источниковедения академика А.С. Лаппо-Данилевского²⁰. К этой же теме она обратилась на круглом столе «Идеи А.С. Лаппо-Данилевского в интеллектуальных контекстах XX–XXI веков», состоявшемся в Москве в апреле 2013 года. Считая русское неокантианство самостоятельным, оригинальным эпис-

¹⁷ Богдашина Е. Н. Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.). Харьков : Изд-во Харьк. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2013.

¹⁸ Богдашина О. «Цивілізаційний дискурс у трактовці істориків-позитивістів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.». *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії*, (Київ : Київ. ун-т ім. Б. Гринченка, 2017), 217–235.

¹⁹ Источниковедение. (Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015), 41

²⁰ Источниковедение. (Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015), 42–76.

методологическим явлением, М.Ф. Румянцева высказала мысль, что различие русского и немецкого (Баденская школа) неокантианства – один из существенных факторов, обусловивших различие путей развития методологии истории в России и на Западе на протяжении всего XX века²¹.

Высокая научная оценка теоретических идей А.С. Лаппо-Данилевского сегодня дана в трудах многих российских исследователей. В частности, кандидат исторических наук Л.К. Рябова и кандидат философских наук А.А. Рябов полагают, что методологические воззрения А.С. Лаппо-Данилевского соответствуют тем направлениям, в которых развивается современная западная теория истории. Несмотря на большую дистанцию во времени сегодня можно говорить о «научном диалоге» А.С. Лаппо-Данилевского и таких ведущих представителей западной теории истории, как Р. Арон, Ф. Анкерсмит, П. Бёрк, Дж. Л. Гэддис, А. Данто, А. Мегилл, П. Рикёр и др.²²

Среди российских историков второй половины XIX – начала XX века, к изучению творчества которых сегодня наиболее активно обращаются учёные, заметное место принадлежит также доктору русской истории, профессору Московского университета В.О. Ключевскому (1841–1911).

Историографические оценки его трудов, появившиеся в российской науке в течение минувшего столетия, очень разнообразны. Уже современники историка высказывали противоположные точки зрения на его творчество. В 1912 году профессора Москвы и Петербурга объявили В.О. Ключевского основателем первой истинно научной школы в России²³. Однако после революционных событий Октября 1917 года ученик В.О. Ключевского академик М.Н. Покровский утверждал: «...Лет через 15–20 читать Соловьева и Ключевского перестанут, как теперь никто не читает уже Карамзина...»²⁴. Такой прогноз был сделан им, исходя из понимания научных принципов историка как «домарксистских». В 1930-х годах после отказа учёных от «теории торгового капитала» М.Н. Покровского дискуссии о сущности и значении для исторической науки творческого наследия В.О. Ключевского возобновились вновь.

1950–1980-е годы стали качественно новым этапом изучения трудов В.О. Ключевского. В это время доктор исторических наук А.А. Зимин систематизировал и обработал архивные материалы, связанные с именем В.О. Ключевского. Материалы архива дали возможнос-

²¹ Румянцева М. Ф. «Методология истории А. С. Лаппо-Данилевского в контексте русской версии неокантианства». *Сайт Источниковедение.ru*, режим доступа: http://ivid.ucoz.ru/publ/lappo_150/rumianceva_ld/16-1-0-137

²² Рябова Л. К., Рябов А. А. «Методология истории А. С. Лаппо-Данилевского и современная западная теория истории». *Новейшая история России*, 2014, № 1 (09), 8–16.

²³ В. О. Ключевский: Характеристики и воспоминания. Москва : Изд-во «Научное слово», 1912.

²⁴ Покровский М. Н. Предисловие. *Русская историческая наука в классовом освещении*. (Москва: Изд-во Коммунистич. Академии, 1927), т. 1, 8.

ть в 1956–1959 годах издать 8-томное Собрание сочинений историка. В 1960–1970-е годы вышла в свет целая серия научных трудов, посвященных анализу научных работ учёного. В них были перечислены положительные для советской науки черты творческого наследия В.О. Ключевского: проблемность научных изысканий, широкий теоретический подход, материалистическое понимание истории, ориентация на научные обобщения и вскрытие отдельных закономерностей исторического процесса, интерес к методологии и социально-экономическим вопросам истории.

Кандидат исторических наук Э.Г. Чумаченко указала на новаторство учёного во введении в оборот разных типов исторических источников, тщательность их анализа и обработки²⁵. Кандидат исторических наук Р.А. Киреева писала, что В.О. Ключевский как историограф пошел гораздо дальше предшественников. Он не только ввел преподавание историографии в Московском университете, но и поставил и решил в своем спецкурсе многие её научные проблемы²⁶. Доктор философских наук А.В. Гулыга²⁷, а также доктора философских наук Г.М. Иванов, А.М. Коршунов и Ю.В. Петров отметили мастерство В.О. Ключевского в создании им исторического образа как важнейшего познавательного средства²⁸. Доктор исторических наук Н.А. Ерофеев обратил внимание на пренебрегаемую в советской исторической науке тему – жития святых, и на примере В.О. Ключевского утверждал необходимость изучения житийной литературы²⁹.

Однако в целом на протяжении 1950–1980-х годов в характеристике В.О. Ключевского как учёного доминировала отрицательная оценка. Советские исследователи сходились в том, что он, являясь буржуазным историком, не смог подняться до истинно научного понимания исторического процесса, которое выражено в категории «общественно-экономическая формация». Его обвиняли также в политическом идеализме. На этом основании научные взгляды историка были причислены к разряду позитивистской науки.

Наиболее полно эту точку зрения высказала академик М.В. Нечкина в фундаментальном труде «Василий Осипович Ключевский: История жизни и творчества», который был написан на основе работы с различными видами архивных и историографических источников, а также анализа сочинений В.О. Ключевского и фактов его биографии. М.В. Нечкина рассмотрела неоднократно дискутировавшийся в советской науке вопрос, существовала ли в России рубежа XIX–XX веков школа В.О. Ключевского. М.В. Нечкина утверждала, что «школой» в подлинно научном смысле может быть только такой творче-

²⁵ Чумаченко Э. Г. В. О. Ключевский – источниковед. Москва: Наука, 1970.

²⁶ Киреева Р. А. В. О. Ключевский как историк русской исторической науки. Москва : Наука, 1966.

²⁷ Гулыга А. В. Эстетика истории. Москва: Наука, 1974.

²⁸ Иванов Г. М., Коршунов А. М., Петров Ю. В. Методологические проблемы исторического познания. Москва : Высш. шк., 1981.

²⁹ Ерофеев Н. А. Что такое история. Москва: Наука, 1976.

ский коллектив, который складывается вокруг авторитетного лидера и работает на единой методологической платформе в одном теоретическом направлении³⁰. Научная деятельность учеников и последователей В.О. Ключевского подобным требованиям не отвечала. На этом основании М.В. Нечкина, а вслед за ней и остальные советские учёные придерживались вывода об условности существования московской исторической школы.

В 1987-1990 годах в СССР вышло в свет 9-томное Собрание сочинений В.О. Ключевского. Над его изданием работал творческий коллектив в составе члена-корреспондента АН СССР В.Л. Янина, докторов исторических наук В.А. Александрова и Р.В. Киреевой, кандидата исторических наук В.Г. Зиминной. Ими была дана высокая оценка научных трудов В.О. Ключевского. В 1990 году в журнале «Вопросы истории» была также опубликована статья профессора Т. Эммонса, который дал такую характеристику творческого наследия учёного:

«...Школа В.О. Ключевского за одно поколение настолько расширила тематику исторического исследования, что все это преобразило облик русской историографии. Некоторые из работ его учеников поражают современностью понимания «событийного», опередив почти на целое поколение достижения школы «Анналов»...³¹».

Эти оценки авторитетных исследователей стали стимулом для новых дискуссий в науке, которые продолжаются до сегодняшнего дня.

На современном этапе изучения творческого наследия В.О. Ключевского наиболее разработанным вопросом является тема основанной им научной школы. Начало 2000-х годов ознаменовалось выходом в свет целого ряда публикаций, которые опровергли утвердившееся среди историков мнение М.В. Нечкиной.

В частности, кандидат исторических наук С.П. Бычков и доктор исторических наук В.П. Корзун в учебном пособии для студентов исторических факультетов, соглашаясь с мнением Т. Эммонса, обратили внимание на двустолочность русской культуры. Они показали, что на рубеже XIX-XX веков произошло формирование двух самостоятельных научных школ – московской и петербургской. Каждая из них имела свои институциональные рамки, интеллектуальных лидеров, программу научных исследований³².

Доктор исторических наук А.С. Попов отметил междисциплинарный подход В.О. Ключевского к историческому исследованию и доказал, что учёный стал основателем нового направления в историчес-

³⁰ Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский : История жизни и творчества. (Москва: Наука, 1974), 375.

³¹ Эммонс Т. «Ключевский и его ученики», *Вопросы истории*, 1990, № 10, 57.

³² Бычков С. П., Корзун В. П. Введение в историографию отечественной истории XX в. Омск: Омский гос. ун-т, 2001.

кой науке России – исторической социологии, а его дело продолжили ученики – П.Н. Милюков и Н.А. Рожков³³.

Доктор исторических наук Н.Н. Алеврас охарактеризовала методологию школы В.О. Ключевского. Она отметила, что методологические основания исследовательских проектов В.О. Ключевского и его учеников вписываются в позитивистскую парадигму:

«...Позитивистская доктрина воодушевляла их в рассуждениях о предмете исторической науки, в поисках механизмов, определявших ход и сочетание различных сторон развития истории, в разработке методов познавательной деятельности историка, в объяснении исторических явлений. В этом отношении Ключевский и его ученики дистанцировались от идеалистической гегельянской схемы истории, присущей большинству представителей государственной школы, в том числе С.М. Соловьеву...³⁴».

Однако Н.Н. Алеврас подчеркнула факт наличия особенностей позитивистской программы исторического исследования В.О. Ключевского:

«...Она складывалась на основе параллельного процесса освоения им позитивизма и определенных сомнений в истинности и научной эффективности его доктринальной догмы...³⁵». Такая же черта научного творчества была присуща его ученикам.

Кандидат исторических наук Н.В. Гришина проанализировала состав школы В.О. Ключевского и её роль в исторической науке и культуре России. Н.В. Гришина отметила, что ядро школы В.О. Ключевского составили ученики, защитившие под его руководством кандидатские диссертации. К их числу относятся П.Н. Милюков, М.К. Любавский, А.А. Кизеветтер, М.М. Богословский, Ю.В. Готье, А.И. Яковлев, Н.А. Рожков, а также представители более молодого поколения ученых – С.В. Бахрушин, В.И. Пичета, С.К. Богоявленский. Второй круг учеников В. О. Ключевского включал историков, оказавшихся под частичным влиянием его идей или личной харизмы. Третий круг «учеников» состоял из представителей широких слоев общества, испытавших на себе воздействие лекций или печатных работ В.О. Ключевского и сформировавших на их основе свои исторические представления.³⁶

Актуальным направлением историографических исследований в современной науке является дальнейшее изучение жизни и творчества В.О. Ключевского. Кандидат исторических наук О.В. Богомазова обратилась к мало освещенным аспектам частной жизни историка и показала взаимосвязь биографических сюжетов с его профессио-

³³ Попов А. С. Школа Ключевского: синтез истории и социологии в российской историографии (дис. д-ра ист. наук). Пенза, 2002.

³⁴ Алеврас Н. Н. «В. О. Ключевский и его школа (фрагменты лекционного курса «Отечественная история»)». *Magistra Vitae*, 2007, № 11, 132.

³⁵ Алеврас Н. Н. «В. О. Ключевский и его школа (фрагменты лекционного курса «Отечественная история»)». *Magistra Vitae*, 2007, № 11, 133.

³⁶ Гришина Н. В. «Школа В. О. Ключевского» в исторической науке и российской культуре. (Челябинск: ООО «Энциклопедия», 2010), 64–65.

нальной деятельностью³⁷. Специальное исследование О.В. Богомазова посвятила меморативному феномену – «Москва Ключевского». Она показала, какую роль сыграл столичный город в судьбе провинциала В.О. Ключевского и кем в итоге он стал для самой Москвы.³⁸ Совместно с Н.В. Гришиной О.В. Богомазова собрала юбилейные и мемориальные публикации о В.О. Ключевском, увидевшие свет за период с 1897 по 2007 год³⁹.

После публикации текстов лекций В.О. Ключевского по всеобщей истории, подготовленных на основе архивных материалов Р.А. Киреевой, исследователи задумались о неразрывной связи учёных разных поколений – дореволюционного и современного, историка В.О. Ключевского и его многолетнего исследователя-биографа Р.А. Киреевой, а также о методологии научной работы с архивными историографическими источниками⁴⁰.

Н.Н. Алеврас обратилась к диссертационной истории В.О. Ключевского. Она рассмотрела её как событие интеллектуальной биографии учёного, имеющее значение и в наши дни. Историк отметила:

«...Обращение к источникам формирования классического наследия позволяет понять смысл социокультурных практик научного сообщества и специальных коммеморационных технологий, которые задавали параметры сохранения памяти об учёном и его научных трудах...⁴¹».

Затрагивая вопрос экспертных оценок и рейтинга цитируемости учёных, получивших в среде профессионалов статус «классика» науки, Н.Н. Алеврас подчеркнула:

«...В познавательном процессе немаловажно определить, кто и каким образом выступает в роли своеобразного «оценщика» интересующего нас типа события и квалифицирует его как исторически значимое. Вероятны несколько подходов для получения ответа. Один из них ориентирован на изучение восприятия события тем/теми, кто был причастен к его возникновению (герой диссертационной истории и «свидетели-современники»). Другой – вытекает из необходимости установить «след», диссертационной истории-события в

³⁷ Богомазова О. В. «Частная жизнь известного историка (по материалам воспоминаний о В. О. Ключевском)». *Вестник Челябинской государственной университетской*, 2009, № 23 (161), вып. 33, 151–159.

³⁸ Богомазова О. В. «Память о В. О. Ключевском в геокультурном пространстве Москвы в конце XIX–XX века». *Вестник Челябинской государственной университетской*, 2011, № 9 (224), вып. 44, 137–143.

³⁹ Богомазова О. В., Гришина Н. В. «Юбилейные и мемориальные публикации о В. О. Ключевском: Библиография (1897–2007 годы)». *Вестник Челябинской государственной университетской*, 2011, № 23 (238), вып. 47, 38–44.

⁴⁰ Алеврас Н. Н., Нохрин И. М., Богомазова О. В. «Открывая неизвестного Ключевского. Историк как творец национальной идеи». *Диалог со временем*, 2016, вып. 55, 41–61.

⁴¹ Алеврас Н. Н. «Диссертационная история учёного как событие интеллектуальной биографии российских историков XIX века». *Диалог со временем*, 2015, вып. 50, 220.

масштабах истории науки и культуры, а значит – определить его воздействие на других людей, принадлежавших уже иному времени...⁴²».

Оценивая магистерскую диссертацию В.О.Ключевского «Древнерусские жития святых как исторический источник» (1872 год), Н.Н. Алеврас проследила, как менялось отношение к ней научного сообщества на протяжении более чем 140 лет после её защиты:

«...Каждый новый виток обращения к «Житиям» Ключевского привносит новые черты в его образ или даже закладывает принципиально новые образы историка. В многослойной ретроспективе истории историографии можно наблюдать как первоначальный имидж Ключевского, созданный еще его учениками и современниками – историк-мыслитель, историк-художник, историк-социолог – начал было в опыте восприятия его магистерской диссертации советской историографией превращаться в противоречивый образ историка общественной мысли и даже историка атеистической направленности, к тому же, историка-неудачника. Рубеж XX–XXI вв. привнес инновационный мотив. Впервые ученые разглядели в Ключевском историка-методолога (именно это в свое время принципиально отрицала М.В. Нечкина), и источниковеда. Новый образ Ключевского дает основание говорить, что для современного поколения историков он своим анализом житий святых в магистерской диссертации выступил в роли создателя базовых основ учения о видах исторических источников, а потому, можно полагать, вписал свое имя в пантеон классиков исторического знания...⁴³».

Современная наука демонстрирует многовекторную направленность в историографическом изучении творческого наследия В.О. Ключевского. Продолжается осмысление отдельных теоретических положений его научной концепции исторического процесса – история Польши в оценке учёного⁴⁴, анализ им эпохи Смутного времени⁴⁵ и др. Развиваются компаративистские историографические исследования. Сопоставляются теоретические взгляды В.О. Ключевского и основателя киевской научной исторической школы В.Б. Антоновича⁴⁶.

⁴² Алеврас Н.Н. «Диссертационная история учёного как событие интеллектуальной биографии российских историков XIX века». *Диалог со временем*, 2015, вып. 50, 223–224.

⁴³ Алеврас Н.Н. «Диссертационная история учёного как событие интеллектуальной биографии российских историков XIX века». *Диалог со временем*, 2015, вып. 50, 237.

⁴⁴ Кручковский Т. Т. «История Польши в исторической концепции В. О. Ключевского». *Веснік ГрДУ імя Янкі Куялы*, сер. 1, 2014, № 3 (183), 53–66.

⁴⁵ Попов А. С. «Историко-социологическое исследование В. О. Ключевским Смутного времени». *Извєстия Пензенської іосударствєнної ієдаіогічної універсії іша імени В. Г. Белінської*. Гуманітарні науки, 2012, № 27, 924–928.

⁴⁶ Воронов В. И. «Дисциплинарный образ источниковедения в исторической науке Российской империи конца XIX в. (на примере лекций В. Антоновича и В. Ключевского)». *Актуальные проблемы источниковедения*. (Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2017), 7–9.

Сравниваются теоретические позиции В.О. Ключевского и А.С. Лаппо-Данилевского⁴⁷.

В 2016 году на малой родине В.О. Ключевского в Пензе состоялась VI международная конференция «Творческое наследие В.О. Ключевского в истории, культуре и литературе», посвященная 175-летию со дня рождения выдающегося историка. На ней были подведены общие промежуточные итоги современного состояния иконографии В.О. Ключевского и степени изученности его трудов российскими исследователями⁴⁸. Научная конференция в очередной раз продемонстрировала, насколько велико внимание учёных к фигуре известного московского профессора, и над какими вопросами историографам еще предстоит задуматься.

В этой связи обращает на себя внимание факт отсутствия в современной историографии работ, в которых был бы представлен комплексный анализ вопроса влияния школы В.О. Ключевского на формирование в Российской империи на рубеже XIX-XX веков национальных историографий, и в частности, – влияния школы В.О. Ключевского на становление исторической науки Беларуси⁴⁹.

В настоящее время остается до конца не разработанной проблема методологии научного творчества В.О. Ключевского. Анализ трудов историка показывает, что практическая реализация сформулированных им теоретических положений была намного глубже и масштабнее, чем в описанной им теории. Это касается методологии работы В.О. Ключевского с историческими источниками⁵⁰. Такой же вывод можно сделать и относительно традиционных методов исторической науки, которые использовал в своих трудах В.О. Ключевский – методов наблюдения, сравнения, обобщения, ретроспективы, типологии, статистического и терминологического анализа, научной исторической оценки⁵¹.

Констатация данного факта в очередной раз заставляет задуматься над вопросом особенностей сущностных черт позитивистской парадигмы исторического знания в России второй половины XIX - нача-

⁴⁷ Синицын О. В. «История историков: культурный диалог В.О. Ключевского и А.С. Лаппо-Данилевского». *Духовная жизнь российских региональных сообществ: история, традиции, современность*. (Казань : Изд-во Казанского гос. архитектур.-строит. ун-та, 2015), 173–178.

⁴⁸ Афанасьева Т. К. «Изучение творческого наследия В.О. Ключевского в современной России». *Творческое наследие В.О. Ключевского в истории, культуре и литературе*. (Пенза: Изд-во ПГУ, 2016), 7–11.

⁴⁹ Матюшевская М. И. «Оценка научного творчества В. О. Ключевского в российской историографии конца XIX – начала XXI века». *Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*, 2017, №1, 55–61.

⁵⁰ Матюшевская М. И. «Методология работы с историческими источниками в трудах В. О. Ключевского». *Российские и славянские исследования*. (Минск : БГУ, 2016), вып. XI, 185–192.

⁵¹ Матюшевская М. «Традиционные методы исторической науки в научном творчестве В. О. Ключевского». *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії* (Київ : Київ. ун-т ім. Б. Гринченка, 2017), 83–91.

ла XX века – формирования научной методологии В.О. Ключевского в контексте всей «русской исторической школы» этого периода. Факт наличия такой школы признавался советской историографией⁵². Эта тема остаётся актуальной и сегодня⁵³. Дальнейшее изучение методологии научного творчества В.О. Ключевского позволит уточнить имеющиеся в настоящее время в науке историографические оценки.

Не менее интересна тема исследования методологии В.О. Ключевского в контексте работ современных ему западноевропейских учёных. В первой половине XX века эту проблематику стали разрабатывать российские историки-эмигранты. Например, Г.П. Федотов указывал на отличия экономизма В.О. Ключевского от современной ему западноевропейской историко-экономической школы (Родбертус, Инама-Штернегг, Роджерс) и теоретических идей марксистов. Г.П. Федотов полагал, что В.О. Ключевский предвосхитил идеи М. Вебера, а в обращении со словом он может найти себе равных только среди символистов начала XX века. Г.П. Федотов пришёл к заключению: «...Ключевский, как всякий большой человек, во многом упредил свое время – был зачинателем, а не завершителем эпохи...⁵⁴». Сегодня этот вывод значим для нас как с точки зрения изучения исторического сознания российских учёных-эмигрантов первой волны, испытавших на себе мощное влияние научной харизмы В.О. Ключевского⁵⁵, так и для дальнейшего осмысления феномена российского позитивизма, «русской исторической школы», роли в её формировании В.О. Ключевского. Однако в современной историографии тема сравнительно-исторического анализа методологии В.О. Ключевского и западноевропейских учёных представлена пока фрагментарно.

Требуется дальнейшей разработки проблема изучения деятельности В.О. Ключевского как педагога. Можно согласиться с мыслью С.И. Маловичко о необходимости выделения в самостоятельную группу историографических источников социально ориентированное историописание, т. е. работа преподавателя по разработке курсов лекций по истории, спецкурсов по предмету является таковой. Это не кабинетная работа учёного, итог которой востребован академическим научным сообществом. Социально ориентированное историописание требует от историка умения взаимодействовать с людьми разноразной теоретической подготовки, выполнять социальный заказ общества. В.О. Ключевский владел этим умением мастерски. Доказательством тому является разработанная им и представленная в

⁵² Мягков Г. П. «Русская историческая школа»: методологические и идейно-политические позиции. Казань: Издательство Казанского университета, 1988.

⁵³ Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». Казань: Изд-во Казанского университета, 2000.

⁵⁴ Федотов Г. П. «Россия Ключевского». *Судьба и трехи России*. (Санкт-Петербург : София, 1991), т. 2, 331.

⁵⁵ Матюшевская М. И. «Творческое наследие В.О. Ключевского в научно-публицистической оценке Г.П. Федотова». *Вестник Гродзенскайа дзяржаўнай універсііэіа імя Я. Куілы*, сер. 1, 2016, т. 8, № 2, 71–78.

его трудах, написанных для студенческой аудитории, оригинальная методика построения научной модели исторического процесса⁵⁶.

Можно также согласиться с идеей, озвученной сторонниками интеллектуальной истории, о необходимости принятия современными учёными особой коммуникативной стратегии – «история для всех», «публичная история», которая ориентирована на публику за пределами профессионального научного сообщества. По оценке современных историков, В.О. Ключевский и в этой области научного творчества может сегодня служить ярким примером успешности такой работы. Как отмечает доктор исторических наук Д.М. Володихин,

«...Карамзина, Соловьева, Ключевского могла читать вся образованная Россия. У Виппера, Платонова и Лаппо-Данилевского была гораздо более скромная аудитория. Но и они могли быть интересны публике, когда писали, примеряясь к ее вкусам <...> Ими интересовались люди, стоящие бесконечно далеко от проблем исторической науки. А потом – как отрезало. Язык омертвел, образность исчезла...⁵⁷».

Современного историка надо учить правильно, связно, красиво говорить и писать, а это очень нелегкий труд. Д.М. Володихин ссылается на афоризм В.О. Ключевского: «Тяжелое дело – писать легко, но тяжело писать – легкое дело!».

Этот же афоризм применим к лекторскому таланту В.О. Ключевского. Все его слушатели отмечали присущую ему необыкновенную артистичность, математическую точность формулировок теоретических выводов и дар их преподнесения слушателям с такой наглядной ясностью, которая порой граничила с осязаемостью. Сегодня, анализируя лекторское мастерство В.О. Ключевского на основе воспоминаний его учеников⁵⁸, мы можем говорить о том, что он имел дар визуального мышления и умело им пользовался, когда преподносил результат своих трудов. Талантом теоретика, лекторским и актерским мастерством он мог пробуждать у учеников наглядно-образное мышление. Информацию, которая не в полной мере соотносилась с вербальными структурами, он на своих лекциях мог внушить, добиваясь эффекта, недостижимого при прочтении его опубликованных произведений. Этот опыт преподавания сегодня очень актуален. Он делает научно-педагогическое наследие В.О. Ключевского востребованным и значимым для нас⁵⁹.

⁵⁶ Матюшевская М. И. «Методика построения научной модели исторического процесса в трудах В. О. Ключевского». *Веснік МДУ ім. А. Куляшова*, 1999, № 2–3 (3), 74–80.

⁵⁷ Володихин Д. М. «Тяжёлое дело – писать легко...» Адресат высказываний современного российского историка». *Диалог со временем*, 2012, № 38, 346–347.

⁵⁸ В. О. Ключевский: Характеристики и воспоминания. Москва : Изд-во «Научное слово», 1912.

⁵⁹ Матюшевская М. И. «Методы развития визуального мышления учеников в преподавательской работе В. О. Ключевского (к 175-летию со дня рождения ученого)». *Адукацыя і выхаванне*, 2015, № 12, 64–68.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алеврас Н. Н. «В. О. Ключевский и его школа (фрагменты лекционного курса «Отечественная история»)». *Magistra Vitae*, 2007, № 11, 132–146.
- Алеврас Н. Н. «Диссертационная история учёного как событие интеллектуальной биографии российских историков XIX века». *Диалог со временем*, 2015 вып. 50, 218–241.
- Алеврас Н. Н., Нохрин И. М., Богомазова О. В. «Открывая неизвестного Ключевского. Историк как творец национальной идеи». *Диалог со временем*, 2016, вып. 55, 41–61.
- Афанасьева Т. К. «Изучение творческого наследия В. О. Ключевского в современной России». *Творческое наследие В. О. Ключевской в истории, культуре и литературе* (общ. ред. Н. П. Берляковой). (Пенза: Изд-во ПГУ, 2016), 7–11.
- Богдашина Е. Н. Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.). Харьков : Изд-во Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2013.
- Богдашина О. «Цивілізаційний дискурс у трактовці істориків-позитивістів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.» *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії* (за наук. ред. О. О. Салати). (Київ : Київ. ун-т ім. Б. Гринченка, 2017), 217–235.
- Богомазова О. В. «Память о В. О. Ключевском в геокультурном пространстве Москвы в конце XIX–XX веке». *Вестник Челябинской государственной университетей*, 2011, № 9 (224), вып. 44, 137–143.
- Богомазова О. В. «Частная жизнь известного историка (по материалам воспоминаний о В. О. Ключевском)». *Вестник Челябинской государственной университетей*, 2009, № 23 (161), вып. 33, 151–159.
- Богомазова О. В., Гришина Н. В. «Юбилейные и мемориальные публикации о В. О. Ключевском: Библиография (1897–2007 годы)». *Вестник Челябинской государственной университетей*, 2011, № 23 (238), вып. 47, 38–44.
- Бычков С. П., Корзун В. П. Введение в историографию отечественной истории XX в. Омск: Омский гос. ун-т, 2001.
- В. О. Ключевский: Характеристики и воспоминания. Москва: Изд-во «Научное слово», 1912.
- Вишленкова Е. А. Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность. Москва: Новое литературное обозрение, 2012.
- Володихин Д. М. ««Тяжёлое дело – писать легко...» Адресат высказываний современного российского историка». *Диалог со временем*, 2012, № 38, 343–352.
- Воронов В. И. «Дисциплинарный образ источниковедения в исторической науке Российской империи конца XIX в. (на примере лекций В. Антоновича и В. Ключевского)». *Актуальные проблемы источниковедения*. (отв. ред. М. Ф. Румянцева). (Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2017), 7–9.
- Гришина Н. В. «Школа В. О. Ключевского» в исторической науке и российской культуре. Челябинск: ООО «Энциклопедия», 2010.
- Гулыга А. В. Эстетика истории. Москва : Наука, 1974.

- Ерофеев Н. А. Что такое история. Москва : Наука, 1976.
- Заболотный Е. Б., Камынин В. Д. «К вопросу о функциях и месте историографических исследований в развитии исторической науки». *Весійник Тюменскої іосударсївенної универсїтейа*, 2004, № 1, 79–91.
- Иванов Г. М., Коршунов А. М., Петров Ю. В. Методологические проблемы исторического познания. Москва: Высш. шк., 1981.
- Источниковедение (отв. ред. М.Ф. Румянцева). Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015.
- Киреева Р. А. В. О. Ключевский как историк русской исторической науки. Москва: Наука, 1966.
- Кручковский Т. Т. «История Польши в исторической концепции В. О. Ключевского». *Веснік ГрДУ імя Янкі Куйалы*, сер. 1, 2014, № 3 (183), 53–66.
- Кузнецова Н. И. Социо-культурные проблемы формирования науки в России (XVIII - середина XIX вв.) Москва: Едиториал УРСС, 1999.
- Маловичко С. И. «Феноменологическая концепция источниковедения как теоретическая основа источниковедения историографии». *Диалогі со временем*, 2013, вып. 44, 112–126.
- Маловичко С. И. «Национально-государственный нарратив как вид социально ориентированного историописания». *Весійник Санкїй-Пейтердурїскої универсїтейа*, сер. 2, вып. 4, 2015, 125–135.
- Матюшевская М. «Традиционные методы исторической науки в научном творчестве В. О. Ключевского». *Цивілізаційні дискурси світової іа української історїографії* (за наук. ред. О. О. Салати). (Київ : Київ. ун-т ім. Б. Гринченка, 2017), 83–91.
- Матюшевская М. И. «Методика построения научной модели исторического процесса в трудах В. О. Ключевского». *Веснік МДУ ім. А. Куляшова*, 1999, № 2–3 (3), 74–80.
- Матюшевская М. И. «Методы развития визуального мышления учеников в преподавательской работе В.О. Ключевского (к 175-летию со дня рождения ученого)». *Адукацыя і выхаванне*, 2015, № 12, 64–68.
- Матюшевская М. И. «Оценка научного творчества В.О. Ключевского в российской историографии конца XIX-начала XXI века». *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя іуманїтарных навук*, 2017. №1, 55–61.
- Матюшевская М. И. «Творческое наследие В. О. Ключевского в научно-публицистической оценке Г.П. Федотова». *Веснік Гродзенскаїа дзяржаўнаї ўніверсїтейа імя Я. Куйалы*, сер. 1, 2016, т. 8, № 2, 71–78.
- Матюшевская М. И. «Методология работы с историческими источниками в трудах В.О. Ключевского». *Российские и славянские исследования*. (Минск: БГУ, 2016), вып. XI, 185–192.
- Мягков Г. П. «Русская историческая школа»: методологические и идейно-политические позиции. Казань: Издательство Казанского университета, 1988.
- Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». Казань: Изд-во Казанского университета, 2000.
- Мягков Г. П. «Научное сообщество историков дореволюционной России в свете «старой» и «новой» модели историографического исследования».

- Диалог со временем, 2011, вып. 34, 206–214.
- Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский: История жизни и творчества. Москва: Наука, 1974.
- Нечухрин А. Н. «Парадигмальный подход в постсоветской историографии». *Смена парадигм в историографии всеобщей истории в Республике Беларусь и Российской Федерации* (под науч. ред. А. Н. Нечухрина). (Гродно: ГрГУ, 2013), 22–28.
- Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.). Гродно : ГрГУ, 2003.
- Покровский М. Н. Предисловие. *Русская историческая наука в классовом освещении*. (Москва : Изд-во Коммунистич. Академии, 1927), т. 1, 5–19.
- Попов А. С. «Историко-социологическое исследование В. О. Ключевским Смутного времени». *Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского. Гуманитарные науки.*, 2012, № 27, 924–928.
- Попов А. С. Школа Ключевского: синтез истории и социологии в российской историографии (дис. д-ра ист. наук). Пенза, 2002.
- Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006.
- Посохов С. И. «Университетский город в Российской империи второй половины XVIII – первой половины XIX веков (к вопросу о роли, степени и каналах немецкого культурного влияния)», *Диалог со временем*, 2011, вып. 36, 140–165.
- Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011.
- Репина Л. П. История исторического знания. Москва: Дрофа, 2006.
- Румянцева М. Ф. Методология истории А. С. Лаппо-Данилевского в контексте русской версии неокантианства. *Сайт Источниковедение.ru*, режим доступа: http://ivid.ucoz.ru/publ/lappo_150/rumianceva_ld/16-1-0-137
- Рябова Л. К., Рябов А. А. «Методология истории А. С. Лаппо-Данилевского и современная западная теория истории». *Новейшая история России*, 2014, № 1 (09), 8–16.
- Синицын О. В. «История историков: культурный диалог В. О. Ключевского и А. С. Лаппо-Данилевского». *Духовная жизнь российских региональных сообществ: история, традиции, современность*. (Казань : Изд-во Казанского гос. архитектур.-строит. ун-та, 2015), 173–178.
- Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь (отв. ред. А. О. Чубарьян). Москва: Аквилон, 2014.
- Федотов Г. П. «Россия Ключевского». *Судьба и трехи России*. (Санкт-Петербург: София, 1991), т. 2, 329–349.
- Чумаченко Э. Г. В. О. Ключевский – источниковед. Москва: Наука, 1970.
- Эммонс Т. «Ключевский и его ученики». *Вопросы истории*, 1990, № 10, 45–62.

MARIYA I. MATSIUSHESKAYA

HISTORIOGRAPHIC ASSESSMENT IN THE CONTEXT OF THE PARADIGM OF THE SCIENTIFIC HISTORICAL KNOWLEDGE (ON THE EXAMPLE OF STUDYING THE SCIENTIFIC CREATIVITY OF V. KLJUCHEVSKY)

Assessment in historiography is a way of establishing the significance of scientific works of historians of the past for the development of modern science. The historiographical assessment depends on how the history of historical science is viewed from the standpoint of actual social and scientific values. Thanks to the value approach in historiographical research, historical science fulfills its most important functions: social memory, social education, accumulation and translation of scientific knowledge.

Dependence of historiographic evaluation on the change of paradigms of scientific historical knowledge can be traced on the example of the study of the creativity of the famous Russian historian of the second half of the 19 - early 20 century V. Kljuchevsky. In prerevolutionary Russian historiography, the range of opinions about the significance of his scientific works was unusually broad. Dominated by the assessment of V. Kljuchevsky as the founder of a scientific school influential in Russian historiography and the author of a new methodology for scientific historical research. This point of view in the first half of the 20th century continued to develop Russian immigrant historians. In Soviet science, the evaluation of creativity VO. Kljuchevsky was given on the basis of Marxist-Leninist ideology, the opinion about the historian as a positivist was fixed. There is a rethinking of the contribution made by the scientist to the historical science today.

Comparative analysis of the theoretical concept and empirical methodology of V. Kljuchevsky allows us to conclude that he left the ideas of positivist historical science. Traditional methods of historical research, which were used by the source study, are relevant for modern science. This conclusion is also applicable to the evaluation of the pedagogical experience of V. Kljuchevsky.

KEY WORDS: axiology, comparativistics, scientific discourse, scientific school, methodology of history, source study, positivism, intellectual history, public history, Moscow University.

ЈЕЛЕНА З. МИЛИЋ¹

КОНЦЕПТУАЛНА (РЕ)ПРЕЗЕНТАЦИЈА ДОГАЂАЈА

Апстракт: Полазећи од новоисторијског приступа Хејдена Вајта и Мишела Фукоа, као и теорије о концептуалним интеграцијама (когнитивнолингвистичке аргументације Жила Фоконија и Марка Тарнера и когнитивнонараторолошке теорије Хилари Даненберг), у раду деконструишемо моделе формирања историографског дискурса. Проналазећи у њему реторичке, ненаучне и структуре фикционалних жанрова, савремени теоретичари су разоткрили научно-објективну позадину дискурса историографије и указали на његов потенцијал за стварање алтернативних и контрачињеничних наратива. Упоређујући наративе званичне историографије и њене алтернативне репрезентације у роману *Невидљиви* Александра Гаталице, тежимо да покажемо како различити модели истина почивају на истим стратегијама обликовања знања.

Кључне речи: алтернативна историја, контрачињеница, концептуална интеграција, историографија, дискурс, фикција.

---

¹ jelenamilic018@gmail.com

Релативизација и криза метанарација узроковане су измењеним схватањем стварности које почива на теорији о текстуалности историје. Њеним родоначелницима и њиховим следбеницима, од Ничеа, преко Барта, Дериде, постмодерниста и теоретичара новог историзма и културног материјализма, посебан изазов представљају дискурси који претендују на истинитост.

Један од незаобилазних текстова који рефлектује савремена промишљања дискурса историје јесте *Метасторија*² теоретичара Хејдена Вајта (Hayden White). Историјски рад Вајт посматра као „verbalnu strukturu u obliku narativnog proznog diskursa“ у коме историје (као и филозофије историје) подразумевају „sjedinjenje izvesnog broja podataka, teorijskih pojmova i tumačenja i objašnjenja ovih podataka, kao i narativnu strukturu njihove prezentacije ukupne slike pretpostavljenih događaja u prošlim vremenima“³. Полазећи од става да је „jedna stvar predstaviti šta se desilo i zašto se tako desilo, a da je sasvim druga stvar obezbediti verbalni model, u obliku naracije, pomoću kojeg se tumači proces razvoja koji vodi od jedne situacije do neke druge, tako što će se prikloniti opštim zakonima uzročnosti“⁴, у својим промишљањима историографског дискурса, Вајт разматра различите концепте тумачења историје који неједнако објашњавају исте скупове података. Упоредјујући доминантне типове историјске свести деветнаестог века, од којих свака почива на сопственој теорији истине и на другачијем модусу тумачења, Хејден Вајт даје примере неслагања историчара око друштвених узрока одређеног низа догађаја, као и око питања форме коју научно историографско тумачење треба да има. У складу са типом лингвистичког уобличавања историјских токова, текстове одређених историчара 19. века поистовећује са тропом метафоре, метонимије, синегдохе или ироније.

Према тачном Вајтовом запажању, историографска спознаја је „nužno arbitrarnog fragmentarnog karaktera čitavog verodostojnog istorijskog saznanja o određenim delovima istorije“⁵. Свако знање је условљено перспективом његовог носиоца и контекстом његовог тумачења:

„Kad istoričar aristokratskog doba razmatra svetsku pozornicu, on ujedno percipira veoma mali broj pomenutih glumaca koji vode čitav komad na sceni. Ovi veliki protagonisti u prvom planu pozornice grabe svu pažnju i podređuju je sebi; i dok je istoričar sklon tumačenju tajnih motiva u rečima i reagovanju ovih ličnosti, one ostale izmiču njegovoj pažnji.“⁶

² Hayden White, *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*. The Johns Hopkins University Press: Baltimore & London, 1973.

³ Вајт, Хејден, *Метасторија: историјска имажинација у Европи деветнаестог века*, Подгорика: CID, 2011, 9.

⁴ Исто, 25.

⁵ Исто, 109.

⁶ Исто, 200.

Стога, теоретичар долази до закључка да свака филозофија историје „sadrži u sebi elemente istorije kao takve, kao i što svaka istorija sadrži u sebi elemente prave filozofije istorije“⁷.

Савремено промишљање дискурса историографије налазимо и у Бартовом тексту *Дискурс историје*⁸. Бавећи се, пре Вајта, проблемом преобликовања историје у вербалне структуре, Ролан Барт (Roland Barthes) издваја два типа дејкса својствених историографском дискурсу. У први тип сврстава упућивање на помињане изворе и сведочења, а оне су „ono što istoričara približava etnologu, kada ovaj pominje nosioca informacije“⁹. Њихова форма варира „od umetnutih iskaza poput *kako sam čuo, po našem saznanju*, preko istoričareve upotrebe sadašnjeg vremena koje potvrđuje intervenciju iskazivača, do svakog pominjanja istoričarevog ličnog iskustva“¹⁰. Други тип дејксе је „pokazatelj kretanja diskursa u odnosu na njegov predmet“¹¹, а односи се на организацију историјског дискурса, распоређивање елемената нарације, упућивање на догађаје и њихову хронотопску окосницу, указивање на раније место у тексту или најаву догађаја о којима ће се говорити. Употреба дејксе, стога, омогућава наратору убрзавање или успоравање нарације, њено фрагментаризовање и нарушавање хронолошког протисања времена.

Утемељена на претпоставци да су концепције стварности увек посредоване језиком, нова тумачења историографије одражавају „sumnju u podobnost samog jezika da valjano prenese ono što pruža перцепција и што misao stvara као природу стварности“¹². Језик се, дакле, више не прихвата као затворен скуп знакова који имају неприкосновено, целовито и јединствено значење. Нестабилност вербалних модела стварности се развија „u kontekstu svesnosti o fatalnoj asimetriji između procesa stvarnosti i svake verbalne karakterizacije tih procesa“¹³. Измењено схватање стварности резултирало је неповерењем у метанаративе и кризом историзма. Како у новом промишљању стварности не постоји концепт који укључује сва објашњења неког феномена, постало је актуелно преиспитивање пракси дискурса који претендују на објективно, неприкосновено, целовито дефинисање појава човекове реалности. У таквом окружењу, очекивано је дошло и интересовање за историографски дискурс као исказ који претендује на истинитост и гарантује научну објективност. Стога се, на методолошком плану, популаризују постструктуралистичка читања, као на пример нови историзам и културни материјализам. Наведене теорије почивају на претпоставци о текстуалности историје, и у складу са њом испитују природу, могућности, моћ и границе наративних жанрова.

⁷ Исто, 408.

⁸ Roland Barthes. „Le discours de l'histoire“. *Social Science Information* 6 (1967): 63–75.

⁹ Bart, Rolan, „Diskurs istorije“, 2005, 163.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 164.

¹² Вајт, нав. дело, 229.

¹³ Исто.

Тумачећи проблем конструисања вербалног модела историје, теоретичар Хејден Вајт, примећује како „različiti istoričari ukazuju na različite aspekte identičnog istorijskog polja (...) osmišljavajući veze među njima u različitim terminima i objašnjavajući transformacije tih veza na različite načine kako bi došli do različitih tumačenja značenja posredstvom strukture naracija koje oni pišu o tim vezama. Tako osmišljene, istorije predstavljaju pokušaje da se koristi jezik (...) da bi se konstituisali različiti diskursi u izražavanju značenja istorije uopšte ili različitih segmenata istorijskog procesa.“¹⁴. Наведено Вајтово запажање упућује на амбивалентан статус дискурса. Дискурс се, најпре, тумачи као „nasilje koje činimo nad stvarima“¹⁵ у процесу организовања догађаја у вербалне структуре. Не смемо, међутим, занемарити ни насиље које се, у том процесу, врши над самим дискурсом, оличено у његовој потчињености различитим механизмима моћи.

Говорећи о истини, Мишел Фуко говори о дискурсу који обликује говор о њој, не по принципима наивне представе о знању које почива на провереним чињеницама о предмету говора, него према скривеним, неисказаним потребама оних који воде дискурс. Како још од Платона „istiniti diskurs više nije bio dragocen i poželjan, pošto to više nije onaj diskurs koji je povezan sa vršenjem moći“¹⁶, при његовом тенденциозном успостављању не води се рачуна о поузданости чињеница које преноси, већ се његови смисао и форма прилагођавају претпостављеној делотворности на конзументе којима се обраћа. На сличну повезаност знања и моћи указује и Хејден Вајт у следећим запажању:

„Kada je Niče pregledao istorijsko polje, u njemu je pronašao samo manifestacije delovanja ljudske volje; grupisao ih je, praktično, u dve vrste: manifestacije jakih ljudi i manifestacije slabih. Sintaksa odnosa između te dve vrste istorijskih aktera znatno je komplikovana činjenicom da se u osnovnom zakonu po kome se one ostvaruju – u volji za moć, nalazi jedinstvena ljudska sposobnost – svest. Ljudska sposobnost razmišljanja i, pre svega, čovekova sposobnost da imenuje stvari, da ih privlaja sredstvima lingvistike, dovodi do uzdizanja drugog iluzornog sveta, odmah pored onog prvobitnog, satkanog od odnosa puke moći. Istorija kulture na taj način izgleda kao proces u kome se slabi utrkuju sa jakima za pravo određivanja kako će ovaj drugi svet biti okarakterisan.“¹⁷

Савремена теоријска промишљања историографије деконструиранишу Аристотелово разликовање историчара и песника по томе што један говори о истинитим догађајима, а други о њиховим могућим верзијама, указујући, при томе, на епистемичка ограничења и интенционални карактер њихових наратива. Суочавање са наративном природом дискурса историографије, довело је до разоткривања његових

¹⁴ Исто, 267.

¹⁵ Фуко, Мишел, *Poredak diskursa. Pristupno predavanje na Koleč de Fransu 2. decembra 1979. godine*, Loznica: Karpos/Beograd: Zuhra, 2007, 40.

¹⁶ Исто, 11.

¹⁷ Вајт, нав. дело, 354.

ненаучних и реторичких структура најчешће повезаних са жељом за моћи и успостављењем једног система знања који је омогућава. Метод креатора *исџина* при томе почива на успостављању паралелних света насталих варирањем различитих, могућих верзија употребљеног наратива. Савремени теоретичари деконструирају дискурс историографије, указујући, управо, на ову његову особину. Злоупотребљени потенцијал дискурса *исџине* за стварање алтернативних и контрачичњеничних наратива тиме постаје говор који се окреће против себе.

Запажање да се историографски садржаји установљавају посредством структуре наратија, изазвало је посебно интересовање теоретичара из различитих области науке за њихово преиспитивање. Тако у књижевнонаучном дискурсу постаје актуелно проблематизовање различитих аспеката историографског дискурса са тенденцијом указивања на његову вишезначност, и подобност за стварање нових, алтернативних верзија на његовим темељима.

У књигама *Антиципирани џлаиџаи* и *Како да џоворимо о књиџама које нисмо џрочиџали*, теоретичар Пјер Бајар узима у обзир да човекова тумачења стварности и текстова које усваја почивају на њиховим јединственим рефлесијама у свести реципијента, и концептуалним интеграцијама које се одигравају у његовим менталним просторима. Бајар се залаже за јединственост сваког од концепата стварности, противећи се конвенцијама и забранама које, као интерпретативне оквире, намеће традиционална историја књижевности. Његова представа о променљивој књизи глорификује интерпретативна несагласја реципијента и вишегласја текстова.

Бајарова објашњења антиципираног и реципрочног плагијата¹⁸ почивају на измени традиционалног схватања времена у историји књижевности. Како ниједан од историографских модела не одбацује хронолошки концепт времена, овај теоретичар предлаже његово редефинисање. Овештала представа литературе, сматра Бајар, у традиционалној историји књижевности подстакла је ограничену и погрешну визију о времену у уметности, које није једнако историјском времену. Категорија временске инверзије у његовој теорији подразумева одбацивање представе о једносмерном, линеарном протицању времена у одређеним аспектима науке о књижевности. Временска инверзија и глорификовање интерпретативног вишегласја текстова, реципијента треба да ослободи оних елемената који ометају слободу имагинације и инвенције. Немаштовитим читаоцима који у потпуности присвајају туђе дискурсе и своје интерпретације смештају у оквире поменутих забрана, овај теоретичар саветује да се упусте у стваралачки посао креирања сопственог мишљења.

Истичући покретљивост историје књижевности, Пјер Бајар предлаже њено раздвајање од хронолошке догађајне историје:

¹⁸ Појам антиципирани односи се на плагирање које се не догађа у хронолошком, већ у супротном смеру. Представа о реципрочном плагијату такође почива на представи о двосмерном времену, при чему се плагирање врши у оба смера.

„Naša teorija vremena još više ističe osetljivost istorije književnosti na novine u književnom stvaralaštvu. One, naime, ne samo što menjaju naš pogled na pređašnja dela nego nam otkrivaju i izvestan broj njihovih skrivenih izvora, koji se tokom kretanja istorije pojavljuju i vode ka preispitivanju, ponekad radikalnom, njihovog mesta u istoriji književnosti.“¹⁹

Изградња нове књижевне историје, била би, дакле, усредсређена на покретљиву природу књижевних текстова, док би дозвољена временска инверзија у њој омогућила појединачним делима и ауторима да, изван граница хронолошког времена, буду смештени у временске оквире којима идејно и припадају.

Према тачном запажању Снежане Калинић, Бајар „dekonstruiše antinomiju pročitana/nepročitana knjiga i podriiva postojanost granice koja čitalačku delatnost razdvaja od nečitalačke“²⁰. Бајар истиче да однос према књигама не треба посматрати као једноличан процес, већ као један „senoviti prostor, opsedan delićima sećanja, čija se vrednost nalazi u nejasnim utvarama koje u njemu kruže“²¹.

„Суоченје о којем је реч неизбежно подсећа на психотиčno искуство. Јер, уколико идеје за које мислим да су моје то нису, и уколико је оно што мислим или верујем да мислим у исто време предмет мисли неког другог, онда у 'мом егу' не остаје ништа осим чудних премиса мисли међу којима ми је тешко да прокрчим пут и сачувам свој идентитет и независност стваралаштва.“²²

На трагу Фукоових ставова о поретку и моћи дискурса, Бајар променљивост књиге тумачи као „posledicu celokupne mreže odnosa моћи која се плете око нје“²³. Са уласком у ново чвориште односа, реципијент ступа у специфичан поредак „у којем свако у исти мах измишља другог и допушта да га овај измисли“²⁴. Поменути теоретичар разоткрива постојање скривених, туђих дискурса у онима које изговарамо, и наглашава да наведена чињеница човека непрекидно треба да подсећа на ограничења сопствене спознаје. Скупину представа које обликују читаочеву личност и његов однос према текстовима Бајар назива унутрашњом библитеком. Она је превасходно сачињена од „fragmenta zaboravljenih i izmaštanih knjiga na osnovu kojih роimamo čitav svet“²⁵. Како су (не)читаоци увек изнова уплетени у процес измишљања књига, Пјер Бајар закључује да је тврдња да смо прочитали неку књигу увек својеврсна метонимија. Као резултат својеврсног филтрирања нових дискурса унутар унутрашње библитеке настају

¹⁹ Bajar, Pjer, *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali*, Beograd: Službeni glasnik, 2010, 114.

²⁰ Kalinić, Snežana, „Teorija (ne)čitanja Pjera Bajara“. *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali*, (S. Kalinić, prev.), Beograd: Službeni glasnik, 2009, 169–186, 175.

²¹ Bajar, Pjer, *Anticipirani plagijat*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, 16.

²² Исто, 73.

²³ Bajar, Pjer, *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali*, Beograd: Službeni glasnik, 2010, 135.

²⁴ Исто, 146.

²⁵ Bajar, Pjer, *Anticipirani plagijat*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, 76.

утварне књиге које искрсавају „na raskršću neostvarenih mogućnosti svake knjige sa nesvesnim“²⁶. Термин утварна књига Бајар користи да њиме означи променљиви предмет који читалац ствара кад год тумачи неки текст, а део колективне библиотеке у коме се бесконачно нижу могућности усвојених дискурса, назива виртуелном библиотеком.

Теорија о контрачињеницама и концептуалном спајању у оквиру когнитивнолингвистичке аргументације Жила Фоконија и Марка Тарнера, као и когнитивнонаратолошке теорије Хилари Даненберг, сагледава процес креирања алтернативних светова, њихову структуру и учинак на реципијента. У уводним разматрањима књиге *The way we think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, аутори Марк Тарнер (Mark Turner) и Жил Фоконије (Gilles Fauconnier) полазе од мишљења да човеково промишљање стварности настаје као резултат динамичног интеграционог мешања менталних простора. Концептуалне интеграције су, према поменутиим ауторима, специфична ментална способност иновирања садржаја свести, као и предуслов за стварање нових концепата насталих спајањем постојећих и нових образаца. Теорија концептуалног спајања има широк спектар примене, па је срећемо у когнитивној психологији, неурологији, психотерапији и лингвистици, у математици, науци о књижевности, историографији, филму, музици, политичким наукама, филозофији, антропологији итд. Ова теорија даје слику динамичности и сложености људског менталног обрасца, а о њеном значају за проучавање наратива сведочи зборник радова *Blending and the study of Narrative, Approaches and Applications* из 2012.

Полазећи од мишљења да је „наш ментални универзум насељен тамном материјом не-ствари“²⁷, Фоконије и Тарнер разматрају различите видове манифестовања контрачињеничних наратива, као и блендова и алтернативних светова у негацијама, антитезама, кондционалима, поређењима, метафорама, ритуалима и аналогјама. Према поменутиим ауторима и разумевање негација почива на процесу концептуалног спајања. У бленду који почива на негацији „ништа постаје нешто“²⁸, недешавање постаје догађај (недогађај), не-ствар постаје ствар тако што се менталном простору ствара контрачињенични простор који контрастира негативном стању ствари.

Тумачење контрачињеничних наратива у контексту теорије концептуалног спајања нуди и теоретичарка Хилари Даненберг (Hilary Dannenberg) у студији *Откривање бленда: представљање контрачињеница у алтернативној историји у шпанијаном, филмском и телевизијском на-*

²⁶ Исто, 146.

²⁷ Fauconnier, Gilles; Turner Mark. *THE WAY WE THINK. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002, 245.

²⁸ Исто.

райвиу.²⁹ Хилари Даненберг, најпре, указује на две оријентације контрачињеничног мишљења: на теорију контрачињеница као дивергентних наратива и теорију концептуалног спајања. Код прве је акценат на односу супротности са чињеничним, и разилажењу са њим, док је код друге акценат на комплексном мешању светова. У њему се не заобилазе контрачињенична мимоилажења са чињеницама, али је нагласак стављен на концептуално спајање различитих светова чији су резултат нове, сложене конфигурације. Такозвани блендови у контрачињеницама су „комплексне структуре светова“ изграђених од познатих елемената историје и нових, уметнутих, садржаја.³⁰ Ауторкино тумачење контрачињеница разликује се од Тарнеровог и Фокоњијевог у томе што им она не приступа као дивергентним структурама (преко метафоре рачвастих стаза која разграничава и контрастира чињеничне и алтернативне светове), већ као комплексним структурама измешаних светова. Даненбергова се слаже са ставом Фоконија и Тарнера који се односи на нераскидиву испреплетеност контрачињеничног мишљења и принципа каузалитета, као и са њиховим запажањем да неке форме контрачињеничног мишљења нису засноване на узрочном расуђивању, већ на важним формама „разумевања, промишљања, расуђивања и решењима која нису у кључној вези са каузалитетом“³¹.

Ауторка уочава кључна разилажења блендова контрачињеничних светова алтернативне историје и блендова конструисаних у академском историографском дискурсу, уз напомену да „контрачињенице у алтернативној историји имају много сложенију структуру (...), снажну интертекстуалност, као и историјску компоненту, похрањене унутар бленда“³². Према Даненберговој, контрачињенице у политичким и историјским наукама су повезане са „скицирањем строго вероватних узрока секвенци догађаја“³³, док у алтернативној историји оне конструишу „читав фикционални свет да разјасне контрачињеничне претпоставке“. У алтернативним историјама „контрачињеничне премисе нису уведене у експозиторној позицији“³⁴ као што је случај са контрачињеницама научног, историографског дискурса чија је интенција да буде схваћен јединствено, и чије је значење поједностављено и лако ухватљиво. Дакле, контрачињенице у фикционалним жанровима немају интенцију да дају објашњење какво дају научни дискурси (енциклопедијски, историографски, дискурс приручника, студија...), већ да створе читав један нови свет који је верова-

²⁹ Hilary Dannenberg, „Fleshing out the Blend: The Representation of Counterfactuals in Alternate History in Print, Film, and Television Narratives“. *Blending and the Study of Narrative: Approaches and Applications*. Ed. Ralf Schneider and Marcus Hartner. Berlin and Boston: De Gruyter, 2012, 121–145.

³⁰ Dannenberg, нав. дело, 125.

³¹ Fauconnier/Turner, нав. дело, 219.

³² Dannenberg, нав. дело, 126.

³³ Исто.

³⁴ Исто.

тан и могућ у контексту полазних претпоставки. Наведени тип контрачињеничног мишљења се најчешће проналази у „мање очигледним формама“³⁵. Скривен иза целог фикционалног света, он је један од начина да се „генерише неизвесност која је толико важна јер обезбеђује наративност фикционалних наратива“³⁶. Контрачињенично представљање догађаја и личности у бленду фикционалних жанрова је „суптилно и мање експлицитно“ и у контрасту је са „компактном историјском контрачињеничном аргументацијом“³⁷.

Ауторка употребљава синтагму „input spaces“ за означавање свих оних наративних простора који у блендовима представљају фикционалну надградњу и контрачињенично преобликовање прототипских историографских верзија догађаја и ликова. Контрачињеничне и чињеничне верзије често су, наглашава ауторка, повезане иронијским односом. Читалац декодира бленд помоћу две сукцесивне операције: поступком идентификације и поступком диференцијације³⁸. Он мора да идентификује разлику у односу на историографске фигуре како би му откривена сазнања отворила значења фикционалног дискурса.

Даненбергова разликује два плана идентитета ликова алтернативне историје: историјске фигуре из стварног света и њихове контрачињеничне парњаке. Улога фикционалних парњака историјских фигура у роману *Невидљиви* Александра Гаталице уклопљена је у нови контекст, а познавање њихових историографских верзија омогућава тумачу алтернативне историје да, уочавајући одступања, повећа степен засићености контрачињеничног наратива. Попуњавање његових бројних места неодређености, празнина и процепа у великој мери може да зависи од познавања преобликованих инкорпорираних чињеница. Следећи ставове Хилари Даненберг, контрачињеницама у Гаталичином роману *Невидљиви* приступамо преко категорије алтеритета и као комплексним структурама измешаних светова. Тип контрачињеница са којим се сусрећемо у наведеном роману, не креира дивергентне светове већ мешовите просторе насељене измаштаним и креативно надграђеним стварносним елементима. Анализа концептуалног спајања у роману *Невидљиви* подразумева проучавање односа између актуелизованих (чињеничних) и контрачињеничних (виртуелних, неактуелизованих) догађаја унутар романескног света приче, као и проучавање релација наведеног бленда са другим наративним световима, оличеним у текстовима који претендују на истинитост (историографски и документарни наративи, биографије, аутобиографије итд.). На примеру романа *Невидљиви* можемо говорити о ефекту „дуплог бленда“³⁹ јер анализирани романескни свет постоји

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто, 127.

³⁸ Исто, 129.

³⁹ Исто, 125.

као чињенични (у оквиру света приче) и контрачињенични (у односу на чињенични свет историјског дискурса).

Историографски потенцијал за стварање алтернативних и контрачињеничних верзија историје огледа се у наративној природи овог дискурса и инсистирању на саопштавању неприкосновене истине. Александар Гаталица у роману *Невидљиви* користи наведене особине дискурса историографије да укаже на могућности његове измене у новом контексту, као и на важност перспективе из које се одређене информације саопштавају као истините. У духу постмодернистичке поетике, служећи се конвенцијама фикције, аутор истиче провизорност установљених историјских истина. Указивањем на комплексност овог појма и разоткривањем идеолошке потпоре дискурса историје модерне уметности, романескна прича подрива објективни статус историографског исказа и указује на његову фикционалну природу. Тему кризе историзма Гаталица уводи вишеструко: преко идеје о неповерењу у лингвистички модус историјске свести, која показује како нови контекст може да промени значење историје, као и преко идеје о контролорима уметности. У Гаталицином роману поље људског знања и деловања је представљено као простор наизменичног смењивања илузија. У том ограничавајућем простору, мишљење о јавној историји модерне уметности почива на наметнутом и непотпуном знању које мењају прећутани и већини недоступни подаци о узроцима познатог следа догађаја. Свестан стереотипног мишљења да је историчарев задатак наративна презентација чињеничног, Александар Гаталица наводи читаоца да се запита шта се дешава са приказом историје ако су истине којима историчар влада изманипулисале, непотпуне и илузивне.

Аутор баца нову сенку на прошлу епоху, преиспитујући однос који су према њој успоставили дискурси који претендују на истинитост. Са намером да приповедачким средствима *ухвати* једну од алтернативних верзија истине која би садржала могуће објашњење дурног друштвено-историјског периода, Гаталица деконструира мит о историји модерне уметности и ову велику тему приказује у својој комплексности. Кроз исповест човека који је извршавајући вољу Неvidљивих, учествовао у конструисању историје модерне уметности од последње четвртине деветнаестог до половине двадесетог века, дата је представа историје из перспективе сведока способности управљања животима великог броја људи и произвољног мењања форме уметности.

Активирањем конвенција бројних жанрова, формом романа и наративом, аутор проблематизује разликовање истине, неистине и фикције у њима. Приповедачевим позивањем на документе и псевдодокumente постигнуто је разобличавање модуса историјског приповедања које, претендујући на истинитост, посеже за доказима о поузданости испричаног. Доказни апарат је уобличен различитим наративним стратегијама: деиксама, епистоларном формом (она, навод-

но, гарантује истинитост испричаног јер садржи искрену исповест човека на самрти), посредованим извештајима сведока, цитатношћу, истражним поступком, документарном техником, навођењем историјских датума, топонима, личности итд. Иронизација историографског дискурса постигнута је и завршним поглављима романа у којима бива остварена Герасимова жеља да забележи и сачува жељене податке о својој егзистенцији, пошто након објављивања, његова писма добијају статус документа чији приређивач уверава у његову истинитост. Представљен тако да почива на стратегијама којима се служи фикција, у романескном свету историографски дискурс добија статус илузије.

Гаталичин свет фикције, спрам званичне историографије стоји као једна од алтернативних, али измаштаних верзија истине, због чега се циљеви концептуалне интеграције у историографском, и дискурсу Гаталичиног романа разликују. Фикционални жанр нема претензије да историја његовог света уђе у дискурс званичне историје као непоколебљива истина. Једино што аутор очекује од читаоца романа јесте да ни о једној од истина, фикционалној и историографској, не мисли епигонски, већ са пуном свешћу о релативности суда који доноси.

Роман *Невидљиви* садржи продубљену иронијску свест о неизбежним ограничењима сваког дискурса. Њиме су одухваћена два дискурса која различито описују историју модерне уметности: први је званични историографски дискурс, други је дискурс Герасимове истине. Свака од верзија истине о историји модерне уметности, Герасимова или историографска, неминовно ступа у „ризични поредак дискурса“. Наративна природа дискурса и његова повезаност са жељом за успостављањем моћи показују да на истим средствима обмане на којима почивају званични историографски дискурс и успех организације из приче Димитрија Герасимовића, може да почива и Герасимова истина. Као и илузији коју стварају Невидљиви, и Герасимовој истини је потребан моћан посредник да би постала званична. Ту улогу у последњим сегментима романа најпре на себе преузима Петар Герасимовић као власник компаније *Gerasimovich Industrials*, а његову борбу наставља син Иван, као приређивач дедине преписке. Објављивање преписке баца ново светло на исповест главног јунака, откривајући њену повезаност са механизмима жеље и моћи. Како своју моћ жели да успостави над јавним, историографским дискурсом, Герасимова истина мора да ступи у ширу јавност.

Гаталица показује како жанровски контекст манипулише чином рецепције (јер реципијент аутобиографски исказ повезује са реалношћу и истином), да би преко идеје о контролорима дискурса историје модерне уметности приказао манипулације том његовом особином. Тако роман *Невидљиви* сведочи о потчињавању дискурса различитим циљевима у историографији, аутобиографији, уметности, политици и другим областима људског живота. Историја је у Гаталичином ро-

ману представљена као позорница на којој се смењују лица и улоге, према директивама недодирљивих ауторитета и невидљивих центара моћи. У таквом концепту историографије, истина је, као жртва театрализације, увек у спрези са њеним механизмима. У описаним околностима романескног света ни уметност ни историографија не успевају да искораче са позорнице, већ подлежу тржишту чији је једини циљ наменска производња личности и мишљења.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаталица, Александар. *Невидљиви. Пикарески роман у њисмима*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.
- Bajar, Pjer. *Anticipirani plagijat*. (М. Поповић, прев.). Београд: Службени гласник, 2009.
- Bajar, Pjer. *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali*. (S. Kalinić, прев.). Београд: Службени гласник, 2010.
- Bart, Rolan. „Diskurs istorije“. (М. Panić, прев.). *Txt: studentski časopis za književnost i teoriju* 9/10 (2005): 38–44.
- Dannenberg, Hilary. „Fleshing Out the Blend: The Representation of Counterfactuals in Alternate History in Print, Film, and Television Narratives“. *Blending and the Study of Narrative, Approaches and Applications*. Ed. by Ralf Schneider, Marcus Hartner. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2012, 121–145.
- Fauconnier, Gilles; Turner Mark. *THE WAY WE THINK. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
- Fuko, Mišel. *Poredak diskursa. Pristupno predavanje na Kolež de Fransu 2. decembra 1979. godine*. (D. Aničić, прев.). Loznica: Karpos/ Београд: Zuhra, 2007.
- Kalinić, Snežana. „Teorija (ne)čitanja Pjera Bajara“. *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali*. (S. Kalinić, прев.). Београд: Службени гласник, 2009, 169–186.
- Vajt, Hejden. *Metaistorija: istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog veka*. (R. Radunović, прев.). Podgorica: CID, 2011.

JELENA Z. MILIĆ

Conceptual (re)presentation of the happenings

Starting from the theory of historical of Hayden White and Michel Foucault, as well as the theories on conceptual integration (linguistics argumentation of Gilles Fauconnier and Mark Turner and narratological theory Hilary Dannenberg), we deconstruct the models of formation of historiographic discourse. Finding in it rhetorical structures and parts of non-verbal, fictional narrative modalities, contemporary theorists have unveiled a scientifically-objective paravane of historiography discourse and pointed to its potential for creating alternative and counterfactual narratives. Comparing the narratives of the official historiography and its alternative representation in the novel *The Invisible* by Aleksandar Gatalica, we strive to show that different models of truth are based on the same strategies of knowledge formation.

Key words: alternative history, counterfactual, conceptual integration, historiography, discourse, fiction.

ИВИЦА МЛАДЕНОВИЋ¹

ДРАГОЉУБ КАУРИН²

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ АСПЕКТИ КОРИШЋЕЊА АНАЛИЗЕ ДИСКУРСА У ДРУШТВЕНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Апстракт: Овај чланак истражује истраживачко поље анализе дискурса која се у скорашњем периоду одомаћила у друштвеним наукама, лингвистици, социологији, психологији и политичким наукама. Уводна разматрања наводе читаоцу неколико кључних аутора ове традиције и такође дају обрис о томе шта ова анализа сачињава, као и то која је њена примена у пракси. Дискурс се може разумети као диркемовски схваћена „колективна свест“, али и као устаљење праксе деловања. Савремени аутори баштине ову теоријску традицију. Теоријска основа и поједини приступи, попут енунцијативног, комуникативног, социолингвистичког су осликани у даљем тексту. Испитују се такође разне традиције анализе дискурса, као што је Фукоова, Гарфинкелова, те де Сосирова лингвистичка традиција. Наставак прегледа се тиче методолошких приступа код анализе дискурса. Чланак се закључује кратким разматрањима о томе како анализа дискурса као метод помаже комбинованим истраживачким приступима (квалитативном и квантитативном) у друштвеним наукама.

Кључне речи: анализа дискурса, истраживање, сарадња међу друштвеним наукама, метод, приступи

---

¹ ivica.mladenovic@etud.univ-paris8.fr

² dragoljubk@gmail.com

Увод

Анализа дискурса (у даљем тексту АД) је један вид текстуалне анализе који је својствен друштвеним наукама. Потреба за овим теоријским и методолошким начелом се појавила 1950-их година, имајући у виду проблематичност примене анализе садржаја и, генерално, математизованих метода у социолошким и друштвеним истраживањима, шире гледано³. Примерице, различити квалитативни методи су по својој природи веома слични анализи дискурса. Штавише, друштвене науке се често тичу интерпретације текста, било да је у питању проблематизовање доприноса класика друштвеним истраживањима или методолошка средства попут анализе садржаја, оне се увек тичу интерпретације писане речи. Доста материјала о овој интересантној теми се може пронаћи на Интернету и у стручној, дигиталној литератури.

Дискурс се, грубо говорећи, може схватити и као диркемовски схваћена колективна свест (фр. *conscience collective*), тј. као генерацијама пренесено знање, праксе и начини деловања које одређују индивидуалне свести. Ово је традиција на коју се савремени истраживачи АД ослањају у својим продубљеним промишљањима. АД је дисциплина која је добро укоренењена у психолог ији у виду психоллингвистике и социологији у виду социоллингвистике, тј. истраживања дијалеката и наречја. У социолошким истраживањима она се директније везује за Х. Гарфинкела (Harold Garfinkel) и његову истраживачку школу етнометодологије. Када је филозофска традиција у питању, АД се најдиректније везује за М. Фукоа (Foucault, 1969) и његово истраживање везано за епистеме и праксе које је манифестно у његовој класичној студији „Археологија знања“. АД као истраживачка техника се користи и за тумачење политичког понашања и доношења политичких одлука. На тај начин се може закључивати о ставовима, мотивима и намерама политичких делатника. Имајући у виду овакво коришћење АД она се може, грубо говорећи, тумачити и као помоћна дисциплина ономе што се рогобатно назива псефологија, или истраживање бирачког понашања у дисциплини политичких наука.

Из до сада реченог се да навестити сва хетерогеност приступа АД која – уколико искључимо неколико елементарних тачака преклапања што од ње творе засебно истраживачко поље – свакако отвара питање и значајнијих разлика у коришћеним концепцијама, методама, традицијама, теоријским оријентацијама, као и сложеној примени у оквиру бројних дисциплина хуманистичких наука. Јер, АД се истовремено употребљава и као метода, тј. истраживачки поступак, али и као важно епистемолошко оруђе за разумевање друштвених односа у практично свим утицајним доменима друштвених наука: у соци-

³ О научно-историјским аспектима коришћења АД у друштвеним истраживањима, вид. Mladenović, Ivica, „Научно-историјски аспекти коришћења анализе дискурса у друштвеним истраживањима“, *Sociologija*, 2017, Vol. 59, N °1: 5–23.

ологији, лингвистици, антропологији, психо-социологији, политичким наукама, студијама комуникација итд. С обзиром, дакле, да пресеца неколико истраживачких поља друштвених и хуманистичких наука, АД је под утицајем бројних, а често и дивергентних, идеологија и теоријских приступа који на тај начин доминантно усмеравају испитивање друштвених односа. Тако постоји марксистичка АД, као што постоји и феминистичка АД. Можемо такође да нађемо и АД инспирисану критичком теоријом. Символички интеракционизам и етнометодологија су незаобилазне и важне теоријске струје за АД, а не треба тек тако одбацити ни постмодернизам, као критику рационалности модерне, са специфичним односом према друштвеним чињеницама⁴.

Да закључимо овај увод, АД потпомаже скорашњи тренд сарадње међу многим друштвеним наукама и доприноси тенденцији да су границе међу наукама о друштву пропустљиве. Следеће поглавље разматра теоријске основе које се тичу проблема АД.

Теоријска основа АД

Са умножавањем терена истраживања, готово сва вербална и невербална продукција, усмена подједнако као и она писана, постаје предмет АД (упркос томе што је предмет проучавања изворне АД био много ужи). Из тог разлога, претпостављено шаренило предмета неодвојиво је од разноликости приступа и теоријских претпоставки на којима почива истраживање у оквиру овог „истраживачког поља“ (Duchastel i Laberge). У најширем смислу, порекло првих модерних теоријских промишљања о дискурсу можемо наћи у радовима обележеним пост-сосировском структуралном лингвистиком између 1910. и 1920. Међутим, с обзиром на недостатак простора, у наставку ћемо се ограничити на свега неколико најутицајнијих теоријских приступа АД, који се наслањају на различите теоријске традиције у социјалној лингвистици, филозофији и друштвеним наукама:⁵

I. Енунцијативни џрисџуџ

У основи овог приступа стоје темељи које је поставио француски лингвиста рођен у Алепу, Е. Бенвенист (Emile Benveniste). Овај аутор лингвистику дели на три домена: лингвистику система (семиотика), лингвистику исказа (семантика) и транслингвистику текста (метасемантика), од којих лингвистика исказа заузима централно место у његовом раду. Полазећи од Ф. де Сосиревог приступа дискурсу, он одваја исказ (énoncé) од исказивања (énonciation), те у свом раду изводи

⁴ Della Faille, Dimitri et Élias Rizkallah, „Regards croisés sur l'Analyse du discours“, *Cahiers de recherche sociologique*, 2013, N° 54: 5–16.

⁵ Рекапитулација теоријских основа АД је примарно инспирисана резултатима истраживања А. О. Барија (Alpha Ousmane Barry), канадског специјалисте за анализу политичког дискурса, који ради на Универзитету Квебек у Монтреалу (2002a и 2002b).

дефиницију еnunцијације која је праћена општом теоријом лингвистичких индикатора (личне заменице, вербалне форме, модализатори итд.), тј. дискретним и уникатним чиновима уз чију помоћ се језик актуализује преко самог казивача⁶. Тако је у овој перспективи казивач „кључни параметар за функционисање језика“⁷, а целокупна идеја о еnunцијацији му се заснива на казивачу (Ја) и просторно-временским факторима (овде-сада).

Неки теоријски проблеми који се јављају у еnunцијативном моделу Е. Бенвениста су утицали на то да поједини истраживачи чак и реформулишу појам еnunцијације. Тако каснија истраживања воде ка проширењу домена његове употребе. Код нпр. Г. Клебера⁸ (Kleiber, 1986) нису више само моменат исказивања, место где се исто одвија и учесници (казивачи и саговорници) ти који чине дијектички оквир, већ су његов део такође и предмети који постоје у тој ситуацији еnunцијације. Ти предмети могу да имају ментално или физичко присуство и то је оно што се назива дискурзивном меморијом. Поред Е. Бенвениста, допринос овом приступу су дали и Ј. Л. Остин⁹, који се бавио перформативима, О. Дукро¹⁰, који се бавио појмовима имплицитности и предвиђања, К. Кербат-Орећиони¹¹, која је проучавала употребу просторних и временских локатора, а свакако не би требало заоставити ни радове И. А. Пети-Жана¹² и А. Кулиолија¹³.

Кључни пропагатори су настојали да еnunцијацијативни приступ етаблирају као објашњавалачку дисциплину у контексту производње дискурса, а међу савременим француским аналитичарима дискурса његове теоријске основе и даље служе као важна референца за АД.

II. Комуникативни ѝрисѝуѝ

Да бисмо разумели дискурс и намере које се њиме изражавају, није довољно само издвајање и реконституција информација како би их интегрисали у нешто што већ знамо. Потребно је, пре свега, идентификовати функције тих информација у оквиру дискурса који се продукује. Сваки дискурс зависи од услова у којима се одвијају особене комуникације и продукт је једног одређеног броја саставних делова које треба пописати. Отуда је могуће остварити тесан однос између

⁶ Benveniste, Emile, *Problème de linguistique générale*. Tome I, Paris: Gallimard, 1966.

⁷ Benveniste, Emile, „L'appareil formel de l'énonciation“, *Langages*, 1970, N°17: 12–18.

⁸ Kleiber, Georges, „Déictiques, embrayeurs, token-reflexives, symboles, indexaux, comment les définir“, 1986, *Information grammaticale*, N° 30: 3–22.

⁹ Austin, John Langshaw, *How to do things with words*. New York: Oxford University Press, 1962.

¹⁰ Ducrot, Oswald, *Dire et ne pas dire. Principe de sémantique linguistique*. Paris: Hermann, 1972.

¹¹ Kerbrat-Orecchioni, Catherine, *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*. Paris: Armand Colin, 1980.

¹² Petit-Jean André, Les faits divers, polyphonie énonciative et hétérogénéité textuelle. 1987, *Langue française*, N° 74: 73–96.

¹³ Culioli, Antoine, *Pour une linguistique de l'énonciation*. Paris: Ophrys, 1990.

ових саставних делова и карактеристика дискурса који од њих зависе. У оквиру комуникативног приступа, издвајају се две главне струје:

а) Прва која се наслања на концепт *комуникативне шеме*. У корену овог комуникативног или функционалног приступа налази се мисао о функционисању језичког општења чији је заговорник Р. Јакобсон¹⁴. Његова хипотеза се наслања на идеју о смањивању разноликости социјалних размена у форми модела комуникације који је направљен од параметара присутних у самом процесу комуникације: одашиљач, прималац, контекст, канал трансмисије, лингвистички код и реализована порука. Овим шест композантима комуникационог чина аутор придружује шест главних функција: референцијална (указивање на одсутни објекат), емотивна или експресивна, конативна (делање), фатичка (отварање или проверавање канала), поетска (стварање), и најзад металингвистичка функција (говорење о језику).¹⁵ Са порастом радова прагматиста, интеракциониста (Е. Goffman, Ј. Gumperz, Д. Н. Hymes, С. Bachmann...), али такође и развоја АД у Француској, конфигурација комуникационе ситуације и њених актера је била усложњена и проширена на идеолошки и културни делокруг;

б) Друга се наслања на концепт *комуникативне компетенције*.¹⁶ Полазећи од идеје према којој се компетенције говорног представника (*competence of the native speaker*) не могу редуковати на једноставно познавање језика, Д. Х. Химс¹⁷ (Hymes, 1982) је осмислио теорију комуникативне компетенције представљајући је као укупност вештина које омогућавају говорном субјекту да ефикасно комуницира у специфичним ситуацијама. Оваква комуникативна концепција компетенције се супротставља 'чомскијанском' генеративизму. Оно што код Н. Чомског (Noam Chomsky) представља проблем није могућност неограничене производње кохерентних граматичких фраза, него могућност да се на кохерентан и адекватан начин бесконачно користе фразе у неограниченом броју ситуација. Практично владање граматику није ништа без владања условима адекватног коришћења могућности које нуди сама граматика. Комуникативни систем укључује 'социјалне присиле' и 'лингвистичка правила', и ради се о комплексном механизму вештина у којима се лингвистичка и социокултурна знања стапају као целина.

III. Социолингвистички приступи

¹⁴ Jakobson, Roman, *Essai de linguistique générale*, Paris, Minuit, 1960.

¹⁵ Р. Јакобсон прецизира да је тешко наћи поруке које испуњавају само једну од ових функција. Диверзитет порука постоји не због монопола једне или друге функције, већ због хијерархијских разлика између њих. Вербална структура једне поруке зависи пре свега од наддоминантне функције (идид).

¹⁶ Свађен у смислу склоности субјекта који говори да преткаже и интерпретира исказе, појам 'компетенција' је позајмљен из теорије о језичкој компетенцији и говорној делатности/перформансу, коју је развио амерички лингвиста Н. Сомски (1965).

¹⁷ Hymes, Dell H., *Vers la compétence communicative*. Paris: Hatier-Crédif, 1982.

Социолингвистика се као поддисциплина лингвистике и интердисциплинарни пројекат лингвиста, социолога, психолога и антрополога појављује крајем 1950-их и почетком 1960-их, с радовима М. Коена (М. Kohen) у Француској, В. Лабова (W. Labov) у САД и Б. Бернштајна У В. Британији. Схваћена као особено поље истраживања, социолингвистика проучава богато искуство употребе језика у лингвистичким заједницама. Њено поље истраживања обухвата веома разнолике феномене: од функције и употребе језика у друштву, преко владања језиком, анализе дискурса, промишљања о језику унутар локалних и националних граница, до лингвистичких стандардизација и планификација. Већ више од двадесет година социолингвистику карактерише истраживање језика у његовом социо-културном контексту, односно описивање и објашњавање утицаја друштвених аспеката (контекст, очекивања, културне норме итд.) на начин употребе језика, и обрнуто.¹⁸ Предмет социолингвистичких студија није анализа језика као система знакова и правила (што је случај са лингвистиком), а неки истраживачи чак њено поље истраживања све више гурају у домен других друштвених наука. За теоријски подстицај АД посебну захвалност дугује научним подухватима Ж. Гумперцу (J. Gumperz), В. Лабову и П. Бурдијеу (P. Bourdieu).

а) *Интеракициона социолингвистика Ж. Гумперца*. Овај аутор је један од оних који су помогли нови замах социолингвистичког интерпретативног приступа дискурсу. Замењујући „граматику идеалног казивача“ Н. Чомског, „граматиком лингвистичке заједнице“, Ж. Гумперц¹⁹ (1971) лингвистички диверзитет који карактерише одређену популацију проучава узимајући у обзир велике категорије друштвених диференцијација, као што су: годиште, пол, ниво образовања, економске позиције, порекло и раса. За овог аутора разлике у интерпретацији произлазе из чињенице да у својим друштвеним контактима, актери припадају различитим симболичким световима, чак иако појавно говоре исти језик и деле идентичне језичке компетенције. Различита

¹⁸ Социолингвистички приступ у Француској је био обележен анализом социјалних дискурса, и нарочито анализом политичких дискурса. Говори политичара су представљали предмет истраживања политичке комуникације, било путем облика који се преко социологије везује за канале кодова, било уз помоћ лингвистичке анализе политичких порука. Анализирати политички дискурс, у таквој перспективи, значило је такође обрађивати проблем смисла и значења ситуационог контекста и субјекта који говори. Дискурс је тако схваћен као социјални покретач (у мери у којој су казивач и слушалац обележени као друштвени продукти), а и сама сврха дискурса је одређена њиховим социо-историјским карактером. Пред варијететом циљева, АД у Француској је попримила различите облике. После дугог периода АД центриране на лексички приступ социјалним дискурсима, социолингвистика је раскинула са том традицијом, у мери у којој се мењају и основне истраживачке преокупације. Она, наиме, постаје мало по мало интеракциона социолингвистика, чија се пажња усмерава на истраживање социјалног значења ритуала свакодневног живота. АД тако жели да разуми језик такав какав је и како функционише у друштвеним (уп. Marcellesi, 2003).

¹⁹ Gumperz, John J., *Language and social groups*. Stanford: Stanford University Press, 1971.

неразумевања и несугласице које се дешавају током вербалне интеракције плод су различитих начина опажања карактеристичних дискурзивних знакова. Сваки такав знак наике сугерише једну интерпретацију, а процес откривања знакова кореспондира начину на који учесници у некој конверзацији ко-стварају и ко-интерпретирају своје језичке перформансе. Дискурзивни знакови који су опажени од стране протагониста комуникације „чине контекст дискурса“;²⁰

д) *Варијациони ѝрисџуѝ В. Лабова*. Други истраживачи, као што је В. Лабов, износе мишљење да сва лингвистичка продукција манифестује одређене правилности и може чинити објекат дескрипције, а сам језик виде као друштвено локализовану активност која се треба истраживати на терену. Усвајајући приступ који се наслања на идеју да друштвено требамо тражити управо у лингвистици, истраживачи који заступају овакво становиште сматрају да се лингвистичке ситуације не могу решити без помоћи социјалних варијабли. Тако Б. Лабов²¹ констатује да припадање некој лингвистичкој заједници субјекта чини способним да структурно влада различитим подсистемима. Са њим, све рафиниране методе, посебно концепт правила варијабли, отварају социолингвистику новим пољима примене²²;

в) *П. Бурдије: друштвени риџуали*. За овог социолога²³, сваки дозвољени језички чин, његова реторика, синтакса, лексика, чак и изговор, нема други смисао постојања него да се позове на ауторитет свога аутора. Стил је у том случају само један од елемената апарата преко кога говорник настоји да производи и намеће представу о сопственој важности, те тиме доприноси учвршћивању сопственог кредибилитета. П. Бурдије на друштвени свет гледа као на универзум симболичких размена, а сам чин комуникације третира као акцију предодређену да буде дешифрована преко културног кода који управља симболичким интеракцијама. Односи лингвистичке комуникације су такође односи симболичке интеракције, што имплицира познавање и признавање оних елемената који актуелизују односе снага између казивача и група којима исти припадају.

IV. Конверзациони ѝрисџуѝ

²⁰ Све то Ж. Гумперц дефинише на следећи начин: „Под контекстуализацијом подразумевам употребу вербалних и невербалних знакова од стране казивача-слушаоца, који повезују оно што је речено у датом времену и простору са спознајом света казивача-слушаоца“ (1989: 9).

²¹ Labov, William, *Sociolinguistique*. Paris: Minuit, 1976.

²² Ово је, између осталог, довело до истраживања међуодноса између варијабли на различитим нивоима граматичке структуре, као и њиховог лингвистичког окружења, с једне стране, и социјалних фактора који условљавају коришћење тих варијабли, с друге стране. Варијациони приступ велики значај придаје и друштвено подређеним гестовним понашањима и језичким и фонетичким навикама.

²³ Bourdieu, Pierre, *Ce que parler veut dire, L'économie des échanges linguistiques*. Paris: Fayard, 1982.

Процват социолингвистике је утабао пут језику схваћеном као активности друштвене интеракције. Из ове концепције произлази конверзациона анализа која се појављује у САД. Њено рађање резултира конвергенцијом три великих истраживачких струја, као што су:

а) *Симболички интеракционизам*. Овај правац, рођен у САД 80-их година XX столећа, као реакција на став о човеку и друштву као независним ентитетима, има своје порекло у већем броју микросоциолошких радова који се баве механизмима интеракције који утичу на стварање и мењање друштвене стварности. Поред развијања појма интеракције и наглашавања јединства између појединца и друштва, једна од основних карактеристика симболичког интеракционизма је интерес за значење симболичког понашања, а пре свега за утицај комуникације у интеракцији. Методолошка конкретизација става да се структура друштва развија из заједничких значења, састоји се у тврђњи да се појединци не могу разумети изван друштвених ситуација у којима партиципирају²⁴. Најзначајнији представници овог правца су К. Кулеј (С. Cooley), Џ. Девеј (J. Dewey) Г. Х. Мид (G. H. Mead), Х. Блумер (H. Blumer), К. Бахман (С. Bachman), Е. Гофман (E. Gofman) и др;

б) *Етнографија комуникације*. Ова струја мишљења се интересује специфично за односе између језика и друштвеног контекста у коме се он користи. Етнографија комуникације инсистира на неопходности да се користе два типа компетенције: компетенција која омогућује да се производе граматички коректне фразе и она која омогућује да се производе социјално коректне фразе. Ова последња се реализује кроз четири димензије: а) лингвистичка компетенција, б) мање или више кодификовани дискурзивни типови (песме, интервјуи, дебате...), в) правила интерпретације, и г) норме које структуришу интеракције. Сви приступи дискурсу претпостављају процедуру која узима у обзир анализу онога што се каже, исто као и анализу контекста онога што је речено;

в) *Етнометодологија свакодневних конверзација*. Основни елементи овог приступа концентришу се на друштвеног субјекта који је креатор комуникативног чина и који – на темељу постојећих знања, личних замисли, као и дискурзивних стратегија – дела како би остварио одређене циљеве. Аутори који припадају датом правцу мишљења у истраживању не поклањају пажњу изолованим језичким чиниоцима, него низу интеракција које се преко концепта ‘компетенције’ стављају у перспективу свакодневних конверзационих активности међу члановима једног друштва. Интеракције се дакле представљају као активности текућег живота које се подвргавају принципима циркуларне каузалности: понашање једног друштвеног субјекта утиче на понашање другог, и обрнуто. Џ. Херитејџ²⁵ тако дефинише четири постулата своје етнометодологије свакодневних конверзација: а) интеракција је структурно организована, б) доприноси казивача се тумач

²⁴ Bogdanović, Marija, *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Službeni list, 1994, 144.

²⁵ Heritage, John, *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge: Polity press, 1984.

че узимајући у обзир контекст интеракције, б) детаљ интеракције је одређен у односу на претходна два поступка, г) путем анализе природних података можемо најбоље разумети саме интеракције;

г) *Интеракциони њрисџиј коришићен у Француској и Швајцарској*. У Женеви и у Лиону је паралелно развијена конверзациона анализа чији су примарни теоријски узор амерички конверзационалисти. Дискурс је овде схваћен као преговарање, што омогућава да се разбере његова структура и функционисање. Модел развијен од стране Е. Руле²⁶ (Roulet *at al*, 1985) приказује функционисање дискурса преко стварања веза између различитих исказа. У анализи структуре дискурса узимају се у обзир различити нивои (интеракција, структуре, везе итд.), а нарочито односи између тих нивоа. Анализа садржи два композанта: хијерархијску анализу и функционалну анализу. Истраживање *Женевске школе* наслања се, с једне стране, на анализу конверзационих стратегија које саговорници употребљавају, и, с друге, на истраживање услова повезивања и интерпретација који одређују особену артикулацију дискурса. Конверзационална анализа је даље развијана у Француској, у Лиону, под руководством К. Кербат-Оређиони, П. Бангеа (P. Bange) и Џ. Коснера (J. Cosnier). Овај лионски научни кружок је увео значајну димензију у конверзационалну анализу. Наиме, тзв. 'плурикодички' приступ конверзацији им је омогућио да превазиђу оквир интринзичне анализе лингвистичких јединица, како би се као параметри анализе интегрисали и акустични и мимогестовни, који су до тог момента били занемарени.²⁷

V. Дијалогизам

Дијалогизам је концепт који је АД преузела од совјетског филозофа М. М. Бахтина²⁸ и његовог „круга“²⁹. Он се реферише на односе које сваки исказ одржава са исказима који постоје од раније, као и са иска-

²⁶ Roulet, Eddy (en collab. avec A. Auchlin, J. Moeschler, M. Schelling et C. Rubattel), *L'articulation du discours en français contemporaine* (Collection Sciences pour la communication). Berne: Peter Lang, 1975.

²⁷ Они су пошли од основне хипотезе према којој конверзацију карактеришу координисане активности казивача и саговорника. Вербалне размене омогућавају да се интеракција опише као конструкт који је продукт заједничких и координисаних активности партнера у друштвеном општењу (Kerbrat-Orecchioni, 2007). Важна заслуга ове групе истраживача је у томе што су у интеракциони приступ укључили гестовне и акустичне аспекте као предмете у анализи понашања актера конверзације.

²⁸ Bakhtine, Mikhaïl, *Le marxisme et la philosophie du langage, traduction française*, 1977, Paris: Minuit (1ère édition 1929 sous le nom de Volochinov Leningrad).

²⁹ У Француској и франкофоном свету је рад на синтези теорије дијалогизма значајно проширио читање поменутог руског филозофа и лингвисте, а његове идеје су тренутно преузете, развијене и прочишћене од стране једног броја истраживача који се наслањају на форме дискурзивне продукције у контексту елаборације једне конзистентне теорије полифоније. Ту нарочито треба издвојити допринос аутора попут Е. Руле, Ж. Женет (G. Genette), Ј. М. Адам (J. M. Adam) и нарочито Ж. Отије-Реву (J. Authier-Revuz). Њихови радови показују важност Бахтинове мисли за еволуцију поља АД.

зима које би примаоци ових постојећих могли да продукују у будућности. Међутим, овај термин, који је у Француској крајем прошлог и почетком овог века доживео велики успех, карактерише „плуралитет значења“ који му је даван, не само у, како то каже Т. Тодоров³⁰, Бахтиновом кругу, него такође и у интерпретацијама (у различитој мери и на различит начин) аутора који су на њему даље радили. За М. М. Бахтина и В. Н. Волоцхинова „дијалог – размена речи – је најприроднија форма језика. Предност: дуго развијани искази, чак и кад су изговорени од стране једног јединог саговорника – на пример: дискурс једног оратора, универзитетски курс једног професора, монолог једног глумца, гласна размишљања једног човека – су монолошки само у својој спољашњој појавности, јер се квинтесенцијално ради о дијалогским исказима“³¹. М. М. Бахтин је налазио да је неприхватљиво да се језик анализира као апстрактан систем. Одбацивање индивидуалне свести или савести исказа и прихватање концепта дијалогизма овог аутора води ка томе да од вербалне интеракције направи централни елемент читаве теорије која се односи на језик као метафору за место социјалне борбе.

Ова теорија дугује успех чињеници да је предложени приступ анализе узимао у обзир језик у својим функцијама комуникације и структурирације стварности. Њен централни део чини мишљење да говорити, значи комуницирати, а комуницирати, значи интер-реаговати. Дихотомији унутрашње-спољашње, М. М. Бахтин супротставља „поредак детерминације“, подвлачећи да „није ментална активност та која организује изражавање, него супротно, изражавање организује менталну активност, односно моделује и детерминише њену оријентацију“³². Из овог одређења се извлачи један од најважнијих закључака: „нервни систем свих исказа и израза, није унутра, него споља: он је ситуиран у друштвеној средини која окружује индивидуу“³³. То значи да је изражавање не треба схватати као индивидуални акт, већ као друштвену активност кодетерминисану читавим низом дијалогских односа.

VI. Прајмајски ѱрисјуй

Прагматика представља богато интердисциплинарно место сусрета лингвиста, филозофа, психолога, семиотичара и социолога. Као таква, она је далеко од тога да се конституише у аутономно и јединствено поље јер међу истраживачима не постоји консензус ни о њеним границама, ни о хипотезама, па чак ни и о терминологији. С обзиром на велики број радова написаних у оквиру прагматике, може-

³⁰ Todorov, Tzvetant, *Mikhail Bakhtin. Le principe dialogique: suivi de Ecrits du Cercle de Bakhtine*, 1981, Paris: Minuit, 95.

³¹ Исто, 98.

³² Bakhtine, нав. дело, 122–123.

³³ Исто, 134.

мо разликовати неколико модела прагматске анализе³⁴: а) *Аналићичка ѓраїмаїшїка*. Продукт аналитичке филозофије из 1950-их година, развијен од стране Ж. Сарла (J. Searle) и Џ. Остина, овај приступ је утемељен у идеји о хотимичној и експлицитно не-ексклузивној људској комуникацији; б) *Иниїеїрисана и енонцијативна ѓраїмаїшїка*. Овај модел се ослања на две хипотезе. Једној, аскриптивистичкој, према којој „искази нам не казују о чињеницама него о акцијама“, одакле долазе језички чиновни, и друга, суи-референцијална, према којој „разумети један исказ значи разумети разлоге његовог изражавања“. Другим речима, опис исказа имплицира опис чиновна који се њиме изражавају³⁵; в) *Радиќална ѓраїмаїшїка*. У опозицији према енонцијативној прагматици, речени модел жели да се одвоји од лингвистике. Кључна хипотеза овде је да операције повезане са прагматским третманом исказа нису специјализоване за то, али могу да открију централни систем једног мишљења. Радови Д. Спербера и Д. Вилсона³⁶, везани за његову теорију релевантности, дали су велики допринос овом приступу; г) *Текстуална прагматика*. Осмишљена како би обновила анализу политичког дискурса, аутори који примењују овај модел напуштају концепте попут „кључне речи“ и „искази-ведете“ из лексикологије, као и синтаксичке нормализације из харисијанског приступа, и у анализама се концентришу на језичке чиновне, дискурсне речи и велике текстуалне јединице; д) *Психосоциолошка ѓраїмаїшїка*. Овај модел који развија Р. Гиљионе³⁷, подразумева концепцију субјекта као актера способног да дела, и није потчињен од стране макро-социјалних детерминизама; е) *Социолингвистичка ѓраїмаїшїка*. Обележена радовима етнолога комуникације, она баца у други план језичке компетенције, и исказује интерес за перформансе субјекта који говори и који је одређен социјалним структурама. Питање идеологије се намеће као главна преокупација социолингвистичке прагматике. Последњих година делује као да прагматика отвара врата истраживању говорног дискурса. Упркос томе што није јасно одређено поље њене примене у АД, неки аутори сматрају да она у блиској будућности може имати круцијално место у оквиру тог истраживачког поља^{38,39}. Полазећи од идеје да говорити значи утицати на слушаоца, прагматика нам на одређени начин поклања оруђа која нам омогућавају да боље запази-

³⁴ Bracops, Martine. 2005. *Introduction à la pragmatique*. Bruxelles: De Boeck.

³⁵ Moeschler Jacques et Anne Reboul. (1994). *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris: Seuil, 30–31.

³⁶ Sperber, Dan et Wilson, Deirdre. (1989). *La Pertinence: Communication et Cognition*. Paris: Les Editions de Minuit.

³⁷ Ghiglione, Rodolphe (Ur.). (1989). *Je vous ai compris ou l'analyse des discours politiques*. Paris: Armand Colin.

³⁸ Armengaud, Françoise. (2007). *La pragmatique*. Paris: PUF (5e éd.).

³⁹ Користећи теоријске основе управо прагматике, М. Coulomb-Gully је развила један од у Француској најутицајнијих методолошких приступа за анализу телевизијских дискурса (вид. Coulomb-Gully, 2002).

мо начин на који један говорник обезбеђује ауторитет од стране слушаоца путем дискурса.

VII. Семиотички њрисџуџ

Овај приступ је резултат повезивања две главне струје мишљења: семиологије Ф. Де Сосира (F. de Saussure) и семиотике, која се конституише као дисциплина захваљујући Ч. С. Пирсу (C. S. Peirce). Према Ф. де Сосиру⁴⁰ језик је систем знакова који изражавају идеје, и на тај начин је упоредив са писањем, писмом глувих/немих, симболичким ритуалима, облицима учтивости, војним знаковима и тсл. Језик је само највећи од свих ових система. Семиологија је у оваквој перспективи наука која истражује живот знакова у срцу друштвеног живота, док је лингвистика њен део. Овакво схватање семиологије се уклапа у већ постојећу полемику између две главне струје мишљења: а) оне која тврди да семиологија обухвата лингвистику и, супротно, б) оне која је види као део лингвистике⁴¹. Семиотика пак преузима сосировски пројекат семиологије, али за разлику она одбија да да предност језику и друштву, тј. постаје општа теорија начина означавања. Термин семиотика, у својој савременој употреби, најпре је коришћен у радовима америчког филозофа и семиолога Ч. С. Пирса, који је представља као једну од наука о знаковима. За њега човек мисли преко знакова. Важно је рећи да је Пирсова семиотика далеко од тога да буде емпиријска дисциплина.

У Француској, под утицајем К. Л. Строса (C. Levis-Strauss), Р. Бартеса (R. Barthes) и А-Ж. Гремса (A. J. Greimas), семиологија је окренута ка проучавању социјалних форми које функционишу „на начин као језик“ (родитељски систем, мит, итд.), али и ка проучавању књижевног језика. Семиотичари су пак у том националном окружењу увели један нови елан у истраживањима укључујући у семиотику нарративне студије текста. Семиотика се ту дефинише дакле као проучавање праксе које за свој оквир узима текст. Анализа наратива прича тако води ка АД. Све већи интерес који се ево већ неколико година показује за студије наратива, као и методолошко богаћење нарративне анализе и могућности да се примени на медије (штампа, радио, телевизија), на биоскоп итд. отвара пут тзв. семиотици дискурса. Дискурс је ситуиран у домену вишекодираних мешаних порука у којима се мешају звук и слика, рукопис и музичко. Анализа једног таквог дискурса налаже посматрачу да се стави у константну мобилност која подразумева да бележи, слуша, гледа... Са ТВ и радио медијима на-

⁴⁰ De Saussure, Ferdinand, *Cours de linguistique générale*. Wiesbaden: Edition critique par Rudolf Engler, Tome 1, Otto Harrassowitz, (repr. de l'éd. originale: 1989), 1968; De Saussure, Ferdinand, *Cours de linguistique générale*. Wiesbaden: Edition critique par Rudolf Engler, Tome 2: Appendice, notes de F. de Saussure sur la linguistique générale, Otto Harrassowitz, (repr. de l'éd. originale: 1990), 1974.

⁴¹ Borel, Marie-Jeanne, „L'explication dans l'argumentation: approche sémiologique“, *Langue française*, 1981, N°50: 20–38.

пуштамо поље писања (до сада једни објекат семиотике), како би радили на вербалном општењу. Све шеме формалне анализе прича одnose се на дијалоге. Семиотичка анализа у складу са актуелном модом у комуникационим наукама све више укључује интеракционе и конверзационе приступе, где и налази свој предмет анализе⁴².

Методолошки аспекти АД

Из до сада наведеног можемо закључити да је савремена АД изузетно комплексна и да ту своју комплексност, како смо то већ неколико пута имплицитно или експлицитно предочили, дугује изразитом диверзитету својих, пре свега, теоријских извора. Међутим, из овог теоријског богатства произлази и методолошка шареноликост.⁴³ Наиме, готово сваку струју унутар АД карактерише не само специфичан теоријски оквир него такође и особени методолошки приступи, тако да је, када говоримо о њеним методолошким аспектима, оправданије говорити о методама, него о методи АД: „не мислим да смо стигли до стадијума где би било могуће предложити методу која би била метода анализе дискурса. Чак не верујем да би тако нешто било пожељно“⁴⁴. На основу легитимног прегледа референтне литературе, занимљиво је приметити да су у текстовима о АД ретки истраживачи који систематично обрађују њену методолошку комплексност, а ако је то и случај, методолошка питања се готово уопште не третирају изоловано (кроз писање чисто методолошких студија и приручника) од конкретне проблематике за чију је анализу изабрано оруђе у виду АД. Осим у односу на теоријски оквир, избор метода АД може бити условљен и избором циљева истраживања. Тако је на пример М. Пешо (М. Pêcheux), у контексту специфичних истраживачких циљева⁴⁵, захваљујући елементима квантитативне методологије (како би АД приближио епистемолошком захтеву објективности), осмислио метод „аутоматске АД“ развијајући „инструмент способан да продукује резултате експерименталног (као производ истраживачке праксе повезане са теоријом), а не интуитивног карактера (утемељене у личном искуству)“⁴⁶.

Другим речима, кључна методолошка дилема која се намеће у истраживачкој пракси АД јесте избор између приклањања квалитативној „логици слова“ (Pires), односно квантитативној „логици бројева“. На-

⁴² Bonnafous, Simone et Jost François, *Analyse de discours, sémiologie et tournant communicationnel. Réseaux*, 2000, Vol. 18, N°100: 523–545.

⁴³ Анализа методолошког карактера АД се у највећој мери наслања на налазе R. Kellera (2007 и 2008), J. Duchastel et D. Laberge (2014) и A. Normand (2014).

⁴⁴ Keller, Reiner, „L'analyse de discours du point de vue de la sociologie de la connaissance. Une perspective nouvelle pour les méthodes qualitatives“, *Recherches qualitatives*, 2007, N°120: 55–76, 299.

⁴⁵ Уп. Mladenović, Ivica, „Naučno-istorijski aspekti korišćenja analize diskursa u društvenim istraživanjima“, *Sociologija*, 2017, Vol. 59, N°1: 5–23, 11–17.

⁴⁶ Helslut, Neils et Tony Hak, „La contribution de Michel Pêcheux à l'analyse de discours“, *Langage et société*, 2000, N°91: 5–33.

челно, у контексту идеално-типски схваћене опозиције између квантитативне и квалитативне парадигме, можемо издвојити три плана анализе: епистемолошки, аналитички и операционални. На првом, епистемолошком, плану намећу се три питања. Прво питање се тиче схватања субјекта знања. Док се квантитативни приступ наслана на позитивистички или неопозитивистички концепт дистанце између субјекта знања и истраживаног објекта и инсистира на објективности процедура, квалитативни фаворизује емпатију и субјективност. Друго питање се пак односи на могућност уопштавања, при чему квантитативни приступ циља на формулације које имају општији карактер, док квалитативни инсистира на поштовању сингуларитета и контекста. Треће питање се тиче вредности која се придаје концепту истине: квантитативни приступ се оријентише на утврђивање валидности процедура и осигурања неутралности посматрача, док квалитативни, с друге стране, епистемолошки принцип валидности подређује идеји „трансферибилности“, а кредибилности даје предност у односу на неутралност. На аналитичком плану, квантитативни приступ води редукцији комплексности и фаворизује дедуктивни метод, бар у фази потврђивања хипотеза, док квалитативни приступ подразумева примену примарно индуктивних или абдуктивних принципа у истраживању.⁴⁷ Такође, док квантитативни приступ фаворизује анализе које иду ка ширини (*thin*), квалитативна логика је усредсређена више на оне које иду ка дубини (*thick*). На операционалном плану, квантитативни приступ се ослања на варијабле, а квалитативни на интенционално делање. Циљ квантитативног приступа је да мери, док се квалитативни интересује за процесе. Последишно, квантитативни је утемељен на статистичким тестовима којима се потврђују/оповргавају хипотезе, а квалитативни на објашњавалачким процедурама⁴⁸. У

⁴⁷ Дискурс аналитичари користе најчешће управо индуктивне методе, без да их тако означавају или формализују (Lurckerhoff et Guillemette, 2012). Главни принцип индуктивних метода, иначе најчешће повезиваних са експлораторним истраживањима, је да дају приоритет подацима, полазећи од оних преко којих је могуће да се дође до теорије. Они су супротстављени приступима утемељеним на хипотетичко-дедуктивној логици, који пак имају превагу у великој већини истраживачких поља. Код ових последњих, истраживање почиње са хипотезом и осмишљавањем теоријског оквира. Хипотезе, које се касније у анализи тестирају, су те које детерминишу и сам корпус. Циљ ових приступа је да се дође до резултата који ће бити предвидљиви, проверљиви и уопштавајући (Eisner, 1981). У индуктивним истраживањима, пак, циљ није да се уопштава, већ да се објасни истраживани феномен, те да се „уведе плурализам и релативизам у дефиницији циљева и ствари“ (Groulx, 1997, 58). Усвојена методологија мора тако дати заслужен простор имагинацији. Другим речима, имагинација, која је од стране појединих заступника хипотетичко-дедуктивних приступа схваћена као антитеза научности, представља савезника индуктивним методама, у смислу у коме истраживач, обогаћен својим пређашњим знањима и теоријском осетљивошћу, боље разуме друштвене феномене (Guillemette, 2006).

⁴⁸ Вид. Couty, Philippe, „Qualitatif et quantitatif“, *Bulletin de liaison STATECO*, 1983, N° 34: 90–97; Bryman Alan, „The debate about quantitative and qualitative research: a question of method or epistemology?“, *The British Journal of Sociology*, 1984, Vol. XXXV, N°1: 75–92; Gérard, Hubert, „Quantitatif, qualitatif: même combat!“, *Communication présentée au*

најкраћем, помало симплификовано казано, ослањајући се на примену истраживачких поступака који омогућавају квантификовање, тј. бројчано исказивање друштвених појава, квантитативни приступ настоји да дâ узрочно објашњење, док је квалитативни, примењујући методе које омогућавају описивање (али не и бројчано изражавање појава), концентрисан на разумевање значења.

Када је реч о квалитативном приступу који се развија у АД, он је примарно присутан у оквиру неких струја унутар „француске школе“ и англосаксонске традиције квалитативне анализе текстова. Оно што пак разликује ове традиције је припадање различитим дисциплинарним правцима. АД *à la française* има порекло у дистрибуционалној и функционалној лингвистици, као и у анализи енунцијације, које карактерише фокус на истраживање употребе језика у друштву. Како смо већ подвукли, не треба заборавити ни њен дуг структурализму, који је настојао да на систематичан начин разуме симболичке феномене, док је дискурсе третирао и као теоријске и као емпиријске објекте⁴⁹. С друге стране, англосаксонска квалитативна традиција се развија у оквиру симболичког интеракционизма и феноменологије, као и уз помоћ концептуалних оруђа социологије језика и прагматике. Заједничко обема традицијама је да показују интерес за интенционално делање које се манифестује преко језика, међутим, док француски приступ нагласак ставља на друштвено ситуиране лингвистичке димензије, амерички се интересује за језик као вектор друштвене конструкције стварности. Оно што нарочито раздваја ове две традиције је тип дискурса који се узима као предмет анализе: с једне стране, француска традиција се изворно оријентише ка институционалним, политичким и књижевним дискурсима, док америчка фаворизује конверзације, локализоване разговоре и, уопштено, дискурс обичних људи.

Кључни утицај на развој квантитативног приступа у оквиру АД извршиле су француска традиција лексикометрије и америчка традиција анализе садржаја (АС). Оба ова правца деле интересовање за квантификацијом и мерењем језичких феномена, али се разликују по свом пореклу и методолошким карактеристикама. Док се истраживачи у Француској усмеравају на анализу елемената који припадају књижевном и политичком дискурзивном пољу, у САД су се „најобимнија и најутицајнија истраживања усредредила на проучавање политичке пропаганде“⁵⁰. Заједничко овим традицијама је полазно веровање у снагу објашњења у шифрама и приступ значењу језичких порука преко бројева – иако им се математички и статистички моде-

Séminaire méthodologique en sciences humaines et sociales, 1998, 6–10 avril Ouagadougou, Côte-d'Ivoire.

⁴⁹ Fiala, Pierre, „L'analyse du discours, champ ou domaine disciplinaire?“, *Mots. Les langages du politique* [En ligne], 71, mis en ligne le 06 mai 2008, 2003, URL: <http://mots.revues.org/8693>.

⁵⁰ Milić, Vojin, *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, 578.

ли разликују. Наиме, с једне стране, лексичку анализу или лексикометрију, која се наслања на фреквенцијалну статистику, карактерише примена све комплекснијих метода на речи, кроз истраживање њихове међусобне блискости и „природног“ дивствовања – без непотребног раздијања структуре реченица⁵¹, док АС фаворизује релативно једноставне и кодиране језичке јединице. Осим што се разликују међусобно, врло је интересантан и њихов однос и међуутицај са АД, која управо у научном опусу ових истраживачких поступака црпи идеје за своје квантитативно усмерење (иако артикулисано противљење АС представља у неку руку „оснивачки акт“ АД у Француској, док је граница између АД и лексикометрије одувек била танка). Када је реч о лексикометрији, њен однос са АД пролазио је кроз различите фазе, од међусобног игнорисања у 1960-им и 1970-им, до признавања и снажног међуутицаја последњих деценија: у мери у којој је АД изведена уз помоћ компјутера почела да осваја шири легитимитет. Перманентна потреба за формализацијом информатичких процедура је једноставно довела до тога да истраживачи који стављају нагласак на опис функционисања језика буду мање непријатељски расположени према статистици. С друге стране и АС и АД инсистирају примарно на утврђивању смисла исказа, али доминантно квалитативна усмереност АД привилегује интерпретативно читање које произлази из категоризације исказа, док се АС интересује, бар је то био случај у првим деценијама њеног постојања, за „(...) квантитативан опис манифестног садржаја симболичке комуникације“⁵². Ова опозиција је с годинама ублажена јер су, захваљујући „нумеричкој револуцији“ и општој интеграцији информатичких оруђа у нашем свакодневном животу, све ређи истраживачи који бране ортодоксне позиције, и све чешћи покушаји извођења квалитативне АС и квантитативне АД⁵³.

Ако је квантитативно релативно лако дефинисати – као коришћење оруђа математичке и статистичке анализе, у смислу описивања, објашњења и предвиђања феномена уз помоћ операционалних концепата у виду мерљивих варијабли – то није случај са квалитативним, које подразумева велики број истраживачких пракси, попут оних које наводе N. Denzin i Y. Lincoln⁵⁴ (1994): студија случаја, етнографија, посматрање са учествовањем, феноменологија, етнometo-

⁵¹ Вид. Courtine, Jean-Jacques, „Lexique et syntaxe en analyse du discours: propositions d'analyse automatique“, *Actes du Congrès international informatique et sciences humaines* [En ligne], 1981, URL: <http://promethee.philo.ulg.ac.be/LASLApdf/Actes/20.pdf>; Fallery, Bernard et Florence Rodhain, „Quatre approches pour l'analyse de données textuelles: lexicale, linguistique, cognitive, thématique“, *XVI ème Conférence de l'Association Internationale de Management Stratégique AIMS – Montréal*, 2007, Canada. AIMS: 1-16.

⁵² Berelson, Bernard, *Content analysis in Communication Research*. New York: Free Press, 1952, 18.

⁵³ Уп. Ilić, Vladimir, „Prvi aleksandrijski tekst o analizi sadržaja u sociologiji“, *Sociologija*, 2011, Vol. LIII, N°4: 453-474; Ilić, Vladimir, „Drugi aleksandrijski tekst o analizi sadržaja u sociologiji“, *Sociologija*, 2012, Vol. LIV, N°3: 481-500.

⁵⁴ Denzin, Norman and Yvonna Lincoln, *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage, 1994.

дологија, биографски метод, итд. На пример, могли бисмо да наведемо бар два начина разумевања квалитативног у истраживачкој пракси АД. На првом месту, можемо да кажемо да квалитативне методе АД узимају у обзир квалитет дискурса, односно, користе се у циљу описивања облика и начина функционисања лингвистичких дискурса. С друге стране, квалитативно се разуме и на стандардан начин. Квалитативна АД је како смо већ рекли изворно настала у противставу према квантитативном и концептуалном симплифицизму АС. Како наводе поједини аутори⁵⁵, савремена англофона дебата која се води у оквиру квалитативне АД фокусира се на питање „помирења“ између чисто теоријских приступа АД (фукоовска традиција, концепт АД који је развио брачни пар Е. Laclau и С. Mouffe итд) и приступа унутар *discourse analysis*, инспирисаних из прагматичне лингвистике, етнometодологије, анализе конверзација итд. Првопоменути приступи су превише апстрактни, концентрисани искључиво на макро анализу и депривирани прецизнијих методолошких оруђа који би АД омогућили већи делатни потенцијал у конкретном истраживању. У том смислу се пред оваквим концепцијама нужно испостављају тзв. „емпиријски захтеви“. С друге стране, приступи усредсређени искључиво на микро план анализе (и у том смислу неспособни да исту смеете у шири социјални и симболички контекст), заробљени су у истраживањима организацијских механизма конверзације софистичког карактера, чак иако се за одређене језичке интеракције може лако устврдити да припадају категорији „типичних“, и могу имати општије значење. Поједини англофони аутори решење за превазилажење ових једностраности пак налазе у комбинацији теоријских перспектива произишлих из првих приступа, са методолошким апаратима и емпиријским методама другоречених приступа⁵⁶.

Немачки социолог Р. Келер⁵⁷ дели критичко мишљење у односу на оба главна, као и у односу на овај комбиновани приступ који нуде М. Ветерлм (М. Wetherell), М. Јоргенсен (М. Jørgensen) и Л. Филипс (L. Philipps). Први проблем је тај што је један такав еклектистички приступ већ постојао у виду „критичке АД“, док се други односи примарно на корпус коришћених лингвистичких оруђа. Овај аутор види две могућности у оквиру квалитативног приступа: „с једне стране, интерпретирање података уз помоћ преетаблираног теоријског модела и, с друге стране, осмишљавање утемељене теорије (*Grounded*

⁵⁵ Вид. Keller, Reiner. (2007). L'analyse de discours du point de vue de la sociologie de la connaissance. Une perspective nouvelle pour les méthodes qualitatives. *Recherches qualitatives*, N°120: 55–76.

⁵⁶ Вид. Wetherell, Margaret, „Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post structuralism in dialogue“, *Discourse & Society*, 1998, N°3: 387–412; Jørgensen, Marianne et Philipps, Louise, *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage, 2002.

⁵⁷ Keller, Reiner, „L'urgence de surprise. L'analyse de discours: entre modèles théoriques et rapprochement à la réalité discursive“, 2008, *Recherches qualitatives* (Hors-série): 44–56, 47.

Theory, прим. И. М)⁴⁸. Према њему друга опција је „(...) адаптиранија комплексности ситуација и друштвених констелација него што је то интерпретација преко преетаблираног теоријског модела (...) Треба схватити АД на начин тако да она комбинује методолошку стратегију са креацијом процеса абдукције током читавог процеса истраживања“⁴⁸. У том кључу, Р. Келер предлаже данас вероватно најразвијенији приступ у оквиру чисто квалитативне АД, тзв. „АД из угла социологије сазнања“, који представља читав један програм истраживања заснован на методолошкој позицији названој „интерпретативна аналитика“, која циљано покушава да интегрише неке аспекте фукоовског становишта са културалистичком традицијом. Овакав приступ обезбеђује троструку корист: 1) прецизирање појма дискурса; 2) увођење у анализу социјалних актера; и 3) артикулисање стратегије која би била адекватна за емпиријско истраживање. Дата интеграција нам изгледа делатније када се имају у виду интереси друштвених наука (јер приближава АД већ развијеним квалитативним приступима и методама друштвених наука), него што је то био случај са другим приступима у оквиру квалитативне АД⁴⁹. Из ове перспективе, да би се проучавала производња, циркулација и историјска трансформација знања и сазнања, као и друштвене праксе моћи и знања на бази социјалних феномена, социологија сазнања и употреба квалитативних метода су кориснији од свих лингвистичких приступа који истражују језичку праксу.

Када је реч о квантитативним приступима АД, они се, по дефиницији, интересују за оно што је мерљиво. Њихов епистемолошки принцип у, ако можемо тако да кажемо, „доказном поступку“ заснива се на јачању степена пробабилности резултата и/или квантитативном тестирању – потврђивању или одбацивању – интуиције која је готово увек иницијатор самог истраживања. Служећи се терминима Џ. С. Пасерона⁶⁰ и М. М. Бахтина⁶¹, рећи ћемо да се квантитативни приступи дискурсу заснивају на „апстракцији“, „моделовању“, и „формализму“, те на конструисању деконтекстуализованих и неспорних статистичких елемената од раштрканих дискурзивних чињеница. У суштини, квантитативне методе имају веома дугу традицију коришћења у лингвистици (лингвистика корпуса, дидактика, семантика, лексикометрија итд), у чијем једру настаје и сама АД. Наиме, настанак АД као аутономног поља истраживања у оквиру лингвистике је, како тврди

⁴⁸ Ибид. 48.

⁴⁹ Keller, Reiner, „L'analyse de discours du point de vue de la sociologie de la connaissance. Une perspective nouvelle pour les méthodes qualitatives“, *Recherches qualitatives*, 2007, N°120: 55–76.

⁶⁰ Passeron, Jean-Claude, *La raisonement sociologique: un espace non poppérien de l'argumentation* (éditions refondue et augmentée). Paris: Albin Michel, 2006.

⁶¹ Bakhtine, Mikhaïl, *Le marxisme et la philosophie du langage, traduction française*. Paris: Minuit (1ère édition 1929 sous le nom de Volochinov Leningrad), 1977.

Mazière⁶², директан продукт квантитативне методологије, иако је ту било и многих других утицаја о којима смо већ говорили. Дугорочни су такође и односи између разних друштвених наука и лингвистике, међутим, с развојем метода текстуалне статистике и АД ти односи су обновљени захваљујући појединим истраживачима који су практиковали квантитативну методологију. У периоду када се АД развија 1970-их година, обједињујући лингвистичке и социолошке моделе и настојећи да „део језичких варијација разуме у њиховој друштвеној примени“ преко „ко-варијација између лингвистичких структура и друштвених модела“⁶³, лексикометрија се наслања на радове из квантитативне лингвистике П. Гироа (P. Guiraud) и К. Милера (C. Müller) и намеће се као средство квантификације језичких чињеница.

Неколико година након тога, упркос томе што историчари – ако бисмо се пребацили на терен историјске науке – нису познавали статистичку анализу текстуалних података и језичке анализе (иако неки међу њима имају заслугу за појаву АД и лексикометрије), А. Прост је суочио своје колеге са ћорсокаком који за историчара представља „мултипликација цитирања“ која, упркос томе што има „илустративну вредност“ , „никада не може представљати необорив доказ“⁶⁴. Једини начин да се изиђе дакле из тог ћорсокака је коришћење квантитативне АС или АД која ће јасно мерити релевантне индикаторе. Тиме се трасира пут квантитативној артикулацији АД у друштвеним наукама, и нарочито у ономе што се може описати као анализа идеологија⁶⁵. У моменту када се конституише „лингвистика парола“⁶⁶, тј. прагматско-енунцијативни приступи о језику и његовој употреби (пре свега захваљујући радовима Е. Бенвенисте и А. Кулиоли), М. Пешо осмишљава критички механизам „аутоматске АД“ утемељен у социјалној психологији и на квантитативној методологији⁶⁷. У исто време, са развојем квалитативне АД на Универзитету у Роуену, производе се и први радови истраживачког центра на *L'école normale supérieure de Saint Cloud*, где се под вођством М. Турније (M. Tournier) и Ж. Дубоа (J. Dubois) развија квантитативна анализа политичког вокабулара. Од тог периода се квантитативни методолошки приступи могу наћи у бројним радовима у којима се врши анализирање дискурса (P. Müller, M. Tournier, P. Lafon, L. Lebart и A. Salem, E. Brunet итд). Ти приступи су операционализовани кроз бројне квантитативне про-

⁶² Mazière, Francine, „L'analyse du discours : histoire et pratique“, Paris: Presses Universitaires de France, 2010.

⁶³ Guilhaumou, Jacques, „Discours et événement. L'histoire langagière des concepts“, 2006, Besançon: PUF-C, 13.

⁶⁴ Prost, Antoine, „Les mots“, In: R. Rémond (Ur.). *Pour une histoire politique*, 1996, Paris: Seuil: 255–285, 258–259.

⁶⁵ Вид. Sousa, Serge de, „De la statistique textuelle à l'analyse des idéologies: l'exemple du discours révolutionnaire en Amérique latine (1810–2010)“, 2014, *Corela* [En ligne], HS-15 | 2014, mis en ligne le 15 octobre 2014. URL: <http://corela.revues.org/3554>.

⁶⁶ Pêcheux, Michel, *Analyse automatique du discours*, Paris: Dunod, 1969.

⁶⁷ Léon, Jacqueline, „AAD69: archéologie d'une étrange machine“, 2010, *Semen*, N°29: 89–109.

граме (нпр. *Cordial*, *Winbrill*, *Alceste*, *Hyperbase*, *Lexico* итд). У најкраћем, коегзистенција квантитативне и квалитативне методологије унутар АД датира још из 1960-их година, ови приступи су се развијали паралелно, а поједини аутори чак тврде да су квалитативни приступи „природни“ наставак квантитативних, и обрнуто⁶⁸. Штавише, иде се и даље од тога, јер је данас чини се преовлађујући став да у оквиру АД квалитативно и квантитативно морају да буду коришћени заједно, артикулишући истовремено и „теорију дискурса“ и статистичке методе (*idib*).

У пракси, дискурс аналитичари који примарно користе нпр. квалитативни приступ, врло често „позивају у помоћ“ квантитативне методе, а нарочито статистичку анализу, и користе квантитативно изведене узорке, већ изведене у постојећим студијама. У најкраћем, конфлуенција теоријских и методолошких струја која обележава практично истраживачко поље АД нужно доводи и до мешања метода. Концепт „мешања метода“ (*mixité des méthodes*) у општијем смислу подразумева покушај превазилажења опозиције између квалитативног и квантитативног приступа, односно комбиновање ова два приступа, што неки аутори називају „методолошким еклектицизмом“ (Kerbrat-Orecchioni, 2007). Колико је овај процес узео маха можемо да проценимо и на основу рецентних и актуалних покушаја који у стручној литератури обрађују речену проблематику. На овом месту ћемо поменути само неколико таквих покушаја. На пример, часопис *Langage & société* посвећује 2011. један број квантитативним и квалитативним методама АД. Ж. Буте (J. Boutet) и Д. Демазиер (D. Demazières) у уводнику поздрављају „овај растући интерес истраживача за методолошке дискусије и промишљања“⁶⁹ (2011: 5). Исте године, број 55 часописа *Tranel*, који је приредио А. Камбер, насловљен је на следећи начин: „Лингвистика корпуса: од квантитативне анализе до квалитативне интерпретације“, а рад Ф. Растиера у том броју обрађује искључиво односе између квантитативне и квалитативне анализе. Поред осталих, можемо да упутимо и на радове из броја 187 часописа *Langages*, који је штампан 2012, затим на научни скуп „Коришћење лексикометрије у социологији“, одржан 12. јуна 2013. у Версају и организован од стране института *Printemps*, као и на међународну конференцију „Комплементарност квалитативних и квантитативних приступа у анализи дискурса“, организовану у Амиену 10. и 11. маја 2012. од стране *Универзитетског центара за истраживање јавној и политичкој делања* (CURAPP-ESS) и др. (Guillbert, 2014: 2). Штавише, према мишљењу Д. Мангеноа (D. Mainguenau), време када су се струје, правци и приступи у АД развијали у „затвореној боци“ је прошло: АД

⁶⁸ Paveau, Marie-Anne. (2014). L'alternative quantitatif/qualitatif à l'épreuve des univers discursifs numériques. *Corela* [En ligne], HS-15, mis en ligne le 15 octobre 2014. URL : <http://corela.revues.org/3598>.

⁶⁹ Boutet, Josiane et Demazières, Didier, „Présentation“, *Langage & société*, 2011, N °135: 5–8, 5.

ће убудуће бити дисциплина која „развија специфичан концептуални апарат, све више омогућава дијалог између својих бројних струја и дефинише сопствене дистинктивне методе у односу на анализу садржаја или традиционалне херменеутичке приступе“⁷⁰.

Уместо закључка

Основна сврха овог чланка је да помогне читаоцима да, на темељу теоријских основа и кључних методолошких аспеката, лакше разумеју АД као особено и све потентније „истраживачко поље“ у друштвеним наукама. Чланак је мултидисциплинаран, будући да нуди референце на неке од сродних дисциплина као што су психологија, социологија, лингвистика и антропологија. Овакав тренд је нешто што се у последње време охрабрује у друштвеним истраживањима⁷¹. Практично гледано, овај чланак ће бити користан додаток прегледима литературе, било да их предузимају студенти основних студија, постдипломци или професори који желе да обогате корпус стручне литературе. У том кључу, његова намена није искључиво да информише о теоријским основама и методолошким приступима, него и да подстакне будућа истраживања која би ишла у правцу анализе разних области социјалног живота људи и конкретних примера коришћења АД у друштвеним истраживањима.

ЛИТЕРАТУРА

- Armengaud, Françoise. (2007). *La pragmatique*. Paris: PUF (5e éd.).
- Austin, John Langshaw. (1962). *How to do things with words*. New York: Oxford University Press.
- Barry, Alpha Ousmane. (2002a). Les bases théoriques en analyse du discours, Chaire du Canada en Mondialisation Citoyenneté et Démocratie. [En ligne], URL: <https://depot.erudit.org/id/002331dd>.
- Barry, Alpha Ousmane. (2002b). *Pouvoir du discours & Discours du pouvoir* Paris: L'Harmattan.
- Bakhtine, Mikhaïl. (1977). *Le marxisme et la philosophie du langage, traduction française*. Paris: Minuit (1ère édition 1929 sous le nom de Volochinov Leningrad).
- Berelson, Bernard. (1952). *Content analysis in Communication Research*. New York: Free Press.
- Benveniste, Emile. (1966). *Problème de linguistique générale*. Tome I, Paris: Gallimard.
- Benveniste, Emile. (1970). L'appareil formel de l'énonciation. *Langages*, N°17: 12–18.

⁷⁰ Maingueneau, Dominique, „L'analyse du discours“, In: Patrick Charaudeau и Dominique Maingueneau (Ur.) *Dictionnaire d'analyse du discours*, 2002, Paris: Seuil: 41–45, 45.

⁷¹ Уп. Kaurin, D. (2007). Ciklične teorije društvenih promena, Špengler i Tojnbi, *Sociologija*, 49.4: 289–312.

- Bogdanović, Marija. (1994). *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Službeni list.
- Bonnaïous, Simone et Jost François. (2000). Analyse de discours, sémiologie et tournant communicationnel. *Réseaux*, Vol. 18, N°100: 523–545.
- Boutet, Josiane et Demazières, Didier. (2011). Présentation. *Langage & société*, N° 135: 5–8.
- Borel, Marie-Jeanne. (1981). L'explication dans l'argumentation: approche sémiologique. *Langue française*, N°50: 20–38.
- Bourdieu, Pierre. (1982). *Ce que parler veut dire, L'économie des échanges linguistiques*. Paris: Fayard.
- Bracops, Martine. 2005. *Introduction à la pragmatique*. Bruxelles: De Boeck.
- Bryman Alan. (1984). The debate about quantitative and qualitative research: a question of method or epistemology?. *The British Journal of Sociology*, Vol. XXXV, N°1: 75–92.
- Chomsky, Noam. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge/London: The MIT Press.
- Courtine, Jean-Jacques. (1981). Lexique et syntaxe en analyse du discours: propositions d'analyse automatique. *Actes du Congrès international informatique et sciences humaines* [En ligne], URL: <http://promethee.philo.ulg.ac.be/LASLApdf/Actes/20.pdf>.
- Couty, Philippe. (1983). Qualitatif et quantitatif. *Bulletin de liaison STATECO*, N° 34 : 90–97.
- Culioli, Antoine. (1990). *Pour une linguistique de l'énonciation*. Paris: Ophrys.
- Della Faille, Dimitri et Élias Rizkallah. (2013). Regards croisés sur l'Analyse du discours. *Cahiers de recherche sociologique*, N° 54: 5–16.
- Denzin, Norman and Yvonna Lincoln. (1994). *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage.
- De Saussure, Ferdinand. (1968). *Cours de linguistique générale*. Wiesbaden: Edition critique par Rudolf Engler, Tome 1, Otto Harrassowitz, (repr. de l'éd. originale: 1989).
- De Saussure, Ferdinand. (1974). *Cours de linguistique générale*. Wiesbaden: Edition critique par Rudolf Engler, Tome 2: Appendice, notes de F. de Saussure sur la linguistique générale, Otto Harrassowitz, (repr. de l'éd. originale: 1990).
- Duchastel, Jules et Danielle Laberge. (2014). Au delà de l'opposition quantitatif/qualitatif. Convergence des opérations de la recherche en analyse du discours. *Corela* [En ligne], HS-15|URL: <http://corela.revues.org/3524>.
- Ducrot, Oswald. (1972). *Dire et ne pas dire. Principe de sémantique linguistique*. Paris: Hermann.
- Eisner, Eliot. W. (1981). On the differences between scientific and artistic approaches to qualitative research. *Educational Researcher*. Vol. 10, N°4: 5–9.
- Fallery, Bernard et Florence Rodhain. (2007). Quatre approches pour l'analyse de données textuelles: lexicale, linguistique, cognitive, thématique. *XVI ème Conférence de l'Association Internationale de Management Stratégique AIMS* – Montréal, Canada. AIMS: 1–16.
- Fiala, Pierre. (2003). L'analyse du discours, champ ou domaine disciplinaire?. *Mots. Les langages du politique* [En ligne], 71|, mis en ligne le 06 mai 2008. URL: <http://mots.revues.org/8693>.
- Foucault, Michel. (1969). *Archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.

- Gérard, Hubert. (1998). Quantitatif, qualitatif: même combat! *Communication présentée au Séminaire méthodologique en sciences humaines et sociales*, 6–10 avril Ouagadougou, Côte-d'Ivoire.
- Ghiglione, Rodolphe (Ur.). (1989). *Je vous ai compris ou l'analyse des discours politiques*. Paris: Armand Colin.
- Groulx, Lionel-Henri. 1997. „Contribution de la recherche qualitative à la recherche sociale“, In : J. Poupart, J.-P. Deslauriers, L.- H. Groulx, A. Laperrière, P. Mayer, & A. P. Pirès (Ur.), *La recherche qualitative: enjeux épistémologiques et méthodologiques*. Boucherville: Gaëtan Morin: 55–82.
- Guillemette, François. (2006). L'approche de la Grounded theory pour innover? *Recherches qualitatives*. Vol. 26, N°1: 32–50.
- Guilhaumou, Jacques. (2006). Discours et événement. L'histoire langagière des concepts. Besançon: PUF-C.
- Gumperz, John J. (1971). *Language and social groups*. Stanford: Stanford University Press.
- Gumperz, John J. (1989). *Introduction à la sociolinguistique interactionnelle*. Paris: Minuit.
- Helslut, Neils et Tony Hak. (2000). La contribution de Michel Pêcheux à l'analyse de discours. *Langage et société*, N°91: 5–33.
- Heritage, John. (1984). *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge: Polity press.
- Hymes, Dell H. (1982). *Vers la compétence communicative*. Paris: Hatier-Crédif.
- Ilić, Vladimir. (2011). Prvi aleksandrijski tekst o analizi sadržaja u sociologiji. *Sociologija*, Vol. LIII, N°4: 453–474.
- Ilić, Vladimir. (2012). Drugi aleksandrijski tekst o analizi sadržaja u sociologiji. *Sociologija*, Vol. LIV, N°3: 481–500.
- Jakobson, Roman. (1960). *Essai de linguistique générale*, Paris, Minuit.
- Jørgensen, Marianne et Philipps, Louise. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Kaurin, D. (2007). Ciklične teorije društvenih promena, Špengler i Tojnbi, *Sociologija*, 49.4: 289–312.
- Keller, Reiner. (2007). L'analyse de discours du point de vue de la sociologie de la connaissance. Une perspective nouvelle pour les méthodes qualitatives. *Recherches qualitatives*, N°120: 55–76.
- Keller, Reiner. (2008). L'urgence de surprise. L'analyse de discours: entre modèles théoriques et rapprochement à la réalité discursive. *Recherches qualitatives* (Hors-série): 44–56.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine. (1980). *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*. Paris: Armand Colin.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine. (2007). L'analyse du discours en interaction: quelques principes méthodologiques. *Limbaje si comunicare*, N°IX: 13–32.
- Kleiber, Georges. (1986). Déictiques, embrayeurs, token-reflexives, symboles, indexaux, comment les définir. *Information grammaticale*, N° 30: 3–22.
- Labov, William. (1976). *Sociolinguistique*. Paris: Minuit.
- Léon, Jacqueline. (2010). AAD69: archéologie d'une étrange machine. *Semen*, N°29: 89–109.
- Lurckerhoff, Jason et François Guillemette (Ur.). (2012). *Methodologie de la theorisation enracinee: fondement, procedures et usages*. Quebec: Presses de

- l'Univeriste du Quebec.
- Mainguenu, Dominique. 2002. „L'analyse du discours“, In: Patrick Charaudeau i Dominique Maingueneau (Ur.) *Dictionnaire d'analyse du discours*. Paris: Seuil: 41–45.
- Marcellesi, Jean-Baptiste. (2003). Sociolinguistique française, combien d'années?, *Cahiers de sociolinguistique*, N°8: 273–278.
- Mazière, Francine. (2010). L'analyse du discours : histoire et pratique. Paris: Presses Universitaires de France.
- Milić, Vojin. (1996). *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mladenović, Ivica. 2017. Naučno-istorijski aspekti korišćenja analize diskursa u društvenim istraživanjima. *Sociologija*, Vol. 59, N °1: 5–23.
- Moeschler Jacques et Anne Reboul. (1994). *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris: Seuil.
- Morris, Charles W. (1974). Fondements de la théorie des signes. *Langages*, Vol. 35: 15–21.
- Normand, Ariane. (2014). Proposition pour l'induction en analyse du discours. *Approches inductives*, Vol. 1, N°1:11–37.
- Passeron, Jean-Claude. (2006). *La raisonnement sociologique: un espace non poppérien de l'argumentation* (éditions refondue et augmentée). Paris : Albin Michel.
- Paveau, Marie-Anne. (2014). L'alternative quantitatif/qualitatif à l'épreuve des univers discursifs numériques. *Corela* [En ligne], HS-15, mis en ligne le 15 octobre 2014. URL : <http://corela.revues.org/3598>.
- Pêcheux, Michel. (1969). *Analyse automatique du discours*, Paris: Dunod.
- Petit-Jean André. (1987). Les faits divers, polyphonie énonciative et hétérogénéité textuelle. *Langue française*, N° 74: 73–96.
- Pires, Alvaro. (1982). La méthode qualitative en Amérique du Nord: un débat manqué (1918–1960). *Sociologie et sociétés*, Vol. 14, N°1: 15–29.
- Prost, Antoine. (1996). „Les mots“, In: R. Rémond (Ur.). *Pour une histoire politique*. Paris: Seuil: 255–285.
- Roulet, Eddy (en collab. avec A. Auchlin, J. Moeschler, M. Schelling et C. Rubattel). (1975). *L'articulation du discours en français contemporaine* (Collection Sciences pour la communication). Berne: Peter Lang.
- Sousa, Serge de. (2014). De la statistique textuelle à l'analyse des idéologies: l'exemple du discours révolutionnaire en Amérique latine (1810–2010). *Corela* [En ligne], HS-15 | 2014, mis en ligne le 15 octobre 2014. URL: <http://corela.revues.org/3554>.
- Sperber, Dan et Wilson, Deirdre. (1989). *La Pertinence: Communication et Cognition*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Todorov, Tzvetant. (1981). *Mikhail Bakhtin. Le principe dialogique: suivi de Ecrits du Cercle de Bakhtine*. Paris: Minuit.
- Wetherell, Margaret. (1998). Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post structuralism in dialogue. *Discourse & Society*, N°3: 387–412.

IVICA MLADENović

DRAGOLJUB KAURIN

ASPECTS THÉORIQUES ET MÉTHODOLOGIQUES DE L'UTILISATION DE L'ANALYSE DU DISCOURS EN RECHERCHES SOCIALES

Résumé: Cet article explore le concept de l'analyse du discours qui est récemment devenu assez présent dans les sciences sociales, la linguistique, la sociologie, la psychologie et les sciences politiques. Dans la partie introductive, on se concentre sur plusieurs auteurs clés de cette tradition et également sur les grandes lignes de ce que cette analyse est faite, mais aussi sur son application dans la pratique. Le discours peut être considéré comme une "conscience collective" durkheimienne, mais également comme une performance de la pratique consolidée qui est de plus en plus employée par les chercheurs contemporains. La partie suivante de cet article est consacrée aux bases théoriques et aux approches spécifiques de cette analyse du discours, telles qu'énonciative, communicative, sociolinguistique, etc. On examine de même manière les différentes traditions de l'analyse du discours, celle de Foucault, les méthodes de Garfinkel et la linguistique de Saussure par exemple. D'autres observations concernant l'approche méthodologique de l'analyse du discours. L'article conclut une brève discussion sur la façon dont l'analyse du discours comme une méthode peut aider les techniques de recherche combinés (quantitatives et qualitatives) dans les sciences sociales.

Mots-clés: Discours, analyse du discours, bases théoriques, approches méthodologiques

ŠERBO RASTODER¹

EDICIJA: „TURSKI OSMANSKI IZVORI ZA ISTORIJU CRNE GORE“

Apstrakt: U radu se govori o značaju i važnosti publikovanja turskih (osmanskih), izvora za istoriju Crne Gore. Reč je o nezaobilaznim izvorima bez kojih nije moguće na sveobuhvatan način izučavati crnogorsku istoriju. Međutim, neadekvatan pristup, opterećen stereotipima uzrokovao je da se institucijalna nezainteresovanost produžila do današnjih dana. Ovo stručno pitanje je konačno došlo na dnevni red kroz realizaciju naučnog projekta Edicija turski (osmanski), izvori za istoriju Crne Gore čiji je nosilac Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Ključne riječi: Crna Gora, Osmansko carstvo, istorijski izvori, osmanski izvori, ekspozicija

---

¹ serbor@t-com.me

Rad na edicijama istorijskih izvora, nacionalne akademije su već prvih godina svog djelovanja prepoznale kao naučni prioritet. Crnogorska Akademija Nauka i Umjetnosti je izuzetak u tom smislu, samo u dijelu, u kojem je takav rad bio više individualna aktivnost pojedinih članova, nego što je to bio kolektivan i organizovano osmišljen zahvat. Razlog tome je, moguća prevaga izvora domaće provenijencije, što se smatralo uobičajenim naučnim standardom. Rezultati toga rada su prepoznatljivi kroz brojna djela zbirki istorijskih izvora, objavljenih pod okriljem nacionalne akademije. Tek krajem osamdesetih godina XX vijeka akademska javnost je počela razmišljati o dometima i sadržaju učinjenog i potrebi daljnjeg angažovanja u tom smislu. Odmah se uočilo, da je akademska naučna zajednica, tek započela korišćenje istorijskih izvora „strane“ provenijencije, odnosno da su istorijski izvori pohranjeni u institucijama zemalja sa kojima je Crna Gora tokom istorije imala intenzivne veze, značajni ne samo za dodatna istorijska istraživanja već da njihovo nepoznavanje predstavlja ozbiljan hendikep za razvoj istorijske nauke uopšte, a historiografiji o Crnoj Gori, posebno. Bogati arhivi pojedinih zemalja (Turske, Rusije, Austrije, Francuske, Italije, Velike Britanije, Njemačke i SAD), bili su korišćeni kao saznajna osnova za brojna, vrijedna i značajna historiografska ostvarenja. Istraživači su po pravilu bili fascinirani saznanjima o broju tih izvora, imajući uvijek na umu geografsku i demografsku veličinu Crne Gore. Uz to, vidljivo je da je najveći dio „stranih“ izvora hronološki bio situiran u XIX i XX vijek, odnosno u moderno doba, dok su raniji periodi istorije u heurističkom smislu bili uglavnom ekspozicija nastajala na izvorima „domaće“ provenijencije. Sa stanovišta naučne potrebe i metodologije istorijskih istraživanja, navedena praksa je pravdana „nepostojanjem“ druge vrste izvora po provenijenciji, što se pokazivalo kao neutemeljeno stanovište koje nije poticalo iz saznanja, već isključivo radi pravdanja.

Već prvi zahvati u tom smislu su pokazali da organizovani i kontinuirani rad na istraživanjima izvora „strane“ provenijencije ne samo da ima potpuni naučni smisao već i nužno zahtjeva provjeru limita postojećih znanja. Crnogorska historiografska tradicija u svom nasljeđu njeguje različite metodološke diskurse od romantizma do modernizma. U tom laviranju između modernog i tradicionalnog, teško da bi mogli prepoznati granice gdje prestaje jedno, a počinje drugo, odnosno gdje je moguće prepoznati dominaciju i potrebu naučnosti koja nije utilitarna projekcija romantičarskog. Izučavanje osmanskog istorijskog i kulturnog nasljeđa dugo je na ovim prostorima podrazumijevalo potrebu poželjne produkcije stereotipa koji su u vrijeme nacionalromantizma XIX vijeka služili za jačanje samosvijesti i poželjne slike o sebi. To znači da je prikazivanje onog „drugog“ podrazumijevalo obavezni „negativni“ atribut i demoniziranje kako bi u konačnom bila izgrađivana poželjna istorijska svijest. Kompleksnost ovog pitanja, proističe iz činjenice da je priča o onom „drugom“ uvijek priča o onom sa kojim ste bili u posrednom ili neposrednom kontaktu. U konkretnom slučaju, kada su u pitanju Osmanlije, kao onaj „drug“, onda se najčešće polje „susreta“ u historiografiji prepoznaje kao „bojište“ koje postaje ključna tačka

naracije, inspiracije i istraživanja. Tako je u rasponu od bezmalo šest vjekova neposrednog dodira Osmanlija i Crnogoraca dominantno historiografsko nasljeđe protežiralo „ratničku istoriju“ i događajnost koja je vezana za nju, što je u konačnom rezultiralo potrebom da se u drugi plan potisnu svi drugi aspekti od kulture do mentalne arheologije, koji su i po značaju i po sadržini često i bitniji i kompleksniji od bojeva i bojišta. Takav pristup razumijevanja istorije nužno je produkovao brojne stereotipe i mitove koji su preživjeli do današnjeg dana. Naravno, uz historiografiju tome su, ne manje, kumovale i druge grane nauke, počev od književnosti (posebno epike) do drugih oblika stvaralaštva. Naravno, ovdje nije u pitanju vrijednosni sud izveden iz konkretnog saznanja i nepobitnog dokaza što je legitiman naučni metod, već obrazac koji se koristio kao nešto apriorno, dokazano i nesporno. U tom smislu treba naglasiti da ovo nije posebna crnogorska specifičnost, već je to pojava u bezmalo svim balkanskim nacionalnim historiografskim tradicijama u kojima je onaj „*drugi*“ po pravilu prikazivan u negativnom kontekstu, posebno onda kada bi se sa tim „*drugim*“ susretali na bojnopolju. Nije nimalo slučajno što se moderna kritička historiografija na ovim prostorima začinjala baš na pitanjima vezanim za dominaciju Osmanlija i dovođenje u pitanje mitova koji su vezani za svijest o tome. Tačnije, osnovu istorijskog znanja čine istorijski izvori. Oni uslovljavaju kvalitet i sadržaj istorijske ekspozicije. Jer, ono što je bilo, je nepromjenljivo, mi možemo znati šta je bilo, samo ako imamo svjedočanstvo o tome. Zato je važno konstatovati da li postoji, ili da li je postojala naučna strategija koja bi otklonila ovaj limit? Jer, bez istorijskih izvora nema istorijske nauke, odnosno priče o prošlosti. Tačnije, ako nema izvora nema ni istorije (praistorija). Takođe je jasno da izvori sami po sebi nijesu istorija, niti je samo postojanje izvora dovoljno za poznavanje i izučavanje prošlosti. S druge strane, istoričar vrši odbir činjenica sadržanih u istorijskom izvoru. Istoričar nikada ne bi izveo nijedan sud, ako bi čekao da se prikupe svi istorijski izvori, ili pak opišu sve činjenice sadržane u njima. Suština naučnog mišljenja je u odabiru istorijskih izvora. Kuda bi stigao istoričar ako bi opisivao svaki istorijski izvor u svakom danu ili razdoblju koje izučava?

Za izučavanje crnogorske istorije, posebnu važnost imaju tzv. „*strani*“ izvori: vatikanski, mletački, austro-ugarski, ruski i turski izvori. Od nabrojane grupacije tzv. „*stranih*“ izvora, moglo bi se reći da su najmanje izučeni, poznati i korišćeni izvori turske (osmanske) provenijencije. U svom radu „*Strani izvori o istoriju Crne Gore*“, akademik Dimitrije Dimo Vujović je s pravom uočio da je nemoguće izučavati istoriju Crne Gore od XV–XIX vijeka bez poznavanja turskih izvora². Otuda i logično pitanje: Zašto su izvori „*osmanske*“ ili turske provenijencije najmanje zastupljeni u crnogorskoj historiografiji u odnosu na druge strane izvore? Odgovor na ovo kompleksno pitanje možemo potražiti u sljedećim činjenicama: 1. Carigradski arhiv je tek 1936. otvoren za naučni rad; 2. Ova vrsta izvora

² Vidi: Димитрије Димо Вујовић, „Страни извори о историји Црне Горе“, У: В. Стругар, *Извори и историографија о Црној Гори: радови са научној скупи, Титоград, 17. и 18. децембра 1990.* (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1993), 127–144.

zahtijeva poseban profil stručnjaka koje Crna Gora uglavnom nije imala. Ipak, to ne znači da u ovoj oblasti nijesu napravljeni određeni pomaci u naporima publikovanja istorijskih izvora i to, prije svega, zahvaljujući stručnjacima iz regiona, poput: Branislava Đurđeva, Hazima Šabanovića, Hamida Hadžibegića, Lamije Hadžiosmanović, Milana Vasića, Ahmeda Aličića, Nedima Filipovića, Dušanke Bojanić, Olge Zirojević i dr. Uglavnom zahvaljujući njima, objavljeni su defteri kao najvažniji, a često i jedini izvori za XV i XVI vijek. Ova vrsta turskih izvora je od posebnog značenja za društvenu istoriju. Kao takvi oni pružaju obilje značajnih podataka bitnih za socijalnu, demografsku pa i političku analizu. Otuda je važno saznanje da se u Turskim arhivima: „Başbakanlık arşivi“ u Istanbulu (BOA) i „Tapu ve Kadastro umum mudurlugunun arşivi“ u Ankari (T.K.A.) čuvaju, pored ostalih, i ovi važni dokumenti vezani za Crnu Goru: 1. Defter za Hercegovački sandžak iz 1477. godine, TD 5m; 2. Detaljni i sumarni popis Skadarskog sandžaka 1485. godine; BOA, TD № 17; 3. Defter za Pipere, Kuče, Hote i Klimente IZ 1497. godine, № 26m; 4. Popis glavarine prikupljene od Crne Gore iz 1521. godine, TD № 106; 5. Popis za Crnogorski sandžak iz 1523. godine, TD № 122; potom: 7. Popis timara Rumelije od 1529. do 1536. godine, BOA, TD, № 367; 8. Detaljni defter za Dukadžinski sandžak iz 1570. godine, BOA, TD, № 499; 9. Defter za Skadarski sandžak iz 1570. godine, BOA, TD, № 500; 10. Detaljni popis Skadarskog sandžaka iz 1582. godine, T.K. A. № 59; 11. Detaljni popis za Dukadžinski sandžak iz 1591. godine, T.K. A. № 63; 12. Popis Grblja iz 1683. godine; Popis carskih hasova Nikšićâ (danas okolina Kolašina), koji su navedeni u sumarnom dijelu katastarskog popisa „Krajište Isa Bega Isakovića“ BOA, № 12 iz 1455. itd. Tačnije veći dio pobrojanih dokumenata je već publikovan. Ako se ima na umu činjenica da „Bibliografija o izvorima za istoriju Crne Gore“ ima 9900 bibliografskih jedinica, onda je lako uočiti da među njima nema ni 10% objavljenih izvora turske (osmanske) provenijencije. Ovaj podatak upućuje na zaključak da u više od pet vjekova crnogorske istorije nema izvora „*druge strane*“. Odnosno, takvo stanje je osnova ustaljenog mišljenja „*da je do dvadesetog vijeka istorija Balkana većim dijelom bila usmena*“. Ako bi danas bili u mogućnosti da prepoznamo problem sa kojim se moramo suočiti, morali bi poći od konstatacije „*da je prvo nastala priča (naracija), a potom i potreba da se priča učini provjerljivom (utemelji u istorijskom izvoru)*“. Iz naracije se rodio mit koji je postao osnova istorijske svijesti. Zato je pojava kritične i naučne historiografije u balkanskoj kulturnoj tradiciji epohalan kulturni proces uporediv s prosvetiteljskom tradicijom na Zapadu. Treba se samo podsjetiti intelektualnog zemljotresa koji je proizveo otac srpske kritičke historiografije Ilarion Ruvarac (1832–1905), koji je doveo u pitanje istorijsku osnovanost kosovskog mita ili crnogorskog (da Crna Gora nikada nije bila pod turskom vlašću). Tek je sredinom XX vijeka objavljivanjem studije B. Đurđeva, pitanje crnogorskog mita naučno apsolvirano. Time su postavljeni naučni temelji historiografskog nasljeđa, koje danas možemo analizirati vrijednosno i sadržajno. U najstarijem i vodećem istorijskom časopisu u Crnoj Gori „Zapisima“, odnosno „*Istorijskim zapisima*“ od 1927–2007. je objavljeno 5060 priloga. Od toga broja prilozi

vezani za istoriju Turske su od (3912–3926) ili svega 14, dok su prilozi vezani za Crnogorsko–turske odnose od (969–982) ili svega 13, što čini ukupno 27 priloga ili 0,53%. Ovu činjenicu posebno čini zanimljivom pojava da je historiografija u Crnoj Gori u komunističkom periodu (1945–1989) imala veoma zavidnu produkciju sa više od 360 knjiga na preko 81000 stranica teksta i preko 2.500 članaka na 36.000 stranica. U „*Istorijskim zapisima*“, je u navedenom periodu objavljeno preko 1.600 radova na preko 22.000 stranica, odnosno ukupan broj stranica na kojima je tretirana prošlost Crne Gore prelazi 117.000 ili 2.925 u prosjeku godišnje. Tematski i hronološki prezentirana prošlost je situirana uglavnom u XIX i XX vijek. Uopšteno posmatrajući, može se uočiti da su najveći istraživački zahvati u ovoj oblasti napravljeni 50-tih i 60-tih godina XX vijeka, ali da i pored toga što je ovo vrijeme institucionalizacije istorijske nauke u Crnoj Gori, ni u tom periodu nije bilo organizovanog i naučno osmišljenog istraživanja osmanskog perioda istorije. To se nije desilo ni poslije raspada stare ideološke paradigme (1989) i raspada države. U ovom turbulentnom periodu, koji je obilovao unutrašnjim konfliktima od verbalnih do oružanih, istorijska nauka je služila ili za dokazivanje opravdanosti zahtjeva političkih elita u njihovom postkomunističkom razračunavanju ili kao sredstvo racionalizacije postojećih konflikata. Usljed toga značaj ove naučne discipline je porastao nesrazmjerno njenom društvenom uticaju i položaju. U metodološkom smislu istorijska nauka se kreće od pamfleta, nacionalromantičarske naracije do sporadične konceptualizacije problema. Sveopšta revalorizacija historiografskog nasljeđa pomjera njeno interesovanje od klasnog i socijalnog ka etničkom. Velika dinamizacija unutar historiografije podstaknuta sveopštim procesima tranzicije iz jednog u drugo društvo, kao pozitivnu posljedicu ima i činjenicu da su sve istorijske teme otvorene. Područje Crne Gore karakteriše, u ovom periodu (1989–2006), ogromna historiografska produkcija. Po nekim procjenama, po broju naslova, ona je bila veća od bilo koje druge balkanske države u odnosu na broj stanovnika. Prevedeni su i objavljeni brojni putopisi (naročito stranaca), memoari, urađena su brojna reprint izdanja starih i zaboravljenih knjiga tradicionalne škole. Dolazi do sveopšte revalorizacije historiografskog nasljeđa. „*Boj za istoriju*“ (Fevr) prerasta u intelektualni sukob oko identiteta u kojem naučnost često biva podređena utilitarnosti. Period XV, XVI i XVII, donekle i XVIII vijeka, uglavnom nema svoje istraživače. Razlog tome je svakako u činjenici što je relevantna arhivska građa uglavnom na turskom (turski arhivi) i na italijanskom, latinskom (venecijanski, zadarski, dubrovački, vatikanski arhiv). Ali to ne znači da ne postoji interes za ove periode istorije. Istina u periodu 1991–2003, organizovana su samo dva naučna skupa od ukupno 19, koji bi se tematski mogli vezati za oblast koja nas zanima. Prvi je bio u organizaciji Istorijskog instituta Crne Gore i nosio je naslov: „*Bitka za Crnu Goru, Martinići – Krusi 1796–1996*“. To je bio skup održan 1. i 2. oktobra 1996. u Podgorici povodom 200 godina od poznatih bitaka vođenih protiv Osmanskog carstva. Drugi skup je bio u organizaciji CANU i Filozofskog fakulteta: „*Međunarodno priznanje Crne Gore*“. Naučni

skup organizovan od strane Istorijskog instituta Crne Gore, CANU i Filozofskog fakulteta u Nikšiću 11. i 12. maja 1998, povodom jubileja 140 godina od bitke na Grahovcu (1858) i 120 godina od međunarodnog priznanja Crne Gore. Sve do pojave „*Almanaha*“ (1993), na području Crne Gore nije bilo institucionalizovanog i organizovanog izučavanja islamsko-orijentalne baštine. Upravo navedene činjenice bile su osnovni motiv da se pokrene organizovano, sistematizovano i naučno osmišljeno sakupljanje, priređivanje i publikovanje istorijskih izvora osmanske provenijencije. Tokom 2015. otpočeo je rad na pripremanju edicije: „*Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*“. U prvom sastavu Operativnog tima našla se grupacija od oko 20 naučnika, biranih po principima naučne znatiželje i kompetentnosti, generacijske raznolikosti i dokazane reputacije u potrebi kolektivnog i organizovanog rada (Prof. dr Šerbo Rastoder, CANU, vanredni član, rukovodilac projekta i Operativni tim: akademik Miomir Dašić, akademik Đorđe Borozan, prof. dr Nada Tomović, Dr Dragana Kujović, prof. dr Marijan Premović, mr Sait Šabotić, mr Novak Adžić, mr Admir Adrović, mr Tomaš Damjanović, mr Ajdin Rakić, Mirjana Vukasović, Bajro Agović). Posebna specifičnost projekta je bilo uključivanje većeg broja stručnjaka iz redova turske akademske zajednice (uglavnom istoričara): Prof. dr Idriz Bostan, Istanbul University; Doc. dr Abidin Temizer, University Balikesir (doktorirao na temi iz istorije Crne Gore), Doc. dr. Hatice Oruç: (doktorirala na temi iz istorije Balkana), Ankara Üniversitesi); Doc. dr Ugur OZCAN, Istanbul University, (doktorirao na temi iz istorije Crne Gore); Prof. dr İlber Ortaylı, inostrani član CANU), posebno onih koji su se bavili istorijom Crne Gore i jugoistočne Evrope. Uključivanjem stručnjaka iz regiona (Prof. dr Enes Pelidija, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet), premošćen je hendikep u nedostatku iskustva i ekspertskog znanja u radu na sličnim projektima, dok je uključivanje većeg broja saradnika najmlađeg dijela crnogorske akademske zajednice (postdiplomaca i mladih istraživača), motivisan svježšću da se radi o dugoročnom naučnom projektu u kojem će mladi istraživači steći iskustvo koje će im omogućiti da održavaju kontinuitet projekta u dužem vremenskom razdoblju. Definisani su osnovni metodološki principi u radu na pripremanju edicije, koji se mogu svesti na nekoliko obavezujućih načela: *Prvo*, pošlo se od potrebe dodatne valorizacije postojećeg historiografskog nasljeđa. To je značilo, posjedovati svijest o tome, da je na planu publikovanja istorijskih izvora turske (osmanske) provenijencije bitnih za istoriju Crne Gore do dana započinjanja rada na projektu, identifikovano oko 200 bibliografskih jedinica. To što je najveći dio njih objelodanjen u publikacijama štampanim izvan Crne Gore ne treba biti prepreka u potrebi objedinjavanja na jednom mjestu svih dostupnih objavljenih i prevedenih izvora bitnih za istoriju Crne Gore. Činjenica da je ovaj princip prihvaćen, uslovlila je koncept po kojem će prvi tomovi edicije (za sada tri toma) činiti ponovo štampani objedinjeni i prevedeni izvori. *Drugo*, strogo poštovanje naučne metodologije obavezivalo nas je da usvojimo hronološko načelo (vrijeme nastanka izvora) kao princip određivanja mjesta izvora u ediciji. Naravno, pošto se radi uglavnom o

izvorima datiranim po hidžri, to je značilo i obavezu da datacija izvora bude označena vremenom korišćenim u vrijeme nastanka i vremenom savremenog korisnika izvora. Treće, dilema razrešavanja principa provenijencije, postavila je zanimljivu kontradiktornost uočenu u praksi, a to znači, čime odrediti princip provenijencije: jezikom, teritorijom ili institucijom? Svaki od navedenih principa uslovljava i različit pristup izvorima. Opredijelili smo se za onaj, koji smatramo najsvieobuhvatnijim, najkorisnijim ali i najzahtjevnijim, a to je princip pisma. Tačnije, činjenica da je neki dokument napisan osmanskim (turskim) pismom, po pravilu je značio da je „nepročitan“ i samim tim je uslovljalo potrebu – ako je saglasna sa principom originalnosti, saznanje vrijednosti sadržaja i činjenice da se odnosi na područje (današnje) Crne Gore, da nađe adekvatno mjesto u ediciji. Navedeni princip je uslovio potrebu da se uzmu u obzir, svi, ili bar oni dostupni izvori, koji se čuvaju u domaćim (arhivi u Crnoj Gori) ili regionalnim arhivima (Dubrovnik, Sarajevo, Zagreb, Beograd i sl.) i istovremeno aktuelizovao izazov: šta sa ogromnim brojem izvora koji zadovoljavaju princip jezika i pisma, a ne pripadaju tradicionalnoj vrsti izvora zastupljenih u sličnim publikacijama? Tu prije svega, mislimo na veliki broj izvora islamske epigrafike (natpisi i zapisi na kamenu i slično) ili na ogroman broj rukopisa (knjiga) koje mogu imati obilježje izvora u najširem smislu, a ne pripadaju tradicionalnoj vrsti historiografskih pisanih izvora? Shvatajući da ogromno neistraženo nasljeđe nije posao samo jednog istraživačkog tima, pa ni jedne generacije, pošli smo od manje zahtjevnog poduhvata identifikacije tradicionalne vrste izvora nastalih na pismu upotrebljavanom na prostoru evropskog dijela Osmanskog carstva. Crna Gora iako na tom području čini mali geografski prostor, u smislu rasprostranjenih izvora ove vrste bitnih za istoriju njene ili djelova teritorije, ne zaostaje niti za jednim prostorom ovoga nekada moćnog Carstva. U Osmanskim arhivima ima blizu 100 miliona dokumenata i oko 365 hiljada deftera (registara). U njima se pored toga, nalaze i dokumenti koji se odnose na istoriju blizu četrdeset evropskih i sjevernoafričkih, te nekoliko azijskih zemalja koje su imale kontakte sa Osmanskim carstvom. Ovome treba dodati i obaveze pokrajinskih beglerbegova i mjesnih kadija kojima je fermanom iz 1536. bilo naređeno da bilježe svoje odluke i postupke u deftere i da ih čuvaju. Dokumenti iz beglerbegovskih arhiva nijesu premješteni u centralni Osmanski arhiv, što znači da te dokumente treba tražiti u nekim drugim arhivskim centrima.³

Početak koji je nužno počivao na entuzijazmu u perspektivi morao bi dobiti svoje organizovano i institucionalizovano obilježje. Tim prije, što se procjenjuje da u turskim arhivima postoji oko 60.000 dokumenata koji se odnose na Crnu Goru. Treba li naglašavati da je samo manji broj tih dokumenata poznat naučnoj javnosti i da u tom smislu ima posla za nekoliko narednih generacija. Čini se da je u tom smislu značajnim potpisani „Protokol o saradnji Državnog Arhiva Turske i Državnog Arhiva Crne

³ Vidi: Önder Bayir, „Važnost Osmanskih arhiva s aspekta proučavanja Rumelije“, *Anali GHB*, 39, 31 (2010): 45–64.

Gore“ od 22. juna 2011. Tim povodom, se moramo saglasiti sa riječima tadašnje ambasadorke Turske u Crnoj Gori Emine Birgen Keşoglu, koja je istakla „*da je ovo jedan od najvažnijih sporazuma koji su potpisale države Crna Gora i Turska, a da je naša dužnost da istoriju prenesemo pokoljenjima tačno, objektivno i uravnoteženo*“. Direktor turskog državnog arhiva gospodin Jusuf Sarinaj je tim povodom Državnom arhivu Crne Gore uručio berat iz 1715. u kojem se govori o imenovanju turskog kapetana Dizdara, zatim pismo kralja Nikole predsjedniku vlade Turske iz 1866. u kojem mu pored ostalog zahvaljuje na jahti koju je dobio na poklon, kopiju originalnog trgovinskog sporazuma između dvije države iz 1910, kao i CD katalog koji obuhvata 20.509 dokumenata koji se nalaze u fondovima turskih arhiva, a odnose se na Crnu Goru. Na kraju, vrijedi istaći da je izvanredna saradnja uspostavljena na nivou dva ministarstva za nauku, te brojni protokoli međuuniverzitetske i akademske saradnje, brojna studentska populacija iz Crne Gore na univerzitetima u Turskoj (preko 250 – 2014. godine), sigurna osnova koja će u perspektivi rezultirati, ne samo novim naučnim dometima već boljim i svestranijim razumijevanjem, ne samo Crne Gore i Turske nego istočne i zapadne civilizacije, ma šta ona značila u savremenim intelektualnim krugovima. Sve navedeno može biti dovoljna osnova da se započne sveobuhvatno i sistematično izučavanje ove vrste istorijskih izvora i samim tim zadovolje principi moderne naučnosti u istoriografiji. Edicija CANU je prvi takav poduhvat u istoriji Crne Gore, osmišljen tako da se uvijek može širiti, doradivati ili prekomponovati u traganju za novim znanjima.

Da bi se obezbijedila cjelovitost, funkcionalnost i upotrebljivost edicije za nova istorijska znanja ili preispitivanje postojećih, nužno je publikovani izvor što više „*približiti*“ originalnom. To znači, obavezno navesti mjesto gdje se nalazi original, sačuvati formu datacije na originalu, i intervenisati tamo gdje postoji potreba za javljanjem nedoumica. Prateće Bibliografije objavljenih izvora kao i Odluka cikličnog objavljivanja prevoda regesta dokumenata, uz dozvolu nadležnih turskih institucija (Turski državni arhiv) koji nam je učinio dostupnim katalog regesta dokumenata, predatih DACG, je u funkciji pribavljanja dodatnih informacija o izvorima koji se nalaze u turskim arhivima. Uporedni poslovi pronalaženja neobjavljenih, identifikacije objavljenih i prevoda sabranih, a neobjavljenih dokumenata, već čine osnovu za ediciju od nekoliko tomova, od kojih će prvi tomovi sadržavati objavljene i provedene izvore značajne za istoriju Crne Gore. Nakon toga će se pristupiti publikovanju neobjavljenih a prevedenih izvora, saglasno naučnoj metodologiji i principima koji će biti definisani u daljnjem radu na ediciji.

Brojne dileme, izazovi ili nedoumice, koje se javljaju tokom realizacije projekta premošćavaju se u diskusijama i raspravama na kojima učestvuju svi članovi Operativnog tima. U tom smislu, svako odstupanje od definisanih principa mora biti obrazloženo argumentima naučnosti. Neka o tih pitanja su ona npr: Šta sa brojnom grupacijom ćirilskih dokumenata koji se nalaze u Dubrovačkom i drugim arhivima, koji po principu pisma i

jezika mogu biti izostavljeni, ali sa stanovišta opšte saznanje vrijednosti, pa i sadržaja, nedvosmisleno pripadaju ediciji turskih (osmanskih) izvora? Šta raditi sa posebnom i veoma važnom grupacijom izvora poput „Pljevaljskog sidžila“ jedinog sačuvanog dokumenta ove vrste sa područja Crne Gore, koji je Operativnom timu na raspolaganje ustupio Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU)? Šta sa dragocjenim historiografskim publikacijama nastalim na turskom jeziku, a prevedenim na neke od svjetskih jezika, poput spisa (Memoara) Dževad paše od kojih je *Teskere 18^a*, prevedena na njemački a odnosi se na Crnu Goru i Albaniju.⁵

Sigurno je da bi nabranje sličnih ili drugih primjera bilo uzaludno, da nije potrebe da se naglasi opšteprihvaćen stav da bi edicijom trebalo obuhvatiti sve što je moguće a ima karakter istorijskog izvora, zadovoljava definisane principe i veže se za istoriju Crne Gore. U tom smislu će ponovo biti objavljena (prva tri toma) objavljenih izvora a potom će se nastaviti sa prevođenjem i objavljivanjem prikupljenih izvora.

LITERATURA

- Bayir, Önder. „Važnost Osmanskih arhiva s aspekta proučavanja Rumelije“, *Anali GNB*, 33, 31 (2010): 45–64.
- Вујовић, Димитрије Димо. „Страни извори о историји Црне Горе“, У: В. Стругар, *Извори и историографија о Црној Гори: радови са научној скупи, Титоград, 17. и 18. децембра 1990.* (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1993), 127–144.
- Kornrumpf, Hans-Jürgen. „Ahmed Cevdet Paşa über Albanien und Montenegro“, *Der Islam – Journal of the History and Culture of the Middle East*, Volume 47, Issue 1 (January 1971): 121–125.
- Paşa, Cevdet. *Tezahir 13–20*, Cavid Baysun (prip.), IV C., Ankara, 1991.

---

⁴ Vidi više: Cevdet Paşa, *Tezahir 13-20*, Cavid Baysun(prip.), IV C. , Ankara, 1991, s. 190.

⁵ Vidi više: Hans-Jürgen Kornrumpf, „Ahmed Cevdet Paşa über Albanien und Montenegro“, *Der Islam – Journal of the History and Culture of the Middle East*, Volume 47, Issue 1 (January 1971), 121–125.

SERBO RASTODER

Edition: “Turkish Ottoman Sources of the History of Montenegro”

The paper discusses the importance and significance of publishing the Turkish (Ottoman) sources of the history of Montenegro. These are indispensable sources, without which it is not possible to comprehensively study the Montenegrin history. However, an inadequate approach, burdened by stereotypes, caused institutional indifference that has been prolonged to the present day. Today it is estimated that, in the Turkish archives, there are about 60,000 documents referring to Montenegro, and only a small number of these documents is known to the scientific community, and, in this sense, there is work for the next several generations of researchers. This professional issue has finally come to the agenda through the implementation of the research project Edition: Turkish (Ottoman) Sources of the History of Montenegro, which is led by Montenegrin Academy of Sciences and Arts.

Keywords: Montenegro, the Ottoman Empire, historical sources, Ottoman sources, exposition

ЛОКАЛЬНЫЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРОПЫ:

ГЕНЕЗИС И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ.

АБСТРАКТ: Под цивилизациями понимаются человеческие сообщества с определенным уровнем различных явлений материальной и духовной культуры, формировавших условия жизни людей. При таком подходе в равной степени сочетаются антропологические (биологические) и социальные явления. В каждой цивилизации существуют многочисленные взаимодействующие между собой пласты – географическая среда, система хозяйства, социальная организация, религия, господствующая идеология, духовные ценности, политическая система, ментальность, при изучении которых нельзя заранее устанавливать субординацию между ними.

В раннесредневековой Европе сложилось несколько цивилизационных моделей, сохранивших свои особенности в ее дальнейшей истории: западноевропейская, центральноевропейская, восточноевропейская и византийская. Кроме византийской, унаследовавшей позднеантичные черты, остальные сложились в варварском мире в отличавшихся друг от друга природно-географических и исторических условиях.

Западноевропейская модель возникла в германской этнической среде при расселении по региону. Основная ее особенность – наличие традиций индивидуальных крестьянских хозяйств, восходящих к скандинавскому одалю, развитых франкским аллодом в сочетании с восприятием норм римского права. Из индивидуального землепользования постепенно формировалась сеньориальная система владения и политического господства.

В Центральном и Восточноевропейском регионах, у славян, в условиях более континентального климата и отсутствия античного влияния сохранилась сплоченная община, замедлившая выделение и консолидацию знати. В начале II тысячелетия в Центральной Европе и на Северо-западе Балкан под влиянием западных и южных соседей также стали формироваться сеньориальные порядки. В Восточной Европе прочная община сохранилась, что породило формирование корпоративного землевладения. Так обособились центральные и восточноевропейские модели.

Ключевые слова: цивилизации, цивилизационные модели, географическая среда, система хозяйства социальная организация, западноевропейская, центральноевропейская, восточноевропейская модели.

---

¹ rier47@tut.by

Предлагаемая статья представляет результат многолетнего анализа путей исторического развития человечества, прежде всего в эпоху средневековья. Потребность обратиться к столь глобальным проблемам появилась при завершении работы над докторской диссертацией о развитии аграрных порядков в средневековой Европе². Анализ материала показал, что изначальная, в железном веке, общность черт материальной культуры, обеспечения жизненных потребностей и быта индоевропейского населения лесной зоны Европы (вне античного лимеса), затем, в течении I тыс. н.э. распалась на несколько локальных вариантов. Истоки различий обнаружились, прежде всего, в разной организации общинных порядков у основного населения указанной лесной зоны: германцев и славян. Эти различия оказались производными от ландшафтных и климатических особенностей территорий изначального обитания этих этнических массивов, как, впрочем, и других древних обитателей континента. Дальнейшие исторические судьбы европейских народов в средние века продемонстрировали устойчивое влияние указанных факторов на всю последующую историю. Особенности природной среды обусловили также и появление новых различий, прежде всего социального характера. В итоге средневековая Европа превратилась во вместилище нескольких устойчивых сообществ, которые можно назвать особыми локальными цивилизациями.

Надо заметить, что определений цивилизаций существует множество. И это позволяет ряду исследователей видеть в этом ущербность не только самого понятия, но и всей цивилизационной концепции. Полагаю, однако, что такой подход механистичен и переносит на общественные системы представления естественных наук с их объектом – неживой материей. Впрочем и в ней, как известно, процесс современного познания находит много неопределенностей. Что уж тогда говорить о человечестве с его сложной организацией, основанной не только на общих законах, но и на эмоциональной сфере, не поддающейся четким, логически обусловленным процессам и результатам. Ведь поведение людей определяется не только свойствами материи, но и лежащими вне ее законов чувствами, эмоциями, которые хотя, возможно, имеют физическую и химическую природу, но вызываются столь сложными и многообразными взаимодействиями, что точному научному анализу пока не подвластны.

В рассматриваемом контексте под цивилизациями понимаются человеческие сообщества с определенным уровнем различных явлений материальной и духовной культуры, формировавших условия жизни людей. При таком подходе в равной степени сочетаются антропологические (биологические) и социальные явления. В каж-

---

² Яков Г. Риер, Аграрный мир Восточной и Центральной Европы в средние века по археологическим данным. Могилев. 2000 (электронный вариант см. на сайте Могилевского университета: http://libr.msu.mogilev.by/browse?type=author&sort_by=2&order=ASC&rpp=20&etal=1&value=Риер,%20Я.%20Г.&offset=20).

дой цивилизации существуют многочисленные взаимодействующие между собой пласты – географическая среда, система хозяйства, социальная организация, религия, господствующая идеология, духовные ценности, политическая система, ментальность, при изучении которых нельзя заранее устанавливать субординацию между ними. Представляется, такая многогранность понимания цивилизаций отражает именно сложность самого явления, охватывающего столь широкие, разноплановые и глубинные грани человеческого существования, что выработать по школярски четкое определение, которое можно давать для заучивания, невозможно в принципе.

Здесь нельзя обойти вниманием критику цивилизационного подхода, возникшую, например, в российской ученой среде ответ на распространение в политическом дискурсе концепции «особости исторического пути России». Ибо, как указывают эти критики, обоснование такой особости, исключительности российской истории, опирается именно на теорию локальных цивилизаций, которая не только разрушает представление о единстве исторического процесса, но и позволяет обосновывать особые права отдельных цивилизаций при достижении ими особого уровня (например, *пассионарности* – по Льву Гумилеву)³.

К сожалению, свое отношение к учению о цивилизациях критики основывают на политических выводах из него. Но, замечу, эксплуатация цивилизационного подхода для обоснования «особости» и исключительности западной или российской истории вовсе не свидетельствует об ошибочности самого цивилизационного подхода. Позволю банальное сопоставление: как известно, автомобиль может быть как средством передвижения, так и источником повышенной опасности. Политически конъюнктурные выводы из цивилизационной теории заслуживают, безусловно, критического анализа, но не следует с водой выплескивать и ребенка. При строго научном, не ангажированном подходе цивилизационная концепция работает и позволяет проследивать закономерности и локальные варианты исторического процесса.

В соответствии с цивилизационным пониманием человеческого развития в современной историографии, исходя из географических, этнических, экономических, социальных, политических и культурных особенностей выделяется ряд цивилизаций Европы, Азии, Африки, Америки, одни из которых возникли в древности, другие – в средние века. Развитие и видоизменения в цивилизациях продолжались и в новое время, происходят и теперь; выделяются и переходные формы. Возникло понятие *локальные цивилизации*, в котором *«каждая отдельная цивилизация реализует свою версию универсальных, общечеловеческих по понятию ценностей в рамках определенной, достижимо устойчиво*

³ См., напр.: Виктор А. Шнирельман, „Слово о «голом (или не вполне голом) короле»“, *Историческая психология и социология истории*, 2, 2 (2009): 6–27.

војо рејона или културној круји»⁴. При таком подходе основной упор делается не только на изучение общих закономерностей исторического процесса, но и на анализ многочисленных региональных особенностей⁵.

Важным достижением цивилизационного подхода является признание роли географической среды и антрополого-демографического фактора в формировании «лица» цивилизаций, их региональных различий, специфики ритмов их существования, всего того, что нередко называется географическим и демографическим детерминизмом.

Нельзя не отметить, что природная обусловленность развития древних обществ стала объектом внимания исследователей еще в середине XIX в. Можно вспомнить изыскания Льва Мечникова о речных обществах Древнего Востока⁶. Об особом, «азиатском способе производства» на Востоке, связанном с необходимостью ирригации и организации отпора кочевникам, писал и Карл Маркс. К середине XX в. тесная зависимость восточных авторитарных режимов с особенностями организации ирригационного хозяйства была подробно изучена Жаком Пиренном и Карлом Виттфогелем⁷. Они также доказали генетическую связь и современных авторитарных сообществ с предшествовавшими деспотическими монархиями Востока. Несмотря на критику некоторых выводов, в частности, Виттфогеля, указанные концепции подтверждены всем массивом исторического материала. Эти же авторы обратили внимание на иную форму исторического развития, также основанную на природных факторах, выделив «морские сообщества», среди которых в древности наиболее высокого уровня развития достиг античный мир. Было доказано, что связь с морем породила иной тип жизни, хозяйственной и социальной организации человеческих сообществ – демократию. Последняя существенно повлияла на дальнейшую европейскую историю, но, как известно, лишь западной части нашего континента, что, как увидим, тоже имело в своей основе природно-географический фактор.

Как известно, выход за рамки первобытности на нашем континенте начался в Средиземноморье. Исключительность античной цивилизации заключалась в том, что благодаря стечению ряда географических и экономических обстоятельств, здесь уже в древности

⁴ Игорь Г. Яковенко, „О субстанции локальной цивилизации“ У: *Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход)*. (Москва: ИВИ РАН, 2000), 104.

⁵ Полное изложение предлагаемой концепции см.: Яков Г. Рьер. *Локальные цивилизации средневековья и начала нового времени: истоки и особенности*. Могилев. 2016 (электронный вариант см. на ссылке 1).

⁶ Лев И. Мечников, *Цивилизации и великие исторические реки* (Москва: Айрис-Пресс 2006.)

⁷ Jacques Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle, De. 1-7* (Neuchâtel/Paris 1945-56); Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism* (Massachusetts: Yale university Press. 1957).

сложилась интенсивные рыночные отношения, что неизбежно привело к установлению прав частной собственности, в том числе и на землю. Это право предопределило, среди других особенностей, и специфическое развитие рабства в регионе. Больше нигде в мире рабство не стало ведущим экономическим укладом. В чем же причины этой уникальности?

Общепризнанно, что доиндустриальные и, особенно, древние общества были чрезвычайно зависимы от того природного окружения, в котором они формировались и развалились. Известно, что географические особенности древней Греции – колыбели античной цивилизации – не требовали для продовольственного обеспечения населения создания крупных земледельческих хозяйств со сложными ирригационными системами, характерными для других очагов древнейших цивилизаций. Мелкоконтурные гористые ландшафты с концентрацией разнообразных почвенных и растительных условий (от высокогорных пастбищ до небольших плодородных долин с субтропической растительностью) на компактных территориях способствовали и даже делали необходимым ведение поликультурного сельского хозяйства. Ограниченность пригодных для использования площадей и близость богатыми ресурсами моря стимулировали вовлечение в мореходство значительной части населения. Раннее развитие у дорийцев железоделательной индустрии, наряду с проблемой нехватки сельскохозяйственных угодий способствовало и общему прогрессу ремесленного производства. Ибо именно металлургия и металлообработка рано потребовали отделения ремесла от других видов деятельности. В результате у греков в исторически короткий отрезок времени (в начале I тыс. до н.э.) сформировалось многоотраслевое хозяйство, которое способствовало ускоренному росту населения с последующим освоением прилегающих территорий. Последнее, в свою очередь, стимулировало и развитие торговли, причем не только внутренней, локальной, но и внешней, с другими народами.

В принципе, подобные явления были в различной степени характерны и для других древних цивилизаций. Но описанное их сочетание, благодаря специфическим природным условиям, отмечено именно в древней Греции, что и способствовало ее динамичному развитию.

Итак, рост торговли в Древней Греции оттеснил от центра развивавшейся политической жизни традиционную земельную аристократию, усилил влияние купцов и ремесленников. В этом – **ключевой момент формирования античной цивилизации**, в отличие от цивилизаций Востока. Ведущее значение приобретают не просто богатства (недвижимость, сокровища), а экономическая активность. Недостаток продовольствия (из-за ограниченности земледельческих угодий) стимулировал и активизацию обмена с зерновой периферией – вплоть до африканского и черноморского побережий. Но ресурсов для захватов и колониальной эксплуатации этих земель у греков не хватало.

И ставшие, в силу необходимости, предприимчивыми, греки обратились к налаживанию внешней торговли, чтобы закупать продовольствие в обмен ремесленные изделия. Отсюда – стимулирование не просто самостоятельности, но и творческой активности людей.

В результате появился дополнительный импульс не только для развития ремесел, но и для всей общественной и даже политической жизни эллинов. Развивалось морское и портовое дело, расширялся кругозор людей, многообразнее становились их интересы и источники существования. Но, главное, в греческом обществе впервые возник и экономически укрепился неаграрный уклад, сложился слой людей, чье благополучие было связано не с землей (которая дуквально привязывала труженика к месту и консервативному образу жизни), а с более динамичной ремесленной и торговой деятельностью, с рыночной экономикой. А это меняло и социальные порядки.

Развитие производства на продажу и, соответственно, торговли обособляли человека от общины. Самодостаточным становился индивидуальный, частный труд. И в начале VI в. до н.э. в Греции, впервые в мире, возникает частная собственность самостоятельных хозяев. Параллельно с рассмотренными процессами происходило и укрепление моногамной семьи, из которой вычленилась индивидуальная собственность. При этом в отличие от земледельческих обществ уже с раннего, архаического периода своей истории греки не платили прямых (подушевых и поземельных) налогов, считая их признаком неполноправия. Вместо этого они несли гражданские (военные и общественные) обязанности в своих полисах. Такой принцип стимулировал и накопление имущества, и деловую активность, ибо позволял свободно вести хозяйственную деятельность и распоряжаться доходами, не опасаясь фискального нажима со стороны властей. Так логика экономического развития, порожденная географической спецификой региона, создала и частную собственность, и демократию, без которой, как показывает наша современная история, рыночная экономика не может успешно функционировать. Но и последующее развитие античного общества свидетельствовало о том же.

Когда же полисный строй себя изжил в силу внутренних противоречий, в лидерах оказалась до того аграрная окраина – Македония, которая сумела возглавить создание в IV в. до н.э. огромного государства от Дуная до Инда. Но в силу именно аграрного характера в Македонии господствовала землевладельческая аристократия – в этом страна была ближе традиционным древним обществам Востока. Победа Македонии и была следствием кризиса полисной модели, основанной исключительно на рабском труде, что даже в ту пору не могло создать устойчивую экономику. В итоге, в эпоху Александра Македонского Греция стала «овосточиваться». Отсюда и гибель эллинистической Греции под ударами более молодого, сплоченного Рима, обладавшего, как и Греция, всеми условиями для создания поликультурного хозяйства, но, в отличие, от нее, богатого ресурсами и по-

тому более мощного. Эти ресурсы позволили Риму относительно беспроблемно существовать почти тысячелетие, прежде всего за счет эксплуатации более слабых соседей – варваров. Но в императорскую эпоху и римское общество стало приближаться к восточным общественным порядкам, «ориентализироваться». Непомерно разросшаяся в результате завоеваний территория Рима, впитавшая, к тому же, многие традиции восточных обществ, требовала такой централизации, которая была противопоказана гражданскому обществу. Попытка Цезаря создать подобие восточной монархии провалилась. Но уже Августу удалось построить некий симбиоз в виде принципата – монархии по сути, но с республиканскими атрибутами.

На принципат хотелось бы обратить особое внимание. Неудача Цезаря и устойчивость политической конструкции, созданной при Августе, так же как кризис Греции в V в. до н.э., и недолгое существование державы Александра Македонского свидетельствуют, что основополагающие экономические и правовые принципы античного общества – рынок и частная собственность – требовали и соответствующих политических институтов: демократической формы государственного управления. Устойчивая рыночная экономика отторгала авторитарную власть. Но демографические и внешнеполитические обстоятельства – разрастание на границах агрессивной варварской периферии – вели к упадку негибкое хозяйство, основанное на рабском труде. В итоге, в Греции с V в. до н.э. и в Риме – с III в. н.э., демократические традиции изживались сами по себе. Но и монархии не спасли античную цивилизацию.

По мнению многих исследователей, античное общество – это как бы исключение, зигзаг истории, при котором в особых условиях на довольно длительный период было достигнуто равновесное сочетание рыночной экономики и демократической государственной системы. Формирование же феодальных порядков в Европе во времена позднего Рима и раннего средневековья – это возвращение на магистральный путь человеческого развития, с которого Западная Европа свернула лишь в новое время. Так античная Европа с крушением античной цивилизации была как бы поглощена варварской периферией. Но помимо терминов *демократия* и *республика* античная эпоха оставила Европе и правовые нормы, которые позднее способствовали возрождению основополагающих черт западной цивилизации, но уже на иной основе, о чем и пойдет речь далее.

Обращаясь к эпохе перехода к средневековью, также нельзя забывать о природном факторе. Благоприятный, в целом теплый климат III-IV вв. сменился существенным похолоданием, длившимся примерно до середины – конца VII в. Совпадение во времени смены природной и цивилизационных фаз – неслучайно. Конечно, климатические изменения едва ли стали первопричинами гибели античного общества, но углубить уже возникший кризис они могли.

Существенным было и влияние географической среды на жизнь основных западноевропейских варваров раннего средневековья – древних германцев в местах их первоначального обитания: Южной Скандинавии и в низовьях Рейна – Эльбы – Одера. Регион характерен мелкоконтурностью и расчлененностью большей части сельскохозяйственных угодий: небольшими долинами, окруженными каменистыми залесенными возвышенностями в Южной Швеции, невысокими всхолмлениями среди заболоченных низин на южном побережье Балтики и Северного моря. Такие ландшафтные условия, а также умеренный атлантический климат способствовали раннему дроблению общинных угодий на постоянные семейные наделы. Думается, что известная особенность германской общины, ее рыхлость, имеет именно природную обусловленность. Представляется, что именно ее специфика во многом предопределила пути дальнейшего развития региона.

Германское крестьянство вступило в средние века разделенным на усадьбы-домохозяйства. Такие усадьбы, причем порой с четко очерченными полями известны на германском побережье Северного моря уже в начале I тыс. н.э. Со II–III вв. в этом регионе на исследованных поселениях уже довольно четко выделяются отдельные дворы, что свидетельствует о начале генезиса германской общины-марки⁸. К сожалению, такой четкой информации нет о более южных регионах германского расселения. Но общее направление развития германской общины к аллодам, юридически оформленным в середине I тыс., позволяет констатировать индивидуализацию хозяйственной жизни среди германцев уже с начала новой эры.

Свой хозяйственный опыт германцы переносили на социальную практику. В процессе захватов римских провинций, при необходимости создавать территориальные организации на завоеванных землях, их общины превращались в объединения самостоятельных хозяйственных субъектов, а большинство варваров к середине I тыс. н.э. становилось крестьянами. Тогда же происходило и юридическое оформление частновладельческих прав на наследственные наделы – аллоды. Влияние римского законодательства на этот процесс несомненно. Но ведь далеко не все народы, сталкиваясь с римлянами, воспринимали их законодательные нормы в таком существенном вопросе, как земельный. Германцы же своим хозяйственным и социальным опытом оказались готовыми органично принять античное право собственности, ставшее в дальнейшем краеугольным камнем особой западноевропейской средневековой цивилизации. Ибо при-

---

⁸ См.: Яан Мелин, Алф В. Юханссон, Сюзанна Хеденборг, *История Швеции* (Москва: Весь Мир, 2002.) С.35; Яаков Г. Риеер, *Аграрный мир Восточной и Центральной Европы*, 197–199; Peter Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert* (Berlin: Akademie, 1980.), 136; Eike Gringmuht-Dallmer, *Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf der Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete* (Berlin: Akademie, 1985.), 110.

родная и историческая среда у них объективно не требовала политической централизации: отсутствовала и потребность в ирригации, и опасность нашествий кочевников, что постоянно довлело над восточными сообществами..

Очевидно, частная собственность возникала тогда, когда при отсутствии потребности к централизации формировалось стремление семей-домохозяйств самостоятельно (в рамках местных территориальных, общинных связей) создать гарантии своим имуществам от сторонних посягательств. Так было у древних греков, так же – и у древних германцев. В обоих случаях, как видно, в основе лежали природные условия, определившие типы и хозяйственных порядков, и социальных отношений.

В дальнейшем сочетание германских и античных представлений создало специфическую смесь корпоративности и сословной замкнутости с представлениями об индивидуальных правах и частной собственности. На этой основе происходило бурное развитие экономически самостоятельных городов в средневековой Западной Европе, что предопределило интенсивные преобразования феодальных порядков, быстрое, относительно других регионов, их изживание и формирование предпосылок для развития рыночной экономики. Одновременно происходило складывание гражданского общества, первым шагом к которому стали сословно-представительные собрания. Слабость государственной власти, в свою очередь, была порождена тем, что военно-служилое сословие, формировавшееся для поддержки монархов, опережало их в подчинении крестьян. При таких обстоятельствах начали возрождаться, прежде всего, в городах, такие античные свойства личности, как рационализм, практичность, расчетливость, породившие в наиболее урбанизированной и экономически продвинутой Северной Италии Ренессанс с его гимном индивидуализму.

Здесь нельзя забывать и о специфической роли западного христианства. В условиях раннесредневековой разобщенности Запада распространявшаяся по его просторам церковь консолидировалась. Но начавшееся при Каролингах укрепление светской власти привело к трениям с церковными иерархами к концу I тыс. В итоге, через серию драматических конфликтов (вспомним борьбу за инвеституру, «Диктат папы» Григория VII и унижение Каноссой императора Генриха IV) к XII в. в Западной Европе сложился известный компромисс: «Богу – богово, кесарю – кесарево», что, по сути, означало разделение властей, дополненное затем городскими свободами. Последние породили еще один западный феномен: независимые профессиональные корпорации – ремесленные цехи, купеческие гильдии – жившие по своим уставам, со своими особыми правами и гарантированными свободами.

Как особую средневековую цивилизацию, в которой античное наследие причудливо впитало в себя восточные элементы, можно определить Византию, которая «была мостом в Азию, но движение по

этому мосту шло в обратном направлении... Даже христианству в ней было суждено овосточиться»⁹. Византийская империя – единственная страна европейского средневековья, в монархическом строе которой существовали черты древних азиатских деспотий, где подданные лишь постольку и до тех пор обладали собственностью, поскольку и пока это было угодно деспоту; своеобразной собственностью были они сами¹⁰. На протяжении всего средневековья Византия сохранила свои прежние двойственные черты, обращенные и к Западу, и к Востоку (как в гербе Палеологов – двуглавым орлом). Очевидно, восточные элементы в ней все же перевесили. Но и Восток был чуждым для нее. Так Византия оказалась в тупике.

В Центральной Европе при отсутствии античного влияния, развитие шло естественным путем. Но германцы, проживавшие между Рейном и Эльбой, в течение VIII в. были завоеваны франками, насадившими там свои порядки. И с тех пор история этих земель развивалась в русле западноевропейской цивилизации, хотя и с некоторым сдвигом по времени.

Более плавно (или замедленно) происходило развитие восточной части центральноевропейского региона, входившего в ареал славянского расселения. На всей территории славян долго сохранялись сильные общины, препятствовавшие появлению аллода. Причины прочности общинных связей лежали, прежде всего, в особенностях природной среды: большая, чем на западе континента, лесистость, более континентальный климат с меньшей продолжительностью теплых дней в году. Отсюда – при естественной меньшей плотности населения – потребность в коллективном, совместном труде, особенно при подсечно-огневом земледелии. При этом ландшафты, в отличие от германского ареала, не разграничивали угодья отдельных семей, позволяли большим семейным общинам сохранять общее землепользование и совместный труд на владениях. Обследованные археологами западнославянские поселения вплоть до конца I тыс. демонстрируют наличие единого хозяйства больших семей, а начало обособления индивидуальных крестьянских дворов там относится лишь к X–XI вв.¹¹

Долгое сохранение верховенства общины в поземельных отношениях ограничивало у славян права на землю возникавшей с VIII в. знати, в том числе и у князей. В обществе не сложилось представление о возможности отчуждения земли отдельной семьей. Аристократия распоряжалась землей как административная и политическая власть. Но не могла, в отличие от западных сеньоров, иметь землю в личном владении и раздавать ее на таких же правах своим прибли-

⁹ Иосиф Бродский, *Форма времени Т. 2* (Минск: Эридан, 1992.), 373.

¹⁰ Геннадий Г. Литаврин, „Проблемы государственной собственности в Византии X–XI вв.“ У: *Литаврин Г. Г. Византия и славяне* (Санкт-Петербург: Алетейя, 1999), 8.

¹¹ Яков Г. Риер, *Аграрный мир Восточной и Центральной Европы*, 190–191.

женным. То есть не складывалась вассально-ленная система. Военные слуги оставались при княжеских дворах и не могли превратиться в военно-служилое сословие. Поэтому в ранних государствах, которые стали возникать в IX-X вв., великоморавские князья, чешские Пржемысловичи, польские Пясты, в отличие от элит Западной Европы, оказывались не только самыми крупными землевладельцами в своих странах, но и единственными. Они имели право распоряжаться всей землей и жившими на ней людьми, но не как частные лица, а как правители. Опирались они не на автономных феодалов, как у франков, а так называемую «градскую организацию» – родственников и приближенных, которым они поручали управлять отдельными землями от своего имени. Поэтому крупное землевладение возникало по принципу кормлений, то есть, не закреплялось в наследственные владения. В отсутствие традиций отчуждения земель в частные владения всё правящее сословие здесь жило не за счет принадлежавших ему земель с крестьянами, а за счет централизованно собиравшихся податей. Крестьяне оставались лично свободными наследственными держателями земель в общинах. Не складывалось и крупного частного землевладения – сеньорий. А в личных усадьбах знати работали рабы (как у франков при Меровингах). Поэтому также долго не формировалось мелкое землевладение служилого слоя – рыцарей, задерживалось их оседание на землю.

Феодализация здесь состояла не в личном (юридическом) закабалении крестьян сеньорами, как на Западе, а в потере ими прав на свободное владение землей по старым общинным традициям. Земля становилась государственной, и за нее платили налог. В этом – особенность феодализации в Центральной Европе¹². Но такое развитие замедляло структурирование славянских обществ – господствовавший слой складывался в особое сословие медленно. Начавшись в VIII-IX вв., этот процесс завершился лишь в XI-XIII вв. Но переход на западную модель феодализма спустя примерно 200-300 лет сказался на всем дальнейшем развитии региона.

В итоге, Центральная Европа, территориально и культурно близкая Западу, постепенно воспринимала западноевропейские ценности. Но разные исходные уровни предопределили отставание, не изжитое и поныне. К тому же, поскольку западноевропейские порядки проникали сюда «сверху», через правящие элиты, они оказывали лишь опосредованное влияние на ментальность широких масс центральноевропейского населения, сохранившего некоторые ранне-средневековые черты. В этом – своеобразие центральноевропейской цивилизационной модели.

Территории, на которых сложилось восточное славянство, отличались еще большим своеобразием. Климат, более континентальный,

¹² Душан Тржештик, „Среднеевропейская модель государства периода раннего средневековья“, *Этносоциальные и политические структуры раннефеодальных славянских государств и народностей*, (Москва: Наука, 1987).

чем на западе и в центральных областях континента, требовал дополнительных энергозатрат для обеспечения жизнедеятельности людей. Период сельскохозяйственных работ здесь составлял 5-6 месяцев против 8 месяцев в Западной Европе. Соответственно, здесь дольше, чем на Западе, и при более низких температурах зимовал скот, требовались дополнительные ресурсы для отопления и утепления, обзаведения теплой одеждой и т.п. Необходимость приложения максимальных усилий при аграрных работах в течение короткого времени (из-за частых ранних холодов и поздней весны) консервировала длительное сохранение коллективного труда, традиции «артельности», крестьянских «помочей», «толоки», то есть прочные общинные связи.

И если у западных славян, как отмечалось, тесное соседство с западноевропейским миром с XI–XIII вв. все же привело к усилению частнофеодальных – сеньориальных – порядков, восточные славяне если и испытывали внешние импульсы, то совсем иные. Здесь и опасности кочевого мира, и влияние византийских государственных традиций на формирующуюся восточнославянскую правящую элиту. К тому же вышеотмеченная природная обусловленность определила и меньшую плотность восточноевропейского населения, что долгое время позволяло решать возникавший в общинах земельный голод экстенсивно – освоением новых земель на севере и востоке, а не интенсификацией хозяйственной деятельности¹³. Этот, демографический фактор, отсутствовал в более плотно заселенных западнославянских землях. Поэтому у восточных славян не возникли и аллоды. Долго сохранявшаяся прочная коллективистская община стала основой и для формирования в дальнейшем государственного феодализма с деспотическим режимом, и для сложения позже основных отличий России от других европейских стран. Первым внешним признаком перехода Руси на иной, отличный от западных славянских соседей путь общественного развития стало и восприятие христианства в его восточном, византийском варианте. Таковы основы формирования особой российской цивилизации.

Но после монгольского нашествия в середине XIII в. исторические пути западной части восточного славянства, расселявшегося на территориях от Днестра и Западного Буга до Днепра и населения северо-западной и северо-восточной Руси разошлись. В то время, как Московская Русь восприняла восточные цивилизационные порядки, приднепровские славяне в рамках Великого княжества Литовского оказались в контактной зоне между восточноевропейской цивилизацией и центральноевропейской моделью цивилизации западной. Ха-

---

¹³ Можно вспомнить и восточнославянское расселение в IX–XIV вв. на север и северо-восток, вплоть до Белого моря, и казачество более поздних времен. Такая постоянная колонизация, кстати, сглаживала социальные проблемы в крестьянской среде, ибо, как всегда, насиженные места покидали наиболее активные люди и их сообщества.

рактерным признаком Днепровско-Днестровского региона (в рамках ВКЛ) было, например, формирование городского самоуправления западного типа, полностью отсутствовавшего в средневековой Руси. Однако, с другой стороны, крестьянский мир западной части восточных славян по своему общинному укладу мало отличался от великорусского. И конфессионально этот регион был един с восточным. Драматичная история Речи Посполитой в итоге, уже в новое время привела к тому, что приднепровские славяне оказались в лоне восточноевропейской (российской) цивилизации.

Таким образом, цивилизационное развитие Восточной Европы в средние века отличалось разнообразием. Гомогенным оно было лишь в раннем средневековье, в рамках так называемого древнерусского общества.

Затем, в силу, прежде всего, политических коллизий XIII в., западная, побужско-днестровская (Галиция, Волынь) и приднепровская части региона оказались в составе Великого княжества Литовского, сблизилась с западными соседями и начали впитывать западноевропейские цивилизационные признаки, причем в том виде, в каком они были восприняты Польшей, то есть еще более опосредованно, с соответствующим хронологическим лагом. Проникавшие «сверху» порядки, подробно рассмотренные выше, так и не стали за почти 500 лет существования ВКЛ и Речи Посполитой органичными для населения указанных регионов Восточной Европы. Очевидно, сказались территориальная, историческая (общие происхождение и прошлое), культурная (языковая и конфессиональная) близость с более восточным – великорусским обществом. В итоге здесь сложилась своеобразная контактная зона, с двойственными цивилизационными чертами. Разрушение государственности ВКЛ на пороге нового времени явилось следствием, в том числе, и непрочности западных цивилизационных основ. Влияние восточнославянских традиций, подкрепленное авторитарным, и потому более организованным (вернее, отмобилизованным) Московским государством, оказалось сильнее. Так сказать, «ветер с востока довлел над ветром с запада». Там же, где западные нормы, пусть и ограниченные, все же успели укорениться – в Польше, Прибалтике, Финляндии – российское господство не ослабило западную ориентацию. Ибо там сохранилась память о нормах частной собственности и элементах гражданского общества.

Развитие Московской Руси, долгое время отягощенное борьбой с кочевым миром, отдалило ее от остальной Европы и привело, в конечном счете, к формированию, с XV–XVI вв., общества с восточными цивилизационными чертами: с господством государственной собственности на землю, что создавало основу для неограниченной власти монарха и всепроникающего всеислия бюрократии. Но эти черты оказались для русского общества вполне органичными, ибо,

как и на Востоке, опирались на нерасчлененную общину и связанную с нею патриархальность.

Такими видятся основные черты цивилизационного развитие Европы.

ЛИТЕРАТУРА

- Бродский, Иосиф. *Форма времени*. Минск: Эридан 1992.
- Wittfogel K.A. *Oriental Despotism*. Yale university Press. Massachusetts. 1957.
- Gringmuht-Dallmer E. *Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf der Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete*. Berlin. 1985.
- Donat P. *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert*. Berlin. 1980. S.136; Яковенко И.Г. *О субстанции локальной цивилизации// Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход)*. М. 2000.
- Литаврин Г.Г. *Проблемы государственной собственности в Византии X–XI вв.*// Литаврин Г.Г. *Византия и славяне*. СПб. 1999.
- Мелин Я., Юханссон А.В., Хеденборг С. *История Швеции*. М. 2002. С. 35;
- Мечников Л.И. *Цивилизации и великие исторические реки*. М. 2006.
- Pirenne J. *Les grands courants de l'histoire universelle*, De. 1–7, Neuchâtel/Paris 1945–56;
- Риер Я.Г. *Аграрный мир Восточной и Центральной Европы в средние века по археологическим данным*. Могилев. 2000
- Тржештик Д. *Среднеевропейская модель государства периода раннего средневековья// Этносоциальные и политические структуры раннефеодальных славянских государств и народностей*. М.1987.
- Шнирельман В. А. *Слово о «голом (или не вполне голом) короле»// Историческая психология и социология истории*. М. 2009. Т.2. № 2. С. 6–27.

IAKOV G. RIYER

Local civilizations of medieval Europe: their genesis and distinctive characteristics

Civilizations are understood as human communities with a certain level of various manifestations of material and spiritual culture that shape the conditions of life. In this approach, anthropological (biological) and social phenomena are combined in equal measure. Every civilization includes multiple interacting planes: geographical environment, farming system, social organization, religion, dominant ideology, spiritual values, political system, and mentality, then it is inadvisable for a researcher to place them in a hierarchical order in advance.

In early medieval Europe several patterns of civilization emerged that maintained their characteristics in their later history: Western European, Central European, East European, and Byzantine. With the exception of Byzantine civilization that inherited the characteristics of Late Antiquity, all the rest developed in the world of the barbarians in different geographical and historical contexts.

Western European civilization originated in the Germanic ethnic environment during the settlement of the region. Its main feature is the tradition of individual peasant farms with roots in the Scandinavian *odal* that a Frankish allod further developed in combination with the adoption of Roman law. The seigniorial system of ownership and political domination evolved from the individual land use.

In Central and Eastern Europe, among the Slavs, in a more continental climate and lack of ancient influence a close-knit community endured, which slowed the evolution and consolidation of the nobility. At the beginning of the second millennium in Central Europe and in the North-West of the Balkans, under the influence of the Western and Southern neighbors, seigniorial system also began to develop. In Eastern Europe, a strong community survived, which led to the formation of communal land ownership.

Key words: civilizations, patterns of civilizations, geographical environments, farming system, social organization, Western European pattern, Central European pattern, East European pattern

WOLFGANG ROHRBACH¹

VERSICHERUNGSGESCHICHTE

Definition – Aufgaben – Bedeutung

Abstract: Versicherungsgeschichte untersucht die Entstehung und Entwicklung der Versicherungsbranche samt ihren Vorläufern in wirtschafts-, sozial- und rechtshistorischer Hinsicht. Sie bedient sich dabei sowohl geschichtswissenschaftlicher als auch versicherungswissenschaftlicher Methoden. Die Versicherungswissenschaft ist eine Sammelwissenschaft (aus V.-recht, -mathematik, -ökonomie etc.)

Die Beschäftigung mit Versicherungsgeschichte ermöglicht das genauere Erkennen branchenspezifischer Zusammenhänge über größere Zeiträume. Dadurch kann die Wiederholung von Fehlern vermieden werden.

Überdies ist die gesamte (auch moderne) Versicherungsbranche extrem historisch orientiert. Keine einzige risikogerechte Prämie und daraus resultierende Reservenbildung könnte ohne genaue Analyse historischer (Schaden)Fälle eruiert werden. Auch Gesetze zum Schutz der Konsumenten resultieren aus „gelernten historischen Hausaufgaben“.

Das zu erforschende Material ist in chronologischer und fachlicher Hinsicht nahezu unbegrenzt. Wenn auch die klassische Versicherungstheorie auf dem Gedankengut der Aufklärung (17./18.Jh) basiert, lassen sich mit Vorläufern die ältesten versicherungshistorischen Spuren bis etwa 1800 vor Christus zurückverfolgen (Codex Hammurabi)

Schlüsselwörter: Assekuranz, Codex Hammurabi, Gefahrengemeinschaft, Gilden, Klöster, Knappschaften, Seedarlehen, Soziale Sicherheit, Zünfte.

---

¹ consult@uniqa.at

1. Einleitung

Neben der Erfindung des Rades zählt die Erfindung der Versicherung zu einer der größten Errungenschaften der Menschheit im Altertum. Das Grundprinzip jeder Versicherung basiert auf der Idee einer Solidar- bzw. Gefahrengemeinschaft von Versicherungsnehmern, von denen jeder einen Beitrag (in Geld bzw früher in Naturalien) in einen Pool einzahlt und hierfür im Schadensfall aus dem Pool eine Zuwendung, im Regelfall in Höhe des Schadens, erhält.

Das Versicherungswesen ist nicht von einem Jahrzehnt auf das andere entstanden, sondern entwickelte sich in verschiedenen Regionen aus einer Reihe von Vorläufern der Antike, des Mittelalters und der Frühneuzeit. Vorläufer und klassische Versicherer haben als gemeinsame Basis die Gefahrengemeinschaft. Obwohl dieses Grundprinzip leicht verständlich ist, gibt es bis heute keine juristisch bzw. für Gesetzestexte festgelegte Definition, was unter Versicherung zu verstehen ist.

2. Historische Deutungen des Versicherungsbegriffs

In der Fachliteratur des 19. Jhs finden sich diverse Deutungen des Begriffs „Versicherung“, von denen letztlich keine eine allgemeine Zustimmung der Experten erntete. Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch, das am 1. Jänner 1812 für die deutschen Länder der Monarchie (ohne Galizien) in Kraft trat, widmete fünf teilweise bis heute brauchbare Paragraphen (§§ 1288–1292) dem Versicherungsvertrag; ordnete allerdings Versicherungen noch den Glückspielen zu. Generell ist eine Lotterie einer Versicherung in manchen Aspekten ähnlich, nicht zuletzt auch deshalb, weil Versicherungen ursprünglich vielfach Wett- oder Lotteriecharakter hatten. Allerdings dient das Glücksspiel – über die gesamte Risikogruppe betrachtet – weder der finanziellen Risikovorsorge noch dem kollektiven Ansparen. Alfred Manes bezeichnete 1909 in seinem Versicherungslexikon die Spieltheorie als größte Irrlehre über Versicherungen.²

1935 definierte er dann Versicherung zutreffend als Beseitigung des Risikos eines Einzelnen durch Beiträge von Vielen. Karl Hax deutete Versicherung 1964 als „die planmäßige Deckung eines im Einzelnen ungewissen, im ganzen aber schätzbaren Geldbedarfs auf der Grundlage eines zwischenwirtschaftlichen Risikoausgleichs“. Der Versicherungsbegriff nach Dieter Farny lautete im Jahre 2011: „Versicherung ist die Deckung, eines im Einzelnen ungewissen, insgesamt schätzbaren Geldbedarfs, auf der Grundlage eines Risikoausgleiches im Kollektiv und in der Zeit.“³ Eine gesetzliche Definition besteht -wie erwähnt- bis heute (2017) nicht.

---

² Alfred MANES, *Versicherungs-Lexikon. Ein Nachschlagewerk für alle Wissensgebiete der Privat- und Sozialversicherung* (Tübingen 1909), S. 1419ff.)

³ Dieter FARNY, *Versicherungsbetriebslehre*; Verlag Versicherungswirtschaft; 5.Aufl.Karlsruhe 2011, S.15

3. Definitionen übergeordneter und versicherungsimmanenter Begriffe Mit der Kreierung der im folgenden beschriebenen Sammelbegriffe wurde jedoch einiges verständlicher. Versicherung ist ein Teilbereich der „Sozialen Sicherung“ bzw. „Sozialen Sicherheit“. Der Ausdruck Soziale Sicherheit wurde erstmals im Jahre 1935 in den USA zur Bezeichnung eines Gesetzes verwendet und fand rasch internationale Verbreitung.⁴

Nach den Leitsätzen der Internationalen Arbeitskonferenz von Philadelphia im Jahre 1944 umfassen die Maßnahmen der Sozialen Sicherheit: Krankheit, Geburt, Invalidität, Arbeitslosigkeit, Alter, Tod, ergänzt durch außerordentliche Aufgaben und berufsbedingte Schäden. Das Recht auf Soziale Sicherheit wird nach Art. 22 der „Deklaration der Menschenrechte der Vereinten Nationen“ aus dem Jahr 1948 jedem Menschen als Mitglied der Gesellschaft zuerkannt.⁵

Unter dem Sammelbegriff Soziale Sicherheit werden folgende drei Bereiche zusammengefasst:

☆ Fürsorge/Sozialhilfe

Sie ist das älteste Prinzip der Sozialen Sicherheit, die bis zum Ersten Weltkrieg oft als karitative Hilfe bezeichnet wurde. Voraussetzung für Fürsorgeunterstützungen ist die Hilfsbedürftigkeit, die im Regelfall von den Trägern geprüft wird. Die Leistungen der Fürsorge hängen von keiner Gegenleistung des Fürsorgeberechtigten ab. Leistungen erhält nur, wer sich nicht selbst helfen kann, oder die erforderliche Hilfe von keiner anderen Seite erhält. Seit Mitte des 20. Jhs wird in der Gesetzgebung immer häufiger der Terminus Sozialhilfe statt Fürsorge verwendet. Träger der Fürsorge waren in weiten Teilen Europas seit dem Mittelalter (mangels sozialstaatlicher Einrichtungen) geistliche Orden und Kirchengemeinden. Sie wurden durch die frühneuzeitlichen berufsständischen Zünfte, Gilden, Knappschaften und diverse andere Bruderschaften ergänzt, bis sich schließlich im Zeitalter der Aufklärung der Staat dazugesellte.⁶

☆ Versorgung

Der Gedanke der Versorgung beinhaltete ursprünglich eine Gegenleistung des Staates für besondere Dienste, die Soldaten oder Beamte für die Allgemeinheit erbracht hatten. Die an der österreichischen Militärgrenze /Krajina angesiedelten serbischen Wehrbauern wurden zu Begünstigten dieser Regelungen Die staatliche Versorgung setzte in Österreich unter Kaiser Karl VI. (gest.1740) bei den Soldaten ein und mündete in eine Reorganisation des kirchlichen Almosen- und Stiftungswesens durch den Staat.⁷

⁴ Im „Social Security“ taucht das Schlagwort „Freiheit von Not“ noch ohne Detaillierung auf.

⁵ Felix ERMACORA, Handbuch der Grundfreiheiten und Menschenrechte/Kommentar, Wien 1963, S. 609

⁶ Christian LINDEN und Erich TAUER, Private Krankenversicherung. In: Die Versicherung Bd.6 Wiesbaden 1965, S. 15.

⁷ Gottlieb HERRENLEBEN, Sammlung österreichischer Gesetze und Ordnungen, Leipzig 1748[=Supplementum Codicis Austriaci I]. Zirkular des Hofkriegsrates an Sämtliche Regimenter vom 8.November 1727, Registratur 1727, Nr. 136/2.

Bei Versorgungsleistungen, wurde (wird) primär der Rechtsanspruch des Empfängers geprüft, der je nach Gesetz an Alter, Invalidität (Kriegsopfer), Dienstjahre usw. gebunden sein kann. Mit anderen Worten gibt es bei der Versorgung schon gewisse Strukturen von „Leistung und Gegenleistung“, doch erfolgt die finanzielle Bedeckung der Versorgungsleistungen nicht a priori durch Beiträge, sondern durch erbrachte Dienste für den Staat oder die Allgemeinheit. Staatliche Alterspensionen im Zivildienst wurden in Europa bis gegen Ende des 18. Jhdt. nur ausnahmsweise vergeben. Diesbezüglich stellt das Pensionsnormale Kaiser Joseph II. vom 24. März 1781 für Beamte eine sozialstaatliche Pionierleistung dar. Es war das erste zusammenfassende Pensionsgesetz Österreichs.⁸

3.1. Definition der Versicherungsgeschichte Die Versicherungsgeschichte ist eine Kultur -bzw. Geisteswissenschaft, die sich mit der Entstehung und Entwicklung menschlicher Gefahrengemeinschaften und ihren Institutionen, den Versicherungsunternehmen samt Vorläufern beschäftigt. Dabei ist zwischen Versicherungstheorie /-wissenschaft und der Versicherungspraxis zu unterscheiden; die gemeinsam unter dem Oberbegriff «Versicherungswesen» in der Fachliteratur aufscheinen.⁹

Überhaupt bedient sich die Branche einer spezifischen, ständig in Veränderung befindlichen Terminologie (im Volksmund «Versicherungs-Chinesisch» genannt) die für den «Nur»-Historiker Gefahren von Fehlinterpretationen in sich birgt. Aus diesem Grund nimmt Versicherungsgeschichte in zweifacher Weise eine Sonderstellung ein. Sie ist nämlich einerseits ein Teil der Versicherungswissenschaft und andererseits ein Teil der Geschichtswissenschaft. Die Versicherungswissenschaft selbst ist eine Sammelwissenschaft, die mit sehr unterschiedlichen Methoden Erkenntnisse, also Wissen, über das Phänomen der Versicherung zu gewinnen sucht. Die (wissenschaftlich fundierte) Versicherungsgeschichte erreichte ihre interdisziplinäre Sonderstellung erst in den letzten drei Jahrzehnten. Davor war sie vorwiegend Unternehmens- und Spartengeschichte. Dieser „Aufstieg“ gelang u.a. deshalb, weil in Kreisen der brancheninternen Fach- und Führungskräfte das Bewusstsein stieg, wie extrem historisch die Versicherungsbranche orientiert ist. Keine einzige Prämie könnte ohne genaue Analyse historischer Schaden- und Leistungsfälle eruiert werden. Versicherungsgeschichte untersucht somit die Entstehung und Entwicklung der Versicherungsbranche samt ihren Vorläufern in wirtschafts-, sozial- und rechtshistorischer Hinsicht Auch Kooperationsformen mit externen Geschäftspartnern spielen eine Rolle. Darüber hinaus muss sie jedoch die versicherungsmathematischen, demographischen, versicherungsmedizinischen (epidemiologischen), -politischen und -philosophi-

---

⁸ Bernd WUNDER, Die Institutionalisierung der Invaliden-, Alters- und Hinterbliebenenversorgung der Staatsbediensteten in Österreich (1748-1790). In: *MIÖG* II/1984, S 115ff.

⁹ Wolfgang Rohrbach, *VERSICHERUNGSWISSENSCHAFT/Definitionen – Retrospektiven – Perspektiven (mit historischen Aspekten)*; in: *Mensch-Wissenschaft-Magie / Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* Band 33 (2017), S 181f.

schen Komponenten in ihren historischen Dimensionen berücksichtigen. Aufgrund ihrer sozialgeschichtlichen Wurzeln erforscht und beschreibt sie aber auch Gesellschaftsformen in Hinblick ihrer Vorsorgemaßnahmen in der Vergangenheit. Dabei geht es z.B. um die eine Gesellschaft mitprägenden Gefahrengemeinschaften der geistlichen Institutionen (zB. Kirchengemeinden, Klöster) die je zur Hälfte weltlichen und religiösen Einrichtungen, Stände, Schichten oder Klassen (Zünfte der Handwerker, Gilden der Kaufleute, eine Pensionskassen der Offiziere) Heute gilt die Geschichtswissenschaft im Allgemeinen und die Versicherungsgeschichte im Speziellen insbesondere mit entsprechenden Fragestellungen auch als ein Sonderbereich der Anthropologie. Man spricht von Historischer Anthropologie, die ihrerseits verbunden ist mit der philosophischen Anthropologie. Hier wird der Mensch nicht nur als Objekt, sondern auch als Subjekt wissenschaftlich untersucht. Dabei geht es unter anderem um qualitative Eigenschaften wie die Personalität, die Entscheidungsfreiheit und die Möglichkeit zur Selbstbestimmung.¹⁰

3.2. Die sieben konstituierenden Merkmale jeder Versicherung Damit in versicherungshistorischen Abhandlungen exakt über Versicherung im klassischen Sinn berichtet werden kann, ist stets die Berücksichtigung von sieben charakteristischen Merkmalen erforderlich.

* G e g e n s e i t i g e D e c k u n g

In einem Kollektiv bzw einer sogenannten Solidar- oder Gefahrengemeinschaft kann nach

dem Prinzip „Einer für alle; alle für einen!“ mit wesentlich geringeren Aufwendungen pro Teilnehmer vorgesorgt werden als würde dies jeder einzeln für sich tun.

* F e s t e r A n s p r u c h a u f (G e f a h r e n) D e c k u n g

In den vertraglichen Bestimmungen legt der Versicherer die örtlichen, zeitlichen,

personellen und/oder sachbezogenen Komponenten und Voraussetzungen fest, unter

welchen oder für die der Versicherungsnehmer festen Anspruch auf Deckung besitzt.

* E n t g e l t l i c h k e i t d e r B e d a r f s d e c k u n g

Um Versicherungsleistungen zu erhalten, ist die Bezahlung von Prämien/Beiträgen erforderlich. Viele zahlen einen Geldbetrag =Versicherungsbeitrag in den Geldtopf (das Konto des Versicherers) ein, um beim Eintreten des Versicherungsfalles aus diesem Geldtopf einen Schadenausgleich zu erhalten.

* Z u f ä l l i g k e i t d e s B e d a r f s

Der Schadensfall darf nicht mit Gewissheit eintreten; er muss zumindest in Intensität oder Zeitpunkt nicht vorherbestimmt sein (z.B. ist der Tod jedem gewiss, jedoch nicht der Zeitpunkt; weshalb Ablebensversicherungen zulässig sind).

* S c h ä t z b a r k e i t d e s V e r m ö g e n s b e d a r f s

¹⁰ Rohrbach, Versicherungswissenschaft; a.a.O S 186ff)

Es muss möglich sein, fundierte Vorhersagen über die Wahrscheinlichkeit des Schadeneintritts sowie seines Ausmaßes zu treffen (statistische Abschätzbarkeit).

* Gleichartige Bedrohungen im Kollektiv

Das Risiko darf nicht einzigartig sein, sondern es muss genügend andere, vergleichbare Risiken geben.

* Eintritt des Versicherungsfalles nur bei wenigen in Relation zu allen bedrohten Teilnehmern der Gefahrgemeinschaft.

Versicherungsvorläufer oder versicherungsähnliche Institutionen unterscheiden sich von klassischen Versicherungen dadurch, dass ihnen ein konstituierendes Merkmal oder einige fehlen. Existieren diese Torsi bis heute, spricht man von „versicherungsähnlichen“ Institutionen; im anderen Fall von „Versicherungsvorläufern“.¹¹

4. Aufgaben der Versicherungsgeschichte

In der Versicherungsgeschichte geht es weniger darum, das vorhandene Wissen über die Vergangenheit des vorsorgenden bzw. sich absichernden Menschen nur zu wahren und zu verbreiten, sondern vor allem darum, es zu mehren. Der historische Stoff und das historische Material sind prinzipiell unendlich, da immer neue Quellen und Sichtweisen auf die Vergangenheit entstehen. Vor allem Letzteres sorgt dafür, dass durch veränderte Fragestellungen auch in Hinblick auf weit zurückliegende Epochen immer wieder neue Erkenntnisse erzielt werden. Die Quellen – schriftliche wie materielle – bedürfen in diesem Zusammenhang stets zwingend der Interpretation, sie sprechen nicht für sich selbst. Dabei sind methodische Regeln zu beachten, die die moderne Geschichtswissenschaft im Verlauf von zwei Jahrhunderten formuliert hat, um plausible und logisch zulässige von unzulässigen Interpretationen trennen zu können. Erforschen, Interpretieren, Verknüpfen und Vertiefen stehen im Vordergrund der Arbeit von Historikern. Wenn diese Arbeit wissenschaftlich fundiert erfolgt, ermöglicht die Beschäftigung mit Versicherungsgeschichte das genauere Erkennen branchenspezifischer Zusammenhänge über größere Zeiträume. Dadurch kann die Wiederholung von Fehlern vermieden werden. Überdies ist zu berücksichtigen, dass die gesamte (auch moderne) Versicherungsbranche extrem historisch orientiert ist. Keine einzige risikogerechte Prämie und daraus resultierende Reservenbildung könnte ohne genaue Analyse historischer (Schaden) Fälle eruiert werden. Auch Gesetze zum Schutz der Konsumenten resultieren aus «gelernten historischen Hausaufgaben» Damit ergibt sich der fließende Übergang zur

---

¹¹ Wolfgang Rohrbach, VERSICHERUNGSWISSENSCHAFT/Definitionen – Retrospektiven – Perspektiven (mit historischen Aspekten).a.a.O, S 182/183)

5. Bedeutung der Versicherungsgeschichte

Häufige, insbesondere in Krisenzeiten, an Historiker gerichtete Fragen lauten:

*Kann man aus Geschichte etwas lernen?

*Ist die Beschäftigung mit Versicherungsgeschichte bloßer Luxus oder kann sie nützlich sein? Die Antworten darauf sind vielfältig und kontraversiell. Zunächst kommt es darauf an, welches historische Material zur Verfügung steht, welche wirtschaftspolitische Strategien «damals», also zum Beispiel (um ein markantes Ereignis herauszugreifen) in Folge der Weltwirtschaftskrise 1929 im Vergleich zur Weltfinanzkrise 2008 angewandt wurden. Ob die damals gemachten Fehler heute -nach Einschätzung der gegenwärtigen gesetzlichen und wirtschaftlichen Grundlagen vermeidbar sind. Damals bestand die Meinung, man könne die Krise durchtauchen, der Markt werde sich selbst helfen. Mit anderen Worten war nicht (hinreichend) bekannt, dass Korrekturen an der Finanzwirtschaft nicht automatisch positive Auswirkungen auf die Realwirtschaft haben müssen. Deshalb wurde strikte Budgetdisziplin eingehalten und Deflationspolitik betrieben. Die Währung war zwar superstabil, aber große Teile der Bevölkerung konnten kaum mehr als Grundnahrungsmittel kaufen. Dadurch bedingt gingen noch mehr Betriebe zugrunde und die Arbeitslosenrate stieg weiter. Aber auch bei jenen, die noch Geld besaßen, wurde statt eines bedarfsgerechten Konsums das Angstsparen praktiziert, wodurch der Warenabsatz weiter ins Stocken geriet. Damit wurden auch immer mehr Versicherungsverträge (für Transporte, Gewerbebetriebe etc.) storniert. Um die Warenlager einigermaßen leer zu bekommen, boten die Unternehmer ihre Produkte mit immer geringeren Gewinnspannen, zuletzt sogar unter den Selbstkosten an. Obwohl alles billiger wurde, glich die Situation einem Albtraum. Das Steueraufkommen des Staates schrumpfte wöchentlich. Oft völlig neu feuerversicherte Häuser wurden durch gedungene «Helfer» in Brand gesteckt, um mit der ausbezahlten Versicherungssumme wieder Maurer, Zimmerleute, Tischler usw im Zuge des Wiederaufbaus beschäftigen zu können.¹²

Heute versucht man durch niedrige Zinsen die Liquidität anzukurbeln und Investitionen zu erleichtern. Manche Staaten gehen sogar bewusst höhere Defizite ein, um massiv in konjunkturstützende Programme zu investieren. Der WIFO-Experte Stephan Schulmeister kommentiert diese Vorgangsweise wie folgt: «Wenn der Staat ein höheres Defizit zulässt, fährt das Werkel nicht so stark in den Keller und der Staat hat am Ende ein geringeres Defizit.»¹³

Das sind nur zwei von vielen Beispielen, wie Ökonomen ihre Schlussfolgerungen aus vergangenen Ereignissen ziehen bzw. das historische Material auswerten, um Wiederholungen strategischer Fehler zu verhindern. Im

¹² Wolfgang Rohrbach, VERSICHERUNGSGESCHICHTE – LUXUS ODER NUTZEN FÜR DIE BRANCHE | Essay im Austria-Forum aus dem Jahr 2010 <https://austria-forum.org> > ..)

¹³ Siehe Michael Bachner, „Einlagensicherung für Häuselbauer nötig“ in: Kurier v. 1.11.08, S 15)

Zusammenhang mit der Versicherungsgeschichte ist, wie aus den Beispielen ersichtlich, oft auch die Art der Vernetzung mit anderen Wirtschaftsbereichen entscheidend: also etwa die Art und Intensität der Partnerschaften zwischen Versicherern, Banken, Spitälern, Interessenvertretungen und Politik. Diese Vernetzungen sind so komplex, dass sie weitgestreuter wissenschaftlicher Grundlagen bedürfen. Mit anderen Worten reicht es nicht aus, in einer versicherungshistorischen Abhandlung nur rein Branchenbezogene Strukturen zu beleuchten, ohne Seitenblick auf sichere und ertragsreiche Kapitalveranlagung der Assekuranz im Bankensektor, steuerliche Begünstigungen, usw... Auch können die besten Wirtschaftstheorien bisweilen nur wenig bewirken, solange der Gesetzgeber nicht entsprechende Rahmenbedingungen schafft, die gesunde Partnerschaften forcieren.

Die USA-Regierungen haben in der jüngsten Weltfinanzkrise genau diese Aufgaben nicht erfüllt, mit anderen Worten aus der Geschichte (Krise 1929) zu wenig gelernt und so entscheidend zur ruinösen Verschuldung bzw. Crash vieler kleiner und mittelgroßer Unternehmen, Verarmung des Mittelstandes mit Wiederholung vieler alter Fehler beigetragen.

5.1. Versicherungswissenschaft - ihre Merkmale und Bedeutung für die Versicherungsgeschichte Die Versicherungswissenschaft ist eine Sammelwissenschaft, die sich aus folgenden Einzelwissenschaften zusammensetzt:

- *Versicherungsrecht
- *Versicherungswirtschaft
- *Versicherungsmathematik
- *Versicherungsmedizin
- *Versicherungspolitik
- *Versicherungsphilosophie
- *Versicherungspsychologie
- *Versicherungskriminologie
- *Versicherungsengineering
- *Versicherungsgeschichte
- *Versicherungsinformatik

Die Versicherungswissenschaft des 21. Jhts ist auch eine interdisziplinäre Wissenschaft, die sich in Forschung und Lehre mit den unterschiedlichen Aspekten und Teilbereichen des Versicherns auseinandersetzt. Unter Interdisziplinarität versteht man die Nutzung von Ansätzen, Denkweisen oder Methoden verschiedener Fachrichtungen. Die interdisziplinäre oder fächer-übergreifende Arbeitsweise der Versicherungswissenschaft umfasst mehrere voneinander unabhängige Einzelwissenschaften, die einer meist wissenschaftlichen Fragestellung mit ihren jeweiligen Methoden nachgehen.¹⁴

Bis Ende der 1970er Jahre war die Versicherungswissenschaft multidisziplinär ausgerichtet. Bei multidisziplinärer Ausrichtung wissenschaftlicher Disziplinen wird weder eine einheitliche konzeptionelle Rahmenstruktur aufgebaut, noch erfolgt die Erarbeitung gemeinsamer Lösungsstra-

---

¹⁴ Michael JUNGERT, Elsa ROMFELD, Thomas SUKOPP, Uwe VOIGT (Hrsg.), Interdisziplinarität. Theorie, Praxis, Probleme. (Darmstadt 2010), S. 9-17.)

tegien. Jede Disziplin definiert und bearbeitet ihre Problemstellung weitgehend isoliert. Eine Synthese erfolgt lediglich additiv, durch Zusammenführung der jeweils getrennt erzielten Ergebnisse. Dem Muster „nebeneinander planen - nebeneinander handeln“ folgend, stellt Multidisziplinarität somit die schwächste Form der inhaltlichen Kooperation dar. Die Versicherungswissenschaft beschäftigt sich aber nicht nur mit der allgemeinen Beschreibung und Quantifizierung von versicherten Schäden, sondern versucht diese auch durch die Erforschung von Ursachen-Wirkungs-Zusammenhängen zu erklären und zu prognostizieren. Die Erkenntnisse der für die einzelnen Objektbereiche relevanten Wissenschaften, wie z.B. Physik, Chemie, Medizin und Psychologie, herangezogen und in die vertragsrechtliche Form der Allgemeinen Versicherungsbedingungen gebracht. Die Versicherungswissenschaft muss sich heute in den europäischen Sozialstaaten auch verstärkt mit ordnungs- und wirtschaftspolitischen Grundsatzfragen einer neu strukturierten Aufgabenteilung zwischen Staat und privater Versicherungswirtschaft beschäftigen.¹⁵

Von großer Bedeutung für das Aufgabenspektrum der Versicherungswirtschaft in den nächsten Jahren werden die Auswirkungen von Migration, neuen Formen der Arbeitsplatzsicherung bzw. Beschäftigung für junge Menschen, gerechtere Besteuerung und die Erstellung von Expertisen zum künftigen Versicherungsbedarf und dessen Auswirkungen auf die Angebotspalette sein. Die Versicherungsgeschichte muss schon jetzt die Bearbeitung dieser Aspekte in ihr Forschungsprogramm aufnehmen werden.

5.2 Was unterscheidet die Versicherungswissenschaft von der Versicherungspraxis?

Der interdisziplinären Versicherungswissenschaft liegt ein generelles Erkenntnisziel zugrunde. Dabei lassen sich durchaus Verbindungen zu praktischen Ergebnissen herstellen und nicht lediglich zu theoretischen. Die Versicherungspraxis hingegen wäre - aus der Sicht der Shareholder - tätig, um im ökonomischen Sinn Gewinn zu erzielen. Sie würde also einem im weitesten Sinn zu verstehenden Erwerbsstreben folgen, wenn keine aus den eigenen Reihen kommende Ethik-Codizes, Risiko- und sozialpolitischen Vorgaben des Staates oder gewisser Interessenvertretungen sie veranlassten, markante verbraucherorientierte Aspekte und Ziele in den Bereich der Versicherungspraxis einzubringen. Der Staat kann z.B. vorschreiben, dass gewisse Risiken der Bürger verpflichtend und zu festgelegten Beiträgen auf private oder öffentlich rechtliche Versicherungseinrichtungen übertragen werden (z.B. Kfz-Haftpflicht). Durch Versicherungsaufsichts- und -vertragsgesetze wiederum sollen in erster Linie die Vorsorgeinteressen der Versicherten/Verbraucher geschützt werden, die dem Staat aber auch aus steuerlichen Gründen wichtig sind.¹⁶

¹⁵ Versicherungswissenschaft Wirtschafts Enzyklopädie www.economia48.com/Versicherungswissenschaft. Abgefragt am 1.Juni 2014.)

¹⁶ Edmund SCHWAKE, Versicherungspraxis: Versicherungsökonomische Sicht. In: Peter,ALBRECHT/Elmar HELTEN Versicherungswissenschaft und Versicherungspraxis

Wenn sich nun der Staat im Hinblick auf Kontrolle der Versicherungswirtschaft aus seiner Verantwortung zurückzieht, wie das nach amerikanisch-neoliberalem Vorbild und ohne wissenschaftliche Abstimmung in den 1990er Jahren in der Europäischen Union erfolgte, dann treten ökonomische Entgleisungen auf. Die als Deregulierung der Assekuranz bezeichnete Umsetzung der Dritten EU-Schadensrichtlinie in nationales Recht, wie sie zum 1. Juli 1994 erfolgte, löste einen Konkurrenzkampf aus, der an Schärfe alles seit den 1930er Jahren Dagewesene übertraf. Die jeglicher wissenschaftlicher Begründung entbehrende Doktrin, dass der Markt in einer letztendlich alle zufriedenstellende Weise die Probleme selbst regeln würde, erwies sich als verhängnisvoll.

5.3. Zusammenfassende Feststellungen zur Bedeutung der Versicherungsgeschichte Mit der (Versicherungs)Geschichte verhält es sich also ähnlich wie mit dem Schachspiel. Wenngleich jedes Spiel für sich einzigartig ist, gibt es doch immer wieder aus der Erfahrung (Vergangenheit) abgeleitete Figurenkombinationen und Spielzüge, die Gefahren ausschalten oder mildern. Auch lassen sich bei bestimmten Konstellationen, die nächsten Züge des Partners ziemlich genau vorhersagen, ohne dass man deswegen gleich ein Prophet sein muss. Das gilt auch für die Wirtschaft in ihrer gesellschaftspolitischen Vernetzung. Wenn sich (Versicherungs) Geschichte im Detail auch nicht wiederholt, gibt es doch immer wiederkehrende Regeln und Abfolgen. Jürgen Kocka beschreibt fünf Gedanken:

* Historische Erkenntnis ist nicht wegzudenken für das Verständnis einzelner Gegenwarterscheinungen, indem sie deren Ursachen und Entwicklungen aufdeckt.

* Historische Erinnerung dient auch der Legitimation bestehender sozialer und politischer Herrschaftsverhältnisse, bei der Rechtfertigung politischer Entscheidungen, bei der Abwehr von Kritik und bei der Begründung von Protest.

*Indem die Geschichtswissenschaft die soziale und politische Gegenwart in ihrem Gewordensein und damit in ihrer Wandlungsfähigkeit zeigt, kann sie dazu beitragen, eine Haltung zu erzeugen, die die Wirklichkeit nicht in ihrer scheinbaren Notwendigkeit akzeptiert, sondern auf dem Hintergrund ihrer genutzten und versäumten, vergangenen und vielleicht noch bestehenden Möglichkeiten begreift.

*Geschichte schafft Identität. Durch Konfrontation mit dem frappierend Anderen und Erklärung gegenwärtiger Phänomene aus ihren historischen Ursachen kann die Geschichte zur Orientierung von Individuen und Gruppen in ihrer Gegenwart beitragen.

*Schließlich kann Geschichte auch Gegenstand der Unterhaltung und des Vergnügens sein.¹⁷

- Zwei Welten?- Google Books [Ergebnisseitebooks.google.at/books?isbn=3899522400](https://www.google.at/books?isbn=3899522400). Abgefragt am 5.6.2014)

¹⁷ Passagen des Aufsatzes von Jürgen KOCKA, Gesellschaftliche Funktionen der Geschichtswissenschaft werden zitiert. In: Wolfgang ROHRBACH, Einleitende Bemerkungen zur Versicherungsgeschichte Österreichs. In: 25 Jahre Versicherungsgeschichte

Diese Feststellungen müssen als Erfolg der Geschichtsforschung gewertet werden. Lange Zeit war nämlich Versicherungsgeschichte, vereinfacht ausgedrückt, ident mit der Beschreibung von Unternehmensgründern, glorifizierten Leistungen der Generaldirektoren und vor Selbstlob «triefenden» Darstellungen über «zufriedenstellende» Prämienentwicklung. Kriegs und Krisenzeiten wurden mit Stehsätzen «Und dann kamen schwere Zeiten....» umgangen. Kein Wunder, dass Kritiker wie z.B. der Essayist Michael Scharang negierten, dass aus der Geschichte Lehren gezogen werden. Und überdies feststellten: „Wer solcherart die Gegenwart verammelt, blockiert seine Erfahrung und sein Denken... Und nur Kraft eines zureichenden Verständnisses der Gegenwart lässt sich hinreichend über Vergangenes mutmaßen und über Zukünftiges rätseln.“¹⁸

6. ZUKUNFT GESTALTEN OHNE AUFARBEITUNG DER GESCHICHTE?

Ist es also Zeit, die Vergangenheit endlich abzuhaken und sich der Zukunft zuzuwenden? Derartige Fragen beruhen auf einem Denkfehler. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft sind nicht voneinander zu trennen. Im Gegenteil: Sie machen in ihrer Dreidimensionalität erst die Realität aus. Gegenwart und Zukunft meistern kann also nur, wer mit wissenschaftlichen Methoden «sine ira et studio» die Vergangenheit bewältigt und die Geschichte aufgearbeitet hat. Die Bewältigungsaufgabe ist in manchen Bereichen Österreichs nicht oder erst sehr spät abgeschlossen worden. Dazu ein Beispiel: Erst 53 Jahre nach Ende des Zweiten Weltkrieges setzte die Bundesregierung eine internationale Historiker-Kommission ein, die altes Unrecht an NS-Opfern gutmachen sollte. Die österreichische Versicherungswirtschaft engagierte sich hier übrigens in beispielgebender Weise. Andere, die dies nicht taten, mussten erkennen, dass unbewältigte Geschichte einen verfolgt und einholt. Nicht selten muss dann teures «Lehr-geld» für die aggressive Ignoranz gegenüber der unbewältigten Geschichte bezahlt werden. Die populäre Forderung, der Geschichte mit einem Schlussstrich zuleibe zu rücken, negiert den Umstand, dass die menschliche Zivilisation aus der Summe ihrer Erkenntnisse und Erfahrungen besteht. Es käme einer Kappung der eigenen Wurzeln gleich, wollte man auch schmerzhaft Erinnerungen aus dem kollektiven Gewissen streichen. Verdrängung führt zu Neurosen! Diese Feststellung gilt nicht nur für Einzelpersonen, sondern auch für das Kollektiv. Die Verdrängung der Geschichte ist als Zukunftsstrategie für ein neues und sicheres Europa ungeeignet. Für die Versicherungswirtschaft, die eine extrem historisch orientierte Branche darstellt, gelten diese Feststellungen in besonderer Weise.

6. Kleine Sammlung versicherungshistorischer «Meilensteine» Die in diesem Kapitel beschriebenen historischen Details markanter Versicherungs-Vorläufer, -frühformen und klassischer Institutionen wurden der

Österreichs/Ethik-Nachhaltigkeit-Versicherung (Jubiläumsband), (Beograd - Wien 2013), S. 65ff..)

¹⁸ Vgl. Einleitung zu Band 6 der „Versicherungsgeschichte Österreichs“, Wien 2000).

größten auf wissenschaftlicher Basis erstellten versicherungshistorischen Dokumentation der Welt entnommen. Diese wird einleitend vorgestellt: Österreich ist das einzige Land der Welt mit einer komplett dokumentierten Versicherungsgeschichte, von den antiken Vorläufern bis zur Gegenwart. Rund 400 Fach- und Führungskräfte der Branche sowie dieser nahestehende Sozialpolitiker, Wissenschaftler, Journalisten und Funktionäre aus 12 Staaten haben unter der redaktionellen Leitung von Univ.Prof. DDr.W.Rohrbach seit Beginn 1988 die periodisch erscheinende 13 bändige (über 12.000 Seiten umfassende) «Versicherungsgeschichte Österreichs» mitgestaltet. Die ersten 25 Jahre erschien die Enzyklopädie im Wiener Verlag Holzhausen. Seit 2013 wird das Sammelwerk in Belgrad im Verlag Trojnikdizajn hergestellt.

6.1. Antike Vorläufer Bis zu Beginn des 20.Jahrhunderts waren Historiker der Meinung, dass es vor dem 5.Jh.v.Christus keinerlei Versicherung(s-vorläufer) gegeben habe.

6.1.1. Codex Hammurabi

Einstweilen gilt als die älteste versicherungshistorische Quelle der Welt die unter dem babylonischen König Hammurabi (um 1800 v. Christus) in Keilschrift auf einer Steinsäule eingemeißelt. Gesetzessammlung, der sogenannte Codex Hammurabi. Darin werden Karawanenversicherungen für und der Händler (gegen Raub- und Plünderungen während ihrer Warentransporte) und eine Art Pflegeversicherung für unheilbar erkrankte Ehegattinnen bzw Hausfrauen erwähnt., wobei die letzteren aus Abgaben an die «Gemeinde» und Selbstbeteiligung des (gesunden) Ehepartners finanziert wurden.¹⁹

6.1.2. Seedarlehen Vorläufer der See(transport)versicherung war das im 4. Jahrhundert v. Chr. von den Phöniziern zu den Römern gelangte und später von den Germanen übernommene Seedarlehen bzw die Bodmerie (lateinisch:foenus nauticum). Ein oder mehrere Kapitalkräftige gaben dem Schiffer vor der Reise ein Darlehen, dass zurückzuzahlen war, wenn das Schiff unversehrt den Bestimmungsort erreichte; im Unglücksfall jedoch zur Deckung der Schäden diente. Da die Zinsen eine Höhe von 20-30% erreichten, verbot 1230 Papst Gregor IX das Seedarlehen wegen Wuchers. Als „Ersatz“ entstand die Seeversicherung.²⁰

6.1.3. Altrömische Kranken- und Begräbnisvereine Unter den Bezeichnungen „collegia tenuiorum“ und „collegia funeraticia“ existierten in den ersten nachchristlichen Jahrhunderten in allen römischen Provinzen Kranken(unter)stützungs- und Begräbnisvereine, deren Mitglieder meist Legionäre und Fernhändler waren. Christliche Glaubensgemeinschaften über-

¹⁹ Wolfgang Rohrbach, „Hammurabi: König und Versicherungsmentor“ ; in: VERSICHERUNGSGESCHICHTE ÖSTERREICHS, Band IX, Verlag Holzhausen, Wien 2010, S 39ff).

²⁰ Wolfgang Rohrbach, „Vorläufer, Wegbereiter und Träger der ältestösterreichischen ‚Versicherungsweltmacht‘ „; in: VERS.GESCHICHTE ÖSTERREICHS, Band VII, Verlag Holzhausen, Wien 2008, S 52f).

nahmen später die Strukturen dieser Vereine und entwickelten sie zur Caritas weiter.

6.2. Mittelalterliche Vorläufer Im Mittelalter gab es keine Staaten im heutigen Sinn. Soziale Sicherheit boten geistliche, grundherrliche und gewerblich-bürgerliche Institutionen.

6.2.1. Christliche Klöster als Krankenversicherungs- und Lebensversicherungs-Vorläufer Neben missionarischen Aufgaben nahmen (und nehmen zT bis heute) die Klöster auch Aufgaben der Alten- und Krankenpflege wahr. In nahezu jedem mittelalterlichen Kloster gab es ein Krankenhaus „infirmaria“ genannt; außerhalb der Klostermauern ein „hospitale pauperum“. In der Arzneizubereitung und Krankenbehandlung erfahrene Mönche nahmen die Aufgaben wahr. Die Geldmittel stammten aus Opfersammlungen der gesamten Christengemeinde. Diese zweckgewidmeten Sammlungen gelten als Urform der Krankenversicherungsprämie. Heute noch werden vom Spitalsorden der Barmherzigen Brüder und den Maltesern in jährlichen Sammlungen Spenden eingehoben und zur Behandlung Mittelloser eingesetzt. Eine Vorform der „Sonderklasseversicherung“ (=wohlich ausgestattetes Krankenzimmer und bessere Verpflegung) - Herrenpfründe genannt- gab es für Wohlhabende. Gegen Überlassung eines Grundstückes oder Hauses (mittelalterliche Einmalprämie) erhielten Adelige oder Großbürger im Alter oder bei chronischer Krankheit lebenslänglich eine bessere Unterkunft samt Verpflegung und Behandlung im Kloster. Der vom Kloster dadurch erzielte Gewinn wurde für die medizinische und pflegerische Versorgung der ärmsten Untertanen verwendet. Als im 15./16. Jh. der Ansturm auf diese Krankenhauseinrichtungen zu groß wurde, kauften sich die Klöster durch Zahlung von lebenslänglichen (Pflege-)Renten von dieser Verpflichtung frei. Damit war die Basis zur Lebens- bzw Rentenversicherung gelegt.²¹

6.2.2. Grundherrschaft – die mittelalterliche „All Risks-Versicherung“ In den unsicheren Zeiten des Früh- und Hochmittelalters (8.-14.Jh), in denen es keinen Staat im heutigen Sinn gab, begaben sich zahlreiche freie Bauern aus Angst vor Elementargefahren, Fehden, fremden Übergriffen, Plünderungen etc in die Abhängigkeit eines mächtigen Grundherren. Diesem übergaben sie ihr Land und erhielten es als zu bewirtschaftendes und abgabenpflichtiges Lehen kombiniert mit einer Art „Schutzbrief“ bzw „Versicherungspaket“ zurück. Es war ein regelrechter Vertrag auf Lebenszeit, aus welchem heraus der Herr den Bauern „Schutz und Schirm“ für die von ihnen erhaltenen Dienste und Abgaben zu bieten hatte. In wirtschaftlichen Notlagen oder nach Unglücksfällen hatte der Herr mit Baumaterial, Saatgut, Nahrungsmitteln oder auch Helfern dem Betroffenen beizustehen. Wenn diese Schutzfunktionen aussetzten, war der Bauer zu keinen Abgaben mehr verpflichtet. Im süddeutschen Gesetzestext des 14. Jahrhunderts mit der Bezeichnung «Schwabenspiegel» findet sich eine entsprechende Formulierung. Sie wurde in modifizierter Form in das 1917 in der Donaumonarchie entstandene Versicherungsvertragsgesetz übernom-

²¹ Rohrbach, „Vorläufer, Wegbereiter...“ a.a.O, S 70ff).

men, dass nämlich der Versicherungsnehmer von der Prämienzahlung befreit ist, wenn der Versicherer keinen Schutz mehr zu bieten vermag.

6..2.3. Zünfte, Gilden, Knappschaften Seit dem 10./11. Jh. erblühten in Mitteleuropa die Städte zu Zentren mit zwei selbständigen Berufsgruppen, den Handwerkern (Gewerbe) und den Kaufleuten (Handel). Ihre Abgaben und Sicherheiten wurden nicht mehr durch Beziehungen zur Grundherrschaft bestimmt. Daher benötigten sie andere Sicherheits- und Vorsorgeeinrichtungen. Im Gewerbe waren es die Zünfte, jene auf frei gewählten oder gewillkürten Vereinigungen beruhende Genossenschaften, die sich Bruderschaften (*confraternitates*) oder Gesellschaften (*societates*) usw nannten. Sie verstanden sich als halb religiöse und halb weltliche Verbindungen zu gegenseitiger Unterstützung, zum Schutz des Einzelnen gegen Unrecht und Gewalt. Die Zünfte boten ihren Mitgliedern eine Reihe versicherungsähnlicher Leistungen bei Krankheit, Invalidität oder Tod sowie nach Elementarkatastrophen. Regelmäßige Abgaben in die Bruderlade bildeten die Vorform der Prämien. Den Zünften auf Seiten des Handwerks entsprachen die Gilden bzw Hansen auf Seiten des Handels. Aus Eintrittsgeldern, regelmäßigen Beiträgen und Bußen stammten die Mittel der Gilden, die unter dem Aspekt der Vorsorge insbesondere für Fernhändler eine größere Rolle spielten. Durch überregionale Verbindungen der Gilden untereinander konnte der Schutz der einzelnen Person und ihres Transportgutes auch im Ausland gewährleistet werden. Viele Gilden waren so reich, dass sie sich eigene Versorgungshäuser für erkrankte oder verarmte Mitglieder leisteten. Im Mittelalter waren in den alpinen Edelmetall- und Eisenbergwerken Tausende Bergknappen in extrem siedlungsfeindlichen Regionen tätig. Die Bedrohung durch Krankheit und Unfall bzw Arbeitsunfähigkeit war hier größer als anderswo. Deshalb entwickelten sich die auch karitativ tätigen montanistischen Gebetsbruderschaften zu sehr versicherungsähnlichen Knappschaften weiter. Die Knappschaft, die nach eigenen Angaben älteste Form einer Krankenkasse in Europa ist, befindet in Goslar (Niedersachsen). Sie geht auf die Gründung einer Bruderschaft von Bergleuten im Jahre 1260 am Rammelsberg bei Goslar zurück. Behandlung in eigenen Berufskrankenhäusern, Zahlung einer Art Arbeitslosen- und Krankengeld, Versorgung von Witwen und Waisen zählten zu den Hauptleistungen.²²

6.3. Frühneuzeit – erste klassische Versicherungsdenkmal Der Beginn der Neuzeit wird von Historikern unterschiedlich angesetzt; im Mittelmeerraum setzte das „neuzeitliche Denken“ vereinzelt schon im 14. Jh ein, in Zentraleuropa erst ab Ende des 15. Jhs. Die klassische Assekuranz in Form der Seeversicherung ist eine der ersten „Säulen“ der neuen Ära.

6.3.1. Die ältesten Versicherungsverträge von 1347 und 1384 Seit der Mitte des 14. Jahrhunderts gab es in den italienischen Stadtstaaten gewerbsmäßige Versicherer. Der Abschluss erfolgte ursprünglich durch No-

²² Wolfgang Rohrbach, „Kleine Fibel der Versicherungshistorie“; in: VERSICHERUNGSGESCHICHTE ÖSTERREICHS, Bd.11. Verlag Tronikdizajn, Belgrad 2013, S 998).

tariatsakte. Das Archiv S. Giorgio der Republik Genua enthält die ältesten nachweisbaren Versicherungsverträge sowie die älteste Versicherungssetzung. Der erste erhaltene (See-)Versicherungsvertrag stammt aus dem Jahre 1347 und gehört dem genuesischen Notariatsarchiv des Teramo Maggiale an. Der zweitälteste Vertrag, jedoch mit der ältesten Polizza entstand 1384 in Pisa.²³

6.3.2. Die ältesten Versicherungsgesetze In Anlehnung an das kanonische Zinsverbot der Kirche wurde mit Gesetz vom 8. Mai 1366 in Genua der Versicherungsvertrag als Wucher verboten.

☆ Mit Dekret vom 21. Oktober 1369 (in welchem erstmals der Terminus *assecuramentum* in Sinne von Versicherung gebraucht wird) erklärte jedoch der Doge von Genua Gabriel Adorno im Verein der Ältesten des Volkes (die Kaufherren und Reeder waren), dass Versicherungen gültig, erlaubt und nützlich seien. 1410 wurde gesetzlich festgelegt, dass alle in Genua abgeschlossenen Seeversicherungen mit 0,5 Prozent Steuer zu belegen seien.

☆ Die Ordonnanz von Barcelona Im 15. Jh wurde die Seeversicherung in Spanien weiterentwickelt. Man fügte dem *Consolato del mare* (einem bis ins Jahr 1000 zurückreichenden Seekodex) im Jahre 1435 eine Verordnung über Seeversicherung bei. Es ist dies die berühmte „Ordonnanz von Barcelona“, die lange Zeit als das älteste Versicherungsdokument galt. Der Neukodifizierung des Jahres 1481 wurde erstmals eine Musterpolizza beigelegt. Weiteres wurde bestimmt, dass nicht mehr als 7/8 des Risikos versichert werden dürfen, um den Versicherungsnehmer zur Sorgfalt anzuhalten.²⁴

6.4. Wahrscheinlichkeitsrechnung und Versicherungsmathematik Mathematisch-statistische Forschungen im 16./17. Jh (dem Zeitalter des Merkantilismus) schufen die technischen Grundlagen des klassischen Versicherungswesens. Ausgangspunkt waren die damals stark verbreiteten Glücksspiele und Wetten. Die älteste Spur des Begriffes der Wahrscheinlichkeit in mathematischem Sinn findet sich in einem 1477 von Francesco da Buti veröffentlichten Kommentar zu Dantes *Divina Commedia*. Darin bezeichnet er das Würfelspiel „Zara“ als betrügerisch. Anhand der Zahlenkombinationen beweist er die geringe Gewinnwahrscheinlichkeit.

☆ Als eigentlicher Schöpfer der Wahrscheinlichkeitsrechnung gilt der Franzose Blaise Pascal (1623-1662), der die Pechsträhne eines adeligen Würfelspielers als falsch gewählte Zahlenkombinationen (mit geringer Gewinnwahrscheinlichkeit) erkannte. Als Schlüsselereignis der Wahrscheinlichkeitsrechnung gilt ein diesbezüglicher Briefwechsel zwischen Blaise Pascal und Pierre de Fermat im Jahr 1654, der gemeinhin als Geburtsstunde der klassischen Wahrscheinlichkeitsrechnung angesehen wird.

²³ Wolfgang Rohrbach, „Von den Anfängen bis zum Börsenkrach 1873“; in: *VERSICHERUNGSGESCHICHTE ÖSTERREICHS* Band I, Verlag Holzhauses Nfg., Wien 1988, S 75ff).

²⁴ Rohrbach, „Von den Anfängen.“ a.a.O., S 82ff).

☆ Entscheidend für die Assekuranz wurde auch das Gesetz der großen Zahlen von Jacob Bernoulli (1654-1705). Erstmals formuliert wurde ein Gesetz der großen Zahlen durch Jakob Bernoulli im Jahr 1689, wobei die posthume Veröffentlichung erst 1713 erfolgte.

☆ Als Begründer der Versicherungsmathematik gilt der niederländische Staatsmann Johan de Witt (1625-1672). Seine Finanzpolitik zielte auf Konsolidierung, seine Wirtschaftspolitik auf Förderung von Handel und Gewerbe. Die Niederlande waren unter seiner Regierung ein Zufluchtsort für Verfolgte. In all dem vertrat de Witt jedoch lediglich die Interessen des Großbürgertums. Ob seine Politik auch Zustimmung bei der Masse der Bevölkerung fand, interessierte ihn nicht. Dieses elitäre „Regenten-Denken“ wurde ihm am Ende zum Verhängnis. Literarisch wurde die Ermordung der Brüder de Witt von Alexandre Dumas in seinem Roman „Die schwarze Tulpe“ verarbeitet.²⁵

6.5. Die philosophische Basis der Assekuranz Eine bis heute in manchen Religionen vertretene Meinung lautet, dass Versichern ein unerlaubtes Eingreifen in die Pläne Gottes sei. Der Philosoph und letzte „Doctor universalis“ Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) überzeugte christliche Dogmatiker mit seiner Feststellung, dass sich „die göttliche Vollkommenheit nicht in müdem, tatenlosen Fatalismus offenbare, sondern in der Überwindung des Bösen mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln.“ Versicherung ist ein solches Mittel. Mit dieser Feststellung schuf Leibniz eine stabile philosophische Basis für das Versicherungswesen im christlichen Europa. In den Folgejahren schufen die vom merkantilistischen Gedankengut geleiteten Kameralisten bzw Staatswissenschaftler (zB Justi, Sonnenfels) volkswirtschaftliche Publikationen, in denen sie ua zur Gründung staatlicher Feuer-, Ernte- und Hochwasser- Versicherungsanstalten rieten.²⁶

6.6. Technischer Fortschritt in Industrie und Verkehr als Motor der österreichischen Assekuranz Im zweiten und dritten Quartal des 19. Jhs brachten der Aufschwung in Industrie und Handel, der parallel mit dem Ausbau der Verkehrsnetze zu Wasser und Land verlief, der Versicherungswirtschaft Österreichs einen raschen Aufschwung. Aber auch die Assekuranz selbst trug zum Aufschwung bei. Ähnlich wie der Londoner Kaffeehaubesitzer Edward Lloyd seit 1686 für seine im Seeverkehr tätigen Kunden Nachrichten über den Schiffs- und Frachtverkehr sammelte und in der Zeitung „Lloyd’s News“ herausgab, gingen einige Triestiner Versicherer vor. Im Jahre 1832/33 schufen Wiener und Triester Versicherungsexperten unter dem Namen „Lloyd Austriaco“ einen Schiffskataster. Dieser wurde später zur sehr erfolgreich agierenden Schifffahrtsgesellschaft „ÖSTERREICHISCHER LLOYD“ weiterentwickelt.²⁷

²⁵ Peter Koch, „Pioniere des Versicherungsgedankens/ 300 Jahre Versicherungsgeschichte in Lebensbildern 1550–1850“, Wiesbaden 1968, S 43ff).

²⁶ Peter Koch, Pioniere des Versicherungsgedankens...; Wiesbaden 1968, S 38ff).

²⁷ o.A. Die Jahrhundertfeier der Assicurazioni Generali 1831–1931, Triest 1931, S 42f).

Die Industrieprodukte des Wiener Beckens und die Erzeugnisse des Wiener Gewerbes wurden zu einem erheblichen Teil über die 1829 gegründete k.k priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft in die Balkanländer transportiert. Für weiteren Aufschwung sorgte der zügige Ausbau der Eisenbahnlinien. Er verband die Adria Häfen – insbesondere Triest – mit Wien, Brünn, Prag, Budapest, Belgrad usw. Die Kompositversicherer des altösterreichischen Seehafens Triest hatten bald in allen größeren Handels- und Industriezentren Mittel- und (Süd-)Osteuropas ihre Niederlassungen. Die Riunione Adriatica di Sicurtà (gegr. 1838) errichtete Niederlassungen an jeder wichtigen Anlegestelle des über 2500 km langen schiffbaren Teils der Donau. Die Azienda Assicuratrice (gegr. 1826) wurde zum klassischen Eisenbahnversicherer Europas; die Assicurazioni Generali zum Universalversicherer der Monarchie.²⁸

Seit 1855 nahm die Österreichische Monarchie in der Weltrangliste der Versicherungswirtschaft Platz 5 ein. In den alpinen Zonen Österreichs entwickelten die Landesbrandschadenversicherungen die Feuersparte weiter, sodass nicht mehr nur Häuser, sondern auch Mobilien versichert wurden. Österreich war zu einer «Versicherungsweltmacht» geworden.

6.7. Weltbekannte österreichische Versicherungsliteratur Die parallel zu den Errungenschaften erscheinende Dokumentation bzw Fachliteratur österreichischer Versicherungsexperten erlangte Weltbedeutung.

☆ An erster Stelle ist das 1880 von Adolph Ehrenzweig gegründete Periodikum ASSEKURANZ-JAHRBUCH zu erwähnen, das in ununterbrochener Reihenfolge bis 1943 erschien. Es beleuchtete die gesamte damalige Versicherungswelt. Jeder Band umfasste 350-400 Seiten und war in drei Abschnitte gegliedert:

1. Allgemeine Branchenneuigkeiten (zB neue Sparten, Pläne zur Errichtung privater betrieblicher Kranken- und Kleinlebensversicherungsvereine; Überlegungen zur staatlichen Zwangsversicherung von Arbeitern)

☆ Wissenschaftliche Abhandlungen (aus Versicherungsrecht, -mathematik, -wirtschaft,

-medizin, -politik, -geschichte)

☆ Statistiken/Geschäftsergebnisse – nach Staaten/Kontinenten gegliedert. Stellvertretend für weitere Publikationen seien erwähnt:

☆ Franz Baumgartner, Die Österreichisch-Ungarischen Versicherungsanstalten vom Jahre 1822 bis 1888, Wien 1889

☆ Assekuranz-Compass, Internationales JAHRBUCH für Versicherungswesen, gegründet 1893 von einer Expertengruppe

☆ Der Assekuranz-ATLAS von Emil Stefan, hgg 1901

²⁸ Alfred Manes, Versicherungslexikon, Band 1/Kapitel Binnentransportversicherung; Tübingen 1906, S 701).

LITERATUR

- Alfred MANES, *Versicherungs-Lexikon*. Ein Nachschlagewerk für alle Wissensgebiete der Privat- und Sozialversicherung (Tübingen 1909), S. 1419ff.)
- Dieter FARNY, *Versicherungsbetriebslehre*; Verlag Versicherungswirtschaft; 5.Aufl.Karlsruhe 2011, S.15
- Im „Social Security“ taucht das Schlagwort „Freiheit von Not“ noch ohne Detaillierung auf.
- Felix ERMACORA, *Handbuch der Grundfreiheiten und Menschenrechte/ Kommentar*, Wien 1963, S. 609
- Christian LINDEN und Erich TAUER, *Private Krankenversicherung*. In: *Die Versicherung Bd.6* Wiesbaden 1965, S. 15.
- Gottlieb HERRENLEBEN, *Sammlung österreichischer Gesetze und Ordnungen, Leipzig 1748*[=Supplementum Codicis Austriaci I]. Zirkular des Hofkriegsrates an Sämtliche Regimente vom 8.November 1727, Registratur 1727, Nr. 136/2.
- Bernd WUNDER, *Die Institutionalisierung der Invaliden-, Alters- und Hinterbliebenenversorgung der Staatsbediensteten in Österreich (1748-1790)*. In: *MIÖG II/1984*, S 115ff.
- Wolfgang Rohrbach, *VERSICHERUNGSWISSENSCHAFT/ Definitionen – Retrospektiven – Perspektiven (mit historischen Aspekten)*; in: *Mensch-Wissenschaft-Magie / Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte Band 33 (2017)*, S 181f
- Wolfgang Rohrbach, *VERSICHERUNGSGESCHICHTE – LUXUS ODER NUTZEN FÜR DIE BRANCHE | Essay im Austria-Forum aus dem Jahr 2010* <https://austria-forum.org> > ..) Siehe Michael Bachner, «Einlagensicherung für Häuselbauer nötig» in: *Kurier* v. 1.11.08, S 15)
- Michael JUNGERT, Elsa ROMFELD, Thomas SUKOPP, Uwe VOIGT (Hrsg.), *Interdisziplinarität. Theorie, Praxis, Probleme*. (Darmstadt 2010), S. 9-17.)
- Versicherungswissenschaft Wirtschafts Enzyklopädie* www.economia48.com/ Versicherungswissenschaft. Abgefragt am 1.Juni 2014.)
- Edmund SCHWAKE, *Versicherungspraxis: Versicherungsökonomische Sicht*. In: Peter,ALBRECHT/Elmar HELTEN *Versicherungswissenschaft und Versicherungspraxis – Zwei Welten?*- Google Books Ergebnisseitebooks.google.at/books?isbn=3899522400. Abgefragt am 5.6.2014)
- Passagen des Aufsatzes von Jürgen KOCKA, *Gesellschaftliche Funktionen der Geschichtswissenschaft* werden zitiert. In: Wolfgang ROHRBACH, *Einleitende Bemerkungen zur Versicherungsgeschichte Österreichs*. In: *25 Jahre Versicherungsgeschichte Österreichs/Ethik-Nachhaltigkeit-Versicherung (Jubiläumsband)*, (Beograd - Wien 2013), S. 65ff..)
- Vgl. Einleitung zu Band 6 der „*Versicherungsgeschichte Österreichs*“, Wien 2000).
- Wolfgang Rohrbach, „Hammurabi: König und Versicherungsmentor“ ; in: *VERSICHERUNGSGESCHICHTE ÖSTERREICHS*, Band IX, Verlag Holzhausen, Wien 2010, S 39ff)
- Wolfgang Rohrbach, „Vorläufer, Wegbereiter und Träger der altösterreichischen, Versicherungsweltmacht“ ;; in *VERS.GESCHICHTE ÖSTERREICHS*, Band VII, Verlag Holzhausen, Wien 2008, S 52f)

- Wolfgang Rohrbach, „Kleine Fibel der Versicherungshistorie“ ; in:
VERSICHERUNGSGESCHICHTE ÖSTERREICHS, Bd.11. Verlag Tronikdizajn,
Belgrad 2013, S 998)
- Wolfgang Rohrbach, „Von den Anfängen bis zum Börsenkrach 1873“; in:
VERSICHERUNGSGESCHICHTE ÖSTERREICHS Band I, Verlag Holzhauses Nfg.,
Wien 1988, S 75ff)
- Peter Koch, „Pioniere des Versicherungsgedankens/ 300 Jahre
Versicherungsgeschichte in Lebensbildern 1550-1850“, Wiesbaden 1968, S 43ff)
- o.A. Die Jahrhundertfeier der Assicurazioni Generali 1831-1931, Triest 1931, S 42f)
- Alfred Manes, Versicherungslexikon, Band 1/Kapitel
Binnentransportversicherung; Tübingen 1906, S 701)

ВОЛФГАНГ РОРБАХ

ИСТОРИЈА ОСИГУРАЊА

дефиниција – значење – задаци

Историја осигурања испитује појаву и развој индустрије осигурања и њених претходника са економских, социјалних и правно-историјских аспеката. Историја осигурања користи историјске и научне методе. Историја запошљавања помаже да се боље разумеју специфични односи у индустрији током дужих временских периода. Штавише, цела (чак и модерна) осигурања су изузетно историјски оријентисана. Ниједна премија заснована на ризику као и настала резерва не могу се утврдити без тачне анализе историјских (штета) случајева. Закони за заштиту потрошача такође произлазе из „наученог домаћег задатка“. Материјал који треба истражити је безмало неограничен у хронолошком и техничком смислу. Иако је класична теорија осигурања заснована на идејама просветитељства (17–18. век), претече осигурања се могу пратити од најстаријих осигуравајућих историјских трагова до око 1800. године пре нове ере (пример је Хамурађијев законик). Кључне речи: осигурање, Хамурађијев законик, осигуравајућа друштва, гилде, манастири, рудари, поморски кредити, социјално осигурање, еснафи.

ЈЕДАН ПРИМЈЕР МАНИПУЛИСАЊА У МАСМЕДИЈСКОЈ ИСТОРИЈИ – ИГРАНА СЕРИЈА „ БОЖИЋНИ УСТАНАК“ НА ТВ ЦРНЕ ГОРЕ

АПСТРАКТ: Историјска свијест је један од најбитнијих елемената друштвене свијести. И у ширем и у ужем облику третмана, она зависи од низа фактора: политичких интереса владајуће елите, националног, вјерског, социјалног, регионалног окружења и припадности. У формирању историјске свијести могу се разликовати два елемента: институционални и ванинституционални. Институционални подразумијева учење историје у школском систему, у коме је такође остварљив велики степен манипулативности. Други облик је ванинституционални, најчешће оличен у савременом друштву кроз тзв. масмедијску историју, која може имати хаотичан карактер (различите интересне групе и медији), али и организован, иза кога најчешће стоји владајућа елита и њени интереси. Очигледан примјер манипулисања историјом десио се у фебруару и марту 2017, емитовањем игране серије „Божични устанак“ на ТВ Црне Горе, посвећене догађајима уједињења 1918. у Црној Гори. У овој серији дошло је до потпуног искривљивања историјских чињеница, са основном тенденцијом да се изазове одиоза и нетрпељивост према српској ујединитељској идеји у Црној Гори, Србији и свему што је српско.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: масмедији, манипулација, Црна Гора, уједињење, историја

---

¹ oss@t-com.me

Историјска свијест као најбитнији дио друштвене свијести

Није претенциозно констатовати, и не може се подвести под становиште професионалног субјективизма историчара, да је историјска свијест најбитнији дио друштвене свијести. Зато савремени српски методичар наставе историје Здравко Делетић² и тврди да се „историјске свести не можемо ослободити“.³ Историјска свијест није омеђена прошлошћу, она није феномен прошлости и прошлих збивања, која немају везе са садашњошћу. Штавише, она заправо има оперативно својство за садашњост. Савремени српски историчар социјалистичког и постсоцијалистичког периода Бранко Петрановић⁴ ту везу уочава добро, чим је на становишту да је „свест о прошлости допуна свести о систему и функционисању једног друштва (...) она је у функцији савремености и не може избећи дилему садашњости“.⁵ Формирање историјске свијести може бити строго контролисан процес, и оно се најчешће подводи у домен институционалног облика, тј. историографије, те наставе и уџбеника историје. Што је друштвени систем тоталитарнији, то је институционална историјска свијест више ограничена одређеним доктринама које не трпе алтернативу. Друштвена елита таквих система што је могуће више, такође настоји да креира историјску свијест и у ванинституционалном домену. Не може се спорити чињеница, да и најдемократскији друштвени системи данашњице, ипак имају облике пожељне историјске свијести, које се макар у глобалу, поклапају са ставовима владајуће елите која обликује тај систем.

Други облик историје, на основу које се формира историјска свијест је ванинституционални. Он се у потпуности може поклапати са институционалним, али га и у потпуности или дјелимично негирати. Савремени српски историчар социјалистичког и постсоцијалистичког периода Ђорђе Станковић је мишљења „да се историјска свест обликује као рационална првенствено захваљујући историјској науци, али да постоји и значајна количина ирационалне, свакодневне историјске свести, обликоване под утицајем паралелних историја: породице, цркве, средстава информисања, публицистике, филма, позоришта, књижевности и слично“.⁶ Већ је назначено, што је друштвени систем више тоталитаран, он настоји да оствари потпуну паралелу оба облика историје и историјске свијести која се на основу ње формира, макар и кроз сва средства репресије која му стоје на располагању. Очигледан примјер за то су тоталитарни системи XX вијека:

² Здравко Делетић је родом из Црне Горе и живи у њој. Редовни је професор Филозофског факултета (катедра за историју) у Косовској Митровици.

³ Здравко Делетић, *Оiledи из мейодике насiавае исијорије* (Ужице: Учитељски факултет, 2005), 27.

⁴ Бранко Петрановић је родом из Црне Горе. Био је редовни професор Филозофског факултета (катедра за историју) у Београду. Преминуо је 1994.

⁵ Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1984), 39.

⁶ Đorđe Stanković, *Iskušanja jugoslovenske historiografije* (Beograd: Rad, 1988), 82.

комунизам, фашизам и нацизам. Комунизам или социјализам (било како третиран и схватан), и његове историјске поставке, био је деценијама дио друштвене збиље српског народа, чије реликте он и данас осјећа. У тоталитарним системима тзв. паралелна или ванинституционална историја и историјска свијест, може доћи до феномена тајновитог и мистичног, друштвено непожељног и уротничког. Њоме се развија одбрамбени механизам једним тврдњама схватања историје (институционалним), који може бити још јачи што је репресија и инсистирање на њеним догмама јача, без обзира на њене посљедице. У демократским друштвима која омогућавају слободу свијести и савјести, ванинституционална историја може попримити хаотичан карактер.

У складу са наведеним аспектима, преко демократије свему и сваком је омогућено да пласира одређене материјале из прошлости и оцјењује процесе, догађаје и личности из ње. Тако шаље поруку конзументима те своје истине о прошлости. Ти конзументи могу бити и ученички узрасти, али и зреле особе. Здравко Делетић овај феномен објашњава тако, да се „чини да су управо те паралелне историје, које свака за себе имају посебну идеологију и стратешке циљеве, у општој офанзиви и да врше притисак на историјску и друштвену свест и боље обавештених појединаца и група, а да не говоримо о најширим масама и омладини. Врши се својеврсно прекопавање историје и испирање мозга у име истине и демократије, али се не може рећи да се то увек врши ваљаним аргументима ни демократским методама и средствима“.⁷ По савременом енглеском историчару Џону Тошу, историјска свијест је „клизак термин. Може се посматрати као општи психолошки атрибут који потиче из чињенице да смо сви ми у неком смислу историчари“.⁸ Утврђивање истине о прошлости није једном заувјек дато. Не постоји једном констатована слика историје, тј. историјске науке, па преко ње наставе и уџбеника историје. Тако ни историјска свијест није статична. Она није заувјек дата код појединца у његовом животу. Може се више или мање мијењати, чак некада и радикално, тачно толико колико и политичко опредјељење. Врло често може зависити и од других фактора који формирају друштвену свијест.

Савремено технолошко, компјутеризовано, глобалистичко и хедонистичко-потрошачко друштво намеће и неке дилеме, па чак и конкретна рјешења и у домену науке и културе. У складу са тим јавља се и тенденција (која је већ у неким државама и оперативно примијењена) о беспотребности изучавања хуманистичких наука, а самим тим и историје у основном школском систему, јер се њима не оспособљава појединац за захтјеве савременог технолошког друштва, да се знање њих може операционо употријебити у свакодневном животу. То је усталом примијетио и српски историчар социјалистичког

⁷ Делетић, *Оiledи из методике наставе историје*, 36.

⁸ Џон Тош, *Уирајању за историјом* (Београд: CLIO, 2008), 21.

тичког и постсоцијалистичког периода Сима Ђирковић, чим је констатовано да „читава данашња културна атмосфера није нарочито повољна да се у њој наметне историја као неопходан део личне културе, као пожељни користан елемент за оријентацију у свету садашњице“.⁹ У овом смислу, савремено компјутеризовано, технолошко и глобалистичко друштво као циљ и схватање културе и знања човјека, првенствено намеће потребу оспособљавања за техничку културу, тј. тај облик културе и сматра културом. Тако се и на нашим просторима још увијек може срести појава, да академици, универзитетски професори, књижевници и сл. трећег животног доба, нарочито из домена друштвених наука, готово да и не знају да се служе сложенијим облицима савремених мобилних телефона, и не владају основним техникама служења компјутером.

Међутим, ако се одстрани институционални облик историје, нарочито онај масовни кроз наставни, тј. школски систем, присуство историје, њено тумачење, и позивање на њу представља масован феномен садашњице, чак и у истом том компјутеризованом и технолошком друштву. Стога руски филозоф из друге половине XIX и прве половине XX вијека Николај Берђајев оправдано сматра да „је човека немогуће издвојити из историје, немогуће га је узети апстрактно и немогуће је издвојити историју из човека; немогуће је историју разматрати ван човека и без човека. И немогуће је разматрати човека изван најдубље духовне реалности историје“.¹⁰ Историја свакако као друштвена и хуманистичка наука није оперативна. Она се не може извести и доказати огледом. Ипак, она је неодвојива од човјека и његов битан дио свијести. Она је по српском историчару социјалистичког и постсоцијалистичког периода Андреју Митровићу „материјално непостојећа као предмет истраживања али јесте део човековог света; превасходно је приступачна разуму и машти, уистину постоји у људској свести, облике садржаја стиче само посредством мишљења, појмовима“.¹¹ Но, са друге стране, њено присуство у необавезујућем облику ван институција образовања је велико и свакодневно, а самим тим и број конзумента и интересаната за њу.

Институционална историја, и на основу ње формирана историјска свијест би бар формално гледано, требало да буде права историја. Она подлијеже најприје у домену научне историографије стручним рецензијама, и издавачи су јој углавном еминентне научне установе (академије наука, факултети, институти), као и еминентне издавачке куће. Њени резултати се објављују на еминентним научним скуповима. Аутори су јој еминентни научници. У школском смислу, њени резултати подлијежу најприје педагошким, дидактичким и

⁹ Сима Ђирковић, „Основни проблеми наставе историје у средњој школи“, у *Актуелна питања у настави историје* (Београд: 1970), 11.

¹⁰ Николај Берђајев, *Смисао историје* (Никшић: Универзитетска рјеч, 1989), 20.

¹¹ Andrej Mitrović, *Raspravlanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 168.

психолошким научним нормама, а потом и стручно историјским, и стручно методичко-историјским. Иза ње стоји читава инфраструктура научног и образовног система једног друштва, што би само по себи требало да значи да је историјска свијест формирана на основу ње резултат струке и науке. Она гарантује научност, историчност и објективност. Но, да ли је заиста тако? Свакако да може бити тако, али и не, тим прије, што је историја у сваком односном друштвеном систему подложна регулама и интересима тог система, који је пројектује.

С друге стране онда би то требало да значи, да ванинституционална историја, пројектована на основу слободне презентације историје, и на основу ње слободно формиране историјске свијести сваког појединца, јесте и мора бити она права историја. Свакако да ни овакав аспект сагледавања чињеница и релација није потпун, тачан, исправан и научан. Савремени британски филозоф Рос Харисон тврди да је „права историја покушај да се један период опише онаквим какав је био, а не само да се изврши препад на њу ради тренутних потреба. Једна таква тренутна потреба јесте покушај да се стекне потврда за једну страну текуће расправе. Друга је да се стекну необични украси и поставе на плочу изнад камина и да се покаже културна софистицираност. Права историја се клони тога“.¹²

Сима Ђирковић сматра да би „познавање историје стечено у школи морало да служи као решетка, координатни систем за повезивање, осмишљавање и сређивање фрагментарних и изолованих информација којима су ученици засути. Најзад, предност школског проучавања историје би се морала изразити и у оспособљавању ученика за критичко расуђивање, тријерисање и одбацивање онога што се препозна као нетачно и безвредно“.¹³ Мора се признати, да ванинституционални облици заиста јесу фрагментарни, зависе од низа околности, али и да је њихова научност упитна, баш онолико колико и институционални, ма колико они били формално потврђени институцијама система.

Сазнаје ли дијете, а у одређеном броју случајева ученик историју само преко наставе и уџбеника историје? Свакако да не. Чак и у примитивним друштвима са основним елементима школског система, дијете сазнаје одређене информације из историје и прије похађања школе, а може их сазнавати и годинама у вријеме њеног похађања. Оне могу бити сасвим супротне од школских историјских. Француски стручњак за медије Жак Гоне, чија је специјалност однос и утицај медија на школско учење и обратно, тврди да је „школски уџбеник помоћник и слуга наставе, први посредник у школи, често је представљен и као слика самог легитимитета знања. Зар није чудо што се он једнаком жестином усредсређује и на одбацивање и, супротно томе, на назови религиозну приврженост институционалним обредима.

¹² Ros Harison, *Demokratija* (Beograd: CLIO, 2004), 5.

¹³ Сима Ђирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, у: *Зборник ЦАНУ*, књига 30 (Подгорица: ЦАНУ, 1994), 257.

Оспоравање овакве улоге уџбеника није започето у данашње доба (Иго је још говорио о 'неразумљивим шкработинама'), али супротстављен другим формама знања, он се налази у средишту нових преиспитивања¹⁴.

Ванинституционално сазнање историје

Први облик ванинституционалног сазнања историје, и на основу њега формирања историјске свијести је средина из које је дијете, тј. друштвена јединка проистекла. Овај облик има корелацију изучавања са другим наукама, у првом реду психологије и социологије. Базира се на доказаним начелима и тврдњама психологије као науке, да је дијете производ средине из које је проистекло, и да дијели њене ставове. Свакако да ти ставови не морају бити коначни, и да на њихово мијењање, прије или касније, у мањем или већем обиму утиче низ фактора. За овај рад међутим, интересантан је само аспект корелације психологије и социологије са формирањем ставова о прошлости и историјске свијести на основу њих. Аспекти који формирају овај облик ванинституционалне историјске свијести су дјететова, тј. ученикова окружења, средине и припадности: породично, национално, расно, вјерско, државно, регионално, политичко, класно-социјално, културолошко итд.

Ова окружења имају одређене униформности и интересе да би утврдила и одржала свој идентитет такав какав је. Стога Андреј Митровић сматра „да упоредно снажно дјелују и представе створене без ослонца на знање, изведене из ужих интереса, претежно или потпуно испуњење осећањима, подстакнуте и руковођене политичким мотивима“¹⁵. Свакако да је Митровић у овом случају мислио на ненаучне облике стицања историјских знања, тј. ванинституционалне. На ово мишљење надовезује се и оно исказано од стране америчког политиколога и филозофа јеврејско-мађарског поријекла Агнес Хелера, да „је свака пракса везана за интересе и потребе одређене групе и њених одређених пројеката“¹⁶. Несумњиво, свака група мора и може да има и интересе за своје виђење прошлости, ма колико она била апстрактна за употребу у свакодневном животу.

Дијете, тј. ученик се идентификује са средином из које је и њеним историјским ставовима. Масовност њиховог прихватања може да му представља јачи ауторитет од институционалног сазнања прошлости. По српском психологу социјалистичког и постсоцијалистичког периода Николи Роту „идентификација је могућа не само са појединцима него и са групама (становници свог места, свог краја, са својом нацијом)“¹⁷. Шездесетих година XX вијека разрађена је у психологији

¹⁴ Žak Gone, *Образовање и медији* (Београд: CLIО, 1998), 41.

¹⁵ Андреј Митровић, „Савременост и историјска свест“, у *Марксистичка мисао*, свеска 2, (Београд: Марксистички центар ЦК СКС, 1985), 7.

¹⁶ Агнес Хелер, *Теорија историје* (Београд: Рад, 1984), 165.

¹⁷ Никола Рот, *Психологија личности* (Београд: Школска књига, 1966), 136.

учења и социјалној психологији теорија чији су најзначајнији представници Алберт Бандура и Роберт Волтерс. Она се често назива теорија социјалног учења. То је учење помоћу имитације. Оно почетни елемент може да има у идентификацији са родитељима, а онда разним особама из дјететовог окружења, па до јавних и историјских личности.¹⁸

Историјско памћење једне средине је дио колективног памћења, у које се уклапа и појединац. Џон Тош сматра да је „колективно памћење обележено искривљивањима која настају када нас тренутне потребе нагнају да неке видове прошлости истакнемо, а друге потиснемо. Памћење је нарочито у политичком животу, веома селективно а понекад и сасвим погрешно“.¹⁹ И поред утицаја институционалне историје на формирање историјског мишљења, дијете и кад би хтјело, не може бити имуно на такве исте које пројектује средина из које је, макар били у супротности са њом. Никола Рот је са ширег психолошког становишта то објаснио тако, да се „наши ставови, по правилу, подударују са ставовима групе којој припадамо. Ова група критикује и осуђује ставове који нису у складу са ставовима групе, тада група појединца критикује, осуђује и одбацује“.²⁰

Свакако да може доћи до жељене подударности ставова друштвене елите са ставовима уже средине, и то је руски историчар, публициста и дисидент Михаил Хелер објаснио тако, да су „људски односи који чине друштвено ткиво – породица, религија, историјско памћење, језик – постали циљеви, пошто је друштво системски и методички атомизовано а блиски односи индивидуе истиснути другим односима које је држава за њу изабрала и одобрила“.²¹ У формирању ванинституционалне историјске свијести, уклопљене у учениково ближе или даље окружење (то могу бити и чланови породице) битан фактор може бити и свједочење учесника и савременика догађаја. Овај фактор може се растегнути хронолошки не само на најновију историју него и на ону даљу, када неко бива информисан о прошлости од особе која је учесник догађаја, па онда она информише о томе следећу генерацију. Овај систем преношења информација познат је најчешће као „са кољена на кољено“. Но, ни њега у овом случају не треба идентификовати са традицијом, јер се информације преносе најчешће на једну до двије генерације иза себе. Тако ученик добија информације од учесника догађаја које могу бити у потпуној супротности са институционалном и школском историјом.

Здравко Делетић ове релације разрађује тако, да „није нужно доказивати да свест о далекој прошлости не делује на понашање тако

¹⁸ Alberth Bandura and Roberth Walters, *Social learning and personality development* (N. Y. Holt-Rinehart and Winston: 1963).

¹⁹ Тош, *У шрапању за историјом*, 22.

²⁰ Рот, *Психологија личности*, 107.

²¹ Mikhail Heller, *Cogs in the Whell: The Formation of Soviet Man* (New York: Knopf, 1988), 30.

снажно и непосредно као 'историја' у чијим последицама породица ученика живи". Због ограничености школског времена, често и неспремности наставника да се детаљније дотакне у објашњавању савремене историје, која је готово потпуно повезана са садашњицом, ученику су ти догађаји слабо објашњени и он их стога слабо разумније, а они су „опредељујући за његово свакодневно понашање“.²² Српски методолог хуманистичких наука социјалистичког и постсоцијалистичког периода Буро Шушњић објашњава да „гедиште историчара и учесника догађаја јесу два гедишта, што се лепо види ако се она упореде: то су две слике о истом догађају, зато што је слика догађаја историчара настала као последица његовог сазнајног интереса, а слика догађаја самих учесника настала је под моћним деловањем његових егзистенцијалних интереса“.²³

Ванинституционални облици историјске свијести у ствари представљају дириговане или формиране предрасуде о одређеним сегментима прошлости. Оне операционо својство добијају у вези са садашњицом. Заснивају се заправо на ширем феномену предрасуда са психолошког становишта. Историја и историјска свијест на основу ње формирају предрасуде са психолошког становишта, које су врло ријетко апстрактне, и у вези са ширим дијапазоном друштвеног живота. Тај феномен Никола Рот објашњава тако, да „веома важну улогу у понашању људи имају предрасуде, које такође представљају врсте ставова. Предрасуде би се могле дефинисати као интензивни, неосновани ставови који се тешко мењају. Предрасуде могу бити позитивне и негативне“. По њему, оне су дражи, засноване „у првом реду припадности некој раси, нацији, некој социјалној групи, некој верској организацији“. Тако „предрасуде редовно означавају ниподаштавање, непризнавање вредности, осуду неке нације, неке групе, припадника неке расе“...²⁴

Како је већ назначено, ванинституционална историја и историјска свијест произашла из ње, као посљедица припадности неком окружењу и његовим предрасудама (у ма ком облику окружења), могу бити у сагласју, али и у потпуној супротности са званично израженом историјом и жељом да се на основу ње формира одређена историјска свијест од стране владајуће елите. У овом другом случају она је заправо одбрамбени механизам за очување те и такве историјске свијести, нарочито ако је друштвени систем тоталитаран. У тоталитарном систему, и поред његове репресивности, примјећује се да постоје паралелни облици историјске свијести. Једна је званична, која се силом репресије исповиједа јавно у институцијама, а друга је незванична у сопственој средини, у коју тоталитарни систем теже индоктринарно може да продре. Та средина живи живот за себе.

²² Делетић, *Огледи из методике наставе историје*, 39.

²³ Ђуро Шушњић, *Методологија: критика науке* (Београд: Ћигоја штампа, 1999), 173.

²⁴ Рот, *Психологија личности*, 110–111.

Прије и после свега, као посљедња линија одбране одређених ставова о прошлости и свијести формиране на основу ње је породица. Ту тоталитарни систем тешко продире својом индоктринацијом, из простог разлога што је систем денунцијације о ставовима те мале средине из биолошких разлога сведен на минимум (син неће денунцирати оца, отац сина, мајка сина и сл.). Међутим, тоталитарни систем је успијевао да продре и у основну друштвену ћелију, комбинацијом индоктринације, репресије и подстицајних материјалних средстава лојалности њему. Тај феномен амерички политиколог јапанског поријекла Френсис Фукујама објашњава на моделу СССР-а, тако да се „тоталитарна држава надала да створи новог совјетског човјека мењајући, кроз контролу штампе, образовања и пропаганде, структуру његових веровања и вредности. То је захватило најличније и најинтимније односе људских бића. Младог Павела Морозова, који је своје родитеље пријавио Стаљиновој полицији, режим је годинама сматрао узорним совјетским грађанином“.²⁵

Улога медија у формирању историјске свијести

Важан елемент историјског сазнања и формирања историјске свијести, у разматрању његовог ванинституционалног домена су у садашњици медији. То нарочито важи за посљедње двије деценије компјутеризације савремене цивилизације. Интернет тако постаје софистициранија и употребно лакша верзија енциклопедизма, па и оног историјског. Штавише, преко њега се могу сазнавати и најшире историјске информације, не само текстуалног него и визуелног типа. Свака владајућа елита свјесна је могућег јаза између институционалне и ванинституционалне историјске и друштвене свијести. Зато она чак и у најдемократскијим друштвима факторе формирања ванинституционалне историјске свијести жели да стави под своју контролу. Крајњи циљ је да том сублимацијом постигне масовну историјску свијест. Она се по Здравку Делетићу, „а на основу ње и национална, формира под различитим околностима и на основу бројних утицаја. Она је вишеслојна и поред рационалних елемената садржи доста наслага митологије, традиције и идеологије“.²⁶

Масовна историјска свијест формирана преко медија је заправо стручна пропаганда историјске тематике, која у сублимацији са институционалном историјом и историјском свијешћу постиже тоталну униформност историјске свијести по жељи владајуће елите. Појам пропаганде у данашњици је широк. Међутим, ако се он сузи на пропаганду утврђивања одређеног идентитета у сврху потребе владајуће елите, онда има јаку израженост друштвеног својства. Никола Рот са психолошког становишта објашњава пропаганду као „свесно и плани-

²⁵ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica – Banja Luka: CID – Romanov, 2002), 52.

²⁶ Делетић, *Оілеги из мейодике насїаве истїоріје*, 33.

рано настојање да се оформе одређени ставови. Она може бити у интересу појединаца или ужих група – као што је реклама – или у интересу већих група, као што је то пропаганда коју врши отворено или прикривено владајућа класа у поједином класном друштву“.²⁷

Читав тај симболично речено галиматијас веза у ванинституционалној, или паралелној историји, са стручно историјског становишта Здравко Делетић објашњава тако да је то „прилика за размах ненаучне историографије“. По њему „медијима се користе нарочито политичари, али и аутори из редова заинтересованих савременика или учесника, којима се чини да су дочекали ‘својих пет минута’. Има и научника који се препуштају сензационализму или нуде у службу политици, нарочито оних који нијесу историчари али се приказују као познаваоци историје. Међу њима се регрутују произвођачи сензација и аутори који желе да изврше рехабилитацију раније поражених или неостварених идеја и пројеката, наводно заслужних и прогањаних политичара, војника, научника, свештеника. Ова врста злоупотребе историје на југословенским просторима је изразито коришћена као аргументација у процесу разбијања Југославије и стварања нових националних држава“.²⁸

Како је већ назначено, формирање друштвених ставова, а у оквиру њих и историјске свијести није процес који кратко траје (један дан, мјесец или годину). Није једном за увијек дат. Друштвени ставови, а са њима и историјска свијест, у чијој сублимацији, као облик свијести може бити и политичка свијест, могу се у току живота појединца чак и радикално неколико пута мијењати (уосталом као и национална, класно социјална, државна, културолошка и сл). У посљедњих вијек и по, који се може рачунати као период стварања и постојања мас медија, најприје кроз радио, телевизију и коначно интернет, као све брже за употребу, али и сложеније облике мас медија, друштвена свијест по низу сегмената много је брже и мијењана, а самим тим и историјска свијест. Жак Гоне је на становишту да „медији данас представљају саставни део декора приватне сфере. Они су умногоме променили понашање деце и родитеља у односу на претходне генерације“.²⁹ Стога Никола Рот сматра да „и у мењању ставова пропаганда може имати важну улогу – и у позитивном и у негативном смислу. Пропаганда може утицати да се напуштају правилнији и друштвено напреднији ставови, а прихватају неправеднији и назаднији, као што је то био случај с деловањем пропаганде у фашистичким земљама у току Другог светског рата, где је знатан део становништва подлегао деловању званичне пропаганде“.³⁰

Сублимацију оба вида сазнања и институционалног и ванинституционалног констатује савремени српски дидактичар Младен Ви-

²⁷ Рот, *Психологија личности*, 104.

²⁸ Делетић, *Опелги из мейодике насшаве истйорије*, 58.

²⁹ Гоне, *Образовање и медији*, 13.

³⁰ Рот, *Психологија личности*, 107.

лотијевић, који овај феномен објашњава тако да „под системом подразумевамо повезаност свих делова (елемената) у целину, али тако да сваки део делује као елемент једне целине, у складу са утврђеним циљем. У наставном процесу елементи система су ученици, наставници, затим други, технолошки чиниоци, као и медији који учествују у преношењу информација и вредности“.³¹ Нешто слично тврди и Жак Гоне, тј. да „концепт образовања током целог живота изгледа као да је један од ‘кључева за улазак у XXI век’. Он превазилази традиционално разликовање између почетног и перманентног образовања. У тој опцији медији се појављују као изванредно везивно средство, у исти мах као мост између различитих генерација и као инструмент актуализације знања“.³²

Здравко Делетић разрађује улогу медија у формирању историјске свијести, констатујући да су „медији – средства информисања моћан фактор утицаја на укупну свест становништва, добрим делом и на историјску свест“. За тему којом се овај рад бави, он назначавача да су „електронски медији, нарочито телевизија веома моћан масовни медиј, који се често и успешно користи за пласирање информација о историји“. Објашњава да „интересовање електронских и штампаних медија за историјске садржаје зависи од друштвених и политичких интересовања за историјске теме. Повећано је у време друштвених и политичких криза. При томе се радо у прошлости користе кривци за политичке и економске проблеме, налазе се докази за права на којима се инсистира, траже се докази за оно што се нуди, препознају се пријатељи и непријатељи“.³³

У оквиру тзв. ванинституционалне историје више од пола вијека филм и телевизија имају значајан удио у формирању историјске свијести. Преношење пројектоване историјске истине је нарочито популарно преко њих. Школска знања из историје се брзо забораве. Сем фактографије, зрела друштвена јединка, бивши ученик, углавном и поред учења историје нема способност селектовања правилности саопштених историјских чињеница. Њему се путем масмедијске историјске истине, најчешће преко филма и телевизије намећу судови који одговарају друштвеној елити односног друштвеног система. Ти судови су најчешће националне, вјерске, идеолошке и класно-социјалне конотације. У тоталитарним системима, као и системима транзиције экс југословенских простора ови облици мас медија показали су се прилично употребљивим за индоктринацију маса.

Филм или играна серија са историјском позадином или тематиком присутни су у савременом човјечанству деценијама уназад. Међутим, подразумејева се да филм или играна серија на телевизији

³¹ Младен Вилотијевић, *Системајско- историјске основе наставног процеса* (Београд: Учитељски факултет, 1996), 11.

³² Gone, *Образовање и медији*, 137.

³³ Здравко Делетић, *Огледи о настави историје* (Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2012), 101– 102.

са историјском тематиком морају да поштују основне норме историјске фактографије. Није претенциозно констатовати да се то сматра основном пристојношћу. Али, с друге стране може се констатовати да је деценијама уназад снимљено на хиљаде филмова и играних серија у којима је дошло до грубог фалсификовања историјских факата, са очигледном намјером да се постигну одређени циљеви индоктринације маса. Свакако да сценаристи, режисери и глумци морају имати пуну слободу свог умјетничког израза, која из домена историографског становишта не може бити спорена. Сасвим је друга ствар, када стручна историографија примјећује у оваквим остварењима грубо фалсификовање историјских факата, из већ поменутих побуда. Није неријетка појава да се оваква остварења и раде у консултацији са једним бројем професионалних историчара, који опет имају своје побуде да усмјере историјску конотацију која служи као алиби за њихово снимање.

Идеолошко-политичка позадина снимања серије

„Божјићни устанак“

Од побједи комуниста у рату и револуцији 1945, у Црној Гори траје систематска денационализација српског народа. Комунисти практично декретски уводе нову нацију- црногорску, која у ствари представља паралелу са авнојевским уређењем установљеним 1943. у Јајцу, по коме је друга југословенска држава подијељена на републике, од којих је једна била Црна Гора. Изузимајући Босну и Херцеговину, све републике су биле националног карактера, а по Уставу из 1946. свака република имала је право самоопредјељења до отцјепљења. Тако се на првом послеријатном попису од 1948. Црногорци појављују као посебна национална одредница у односу на остале Србе. У јуну 1948, на Цетињу се одржава Први и оснивачки конгрес КП Црне Горе, чиме је Црна Гора и у политичко-партијском смислу добила посебност. Током времена оснивају се и разне научне и културне институције које су и у овом домену требале да означе посебност Црне Горе и Црногораца у односу на остале Србе. У овом домену важно је поменути формирање Историјског института Црне Горе на Цетињу 1948, као и Црногорске Академије Наука и Умјетности 1969. у Титограду.

Већ од 60-их година XX вијека у црногорској историографији и историографској публицистици појављују се радови који покушавају да докажу националну и културолошку самобитност Црногораца не од XX вијека, него у далекој прошлости, доводећи је практично у хронолошку вертикалу насељавања Словена на данашње просторе Црне Горе. Тако се успоставља етничка хронолошка вертикала у трајању од готово једног и по миленијума: Дукљани-Зећани-Црногорци. У истом смислу је и државна вертикала: Дукља-Зета-Црна Гора. У назначеном периоду појављују се и први историографски радови, који истина на један дискретан начин, али ипак јасан, критикују уједињење

1918, Подгоричку Скупштину, и улогу Црне Горе у том процесу.³⁴ Као симболичан чин раскидања етничког јединства Црногораца са Србима узима се и рушење Његошеве капеле на Ловћену, и подизање новог монументалног маузолеја у ауторству хрватског вајара Ивана Мештровића, који по оцјенама многих стручњака и културних посленика, који нијесу подржали овај чин, представља нехришћански маузолеј, који нема никакве везе са Његошем као владарем и црквеним великодостојником, те Црном Гором као српском и православном државом. Против овог чина устала је и Митрополија Црногорско-приморска на челу са митрополитом Данилом Дајковићем, која је овај чин покушала да оспори покренувши безуспјешно парницу најприје код Врховног суда НР Црне Горе у Титограду, а потом и код Врховног суда Југославије у Београду.³⁵

Рушење Његошеве капеле подстицајно је дјеловало ка даљој ескалацији негирања српског идентитета Црне Горе и Црногораца. У историјској хронолошкој вертикали настоји се наћи што дубље задирање у прошлост ради истицања разлика у идентитету.³⁶ Наставља се такође и даље негирање одлука Подгоричке Скупштине, као и националног идентитета црногорских федералиста и њиховог политичко-државног концепта.³⁷

Овакав миље представља основицу и за нове друштвено-политичке прилике настале распадом друге југословенске државе. Политички плурализам, и вишестраначки систем у Црној Гори омогућавају најприје у политичком смислу пласирање идеје о васпостави самосталне црногорске државе, идући политичком логиком, да су све бивше републике постале државе, а само то није Црна Гора, која је и даље остала у државној вези са Црном Гором. Носиоци овог политичког пројекта од 1990. постају политичке странке Либерални савез Црне Горе и Социјал-демократска партија реформиста Црне Горе (каснији СДП). Ову политичку платформу прати и културолошка, јер се праве институције са истом конотацијом (Црногорски ПЕН центар, Матица црногорска, Друштво независних књижевника Црне Горе), а такође и вјерска (оснивање тзв. Црногорске православне аутокефалне цркве).

Године 1997, долази до расцјепа у владајућој Демократској партији социјалиста (ДПС), која је у ствари била бивши СК Црне Горе са промијењеним именом. Један од њена два лидера Мило Ђукановић

³⁴ О овоме детаљно погледати: Димитрије Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије* (Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1962).

³⁵ Александар Стаматовић, *Историја Миштројолије Црногорско-приморске 1918–2009* (Подгорица: Унирекс, 2014), 314–321.

³⁶ Тако се појављује рад из домена историографске публицистике народног хероја и високог комунистичког функционера: Саво Брковић, *О Њосћанку и развоју црногорске нације* (Титоград: Графички завод, 1974). Као рад из домена научне историографије и етнологије појављује се: Шпиро Кулишић, *О гѣнојенези Црнојораца* (Титоград: Побједа, 1980).

³⁷ И овога пута то на дискретан начин ради историчар: Димитрије Вујовић, *Црногорски федералисти* (Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1981).

прави политички заокрет од Слободана Милошевића, преузима глобални политички концепт дотадашњих политичко-културолошких суверенистичко-сепаратистичких групација, и убрзано креће ка разбијању државне заједнице Црне Горе и Србије. У оквиру овог политичко-културолошког процеса, у домену историографије појављује се 1997. збирка докумената у четири тома *Скривена црна историја-црногорска дуна и одмешнички њокреи* црногорског историчара муслиманске националности Шерба Растодера. Основна конотација ове збирке је да се покаже да је уједињењем 1918. учињена историјска неправда Црној Гори, да је уједињење било насилан чин, и да та неправда може бити анулирана само васпоставом самосталне црногорске државе. Ова збирка докумената је на помпезан начин представљена у црногорским мас медијима, и вршене су њене бројне промоције по црногорским градовима. Са правом се може рећи да је она типичан примјер употребе историје са циљном намјером формирања одређене историјске свијести или њеног мијењања.

У неколико наредних година режим Мила Ђукановића прави убрзане кораке ка систематској денационализацији српског народа у Црној Гори. Године 2002. долази до драстичне промјене карактера, садржаја и смисла уџбеника историје.³⁸ До тада српски језик као званични у употреби, као и школској употреби, 2004. преименује се у матерњи језик. Исте године Црна Гора уводи као своју званичну химну пјесму *Ој, свијетла мајска зоро*, чији је текстуални аутор црногорски сепаратиста и сарадник италијанског и њемачког окупатора и усташког режима др Секула Дрљевић. Такође исте године, до тада званична застава Црне Горе тробојка (црвено-плаво-бијела), која је од 1945. била застава НР Црне Горе укида се из употребе, а као црногорска застава проглашава се двоглави златни орао са круном (тзв. Алај-барјак) који је до 1918. био војна застава Црне Горе.³⁹ У општем политичком и културолошком контексту развија се антагонизам према Србији и свему што је српско. Све то крунише се референдумом о државној самосталности Црне Горе 2006. Првим Уставом самосталне црногорске државе из 2007, црногорски језик се проглашава као званични говорни језик, док су српски, хрватски, бошњачки и албански само језици у званичној употреби. Врши се систематска латинизација и кроатизација Црне Горе у језичко-писменичном смислу, на тај начин што се ћирилица избацује из званичне употребе у државној кореспонденцији и актима.

У читавом овом процесу од 1997. године (који има вишедеценијски наслон на ранији период), историја је требала да одигра велику улогу у националној индоктринацији маса. Слободно се може констатовати да долази до ескалације тзв. мас медијске историје у разним облицима (историјска публицистика, фељтонистика, позо-

³⁸ О овоме детаљно погледати: Александар Стаматовић, *Анџисрџиво у уџбеницима историје* (Подгорица: Српско народно вијеће, 2007).

³⁹ О овоме детаљно погледати: Александар Стаматовић, *Истине и лажи о црногорској застави* (Подгорица: Вијеће народних Скупштина Црне Горе, 2002).

ришне представе, документарне серије). Године 2004. снима се и приказује на ТВ Црне Горе серија у двије епизоде *Бенерал Вешовић ѓреп судом*, заснована на истоименој брошури коју је објавио ѓенерал Радомир Вешовић, са хрватским глумцем Жарком Радићем у главној улози. Основна конотација историјске поруке ове серије такође је била негативистички однос према уједињењу 1918.

Уопште, најприје у црногорској историографији и историографској публицистици, а онда и уџбеницима историје, већ је формиран клише теза које се углавном састоје из оваквих поставки: Црна Гора је 1918. била окупирана од стране српских и савезничких трупа против воље црногорског народа; црногорска држава је насилно укинута против воље црногорског народа завјером и савезом Србије и неких великих сила (у првом реду Француске); Подгоричка Скупштина која је прогласила уједињење је недемократска, нелегална и нелегитимна; посланици Подгоричке Скупштине нијесу били ништа друго него слуге и плаћеници Србије који су издали своју домовину и свог краља; уједињењем је извршена насилна унификација у Српску Цркву аутокефалне црногорске цркве; као реакција на окупацију и гашење државне суверености Црне Горе издија Божићни устанак; да би угушио овај устанак и каснији комитски покрет, српски окупациони режим прибјегава крвавим репресалијама, масовним убиствима, затварањима, паљењима кућа, пљачкањима и сл. Личности које су суштински биле маргиналне за ове догађаје (као и догађаје у Другом свјетском рату на тлу Црне Горе) попут Крста Поповића проглашавају се великим историјским личностима.

Може се са сигурношћу рећи да је у Црној Гори већ формиран један широк научни и културолошки миље посленика (историчара, правника, књижевника, позоришних и филмских режисера, умјетника, глумаца итд.), чији је основни задатак изазивање одиозе и мржње према Србији и свему што је српско. Без намјере да се ова констатација подведе под циничност аутора овог рада, сав тај ешалон посленика, симболично речено, стоји у дугим редовима на шалтеру анти-српског режима, са испруженом руком за апанажу за пљување по Србији и свему што је српско. Насупрот томе, малобројни српски научно-културни посленици бивају маргинализовани, у општем концепту режима, да Срби у Црној Гори представљају непоћудан и антидржавни елеменат. У свим наведеним контекстима стога треба тражити мотиве за снимање серије *Божићни усћанак*.

Контрадикторност историјског сценарија серије

Божићни устанак са историјским фактима

Како је већ назначено, у сваком филму и играној серији са историјском основом и тематиком сценарио, режија и глумачки израз су посљедица умјетничке слободе и наратије наведених домена, који већ у савременом добу представљају и посебне науке. Наравно, све до

оног момента када се преко њихових сценарија врши фалсификовање историјских чињеница, са очигледном намјером да се односни историјски догађаји, појаве процеси и личности представе онаквим какви нијесу били, зарад одређених циљева. Играна серија *Божићни усџанак* представља школски примјер овакве конотације. Набрајање контрадикторности историјског сценарија са историјским фактима тражи већи простор од оног који је дат на располагање овом чланку. Стога ћемо покушати да у главним и пресудним цртама укажемо на те контрадикторности.

У серији је издјегнуто да се укаже на став краља Николе о уједињењу, јер би то наравно потпуно пореметило њену концепцију. Краљ Никола Петровић издао је проглас, који је објављен у *Гласу Црнојорца* од 8. октобра 1918, у коме је поред осталог истакао: „Браћо, са највишим заносом, радошћу и одушевљењем данас свечано изјављујем да желим – а увјерен сам да исту жељу има и сав мој вјерни народ у Црној Гори – да и наша мила Црна Гора буде саставни дио Југославије. Да часно уђе у југословенску заједницу, као што је часно и до краја за њу ратовала и страдала“.⁴⁰ Свакако да овај проглас краља Николе треба схватити у контексту критичког сагледавања извора. Он јесте био поборник српског и југословенског уједињења, али је свакако гледао и своје мјесто и интересе у њима.

Улазак српске војске у Црну Гору такође је приказан у серији на дискретан начин. Пада у очи да српска војска на Цетиње у серији улази ноћу, док већина грађана спава, и њен улазак на Цетиње констатирају два историјска лика која се у серији помињу (уједно су и једне од главних улога), капетани Крсто Поповић и Ђуро Драшковић, који излазе из кафане и само гледају пролаз српске војске. Како је већ назначено, глобална конотација у серији, и уопште пројектовању историјске свијести је та, да су српске трупе окупирале Црну Гору. То демантују извори. Наиме, у Црну Гору је ушао Други југословенски добровољачки пук, који је био у оквиру Јадранских трупа, формираних у Скадру, непосредно пред улазак у Црну Гору. Општа конотација миљеа пројектовања историјске свијести је та, да су ето Србијанци (Срби) ушли у Црну Гору и окупирали је као надмоћна војничка снага.

Други југословенски добровољачки пук је само формално био у саставу српске војске. Радило се заправо о трупама Југословенског одбора, као другог конституента југословенске државе по Крфској декларацији. Радило се махом о бившим аустроугарским војницима, или добровољцима печалбарима из Америке, Србима, Хрватима, Словенцима, Чесима, Пољацима, од којих је формирана Југословенска дивизија у Добруци, а потом пребачена на Солунски фронт. Управо из тог разлога, Врховна команда српске војске послала је ове трупе у Црну Гору, да не би изгледало као да Србија окупира Црну Гору. Војнички састав ових трупа, најмање су чинили Срби из Србије (Србијанци). Примјера ради, командант Првог југословенског добровољач-

⁴⁰ Краљ Никола Петровић, Југословенима, *Глас Црнојорца*, бр. 56, 8. октобар 1918, 1.

ког пука био је бригадир црногорске војске Петар Мартиновић, који је после капитулације црногорске војске доспео у Добруцу, а потом на Солунски фронт.

Јачина овог пука била је око 2800 војника. Већи дио овог пука посио је приморје од Улциња до Херцег Новог, а првенствено је био концентрисан у Боки, ради спречавања евентуалног искрцавања већег броја италијанских трупа, а Бока тада није ни улазила у састав црногорске државе. У моменту одржавања Подгоричке Скупштине, у Црној Гори је било око 700 војника овог пука.⁴¹ Потпуно је нелогично са војничког становишта, да је 700 војника могло окупирати Црну Гору, у којој је тада било преко 30000 наоружаних Црногораца, јер је велика количина оружја остала у народу због развијености комитског покрета за вријеме окупације или је остављена од аустроугарске војске. Уосталом, Црну Гору ослободили су комити и устаници, а само је један батаљон из Југословенског добровољачког пука учествовао у ослобођењу Подгорице.

Серија прати општу конотацију приказивања карактера зеленаша као политичке групације за изборе за Подгоричку Скупштину. Они се приказују као противници уједињења, поборници самосталне црногорске државе и националне посебности Црногораца (црногорске нације), што такође апсолутно није тачно. Избори за Скупштину у Подгорици су отпочели. На агитационом скупу на Цетињу присталице бјелаша су овацијама поздравили своје кандидате, а лармом и виком представнике зеленаша. Без обзира на то, један од говорника из редова зеленаша је рекао: „И ја сам, односно ми, за уједињење, али условно уједињење, да Црна Гора улази у уједињење Југославије као самостална краљевина, онако како ће да уђе и Србија и друге покрајине, и онда ће Југославија у заједници дати облик новој држави“.⁴² Један од бјелашких вођа – Алекса Матановић је у својој полумемоарској књизи о уједињењу забиљежио да ни бивши министар Јован С. Пламенац није био против уједињења. На једном скупу одмах после ослобођења на Цетињу, узео је ријеч, те „ни он није заузео неки став против уједињења. Само се оградио неслагањем са формом провођења његова“.⁴³

Да суштински између бјелаша и зеленаша није било разлике у глобалној идеји уједињења говори и још неколико података. Засиједању Скупштине у Подгорици послат је Проглас 250 пуноправних гласача Цетиња, који су се жалили на изборну процедуру. Они су у прогласу навели: „Ми смо за Југославију. Облик те велике и заједничке Југославије одредиће Југословенска конституанта састављена вољом

⁴¹ ДАЦГ, фонд КЈТ, к. 1, кроз акта.

⁴² АИИЦГ, ф. 39, Дневник Вукашина Божовића, 1918. година, стр. 56 (Вукашин Божовић био је родом из племена Пипера, и био је командир / мајор / црногорске војске и велики поборник уједињења, а касније потпуковник југословенске краљевске војске).

⁴³ Алекса Матановић, *Уједињење Црне Горе са Србијом* (Београд: Библиотека Политика и друштво, 1940), 24.

народа изабраних представника свију југословенских покрајина. Ми смо за то да у Југославију уђу Црна Гора и Србија братски руку под руку и равноправно“.⁴⁴

Приликом одржавања Скупштине у Подгорици, на сједници од 23. новембра, повела се полемика о легалности избора на Цетињу, пошто су бирачи Цеклинско-добрске капетаније уложили жалбу, јер су по њиховим тврдњама гласала лица која нијесу била на бирачком списку на Цетињу. Поводом тога, група кандидата са листе на зеленом папиру (зеленаша) напустила је скуп. Њихови противници са дијеле листе (бјелаши) тврдили су да су то зеленаши учинили, јер су видјели да неће имати већину на изборима. Бјелашки посланик из Капетаније мартинићке у Бјелопавлићима – Марко Савићевић, прозвао је поводом ове расправе зеленашког посланика са Цетиња Алексу Мартиновића тврдећи: „Алекса Мартиновић приговара верификационом одбору што је навео у извјештају да је он са дружином напустио биралиште зато што је био у мањини и наводи сасвим другачији разлог, међутим, тачно је да је баш стога напустио салу са друштвом то што је то друга партија која је противу нашег великог идеала“. Алекса Мартиновић му је на то одговорио: „Што господин Савићевић тврди да на Цетињу има партија чак и таквих, које су противу нашег великог идеала – циља није тачно. Као Цетињанин свечано изјављујем таквих не постоји и не може постојати (...) Нема партија – сви смо једног начела. Наше бирачке борбе не могу се узети као партијске подјеле“.⁴⁵

Да заправо није било дилеме око уједињења, већ само око његове форме и положаја Црне Горе у новој држави свједочи и још један извор. Када је избио Божићни устанак, зеленашки одреди су блокирали Цетиње. Штаб устаничких одреда био је у селу Бајицама код Цетиња. Из њега је послато писмо (нека врста ултиматума) пуковнику Драгутину Милутиновићу, команданту Јадранских трупа, и Извршном одбору Скупштине у Подгорици (некој врсти привремене црногорске владе), који су били стационирани на Цетињу. Писмо је потписао командант устаничких одреда у рејону Цетиња капетан Крсто Поповић, а однијели су га 23. децембра (по старом календару) на Цетиње капетан Ђуро Драшковић са Чева, и поручник Мирко Грујићић из Горњег Загарача. У другој тачки овог писма стоји: „Ми смо сви сложни да Црна Гора уђе пуноправна са осталим покрајинама у једну велику југословенску државу, без икаквих унутрашњих граница, облик владавине остављамо да ријешу пуноправно изабрана скупштина свих Југословена (Конституанта) чему ћемо се срдачно поклонити“.⁴⁶

Вјероватно је овај детаљ послужио писцима сценарија серије да направе импровизацију, из које је произишло грубо фалсификовање чињеница. Наиме, у серији капетан Ђуро Драшковић на прилично театралан начин одлази на преговоре са бјелашима. Около је снијег,

⁴⁴ ДАЦГ, АОП, Проглас, док. бр. IV1-2 (18).

⁴⁵ АИИЦГ, фонд ПС, Записници.

⁴⁶ ДАЦГ, фонд КЈТ, к. 3, ф. 30, д. 734.

он узјахује коња, и театрално узима у руке црногорску војну заставу (алај-барјак), која је данашња застава државе Црне Горе. Креће ка дјелашким положајима, након чега се чује пуцањ и он мртав пада са коња. Иако се у серији не приказује локација одакле се пуца на Драшковића, нити ко пуца, путем фактора изазивања емоционалног ефекта и брзог закључка неугог гледаоца (а таквих је заиста велики број), испада да је Драшковић убијен на вјеру од дјелаша. Основна тенденција аутора серије је да присталице безусловног уједињења (дјелаше) прилажу као подмукле и вјероломне људе, а у ширем контексту се компромитује идеја уједињења. Историјска истина сасвим је другачија. Капетан Ђуро Драшковић погинуо је у борбама на прилазима Цетиња, када је извршен општи зеленашки јуриш на град, који није дао резултате. Значи, погинуо је у борби. С друге стране, и међу дјелашима од зеленашке ватре погинуо је одређени број људи. О томе је један од учесника догађаја у никшићкој *Слободној мисли* од 1933. записао: „Ту је часно и витешки, за свој народ, за идеју уједињења положио свој живот официр Радојица Дамјановић (...) Од нападача у страшном налету паде официр Ђуро Драшковић. Био је на Брегалници, гдје је ишао да гине, па га је мржња довела на врата од Цетиња, газећи своје јуначке подвиге, које је раније као Црногорац и Србин учињено. На самртној ури је рекао: ‘Пламенче, Пламенче, кућа ти се ископала што не издаде’“.⁴⁷

Идејни подстрекач устанка, и његов политички организатор био је дивши црногорски министар Јован С. Пламенац. Он се у серији појављује као епизодна улога. Да устанак заправо и није имао потпуну одлучност, и јасну политичку концепцију, говори и чињеница, да је он ноћ уочи издијања устанка напустио Црну Гору, и преко Медове у Албанији отишао у Италију, гдје је касније постао предсједник црногорске емигрантске владе. По пропасти црногорске емиграције у Италији боравио је у више европских држава и САД, гдје је покушавао да организује црногорску политичку емиграцију. Увидјевши пропаст свог политичког пројекта, вратио се у Краљевину СХС 1926. Није био суђен. Штавише, убрзо је постављен за министра-резидента у Прагу, чиме су власти Краљевине СХС хтјеле да покажу да су превазишле подјеле из 1918.

По повратку је у Београду саслушан 30. октобра у Првостепеном суду, гдје је дао изјаву о својим активностима након напуштања Црне Горе пред Божићни устанак. У том саслушању он је поред осталог изјавио: „Стална историјска жеља народа Црне Горе, је била да се подигне велико и уједињено Српство. Никада није замишљано Српство без Србије откад је она ускрсла као слободна држава. У том великом циљу народ је Црне Горе кроз векове пролевао своју драгоцену крв и при томе давао је највеће жртве и то у великој мери да му се читав свет дивио. Те исте осећаје, те исте погледе и жеље исповедали су ње-

⁴⁷ Саопштење једног учесника, *Слободна мисао*, бр. 1, 5. јануар 1933, 5.

гови први синови и на њима радили у свим периодима историје Црне Горе.

Сви ми, било да смо били на престољу, или у колиби, били смо за народно и државно уједињење и у часу, када су пале Централне силе – у години 1918. Само, што су једни сматрали да се то има спровести једним путем, док су други говорили да то треба извршити другим путем“ (...).⁴⁸

БИБЛИОГРАФИЈА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Државни архив Црне Горе- Цетиње (ДАЦГ), Фонд Команда Јадранских трупа (КЈТ).

Државни архив Црне Горе- Цетиње/ Архивско одјељење – Подгорица (ДАЦГ, АОП), Проглас (1918).

Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица (АИИЦГ), Фонд Подгоричка Скупшина – Записници, фасцикла 39- Дневник Вукашина Божовића.

Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Бурђе Црнојевић“ – Цетиње (ЦБРЦГ), Легат др Пера Шоћа.

ШТАМПА:

Глас Црнојорца – Неји код Париза

Слободна мисао – Никшић

ЛИТЕРАТУРА:

Bandura, Albert H. and Walters Roberth. *Social learning personality development*. N. Y. Holt- Rinehart and Winston, 1963.

Берђајев, Николај. *Смисао историје*. Никшић: Универзитетска ријеч, 1989.

Брковић, Саво. *О њосијанку и развоју црнојорске нације*. Титоград: Графички завод, 1974.

Вилотијевић, Младен. *Системајско-теоријске основе насјавној ѡроцеса*. Београд: Учитељски факултет, 1996.

Вујовић, Димитрије. *Уједињење Црне Горе и Срдије*. Титоград: Историјски институт НР Црне Горе, 1962.

Вујовић Димитрије, *Црнојорски федералисти*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1981.

Гоње, Ђак. *Образовање и медији*. Београд: СЛЮ, 1998.

Делетић, Здравко. *Ојлеги из метаодике насјаве историје*. Ужице: Учитељски факултет, 2005.

⁴⁸ ЦБРЦГ, Легат др Пера Шоћа, к. 7, г. 33, предмет 21/2.

- Делетић, Здравко. *Оілеги о насїави истїорије*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2012.
- Кулишић, Шпиро. *О еїноїенези Црноїораца*. Титоград: Побједа, 1980.
- Матановић, Алекса. *Уједињење Црне Горе са Срдијом*. Београд: Библиотека Политика и друштво, 1940.
- Митровић, Андреј. „Савременост и историја“. у *Марксистичка мисао*, свеска 2, 4–11, Београд: Марксистички центар ЦК СКС, 1985.
- Mitrović, Andrej. *Raspravlanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Petranović, Branko. *Istoriografija i revolucija*. Beograd: Prosveta, 1984.
- Рот, Никола. *Психолоїја личносїи*. Београд: Школска књига, 1966.
- Стаматовић, Александар. *Исїине и лажи о црноїорској засїави*. Подгорица: Вијеће народних Скупштина Црне Горе, 2002.
- Стаматовић, Александар. *Анїисрїсїво у уцденицима истїорије у Црној Гори*. Подгорица: Српско народно вијеће, 2007.
- Стаматовић, Александар. *Истїорија Миїроїолије Црноїорско-їриморске 1918–2009*. Подгорица: Унирекс, 2014.
- Stanković, Đorđe. *Iskuseња jugoslovenske istoriografije*. Beograd: Rad, 1988.
- Тош, Џон. *У їраїању за истїоријом*. Београд: CLIО, 2008.
- Fukuјама, Frensis. *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica – Banja Luka: CID – Romanov, 2002.
- Harison, Ros. *Demokratija*. Beograd: CLIО, 2004.
- Хелер, Агнес. *Теорија истїорије*. Београд: Рад, 1984.
- Heller, Mikhail. *Cogsin the Whell: The Formation of Soviet Man*. New York: Knopf, 1988.
- Ђирковић, Сима. „Основни проблеми наставе историје у средњој школи“. у *Акїуелна їиїања у насїави истїорије*. 4–18, Београд, 1970.
- Ђирковић, Сима. „Настава историје пред изазовима плурализма“. у *Зборник ЦАНУ* књига 30, 243– 257, Подгорица: ЦАНУ, 1994.
- Šušnjić, Đuro. *Metodologija: kritika nauke*. Beograd: Čigoja štampa, 1998.

ALEKSANDAR D. STAMATOVIĆ

ONE EXAMPLE OF MANIPULATION IN MASS MEDIA HISTORY – THE SERIES „CHRISTMAS UPRISING“ ON TV IN MONTENEGRO

During February and March in 2017. on TV Montenegro, the serial „Christmas uprising“ was broadcasted. The series is inspired by the same event, that is uprising supporters of the King Nikola at the end of 1918, which took place on Christmas according to the Julian calendar, in Montenegro, in Cetinje which was the Montenegrin capital. This series is a typical example of manipulation with historical facts on the way of mass media through fiction series. The manipulation of historical facts is deliberately calculated that the mentioned events appear as they really were not, for the design of historical awareness in order to strengthen the Montenegrin national consciousness, and its separation from the Serbian. What's more, in the series, the script is so projected to provoke hatred and hostility towards Serbia and everything that is Serbian, but also compromises the idea of unification with Serbia-Montenegro, as well as large national and noble act. In a broader sense, the series can be seen in the context of determining the Montenegrin national and cultural identity, which will not only be special in relation to the Serbian, but also its direct negation. This form of mass-media establishing the identity projected by false history, is obvious proof of how history, if it is false, can be dangerous weapons of mass indoctrination of people for needs and interests of the ruling elite that referring to the past they are trying to prove their political and ideological views as correct.

KEY WORDS: mass media, manipulation, Montenegro, unification, history

САША Д. СТАНОЈЕВИЋ¹

АКТУЕЛНА ЗАСТУПЉЕНОСТ ИСТОРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА УНИВЕРЗИТЕТИМА БИВШЕ СФРЈ

Апстракт: Рад се бави наставним предметима на одељењима за историју Филозофских факултета универзитета са простора бивше СФРЈ, чији се садржај у целини или делом односи на догађаје из историје Југославије. У ту сврху послужили су публиковани курикулуми студијских програма историје, доступни као јавни документи.

Кључне речи: Историја Југославије, наставни предмет, историографија, универзитети, СФРЈ.

---

¹ sasa.stanojevic@pr.ac.rs

Да би добили још прецизније одговоре на питање шта је остало од југословенске историографије након разбијања некадашње заједничке државе, сматрали смо корисним испратити и на који су начин догађаји из историје Југославије данас заступљени у наставним плановима и програмима по одељењима за историју Филозофских факултета универзитета ранијих република. У некадашњем заједничком систему високог образовања настава из области националне историје одвијала се кроз предмете *Историја југословенских народа у средњем веку*, *Историја југословенских народа у новом веку* и *Историја Југославије* (од 1918. и надаље). После крупних друштвено-политичких промена до којих је дошло деведесетих година прошлог века, овакав приступ се очекивано није задржао. Не улазећи у анализу других проблема везаних за историју југословенске државности, покушаћемо да кроз овај рад предочимо актуелно третирање наставних предмета који се тичу њене историје.

Како је најпре било потребно утврдити методологију избора објекта истраживања, после разматрања више опција, оно је за ову прилику ограничено на по један репрезентативни државни универзитет, и то: Универзитет у Љубљани, Свеучилиште у Загребу, Универзитет у Сарајеву,² Универзитет Црне Горе, Универзитет „Свети Кирил и Методиј“ у Скопљу и Универзитет у Београду. Познато је да су у питању наставно-научне установе које, свака у својој републици, имају најдужу традицију постојања. Неретко су управо из ових установа надаље осниване катедре за историју по осталим републичким и покрајинским високообразовним центрима, а који су се и у каснијим периодима свог постојања у значајној мери угледали и пратили наставну линију развоја престоничких универзитета.

Пре доношења закључака укратко ћемо предочити прегледане програме. Представљање је извршено једнообразно и сажето у виду кратког описа садржаја обавезних предмета, онако како су они у програмима наведени. Уз њих су пописани и остали изборни предмети који непосредно и посредно својим садржајем обухватају догађаје из периода историје Југославије. Садржаји изборних предмета такође привлаче знатну пажњу својим концепцијама. Њихово представљање, а посебно анализа, овде би превазишло прихватљив просторни оквир.

² Када је у питању избор универзитета из Босне и Херцеговине, овде ће бити анализиран Универзитет у Сарајеву. Комплексност специфичног државног уређења условила је и различиту организацију универзитетског образовања у Федерацији БиХ и Републици Српској. Међууниверзитетска и међуфакултетска сарадња универзитета Републике Српске у значајној мери је усмерена ка сличним установама Републике Србије. С обзиром на то да и на предметима који се баве историјом Југославије нема значајније суштинске разлике између катедри за историју Филозофских факултета универзитета у Бања Луци и Источном Сарајеву и осталих српских универзитета сматрали смо да је, због још једне различитости у приступу, овде ипак илустративније представити сарајевску катедру.

На Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Љубљани, Студијски програм Историја заступљен је кроз три степена: основном, магистарском и интердисциплинарном докторском нивоу. Наставни планови и програми објављени су за прва два циклуса.

Догађаји из периода постојања заједничке државе заступљени су на основним студијама кроз два предмета. Први, *Савремена историја југоисточне Европе*, има карактер регионалне историје, док се други, *Савремена словеначка историја*, односи на изучавање националне историје кроз 20. век. Оба предмета се као обавезна изучавају на петом семестру, док су на шестом семестру ови предмети уређени као семинари у изборној групи предмета.

Не би погрешили када би рекли да се предмет *Савремена историја југоисточне Европе* заправо односи на историју Балкана. Међутим, с обзиром на евроатлантску војно-политичку оријентацију словеначке државе и популарним ограђујућим тезама да Словенија географски не припада Балканском полуострву, термин југоисточна Европа се, као све чешћи географски и геополитички појам који је своје место нашао и у историографији, очекивано обрео у називу овог предмета. Кључна питања односе се на: формирање југословенске државе; југословенску националну, економску и културну структуру; сукобе око разграничења; уставно уређење; борбу политичких странака и других фактора у решавању националних и друштвено-економских питања; спољну политику Југославије, посебно у југоисточној Европи; главне карактеристике развоја државе између ратова; окупацију и разбијање Југославије 1941. године; карактеристике оружаног отпора и фазе његовог развоја; питања сарадње; револуцију и грађански рат; специфичности ратних прилика југословенских народа појединачно; послератни развој Југославије; уставни поредак; реконструкцију државе; долазак на власт Комунистичке партије; револуционарне мере; обрачун с противницима; самоуправни социјализам; спор са Информбироом; партијску и ванпартијску опозицију; економски, социјални и културни развој; однос Југославије са осталим земљама југоисточне Европе; распад Југославије и последице у односима између новонасталих држава.

Предмет *Савремена словеначка историја* бави се друштвено-политичком, економском, социјалном и културном историјом Словенаца од краја Првог светског рата па надаље. Територијални оквир простире се на, како се наводи у програму, целу етничку територију Словенаца. Хронолошки оквир односи се на пет поглавља: међуратни период, Други светски рат, послератни период, време стицања независности Словеније и време после независности. Сви периоди покривају политичку, војну, економску, социјалну и културну историју, свакодневни живот, научни развој и технолошки напредак, те у складу с њим и промене у словеначком друштву. У политичкој историји акценат је стављен на државне установе и унутрашње политичке прилике

међу политичким опцијама код Словенаца. Предмет је шире повезан са предметима *Историја југоисточне Европe* и *Општа историја*.³

У сличној форми ова два предмета присутна су и на дводисциплинарним основним студијама, на којима је једна од изабраних научних дисциплина историја.⁴

На мастер студијама (смерови *Савремена историја* и *Социјална и културна историја*) су као обавезни и изборни присутни *Савремена историја југоисточне Европe* и *Изабрана поглавља из савремене словеначке историје*. Садржаји ових предмета се одређују за сваку академску годину посебно. Обрађују се првенствено питања политичког, социјалног, економског и културног развоја словеначке историје од 1918. па надаље.⁵

На Одсеку за историју Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу студије историје организоване су кроз преддипломске, дипломске и докторске студије.⁶

На једнопредметним и двопредметним студијама преддипломског нивоа догађаје из периода југословенске државе, у којима је акценат стављен на историју Хрвата, изучавају предмети под називом *Хрватска њовесћ 1918–1945* и *Хрватска њовесћ након 1945. године*, са статусом обавезних предмета.⁷

У средишту проучавања предмета *Хрватска њовесћ 1918–1945*, који се слуша на петом семестру, су, како се наводи, основни проблеми положаја и развоја Хрватске и хрватског народа од слома Аустро-Угарске и стварања прве југословенске државе 1918. до пропасти Краљевине Југославије 1941. године: настанак и организација прве југословенске државе; централизам и унитаризам, као и губитак државноправног идентитета; супротстављеност различитих гледишта у решавању националног питања и државног уређења; политичке странке и њихови програми; темељни проблеми државног и друштвеног развоја Хрватске, територијална распрострањеност хрватског народа (Хрватска и друга подручја југословенске државе), везе с хрват-

³ Prvostopenjski univerzitetni študijski program Zgodovina. Predstavitevni zbornik. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017, 22–23. Приступљено: 14. августа 2017. http://www.ff.uni-lj.si/sites/default/files/Dokumenti/Studij/PrvaStopnja/predstavitevni_zborniki/2017/zgodovina_e_predstavitevni_zbornik_2017-18.pdf

⁴ Prvostopenjski univerzitetni dvodisciplinarni študijski program Zgodovina. Predstavitevni zbornik. Oddelek za zgodovino. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017. Приступљено: 14. августа 2017. http://www.ff.uni-lj.si/sites/default/files/Dokumenti/Studij/PrvaStopnja/predstavitevni_zborniki/2017/zgodovina_dvo_predstavitevni_zbornik_2017-18.pdf

⁵ Drugostopenjski magistrski študijski program Zgodovina. Predstavitevni zbornik. Oddelek za zgodovino. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017, 7–15, 36. Приступљено: 14. августа 2017. http://www.ff.uni-lj.si/sites/default/files/Dokumenti/Studij/magistrski_studij/predstavitevni_zborniki/2017/enodisc/zgodovina.pdf

⁶ Odsek za povijest. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Program studija. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=index

⁷ Prediplomski studij: predmeti. Приступљено: 14. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=predd-predmeti.html

ским исељеништвом, сељачко питање у међуратној Хрватској, развој урбаних средишта и културни развој хрватског народа, положај и деловање Цркве (католичке, православне); утицај међународних чиниоца на положај хрватског народа и Хрватске, као и активности истакнутих појединаца (Трумбић, Радић); политичко организовање Срба у Хрватској, положај националних мањина (италијанска, немачка, чешка, јеврејска) и Други светски рат (1941–1945): слом прве југословенске државе, утицај међународних фактора (Немачка, Италија) на стварање Независне Државе Хрватске, организација и функционисање НДХ, стварање режима терора, анализа улоге и деловања антифашистичког покрета, материјалне и демографске последице рата, стварање друге Југославије на новим државним, националним и друштвеним основама, положај Хрватске и хрватског народа у њој.⁸

Када је у питању предмет *Хрвајска њовесѝ након 1945. њодине*, који се изводи на шестом семестру, његов основни садржај се односи на праћење развоја хрватског народа и друштва у политичким, државним, културним и другим околностима југословенске социјалистичке државе, као и у околностима стварања самосталне и међународно признате Републике Хрватске. Поседна пажња усмерена је на настојања око укључења Хрватске у интеграционе процесе у свим доменима политичког и општедруштвеног живота.⁹

Обавезни предмети из периода југословенске државе на дипломским студијама,¹⁰ модул *Модерна и савремена њовесѝ*, су: *Хрвајска и свесѝ у 20. веку – комѝаратистичке ѝеме*¹¹ и *Хрвајско друштво и култура у 20. веку*.¹² Предмети третирају различита војна, политичка, друштвена, црквена и остала важна питања везана за историју Хрвата.

На овом степену постоји и низ изборних предмета из истог периода: *Политика и ѝројѝаианда у 20. веку*;¹³ *Конструкција идентитетѝа Хрвајѝа 1918–1945*;¹⁴ *Хрвајска ѝосѝодарска њовесѝ 1918–1941*;¹⁵ *Десница у јуж-*

⁸ Hrvatska povijest od 1918. do 1945. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=hrv20a

⁹ Hrvatska povijest nakon 1945. godine. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=hrv20b

¹⁰ Syllabusi kolegija za akad. god. 2015./2016. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=8syllab&file=index>

¹¹ Hrvatska i svijet u 20. stoljeću – komparativističke teme. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=dipl_stud&file=hrv_europa20

¹² Hrvatsko društvo i kultura u 20. stoljeću. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=dipl_stud&file=hrv_drustvo_20

¹³ Politika i propaganda. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi0910&file=izb_Klasic_Politika.html

¹⁴ Konstrukcija identiteta Hrvata 1918-1945. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi0910&file=izb_Goldstein_Identitet.html

¹⁵ Hrvatska gospodarska povijest 1918-1941. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi1011&file=izb_Sute_hrvgosp_popis.html

нословенским земљама;¹⁶ Усиаше и НДХ;¹⁷ 1968. – узроци и последице;¹⁸ Зајред у међурашном раздобљу;¹⁹ Повесћ Зајреда 1918–2008;²⁰ Род као судбина: избор тема из повесћи жена 19. и 20. века;²¹ Нова жена у новој држави: Жене у Краљевини Југославији.²²

На докторским студијама обавезан предмет је Хрвајска савремена повесћ на другом семестру. У опису предмета, у коме је јасно стављен нагласак на значај једне националне историје, наведено је:

„Историја хрватског друштва у 20. веку битан је део хрватске националне историје, јер се у њему одвијају процеси који имају битан утицај на формирање данашње хрватске стварности, па онда и идентитета хрватске нације и хрватског друштва у целини. Истраживање хрватске историје, нарочито хрватског друштва у 20. веку, успркос великим напорима у последњим деценијама, још је заправо у почецима, када се говори из аспекта савремених методолошких концепата. У протеклим деценијама истраживање овог дела хрватске историје углавном је било под снажним утицајем политике, па су истраживачи, ако не цензуром, онда самоцензуром били лимитирани у својим истраживачким питањима, а поготово у одговорима које су давали. Будући да се ради о најновијем историјском раздобљу, јасно је да је патронат политике над историјском науком и дугорочно и краткорочно крајње штетан, јер заинтересована стручна јавност, па и шира јавност, требају о различитим питањима недавне прошлости добити праве, реалне, истинске одговоре, како би могли оценити тренутно савремено стање и знати одабрати праве одговоре за будућност. Ради се о раздобљу у којем је Хрватска прошла кроз највеће промене – прошла је кроз два светска рата, па још један локалнијег карактера, проживела промену пет друштвених система. Истовремено се једно доминантно рурално друштво претворило у једно доминантно урбано. Истраживачи хрватске историје 20. века установили су основни след политичких догађаја, али данашња генерација историчара настоји дубље продрети у друштвено ткиво. На овом студију настојаће се да се докторанти упознају са том друштвеном стварношћу, првенствено крећући од анализе неких темељних феномена овог раздобља – идеологија, проблема међуетничких односа (подела, сукоба или пак сарадње и суживота) те историје села и историје града. Идеологије које су обележиле 20. век – нацифашизам и комунизам – обележиле су и хрватско друштво тог

¹⁶ Syllabus. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi0809&file=izb_banac_desnica

¹⁷ Odsjek za povijest. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi0809&file=izb_goldstein_1

¹⁸ 1968. – uzroci i posljedice. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi1112&file=2013_klasic_1968.html

¹⁹ Odsjek za povijest. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi0809&file=izzb_goldstein_2

²⁰ Syllabus. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi0809&file=povijest_zg

²¹ Rod kao sudbina: izbor tema iz povijesti žena 19. i 20. stoljeća. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi1314&file=izb_rod.html

²² Nova žena u novoj državi: Žene u Kraljevini Jugoslaviji. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi1314&file=izb_zene_kraljevina.html

раздобља. Такође је и сељачка идеологија Стјепана Радића била од кључне важности за хрватско друштво прве половине 20. века. Све те идеологије могу се анализирати компаративном методом, али и као конкурентне на хрватском простору. Њих је могуће посматрати и као фактор прожимања села и града на хрватском простору. Очигледно је да су многи носиоци тих идеолошких образаца били прва генерација дошљака из села у градове. Та се анализа у начелу често мора контекстуализовати у међуетничке односе који су на многим деловима хрватског простора битно одређивали укупне друштвене токове. Стога увођење доктораната у истраживање на темељу оваквих методолошких претпоставки имплицира савремени концепт, заснован на интердисциплинарном приступу историјској стварности.²³

Изборни предмети из овог периода су: *Хрваићи и словенске иншјеирацијске идеолоије у 19. и 20. веку; Полишизација сељашштва у 19. и у 20. веку; Католицизам у Хрваишкој у првој половини 20. века; Хрваиска нација и национализам: од иучкој и сшлалешкој ирошонационализма до модерне нације; Вањска иолишика социјалистичке Јуославије; Хрваиско-српски/српско-хрваиски односи у 20. веку: ироблеми комшарашивноисторијских и иншеркулшурних ирпсшуйа.*²⁴

Студије на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву организоване су у два циклуса као једнопредметне и двопредметне студије. Према наставном плану и програму²⁵ догађаји из периода постојања југословенске државе заступљени су на првом циклусу једнопредметних и двопредметних студија на обавезним предметима: *Историја југоисточне Европе 1918–2000* и *Историја Босне и Херцеговине (1918–2000)*.

Попут Љубљане, у Сарајеву је такође присутан предмет који се бави регионалном историјом, с акцентом на југословенски простор: *Историја југоисточне Европе 1918–2000*. Слуша се на петом семестру, а његов садржај обухвата обраду кључних питања развоја југоисточне Европе у 20. веку: распад двеју империја (Османског царства и Аустро-Угарске монархије) и стварање нових држава у југоисточној Европи; политички односи и друштвени развој у појединим државама, с фокусом на југословенски простор; развој становништва (национална, верска и социјална структура – сличности и разлике у појединим земљама југоисточне Европе); политички односи између земаља југоисточне Европе: контакти и проблеми (питања Косова и Македоније); значај југоисточне Европе у ширем контексту европске политике; покушај стварања савеза балканских земаља: Мала Антанта и Балкански споразум; југоисточна Европа у Другом светском рату: судбина појединих земаља, са акцентом на југословенски простор; материјал-

²³ Hrvatska suvremena povijest. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/doktorski.php?id=2>

²⁴ Izborni predmeti. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=dokt-izb

²⁵ Nastavni plan i program. *Akademski 2013/2014. godina*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za historiju, 2013. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ff.unsa.ba/files/trajno/npp/historija/Akademski_2013_14.pdf

не и демографске последице Другог светског рата; контекстуализација историје југоисточне Европе у оквиру односа великих сила, различити утицаји на историју југоисточне Европе: политички и привредни развој земаља у којима је Совјетски Савез имао велики утицај – Албанија, Румунија, Бугарска; стање у Југославији у контексту европске и светске политике; политички односи земаља југоисточне Европе – различите фазе у тим односима; идеје о стварању Балканске федерације; Балкански пакт; комунизам и социјалне промене у земљама југоисточне Европе; Југоисточна Европа у посткомунистичко доба (трансформација комунистичких партија и судбина комунистичких лидера; криза и распад Југославије – настанак и развој нових држава).

Предмет *Историја Босне и Херцеговине (1918–2000)* слуша се на шестом семестру. Садржај се односи на теме које указују на специфичности развоја простора Босне и Херцеговине у различитим државним оквирима током 20. века (монархистичка Југославија, НДХ и социјалистичка Југославија). За раздобље монархистичке Југославије обрађују се питања развоја становништва; развој друштва – аграрни односи и развој привреде. За период током Другог светског рата: положај БиХ у оквиру НДХ; обнова државности током рата; материјалне и људске жртве 1941–1945; верске заједнице 1918–1945; развој образовања, науке и културе. За раздобље историје Босне и Херцеговине после Другог светског рата обрађују се: успостава комунистичког система власти и трансформација друштва; аграрни односи и изградња индустрије; национални односи; положај верских заједница; развој градова; наука, култура и уметност. За посткомунистичко доба: економска и политичка криза; формирање вишестраначког политичког система и функционисање парламентаризма; припреме за агресију, како се наводи у наставном плану, затим рат 1992–1995, његове материјалне и демографске последице и развој Босне и Херцеговине после 1995.

На другом циклусу обавезан предмет на трећем семестру је *Савремена историја Босне и Херцеговине*. Кроз садржај предмета третирају се теме: специфичности развоја током 20. века (положај Босне и Херцеговине у различитим државно-правним оквирима: прва Југославија, НДХ, друга Југославија, положај међународно признате независне државе); главни политички процеси – политички живот између два светска рата и преломни догађаји у политичком животу после Другог светског рата; модернизација друштва у Босни и Херцеговини (од изразито аграрног према индустријски развијеном друштву – темељна питања привредног и социјалног развоја); становништво – национална и верска структура; положај националних мањина и њихова улога у интеграцији Босне и Херцеговине у шире светске процесе; односи са исламским светом; ратови на простору Босне и Херцеговине током 20. века (Други светски рат 1941–1945 и рат 1992–1995: контекст, узроци, ратна разарања, привредне и демографске последице). Посебна пажња посвећена је темама о стварању независне државе Босне и Херцеговине. Према предметном програму, посебно наглашени про-

блеми у вези са овим питањем јесу изазивање криза од средине 80-их, међународни контекст рата у Босни и Херцеговини, агресија 1992, геноцид, изградња Босне и Херцеговине после Дејтона, Босна и Херцеговина у глобализацијским процесима.

Од изборних предмета другог циклуса на којима су заступљене теме од значаја за историју Југославије су: *Национални мишови на Балкану* и *Идентичности на Балкану*.²⁶

Студијски програм Историја на Филозофском факултету Универзитета Црне Горе, са седиштем у Никшићу, организован је такође кроз сва три нивоа студија, као и на специјалистичким студијама историје.²⁷

Предмети *Историја Југославије 1* и *Историја Југославије 2* су обавезни на првом нивоу студија.²⁸ Као предмет уже струке, *Историја Југославије* заступљена је и на првом семестру другог нивоа студија.²⁹

Предмет *Историја Југославије 1* слуша се на петом семестру. Основни садржај предмета представљају теме: историографија о Југославији – домети и лимити, југословенска идеја – први помени, садржаји, развој, идеје, носиоци; Србија и југословенско питање, Југословенски одбор, Крфска декларација, Женевска декларација, распад Аустро-угарске као предуслов југословенског уједињења, Велике силе и југословенско питање, Мајска декларација, проглашење Краљевства Словенаца, Хрвата и Срба, Прводецембарски акт о проглашењу уједињења; Црна Гора у Првом светском рату и питање уједињења, Црногорски одбор за народно уједињење, краљ Никола, влада у емиграцији и уједињење, Црна Гора и Крфска декларација, ослобођење Црне Горе и савезничка окупација, рад Централног извршног одбора за уједињење Црне Горе и Србије, Бјелаши и Зеленаши, Подгоричка скупштина; однос Великих сила према уједињењу Црне Горе и Србије, Божићна побуна и комитски покрет, Црна Гора и Мировна конференција у Паризу, краљ, владе и војска у емиграцији, покушаји интернационализације црногорског питања (Друштво народа, конференције у Сан Рему, Бенони); Краљевина СХС (име, територија, етничка карта и конфесионална карта), државноправни провизоријум, административно уређење, социјално-економска основа, друштво, привреда, култура, аграрна реформа и колонизација; КСХС на Мировној конференцији у Паризу, КСХС и мировни уговори, КСХС у систему Версајске Европе, међународни положај; привремено народно представништво, избори за уставотворну скупштину 1920, Видовдански устав, политичке

²⁶ *Nastavni plan i program. Akademski 2013/2014. godina.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za historiju, 2013. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.ff.unsa.ba/files/trajno/npp/historija/Akademski_2013_14.pdf

²⁷ *Studijski programi – Filozofski fakultet.* Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ucg.ac.me/programi/ff>

²⁸ *Istorija. Osnovne studije – Predmeti.* Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ucg.ac.me/studprog/19/12/0/0-istorija-osnovne>

²⁹ *Istorija. Magistarske studije – Predmeti.* Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ucg.ac.me/studprog/19/69/0/0-istorija-magistarske>

странке, федерализам или централизам – национално питање, парламентарни избори 1923, 1925, 1927, атентат у Скупштини 1928; парламентарни избори 1920. у Црној Гори, Видовдански устав и Црна Гора, Зетска област, животна питања Црне Горе, политичке странке, Црна Гора на парламентарним изборима 1923, 1925, 1927, атентат Пунише Рачића и Црна Гора, покушаји организовања општецрногорског збора на Ђемовском пољу; Шестојануарска диктатура – унитаризам и интегрално југословенство, административна подела земље, основи диктатуре и њени носиоци, Октоисани устав из 1931, спољна политика до убиства краља Александра, атентат у Марсељу; намесништво, влада Богољуба Јевтића и Петوماјски избори 1935, влада Милана Стојадиновића, политички блокови (ЈРЗ и УО), Народни фронт и комунисти; споразум Цветковић-Мачек: Бановина Хрватска, Мартовски догађаји и слом политике неутралности, Велике силе и Југославија; Црна Гора и диктатура краља Александра, распад ЈРЗ и покушаји политичког регруписавања, Црна Гора у Мартовским догађајима 1941.³⁰

Историја Југославије 2 слуша се на шестом семестру и његов садржај чини: напад на Југославију 1941. године – Априлски рат – војна катастрофа; окупациона подела и стварање НДХ, успостављање других квинслиншких режима; политичке странке, КПЈ и окупација, КПЈ и устанак народа Југославије; револуција и контрареволуција, грађански рат, четнички покрет; субјекти револуције – КПЈ, војска, НОО, стварање југословенске федерације – АВНОЈ, Велике силе и револуционарне промене, револуционарне промене друштва; велике битке партизана, југословенско-совјетски односи и војна сарадња, образовање Привремене владе ДФЈ, завршне борбе за ослобођење земље, носиоци геноцида и терора, допринос Југославије победи над фашизмом, проглашење ФНРЈ; обнова, КПЈ и политички систем, партијска држава, индустријализација и електрификација, државна привреда и њене противречности, откуп, колективизација и аграрна реформа, АГИТ-ПРОП; сукоб са Информбироом 1948, тражење новог пута; уставни развој – 1946, 1953, 1963, спољна политика – питање северозападних граница, раднички савети, излазак Југославије на светску политичку сцену; привредни развој 1953–1963, држава, СКЈ и самоуправљање, привредна реформа 1965, Брионски пленум и пад Александра Ранковића, „федерализација“ СКЈ 1969; хрватски национални покрет, либералне тенденције у Србији, устав из 1974 – уградња начела конфедерације, последње године Титове владавине, политичке кризе; демографске и социјалне промене, друштво, верске заједнице, просвета, култура; Југославија и међународни односи; распад Југославије, устав од 27. априла 1992.³¹

³⁰ *Istorija Jugoslavije I*. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ects.ac.me/filozofski%20fakultet/istorija%20i%20geografija/treca/istorija%20jugoslavije%20I.doc>

³¹ *Istorija Jugoslavije II*. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.ects.ac.me/filozofski%20fakultet/istorija/treca/istorija%20jugoslavije%20II.doc>

На Филозофском факултету Универзитета „Свети Кирил и Методије“ у Скопљу Студијски програм Историја изводи се кроз три циклуса.³² На првом циклусу додипломских студија обавезни предмети који обухватају догађаје из периода историје Југославије су *Историја македонског народа у XX веку* и *Историја савремене македонске државе*.³³

Предмет *Историја македонског народа у XX веку* предаје се на седмом семестру. Његов садржај према наставном програму чине питања везана за: положај Македоније после Букурешког мировног уговора из 1913; македонски народ у Првом светском рату; македонско питање у периоду између два светска рата; македонски национално-ослободилачки и револуционарни покрет између два светска рата; колонијацију и етничке промене у Македонији; денационализаторску и асимилаторску политику балканских држава у подељеној Македонији; личности и делатнике македонског револуционарног покрета; Македонију у Другом светском рату; НОВ у Вардарској Македонији; НОВ у Пиринској Македонији; НОВ у Егејској Македонији; личности у македонском национално-ослободилачком покрету 1941–1944; културну аутономију Македонаца у Пиринској Македонији 1944–1948; Македонце у Бугарској од Другог светског рата до почетка 90-их година 20. века; Македонце и Грађански рат у Грчкој 1946–1949; Македонце у Грчкој до 90-их година 20. века; положај Македонаца у Албанији после Другог светског рата.

Када је у питању предмет *Историја савремене македонске државе*, који се слуша као обавезни на осмом семестру, његов садржај односи се на теме: периодизација историје савремене македонске државе; конституисање савремене македонске државе; положај републике у оквиру југословенске федерације; промена имовинско-сопственичких односа; развој образовања, културе и просвете; положај мањина/етничких заједница; политичке промене и процеси до 1991; осамостаљивање Републике Македоније; транзиција политичког и економског система 1991–2011; међународни положај Македоније 1944–2011.

Изборни предмети из овог периода су *Историја Македонске православне цркве*, на петом семестру, и *Балкан у транзицији*, који се слуша у осмом семестру,³⁴ а наведени обавезни предмети заступљени су и на првом нивоу Студијског програма *Историја са архивистициком*.³⁵

На другом нивоу Студијског програма *Историја са архивистициком*, на потпрограму *Историја најновијега века*, обавезан предмет је *Македон-*

³² Цилуси на студији. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.fzf.ukim.edu.mk>

³³ Студиска програма по историји за првциклус на студији. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00programinovi/Prilog_br_4_studiska_rograma_-_istorija_1.pdf

³⁴ *Предметни програми од Студискајна програма по историји на прв циклус на студији*. Приступљено: 15. августа 2017. http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00programinovi/Predmetni_programi_-_istorija_finalna_1.pdf

³⁵ *Студиска програма по историји са архивистициком за прв циклус на студији*. Приступљено: 15. августа 2017. [http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00programinovi/Prilog_br_4_studiska_rograma_-_arhivistika_1\(1\).pdf](http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00programinovi/Prilog_br_4_studiska_rograma_-_arhivistika_1(1).pdf)

ски револуционарни и национално-ослободилачки покрети (1913–1944), који се слуша на другом семестру. Садржај овог предмета чине теме: македонски национално-ослободилачки и револуционарни покрет после Балканских ратова и у време Првог светског рата; македонске нелегалне и легалне организације у периоду између два светска рата; унутрашње поделе у македонском национално-ослободилачком и револуционарном покрету; левица и десница 1913–1944. године; концепције по питању македонске државности између два светска рата; значајне личности македонског национално-ослободилачког и револуционарног покрета између два светска рата; национално-политичка платформа македонског национално-ослободилачког покрета у време Другог светског рата.

На овом програму присутно је и више изборних предмета на првом и другом семестру који третирају теме из периода југословенске државе: *Етничке и демографске промене у Македонији (1913–2001)*; *Црквена историја Македоније у 20. веку (после 1913. године)*; *Култура и просвета у Републици Македонији после 1944* и *Политичка карта Балкана после Хладног рата и југословенске кризе*.³⁶

Предмети сличног карактера присутни су као изборни и на два модула докторских студија: *Савременој историји и Историји дипломатије*. На *Савременој историји* то су предмети: *Питање обједињавања Македоније у XX веку*; *Десница у македонском национално-ослободилачком и револуционарном покрету 1913–1941*; *Политичке појаве и процеси у савременој македонској држави 1944–1991*; *Република Македонија у периоду транзиције*; *Православна црква у Македонији у XX веку*; *Национално-ослободилачки покрети на Балкану у XX веку*; *Друштвено-економска историја Македоније (1919–2000)*; *Колонизација, аграрна реформа и издори у Македонији између два светска рата*; *Експропријација, колонизација, самоуправни-делатајски систем у ДФМ, НРМ, СРМ*; *Економски положај Македоније у Другом светском рату*; *Плурализам у Републици Македонији*. На модулу *Историја дипломатије* такви предмети су: *Црквена дипломатија у Македонији и Балкану у 20. веку* и *Својна политика Републике Македоније (1944–2008)*.³⁷

На Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду предмети који обухватају догађаје из периода историје Југославије присутни су на сва три нивоа студија.

На основним студијама предмет *Историја Југославије* има статус обавезног предмета који се слуша на петом и шестом семестру. Садржај предмета бави се кључним питањима историје југословенске државе која се тичу тема: српска држава и друштво уочи великих ратова 1912–1918; настанак југословенске државе 1914–1918; нова др-

³⁶ Студиска програма за II (втор) циклус на студији по Историја и архивистика. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00vtorciklusceli/Istorija%20i%20arhivistika%20Priracnik.pdf>

³⁷ Студиска програма за третј циклус (докторски студији) по хуманистички науци од области на историјама. Приступљено: 15. августа 2017. <http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00001/istorija3ciklus.pdf>

жава и њене противуречности; државноправни провизоријум 1918–1921; Видовдански устав и његово време 1921–1928; проблеми демократије и парламентаризма; интегрално југословенство 1929–1935; „реално“ југословенство 1935–1939; комунисти и југословенска држава 1921–1939; децентрализација југословенске државе 1939–1941; Априлски рат; антифашистички покрети; српскохрватски спор у емиграцији; паралелизам власти; југословенска држава 1945–1948; победници и поражени; југословенска политичка емиграција; сукоб са Информбироом; самоуправљање; дисиденти унутар СКЈ; југословенска држава и Албанци; Шездесете – „1966–1968“; политичка превирања 70-тих; устав из 1974; нестанак Југославије.³⁸

Изборни предмети заступљени на седмом и осмом семестру су: *Југословенска држава, друштво и култура*; *Југословенска држава и свей*; *Југословенска држава и идеје 20. века*; *Југославија у Другом свейском рату*; *сукобљене нације, вере и идеологије*.³⁹

На мастер студијама ови предмети су изборног карактера и слушају се на првом семестру: *Сиварање и рушење југословенске државе*; *Југославија у књижевности и историографији*; *Српска и југословенска идеја и њихова реализација*; *Српски народ и југословенска држава*⁴⁰. Предмети *Југословенска држава и свей*; *Југословенска држава и идеје 20. века* и *Југословенска држава, друштво и култура* слушају се на докторским студијама, такође су изборни и изводе се на првом и трећем семестру.⁴¹

Југословенска историографија очекивано је поделила судбину некадашње заједничке државе. Раније је својим постојањем она представљала важну полуку у брижљиво развијаном и гајеном култу државе, након Другог светског рата нарочито ангажована у заштити идеологија југословенства и комунизма. Надаље је историјска наука, као и у другим сличним (не)приликама, при процесу распада земље често злоупотребљавана као плодно тле за озбиљне манипулације. Њена злоупотреба кроз многобројно кривотворење историјских представа нашла је знатног изражаја и при вођењу агресивног пропагандног рата по земљи и иностранству од стране оних снага које су биле ангажоване у деструкцији Југославије.

Креирање нове друштвено-политичке реалности огледало се и кроз писање „нових“ повести и налажење прихватљивијих концепата при представљању догађаја из скорије заједничке прошлости. Ово је нарочито дошло до изражаја у младим националним државама, ношеним еуфоријом и „ослобођеним“ југословенског баласта. Од самог почетка самосталног развоја међу њима су појачана настојања да се

³⁸ Курс: Историја Југославије (осн.). Приступљено: 15. августа 2017. http://www.f.bg.ac.rs/istorija/program_studija.php?IDK=3935

³⁹ Основне академске студије историје (2014). Приступљено: 15. августа 2017. http://www.f.bg.ac.rs/istorija/program_studija.php?god=4&nivo=0

⁴⁰ Мастер академске студије историје (2014). Приступљено: 15. августа 2017. http://www.f.bg.ac.rs/istorija/program_studija.php?god=4&nivo=2

⁴¹ Докторске студије историје (2014). Приступљено: 15. августа 2017. http://www.f.bg.ac.rs/istorija/program_studija.php?god=4&nivo=5

и помоћу нових историографских представа, тумачења и уопште независног историјског развоја обезбеде потребни легитимитет и идентитет.

Трећа деценија од разбијања Југославије представља прихватљиву дистанцу са које се могу сагледати различити приступи ових процеса. Из свега представљеног може се јасно закључити да су догађаји из историје Југославије данас по већем делу универзитетских центара бивших република обухваћени предметима различитог терминолошког одређења, карактера и садржаја.

Називи предмета већ сами по себи завређују посебну пажњу. Док је назив Историја Југославије сасвим јасно одређен, извесни називи других овде поменутих предмета, а још конкретније њихови садржаји, инспиришу на промишљање. На избор ових решења се, наравно, не може утицати, али се без обзира на то она могу критички преиспитивати. Ово је нарочито битно због различитих виђења бројних контроверзних питања која имају заједничке именитеље, а која још увек нису затворена. Садржаји из доба постојања југословенске државе тематски су распоређени кроз разне предмете националне и регионалне историје, док се предмет Историја Југославије, јасно заокружен као историја једне државе, и даље научно доследно изводи само на српским универзитетима у Србији и Републици Српској, као и у Никшићу.

При оваквим, могло би се рећи поларизованим концептима, решење при коме би се објективно упоредо могла изучавати оба предмета (и историја Југославије као заједничке државе у којој су све некадашње републике провеле већи део 20. века, и националне историје) очито не постоји ни у једном случају. Заједнички је једино принцип искључивости, будући да не постоји одељење на којој су оваква два предмета истовремено заступљена. Игнорисање јасно заокруженог предмета који би се односио искључиво на историју Југославије на универзитетима на којима као такав није присутан, није изненађујуће, али у научном смислу ни најсрећније изабрано решење. Својом комплексношћу и садржајем овакав предмет није могуће у потпуности и на правилан начин инкорпорирати у предмете који се односе на националне историје. Отклон од његовог присуства и претакање садржаја у регионалне историје у појединим случајевима, само је видљив манир при коме се јасно настојало избећи потребно указивање пажње историји некадашње заједничке државе. С друге стране, стиче се утисак да савремена историја српског народа (после 1918) на српским универзитетима није заступљена кроз довољан број обавезних и изборних предмета националне историје. Бројна питања која се тичу историје Срба такође не могу бити на потпун начин представљена кроз историју Југославије, како је то сада најчешћи случај. Без обзира што се то не може свугде очекивати, овде се макар може скренути пажња на то да би у вези оба постојећа концепта разматрање новијих приступа представљало изазов коме би савремена историографија убудуће требала ићи у сусрет.

ИЗВОРИ

Филозофски факултет у Београду: <http://www.f.bg.ac.rs/istorija>

Филозофски факултет у Загребу: <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/index.php>

Филозофски факултет у Љубљани: <http://zgodovina.ff.uni-lj.si/studij/studij>

Филозофски факултет у Никшићу: <http://www.ucg.ac.me/studprog/19/12/0/0-istorija-osnovne>

Филозофски факултет у Сарајеву: <http://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/2014-12-15-22-27-50>

Филозофски факултет у Скопљу:

http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/page/programs/post/istorija_29

SAŠA D. STANOJEVIĆ

COMPARATIVE ANALYSIS OF REPRESENTATIVES THE COURSE OF YUGOSLAV HISTORY IN THE UNIVERSITIES OF THE FORMER SFRY

Abstract: Based on curriculums on the Departments of History of the Faculties of Philosophy from the universities of the former republics SFRY, will be presented a comparative analysis of the current representation of the subjects related to the Yugoslav history. One century after the founding of the common state of the South Slavic peoples, and quarter of a century since its breakup, we will look at how much and how through various study programs of historical science they are treated. How much is the similarity, what is the difference between, the subject of the former common state and its history, and where it is today between the former monolith and later the state-political split, the questions which we will try to give the answer in this paper.

Key words: History of Yugoslavia, Curriculum, Departments of History, Faculties of Philosophy, University, SFRY.

ЮРИЙ В. ШАХИН¹

РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О МЕЖДУНАРОДНЫХ ФАКТОРАХ РАСПАДА ЮГОСЛАВИИ

АННОТАЦИЯ: Российская историческая наука пыталась осмыслить причины распада Югославии начиная уже с 1992 г. Большинство российских историков склоняется к мнению, что международные факторы углубили югославский кризис, но не были решающей причиной распада страны. В качестве внешних причин они отмечают изменение системы международных отношений после окончания «холодной войны» и позицию германской дипломатии. В меньшей степени они указывают на роль США и различных международных организаций. Среди либеральных историков присутствует тенденция к положительной оценке иностранного вмешательства в дела Югославии, а у консервативных историков обнаруживается стремление объявить иностранное вмешательство главной причиной распада Югославии. В понимании внешней политики, которую в конце 1980-х гг. проводили на Балканах державы Европейского сообщества и США, у российской историографии имеется ряд неясностей, которые требуют дальнейшего изучения вопроса.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: распад Югославии, российская историография, международные отношения, дезинтеграция, западные державы.

---

¹ griznica@yandex.ru

Проблема распада Югославии все еще не имеет однозначного решения в исторической науке. В частности, вызывает споры соотношение внешних и внутренних факторов, приведших к гибели СФРЮ. В данной статье мы рассмотрим, какой уровень понимания внешнего фактора достигнут в российской историографии за последние десятилетия. Хронологические рамки обзора охватывают 1992–2012 годы.

Публикации, связанные с распадом Югославии, появлялись в России неравномерно. Они были довольно частыми в 1990-е годы, на 1999–2002 гг. пришелся настоящий бум публикаций, а затем наступил спад активности и застой. Значительная часть российских ученых стремилась найти причины распада Югославии во внутренних процессах, потому существует группа работ довольно авторитетных специалистов, которые вообще абстрагируются от международного контекста событий. Это труды М.Ю.Мартыновой, С.А.Романенко, Л.В.Тягуненко, В.И.Фрейдзона, отчасти В.К.Волкова². В российской историографии в целом преобладает представление, что внутренние причины сыграли в распаде Югославии определяющую роль. Этим она принципиально отличается от российской публицистики, посвященной той же самой проблеме.

Часть российских авторов, стремясь максимально полно осмыслить распад Югославии в своих работах, анализировала и международный контекст. Исходя из политических симпатий среди российских специалистов по Югославии можно выделить консервативно-традиционалистское, либеральное и социалистическое направление. Подавляющая часть обществоведов, изучавших причины распада Югославии, относятся к первым двум, причем консервативно-традиционалистское направление преобладает. В силу различных политических предпочтений российские историки по-разному дают оценки югославским политикам и по-разному распределяют вину за распад союзного государства. Консервативно-традиционалистское направление больше винит Словению и Хорватию, либеральное – Сербию и неприязненно воспринимает С.Милошевича. Кроме того, консервативно-традиционалистское направление склонно отводить более значительную роль внешнему фактору, чем либеральное.

Одним из первых целостное видение распада Югославии предложил Е.П.Кандель, стоящий на либеральных позициях. Уже в 1992 г. он объяснял распад Югославии внутренним кризисом и доказывал, что в его начальной фазе Европейское сообщество пыталось сохранить целостность Югославии: «Правительству А. Марковича была обещана многомиллиардная финансовая поддержка в случае удержания стра-

² Мартынова, М.Ю. *Балканский кризис: народы и политика*. Москва: Старый сад, 1998; Романенко, С.А. *Югославия: история возникновения, кризис, распад, образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX вв.)*. Москва: Московский общественный научный фонд, 2000; Тягуненко, Л.В. „Природа югославского кризиса“. *Новая и новейшая история* 3 (2001): 28–45; Фрейдзон, В.И. *История Хорватии. Крайкий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.)*. Санкт-Петербург: Алетей, 2001.

ны от распада... Лидеры ЕС едва ли не ежемесячно навещают Белград, стараясь найти компромисс между рассорившимися членами югославской семьи, а председателю Комиссии ЕС Ж. Делору приходилось даже брать на себя инициативу по созыву Президиума СФРЮ (коллективного главы государства), неспособного собраться из-за взаимной нетерпимости своих членов. И страны-члены ЕС и США предупредили о непризнании независимости отдельных югославских республик в случае их самовольного выхода из федерации»³. Но осенью 1991 г. позиция США и ЕС радикально меняется. По мнению Е.П.Канделя причины ее перемены таковы: 1) западные державы констатировали, что Югославия фактически распалась; 2) победа Сербии в гражданской войне будет означать победу «национал-коммунистического режима», а они стремятся покончить с «коммунизмом»; 3) Белград ставит под вопрос республиканские границы и тем самым хельсинский принцип нерушимости границ, потому в случае успеха Белграда «дополнительные стимулы получили бы сепаратистские движения и в странах Западной Европы». Кандель указал на решающую роль Германии в отказе западных держав от поддержки территориальной целостности Югославии, но, на наш взгляд, не смог объяснить, почему она так себя повела. Либеральная позиция не помешала Е.П.Канделю отметить, что западное вмешательство в дела Югославии было пристрастным и односторонним, однако в 1992 г. он оценил его как в целом благоприятное.

В 1990-е гг. проблемами распада Югославии активно занимался директор Института славяноведения В.К.Волков. Распад СФРЮ он связывал с внутренними причинами. Волков констатировал, что первоначально западные державы и Советский Союз выступали официально за сохранение единства Югославии, хотя полагает, что тайно различные политические силы (либералы в Италии, республиканцы в США) поощряли сепаратизм Словении и Хорватии. Изменение западной позиции он связывает с такими узловыми событиями в распаде СССР как провал августовского путча, референдум о независимости Украины. Эти события придали смелости представителям Европейского сообщества, особенно дипломатии ФРГ, и они решились открыто поддержать сепаратистов. Волков настаивал, что этот поворот нельзя объяснять стремлением Германии к возобновлению своего былого влияния в Европе, однако мотивы германского поворота во внешней политике на Балканах он так и не объяснил⁴.

К 2002 г. В.К.Волков дополнил свои оценки. Так, он предположил, что на ускоренное созревание государственно-политического кризиса в СФРЮ оказали влияние «бархатные революции» в Восточной Европе. Центробежные устремления руководителей Словении и Хорва-

³ Кандель, П. Е. „Как развалилась Югославия“. *Обозревайель* 3 (1992): Режим доступа: http://observer.materik.ru/observer/N03_92/3_18.HTM.

⁴ Волков, В.К. „Трагедия Югославии“. *Осмысление истории* (Москва: Просвещение, 1996), 233–235.

тии во многом стимулировала поддержка Германии, «которая после объединения проявила неожиданно большой интерес к Юго-Востоку Европы». Затем, когда в СФРЮ началось кровопролитие, чрезвычайно большую активность проявило Европейское сообщество. Волкову эта активность кажется подозрительной. Когда начался распад Югославии, действия ЕС и пропагандистская кампания в западной прессе «с первых же шагов приняли односторонний антиюгославский и антисербский характер»⁵. Итак, не считая западное вмешательство причиной распада СФРЮ, В.К.Волков был склонен подозревать Запад в тайных антиюгославских планах, однако подробного обоснования их наличия и мотивации в своих работах он не предоставил.

В 1999 г. со своим взглядом на распад Югославии выступил леворадикальный политолог А.Н.Тарасов⁶. Он единственный представитель социалистического направления в историографии проблемы. Причины распада он свел к внешнему фактору, а именно к политике, которую Югославии навязал Международный валютный фонд, и к стремлению западной буржуазии разграбить югославскую государственную собственность. Поскольку принятый в Сербии закон о приватизации закрывал доступ западным корпорациям к приобретению предприятий, понадобилось «открыть» экономику Сербии военным путем. Этим и объясняется, на его взгляд, вмешательство Запада в дела Югославии. Таким образом, А.Н.Тарасов первый и единственный, кто проанализировал влияние на Югославию западного капитала. Однако вскрыть процессы, протекавшие там независимо от влияния МВФ, он посчитал излишним.

В 2000 г. в научно-популярной серии о конфликтах XX века вышла книга А.Г.Задохина и А.Ю.Низовского «Пороховой погреб Европы». Благодаря большому тиражу и доступной цене она стала для рядовых любителей истории одним из важнейших источников знаний по проблемам Балкан. Особенность книги – многофакторный подход и отсутствие четких выводов о причинах распада Югославии. Насколько можно судить по тексту данного издания, при объяснении причин распада СФРЮ авторы исходили из решающей роли национальных противоречий, а международные факторы понимали скорее как сопутствующие условия, которые усугубили действие главной причины. В частности они отмечают, когда социалистический блок потерпел поражение в «холодной войне», международные отношения настолько изменились, что для существования Югославии исчезла необходимость. Затем, на раннем этапе развитие балканского кризиса «во многом определялось двумя факторами: бездействием международных организаций и провокационной политикой некоторых западноевропейских государств в отношении провозглашения суверените-

---

⁵ Волков, В.К. „Новый мировой порядок’ и балканский кризис 90-х годов“. *Новая и новейшая история* 2 (2002): 19–21.

⁶ Тарасов, А. „Экономические причины югославской войны“. *Скейпис*. Москва, 1999. Режим доступа: http://scepis.net/library/id_741.html.

та рядом республик бывшей Югославии». За этой обтекаемой фразой скрыт намек на роль ФРГ в признании Словении и Хорватии. Но если о ФРГ авторы говорят намеками, то о негативных последствиях вмешательства НАТО они заявляют открыто. Среди этих негативных последствий они отмечают развязывание конфликтов в бывшей Югославии, односторонность, предвзятость, двойные стандарты, демонизацию сербов⁷. Впрочем, прямой ответственности за распад СФРЮ А.Г.Задохин и А.Ю.Низовский нигде на НАТО не возлагают.

В том же 2000 г. с обобщающей работой по международным отношениям на Балканах выступили Н.В.Васильева и В.А.Гаврилов. Как и Задохин с Низовским они видят причину распада Югославии во множестве не связанных между собой внутренних факторов, где особо выделяют межэтнические отношения. Внешние факторы в их трактовке выступают не как причины, а лишь как неблагоприятные условия. Но Н.В.Васильева и В.А.Гаврилов детально разработали проблемы, которые у предыдущих авторов лишь тезисно намечены.

Концепция Н.В.Васильевой и В.А.Гаврилова выглядит следующим образом. Окончание «холодной войны» ухудшило международное положение СФРЮ: Югославия потеряла «свое крайне важное геополитическое значение», а «распад Варшавского Договора лишил страну ее стратегического значения, альтернативных рынков и новой основы политической и экономической безопасности». Утратив интерес к Югославии из-за окончания «холодной войны», западные правительства сократили ей свою помощь, и тем самым углубили экономический кризис и политический кризис федерации. По мнению Васильевой и Гаврилова у Австрии, Германии, Турции, Италии, США были свои интересы, которые они стремились осуществить за счет распада Югославии. В частности, Германия и Турция пытались возродить былое влияние в регионе. В то же время они четко констатируют: «В 1990 – первой половине 1991 годов не было ни одной международной организации или страны, которые на официальном уровне поддерживали бы тенденции к дезинтеграции Югославии». Первый признак поворота к открытому вмешательству в конфликт на стороне сепаратистов они находят лишь в мае 1991 г., когда США приостановили помощь Югославии. После этого западные СМИ впервые направили свой огонь на руководство Сербии. Н.В.Васильева и В.А.Гаврилов подробно проследили, как менялась позиция Европейского сообщества в отношении Югославии осенью 1991 г. В Европейском сообществе не было последовательности и единства, а возрастание склонности к признанию независимости Словении и Хорватии авторы объясняют непрерывным срывом соглашений о прекращении огня в Югославии. Поддержку распаду СФРЮ руководители ЕС впервые выразили 18 октября 1991 г. на Конференции по Югославии. Затем последовали санкции против Сербии и Черногории и решение об одностороннем призна-

⁷ Задохин, А.Г., Низовский, А.Ю. *Пороховой пороёд Европы* (Москва: Вече, 2000), 282, 348–350, 352–353.

нии Словении и Хорватии. Васильева и Гаврилов показали активную роль ФРГ, которая буквально навязала это решение своим партнерам. Те пошли на перемену позиции, чтобы сохранить единство рядов накануне подписания Маастрихтского договора. Вердикт Васильевой и Гаврилова однозначен: поспешное признание отделившихся республик усугубило конфликт в Югославии⁸.

В 2001 г. вышла фундаментальная монография Е.Ю.Гуськовой, где она подвела итог своим десятилетним усилиям по изучению югославского кризиса. По богатству фактического материала и источниковой базы эта работа до сих пор не имеет себе равных. Е.Ю.Гуськова – представитель консервативно-традиционалистского подхода. В распаде Югославии она ставит на первое место внешний фактор: «...Если говорить упрощенно, то внутренние причины играли важную, а международный фактор – определяющую роль в развале федерации»⁹. Но структура изложения материала в работе Е.Ю.Гуськовой вступает в противоречие с этим заявлением. Сперва автор довольно обстоятельно показывает, как вызревал распад Югославии изнутри, и лишь затем описывает, как на определенном этапе к делу подключились внешние силы. Даже глава, им посвященная, называется «Интернационализация конфликта». Складывается впечатление, что западные державы не развалили Югославию, а лишь подстегнули начавшийся до них и без них конфликт.

Позицию западных держав Е.Ю.Гуськова прослеживает довольно подробно и близка к оценкам Васильевой и Гаврилова. До осени 1991 г. европейские державы и США исходили из необходимости сохранить единство Югославии, хотя уже тогда были в этом непоследовательны и негативно относились к руководству Сербии. Перелом и резкая смена позиции государств Европейского сообщества наступили в октябре 1991 г. Е.Ю.Гуськова показала, что Европейское сообщество тогда не ограничились курсом на признание независимости Словении и Хорватии. Оно начало активно подталкивать к отделению от Югославии Черногорию. В ноябре 1991 г. была введена экономическая блокада Сербии и Черногории, усилилась антисербская составляющая политики ЕС, вмешательство в дела Югославии приобретает предвзятый и односторонний характер. Гуськова подробно показывает давление германской дипломатии на коллег по ЕС с целью обеспечить признание отделившихся республик. Активность ФРГ она объясняет стремлением к экономической экспансии и повышению своего международного статуса. Партнеры Германии уступили давлению, чтобы не сорвать подписание Маастрихтского договора. Наконец, помимо ФРГ давление на страны ЕС оказал Ватикан. Действия ФРГ и в частности германского министра иностранных дел Г.Д.Геншера Гуськова оценивает резко негативно: «Стремлением любыми средствами

⁸ Васильева, Н., Гаврилов, В. *Балканский тупик?... (Историческая судьба Югославии в XX веке)* (Москва: Гей-Итерум, 2000), 336–338, 359, 388–389, 390, 457, 458.

⁹ Гуськова, Е.Ю. *История югославского кризиса* (Москва: Русское право, 2001), 44.

добиться ускоренного признания новых государств Германия фактически минировала начавшийся переговорный процесс, который мог привести к миру. Она катализировала конфликтную ситуацию в Югославии и несет за это большую ответственность». Примерно такова же общая роль ЕС: «На Европейском сообществе, безусловно, лежит большая доля ответственности за раздувание югославского пожара». США эта оценка не затрагивает, потому что Е.Ю.Гуськова исходит из того, что до 1992 г. США не осуществляли прямого вмешательства в балканские дела. Но при этом она заявляет, что страдания, выпавшие в 1990-е годы на долю сербов, вызваны стратегическим антироссийским планом США и НАТО¹⁰.

В 2002 г. Институт международных экономических и политических исследований завершил издание трехтомной обобщающей работы по истории Центральной и Юго-Восточной Европы. Внешнеполитическое влияние на распад Югославии там разобрал Б.А.Шмелев. Автор относится к либеральному направлению, однако внешнему фактору он склонен отводить значительную роль. Он заявляет: «Политические процессы, проходившие в Югославии в конце 80-х годов, находились под сильным воздействием в системе международных отношений». А именно: 1) крушение просоветских режимов усилило в Югославии позиции реформаторов и антикоммунистов; 2) «новое политическое мышление» М.С.Горбачева лишило консерваторов в Союзе коммунистов Югославии и Югославской народной армии надежды на возможную поддержку СССР; 3) окончание «холодной войны» «означало резкое уменьшение геополитической и геостратегической значимости СФРЮ для Запада», и «особые отношения с Западной Европой и США, которые Югославия строила все послевоенные годы, потеряли для западноевропейских столиц привлекательность». Все эти факторы по его оценке характеризуют не причины, а лишь внешние условия распада СФРЮ¹¹.

Характеризуя позицию западных держав Б.А.Шмелев начинает с утверждения, что Западная Европа со второй половины 1980-х гг. поощряла руководство Словении к сепаратизму. Это утверждение он подкрепляется лишь одним неоднозначным примером: когда в 1988 г. в Любляне были открыты четыре филиала австрийских банков, это обстоятельство очень придало храбрости руководству Словении. Однако «после этого» не означает «вследствие этого». Б.А.Шмелев не привел никаких доказательств, что филиалы банков были открыты именно с целью подстегнуть словенский сепаратизм. В то же время официально западные державы поддерживали целостность Югославии, но делали это двусмысленно, в частности мешали Югославской народной армии подавить сепаратистов в Словении и Хорватии. Шмелев объясняет это сохранением власти у «коммунистов» в Бел-

¹⁰ Гуськова, *История югославского кризиса*, 330, 691.

¹¹ *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*, том 3, часть 1. (Москва: Наука, 2002), 412, 413.

граде, в то время как Запад хотел искоренить «коммунизм». Перелом в позиции Запада произошел лишь в декабре 1991 г. под давлением ФРГ. Автор находит для него три причины: 1) в ФРГ на правительство и общественное мнение сильно повлияли хорватские трудовые мигранты; 2) Западная Европа стала опасаться дестабилизации обстановки на Балканах и оживления сепаратистов в своих странах; 3) США решили включиться в конфликт, чтобы закрепить свое мировое лидерство. Внешнее вмешательство в югославские дела Шмелев признает предвзятым и односторонним, но считает его необходимым для скорейшего окончания гражданской войны¹².

В 2001 г. в России состоялась защита кандидатской диссертации, специально посвященной причинам распада Югославии. Ее автор – И.С.Груздев, стоящий на консервативно-традиционалистских позициях. Он сторонник многофакторного подхода и затрудняется определить соотношение внешнего и внутреннего фактора, о чем честно пишет в своей работе. Внешний фактор он сводит к влиянию США, ФРГ и исламских экстремистов. Роль исламистов у него выглядит особенно неубедительно. Он доказал лишь, что исламисты через СМИ в своих странах настраивали общественное мнение в пользу развала Югославии, но не привел никаких фактов вмешательства исламистов и мусульманских стран во внутренние дела СФРЮ до начала вооруженного конфликта.

Роль США у И.С.Груздева выглядит спорно, потому что все найденные им факты американской активности на югославском направлении, осуществлявшейся до 1990 г., вписываются в общую политику подрыва «коммунистических режимов» и «продвижения демократии» в Восточной Европе. Груздев справедливо указывает, что этим курсом США воспользовались националистические движения в Словении, Хорватии и Косово, но из этого обстоятельства вовсе не вытекает, что США ставили цель развала СФРЮ. Первые признаки такого курса американской политики он находит не ранее осени 1990 г., но югославская федерация тогда уже сама трещала по швам. Чтобы подтвердить или опровергнуть гипотезу И.С.Груздева требуются дальнейшие исследования внешней политики США на Балканах.

Груздев существенно обогатил знания исторической науки лишь по вопросу влияния на югославский кризис внешней политики ФРГ. В частности он обратил внимание на роль усташской эмиграции в формировании западногерманского общественного мнения, на ранние контакты правительства Г.Коля с Ф.Туджманом, проследил финансовую, военную и дипломатическую помощь ФРГ Хорватии в 1990–1991 гг., а также давление Германии на союзников по ЕС в вопросе признания Словении и Хорватии. Несмотря на указанные выше недостатки сам И.С.Груздев полагает, что его наблюдений достаточно для выво-

---

¹² *Центрально-Восточная Европа*, 410, 419–422.

да, что внешнее вмешательство стало «одной из главных причин развала СФРЮ в 1991–1992 годах»¹³.

В последующие годы значительных шагов по осмыслению международного фактора в распаде СФРЮ сделано не было. В 2006 г. новый директор Института славяноведения К.В.Никифоров повторил устоявшееся мнение, что Югославия распалась из-за внутренних причин, «но нельзя сбрасывать со счетов и внешний фактор»: «международное сообщество» скоропалительным признанием независимости югославских республик спровоцировало гражданскую войну¹⁴.

В 2007 г. либеральный историк Е.Г.Волкова предприняла анализ причин распада СФРЮ. Ее статья написана в соавторстве с Ю.С. Кирьяковым, который проанализировал распад СССР, потому оценки распада Югославии принадлежат всецело Волковой. Е.Г. Волкова сторонник многофакторного подхода и внешний фактор считает лишь одной из четырех причин, сыгравших роль в распаде Югославии. Она уверена, что Югославия не имела внутренних предпосылок для единства и держалась во многом благодаря своему особому месту в системе международных отношений периода «холодной войны»: «Уже поэтому ясно, что окончание холодной войны дестабилизировало Югославию». При характеристике неблагоприятных международных условий, ускоривших распад страны, она повторила оценки Шмелева¹⁵. В итоге ничего нового, кроме возрождения спорной идеи об искусственном характере Югославии, Е.Г.Волкова не дала.

В 2011 г. Институт славяноведения издал обширный коллективный труд «Югославия в XX веке: очерки политической истории», который можно рассматривать как итог научных изысканий российских югославистов за 20 лет после распада СССР. Главы о предпосылках распада и самом распаде Югославии написали Е.Ю. Гуськова и К.В. Никифоров. Они сосредоточили внимание на внутренних процессах и мало затрагивали вопрос о внешнеполитическом влиянии на вызревание и ход югославского кризиса до 1992 г. Только в одном месте Е.Ю.Гуськова привела новые факты об усилиях Словении по интернационализации конфликта в июне-июле 1991 г. и начале поворота Европейского сообщества к возможному признанию Словении и Хорватии уже в июле, а не осенью 1991 г., как считалось ранее. Инициатором признания отделившихся от Югославии республик уже тогда был министр иностранных дел ФРГ Г.Д.Геншер¹⁶.

¹³ Груздев, И.С. *Предпосылки и причины распада Социалистической Федеративной Республики Югославии*. Москва, 2001. Режим доступа: <http://gruzdev.narod.ru/prichini.html>.

¹⁴ *Власть-общество-реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века* (Москва: Наука, 2006), 384.

¹⁵ Кирьяков, Ю.С., Волкова, Е.Г. „Факторы распада СФРЮ и СССР: сравнительно-типологический анализ“. *Судьба России: вектор времени: материалы международной научной конференции 1* (2007). Екатеринбург – Москва: 469–470.

¹⁶ *Югославия в XX веке: Очерки политической истории* (Москва: Индик, 2011), 772, 773.

Хотя в распоряжении российских историков не оказалось за 10 лет принципиально новых фактов, в анализируемой книге К.В. Никифоров решительно сдвинул акценты в сторону позиции, которую сформулировала Е.Ю. Гуськова в „Истории югославского кризиса“. В одном месте он дословно повторил ее слова: „Если говорить упрощенно, то внутренние причины играли важную, а международный фактор – определяющую роль в развале Югославской федерации“, – а в другом месте выразил солидарность с оценкой французского геополитика генерала П.-М. Галлуа: „...Начальные условия для кризиса создала сама Югославия, но кризис спровоцировала Германия, а затем углубили США...“¹⁷. Вместе с тем, К.В. Никифоров избегает категоричности в своих оценках. Он не уверен, что Югославия могла бы уцелеть, не будь внешнего вмешательства, и тем самым ставит под сомнение решающую роль внешнего фактора.

Подводя итоги, попробуем обозначить общую картину, которая характерна для взгляда российских ученых на причины распада Югославии. Среди них преобладает мнение, что Югославия распалась под влиянием внутренних причин, однако их действие усилили неблагоприятные международные изменения, связанные с окончанием «холодной войны». До лета-осени 1991 г. активное вмешательство внешних сил в югославские дела если и имело место, то исключительно на неофициальном уровне. Причем проблема такого вмешательства все еще представляется слабо изученной, а многие факты, приводимые как доказательство его существования, могут иметь неоднозначную интерпретацию. До осени 1991 г. все участники международных отношений в Европе выступали за сохранение территориальной целостности СФРЮ. Произшедший в октябре 1991 г. перелом первоначально затронул только Европейское сообщество, и решающую роль в нем сыграла ФРГ. Причины, побудившие объединенную Германию жестко надавить на своих союзников, в российской историографии трактуются по-разному и не получили общепризнанного объяснения. Роль ФРГ и вмешательство ЕС в дела Югославии с октября 1991 г. однозначно расцениваются как резко негативные, потому что Европейское сообщество своей позицией ускорило процесс распада СФРЮ и углубило пылающие на ее руинах конфликты. На этом консенсус исследователей завершается. Несколько историков консервативно-традиционалистского направления пытаются представить интернационализацию югославского кризиса как главную причину распада СФРЮ, однако достаточно убедительной аргументации в пользу своего мнения они не приводят. А либеральные историки вопреки хорошо известным фактам о предвзятости западной политики склонны находить положительные черты в интернационализации кризиса, ведь западное вмешательство, в конечном счете, положило конец войне. Наконец, особняком стоит представитель социалистического направления А.Н.Тарасов, чью позицию об экономических интересах

---

¹⁷ Югославия в XX веке, 762, 870.

западного капитала остальные исследователи не принимают во внимание.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Васильева, Н., Гаврилов, В. *Балканский шуйик?... (Историческая судьба Юослави в XX веке)*. Москва: Гея-Итерум, 2000.
- Власић-одцесиво-реформы: Центральная и Юо-Восиочная Евроа. Вшорая йоловина XX века. Москва: Наука, 2006.
- Волков, В.К. „Новый мировой порядок’ и балканский кризис 90-х годов“. *Новая и новейшая история* 2 (2002): 11–51.
- Волков, В.К. „Трагедия Юославии“. *Осмысление истории*. Москва: Просвещение, 1996: 214–254.
- Груздев, И.С. *Предисылки и йричины распада Социалистической Федеративной Ресйудблики Юослави*. Москва, 2001. Режим доступа: <http://gruzdev.narod.ru/prichini.html>.
- Гуськова, Е.Ю. *История юославскоо кризиса*. Москва: Русское право, 2001.
- Задохин, А.Г., Низовский, А.Ю. *Пороховой йопред Евроа*. Москва: Вече, 2000.
- Кандель, П. Е. „Как развалилась Юославия“. *Обозревайель* 3 (1992): Режим доступа: http://observer.materik.ru/observer/N03_92/3_18.HTM.
- Кирьяков, Ю.С., Волкова, Е.Г. „Факторы распада СФРЮ и СССР: сравнительно-типологический анализ“. *Судьба России: вектор йеремени: материалы международной научной конференции* 1 (2007). Екатеринбург – Москва: 466–486.
- Мартынова, М.Ю. *Балканский кризис: народы и йолийика*. Москва: Старый сад, 1998.
- Романенко, С.А. *Юославия: история возникновения, кризис, распад, образование независимых йосударств (национальное самоопределение народов Центральной и Юо-Восиочной Евроа в XIX-XX вв.)*. Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.
- Тарасов, А. „Экономические причины юославской войны“. *Скейсис*. Москва, 1999. Режим доступа: http://scepis.net/library/id_741.html.
- Тягуенко, Л.В. „Природа юославского кризиса“. *Новая и новейшая история* 3 (2001): 28–45.
- Фрейдзон, В.И. *История Хорвайии. Крайкий очерк с древнейших времен до образования ресйудблики (1991 й.)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.
- Центрально-Восиочная Евроа во вшорой йоловине XX века*, том 3, часть 1. Москва: Наука, 2002.
- Юославия в XX веке: Очерки йолийической истории*. Москва: Индрик, 2011.

YURI V. SHAKHIN

RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON INTERNATIONAL FACTORS OF YUGOSLAVIA'S COLLAPSE

Russian historians differently estimate the role of the international factor in the disintegration of Yugoslavia. These estimations are influenced both by the results of their specific studies and by political sympathies. The opinion prevails among Russian scientists that Yugoslavia disintegrated under the influence of internal causes, but their effect was intensified by unfavorable international changes associated with the end of the Cold War.

If the active intervention of external forces in Yugoslav affairs took place before the summer-autumn of 1991, it was exclusively at the informal level. And the problem of such interference still seems to be poorly understood, and many facts, cited as evidence of its existence, can be interpreted ambiguously. Until the autumn of 1991 all participants of international relations in Europe advocated the preservation of the territorial integrity of Yugoslavia.

The sharp turn in the autumn of 1991 initially affected only the European community, and Germany played a decisive role in it. The reasons for the united Germany to press hard on its allies are interpreted differently in Russian historiography and have not got universally accepted explanation. The role of the Federal Republic of Germany and EC intervention in the affairs of Yugoslavia since October 1991 are unequivocally regarded as sharply negative, because the European community, through its position, accelerated the disintegration of the SFRY and deepened the conflicts on its ruins. At this point, the consensus of researchers is coming to an end.

Several conservative-traditionalist historians try to present the internationalization of the Yugoslav crisis as the main reason for the break-up of the SFRY, but they do not provide convincing arguments for their opinion. And liberal historians tend to find positive traits in the internationalization of the crisis, because Western intervention ultimately ended the war. Finally, the representative of the socialist trend Alexandr Tarasov stands apart, his view on the economic interests of Western capital is ignored by the rest of researchers.

KEY WORDS: collapse of Yugoslavia, Russian historiography, foreign affairs, disintegration, Western powers.

FILIP ŠKILJAN¹

ISTRAŽIVANJE STRADANJA SRBA U NDH KOMBINACIJOM USMENE POVIJESTI I KORIŠĆENJA IZVORNIH DOKUMENATA

Apstrakt: Autor u tekstu na nekoliko primjera pokušava objasniti na koji način je moguće istraživati stradanje pravoslavnih bogomolja u NDH i prekrštavanje pravoslavnog stanovništva usporedno koristeći metodu usmene povijesti (oral history) i metodu korištenja arhivske građe. Na temelju uspoređivanja usmenih kazivanja o navedenim oblicima stradanja srpskog stanovništva u NDH i njihovih bogomolja i građe koja je nastala u vrijeme ustaške NDH, odnosno nakon Drugog svjetskog rata (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača) autor pokazuje kako se iskazi kazivača i dokumenti ponekada izvrsno nadopunjuju i daju potpuniju sliku o onome što se događalo u vrijeme Drugog svjetskog rata na području NDH. Moderni pristup povjesničara jest korištenje iskaza kazivača, a vremenska distanca od navedenih događaja omogućuje povjesničaru objektivniji uvid u navedeni period. Usmeni iskazi su prikupljeni od 2008. do 2016, a neki od kazivača spomenutih u tekstu više nisu živi.

Ključne riječi: usmena povijest; oral history; Drugi svjetski rat; Srbi; NDH

---

¹ filip.skiljan@imin.hr

Uvod

Usmena povijest je metoda kojom su se u prošlosti koristili uglavnom etnolozi, ali u novije vrijeme ovu metodu sve češće koriste i povjesničari. Istraživanje metodom usmene povijesti omogućuje povjesničarima da dođu do određenih podataka koje ne mogu naći u dokumentima, odnosno da dobiju kontekst određenih zbivanja u određenom vremenu. Usmena povijest prije svega bilježi iskaze malog čovjeka, iskaze koji govore o njegovoj svakodnevicu i njegovom životu, ali ona kroz to svjedočenje bilježi svakodnevicu proživljene epohe, odnosno povijesnog trenutka. Uspoređujući takve iskaze s dokumentima, odnosno izvornom građom, dolazimo do vrijednih i izuzetnih podataka o tome razdoblju. Budući da ljudski život ima granice svakodnevno nam u nepovrat odlaze brojne informacije koje nam potencijalni kazivači mogu dati.²

Metodologija istraživanja

Prilikom korištenja metode usmene povijesti treba definirati ciljeve istraživanja. U našem slučaju ciljevi istraživanja će biti prisjećanje svjedoka na uništavanje pravoslavne kulturne baštine u Hrvatskoj u vrijeme postojanja NDH, prisjećanje svjedoka na prekrštavanje srpskog stanovništva u NDH s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest, na fizičko stradanje srpskog stanovništva u NDH i na organizirano prisilno iseljavanje Srba iz NDH te uspoređivanje tih iskaza s izvornom građom o tome razdoblju u Hrvatskoj iz Hrvatskog državnog arhiva i Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu. U našem istraživanju ćemo također pokušati usporediti usmene iskaze u pisanom obliku koji su dani Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača nakon Drugog svjetskog rata s izvornim dokumentima koji su nastali od strane vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Rimokatoličke crkve. U obzir ćemo uzeti sve dostupne podatke o pojedinim slučajevima i na temelju njih pokušati pokazati kako može funkcionirati uspoređivanje materijala prikupljenog na terenu i materijala prikupljenog u arhivu. Rad ćemo podijeliti u tri studije slučaja (case studies) te ćemo kroz te slučajeve pokušati dokazati koliko može korisna biti usmena povijest za proučavanje pojedinih slučajeva. Studije slučaja su različite tematike. Tako se prva studija odnosi na organizirano prisilno iseljavanje i prekrštavanje Srba u selu Veliko Vukovje u Moslavini, druga studija na rušenje pravoslavne crkve Svetog Jovana u selu Lasovac kraj Bjelova-

² O usmenoj povijesti vidi i u: Mirjana Cupek Hamill, „Arhivistika i usmena povijest“. *Arhivski vjesnik*, 45 (2002): 219–226; Darko Dukovski, „Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa“. *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001): 155–162. i 199–200; Suzana Leček, „A mi smo kak su stari rekli: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata“. *Etnološka tribina*, 29/23 (1999): 231–246; S. Leček, „Nisu dali gospodaru ‚z ruk...‘: starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata“. *Etnološka tribina*, 30/23 (2000): 25–47.; S. Leček, „Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa“. *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001): 149–154.; S. Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2003).

ra 20. siječnja 1942. i treća studija na hapšenje i stradanje srpskih željezničara iz mjesta Srpske Moravice u logorima Jadovno na Velebitu i na Pagu.

Studije slučaja

a) Stradanje Srba u selu Veliko Vukovje 1941. godine (Moslavina)

Selo Veliko Vukovje nalazi se južno od Garešnice, na prostoru gdje se dodiruju Slavonija i Moslavina. U ovom su kraju prije Drugog svjetskog rata bili manjinsko stanovništvo, odnosno na području kotara Garešnica 1931. činili su 6.137 od ukupno 30.971 stanovnika (19,81%). Područje tadašnje Općine Veliko Vukovje obuhvaćalo je naselja Veliko Vukovje, Malo Vukovje, Gojilo, Kanišku Ivu, Rogožu, Malu Bršljanicu, Veliku Bršljanicu, Kutinicu, Čaire, Brinjane i Stupovaču. Na području općine živio je 1931. 6.141 stanovnik i od toga je bilo 59,37% Srba. U samom Velikom Vukovju (zajedno s Gojilom) živjelo je 1931. 1.192 stanovnika, od čega je 78,44% bilo Srba.³ Naselje je nastalo početkom 17. stoljeća, a naselili su ga pretežno pravoslavni iz Bosne koji su bježali pred Osmanlijama. Škola je u naselju postojala od 1775. U naselju Veliko Vukovje nalazi se pravoslavni parohijalni hram Svetoga Luke Apostola iz 1866. Stevo Dejanović rođen 1918. u Velikom Vukovju, danas živi u Zagrebu, prisjeća se u svojim pisanim memoarima da su odmah nakon uspostave NDH Srbi spoznali strahotu ustaškog režima. „Ova tragedija (mислеći na pokolj Srba u Gudovcu 28. travnja 1941., op.a.) pogodila je naročito u našem selu obitelj Jović i Dejanović, jer su sestre Mara i Ljuba izgubile u gudovačkom masakru rođenog brata Luku Hinića i njegovog sina Milana iz Gudovca.“⁴ Vrlo brzo nakon prvih informacija o hapšenjima i stradanjima u okolici 12. srpnja 1941. u Velikom Vukovju su ustaše uhapsili popa Stevana Gvozdića, njegovu suprugu popadiju Darinku, kćerku Mariju-Seku, sina Momčila-Batu i Piale Katarinu, majku od popadije, kako piše Dejanović. Cijela ova familija otjerana je u logor Caprag i nakon 3 mjeseca provedenih u logoru, prebacili su ih u Srbiju, u selo Stopanje gdje je Stevan Gvozdić postavljen za sveštenika. Poslije završetka rata, vratio se opet za sveštenika u Velikom Vukovju, ali u farofu nije našao ništa od svoje imovine, jer se ista nalazila kod velečasnog u Kaniškoj Ivi Josipa Đurića. Prema sačuvanoj dokumentaciji Stevan Gvozdić je uhapšen u noći 10. na 11. srpnja 1941. zajedno sa suprugom, dvoje djece i punicom te je transportiran 13. srpnja zajedno s ostalim parosima iz kotara Garešnica u logor u Caprag, a dan kasnije 14. srpnja upisan je u knjigu ulaska u logoru Caprag.⁵ Dejanović spominje i hapšenje 15 ljudi iz garešničke općine 20/21. srpnja 1941. koji su optuženi da su četnici i koji su nedugo nakon hapšenja likvidirani u logoru Jadovno. Budući da je Dejanović imao prilike razgovarati s članovima obitelji ubijenih Srba u svojim memoarima piše o iskazu Milke Drobac-Senjanin koja se sjećala hapšenja svojega oca u srpnju 1941. „U nezaboravnom

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II, Beograd 1938.

⁴ Pisani neobjavljeni memoari Steve Dejanovića, r. 1918. g. u Velikom Vukovju.

⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, Transportne liste iz Garešnice za Caprag.

i tužnom sjećanju ostala mi je tragična noć 20./21. jula 1941. Prethodnog dana smo izvršili sve pripreme u vezi vožnje pšenice na njive zvane Kućište, a zatim smo se mi djeca i mama okupili oko oca u dvorištu i povelili razgovor o poslu za sutrašnji dan.“ Milkina sestra Marica je rekla ocu i ostalima da je sreća dvadeset ustaša na mostu na rijeci Brštanici koji su išli prema Velikom Vukovju. Milkina majka je željela da se otac Tomo sakrije, ali se on nije želio sakriti, već je otišao spavati na štagalj. Tomu Drobca su ustaše te noći uhapsili i on se više nikada nije vratio kući. Uhapsili su ga njegovi kolege, Hrvati koji su ga poznavali od djetinjstva. Na popisu stradalih u logoru Jadovno nalazi se među 19 Srba s područja Garešnice i ime Tomislava Čire Drobca, seljaka iz Malog Vukovja, starog 47 godina, koji je ubijen u Jadovnom u srpnju 1941.⁶

Drugi oblik stradanja srpskog stanovništva u Velikom Vukovju bilo je organizirano prisilno iseljavanje Srba u Srbiju. Dana 21. kolovoza 1941. ustaše su organizirali prisilno iseljavanje 84 obitelji sa 371 članom iz devet sela općine Veliko Vukovje. Sam čin odvođenja sa stanice u sabirni iseljenički logor opisao je Stevo Dejanović: „Željeznička kompozicija sa stočnim vagonima bila je postavljena na željezničkoj stanici u Garešnici 21. augusta 1941. godine... Kako su iseljenici pristizali, tako su ih odmah naterali u vagona za stoku sa riječima ‘ligaj, ligaj, hajvani’. ... Željeznički transport sa pravoslavnim Srbima napokon je sporo i gmizajući krenuo iz Garešnice 22. augusta 1941. u 3,20 sati u pravcu Bjelovara. Napokon smo prije podneva stigli u logor, koji je smješten u bivšem Mišilinovom paromlinu sa 5 spratova. Žalosno je izgledalo to naše privremeno prebivalište, svuda oko logora visoki zidovi i žičane ograde, načičkane stražarnicama, u kojima su smješteni ustaše s automatima i teškim mitraljezima. ... Nakon izvjesnog vremena otvorili su stočne vagona i naredili nam da se postrojimo u kolonu jedan po jedan, a zatim su nas odveli u jednu prolaznu prostoriju radi pretresa prtljage koju smo sa sobom ponijeli.“ Dejanović se prisjeća kako su njegovoj majci oduzeli tom prilikom naušnice koje joj je poklonio otac na sedamnaesti rođendan. Brutalnosti kojom su to uradili Dejanović se prisjeća cijeli život. Naime, naušnice su joj istrgnuli iz ušiju tako da je potekla krv. Dejanović smatra da je zatočenika bilo nekoliko hiljada i prisjeća se da su bili zbijeni jedni do drugih te navodi i činjenicu da su ih u logoru dočekale „izgladnjele buhe koje su počele sisati krv“. „Svaka familija dobila je svoj mali smještaj na podu sprata, sa koga se nije smjela udaljavati, šetanje u prostoriji bilo je strogo zabranjeno, jedino se moglo otići do poljskog WC, koji se nalazio u dvorištu, a i glasno se nije smjelo govoriti. Glad je zavlada od prvog dana logorovanja. Jeli smo kojekakvu jadnu hranu u malim količinama, sa tankom šnjitom kruha po osobi za cijeli dan.“ U svojim memoarima Dejanović se prisjeća i toga da je njegov otac zajedno s još sedam logoraša s područja Garešnice dobio strašne batine u logoru, navodno zbog neposlušta, a kako su jedne noći 5./6. rujna 1941. logoraši dobili zabranu vršenja nužde na WC-u, pa su se mučili vršeći nuždu po sebi. U svojim

⁶ Đuro Zatezalo, *Jadovno, Kompleks ustaških logora 1941.*, knjiga I (Beograd: Muzej žrtava genocida 2007): 456.

memoarima opisuje i odlazak iz jednog logora u drugi logor: „Poslije provedenih 42 dana u logoru, uprava nam je naredila da se spremimo za transport.“ Nakon toga logoraši su smatrali da će biti transportirani u Srbiju, ali su ih transportirali u logor u Slavonsku Požegu. Nakon dolaska u logor u Požegu Dejanović je bio određen za zakopavanje septičkih jama koje su postale neupotrebljive, a potom za čišćenje artiljerijskog naoružanja. Navodno su on i mladići koji su bili zaduženi za čišćenje artiljerije napravili niz sabotaža na topovima, a budući da su bili vrlo nestrpljivi da ih isele u Srbiju, njih osmorica su tražili od uprave logora da ih se što prije prebaci u Srbiju. Međutim, zapovjedništvo logora im to nije dozvolilo već su im rekli da će biti iseljeni zajedno sa svojim obiteljima. „Iznenada i neočekivano, nakon 25 dana provedenih u logoru Slavonska Požega, ustaška uprava logora organizirala je transport za povratak svih porodica iz vukovinske općine svojim kućama. Prvi transport je krenuo 27. oktobra 1941. godine i tako smo se mi u velikom čudu našli ponovo u svojim kućama i na svojem imanju, ali opljačkanom i opustošenom.“⁷ U ustaškim dokumentima stoji da je

⁷ Jedan još bolji opis okrutnog prisilnog iseljavanja Srba iz obližnjeg kotara Grubišno Polje sačuvan je u neotiskanom dnevniku Đoke Starčevića iz sela Pavlovac pokraj Grubišno Polja. On vrlo plastično dočarava otpremanje iz sela, dolazak u logor, boravak u logoru i konačno deportiranje u Srbiju, što su grubišnopoljski Srbi za razliku od garešničkih Srba proživjeli. Za usporedbu s tekstom Steve Dejanovića donosimo ulomke iz dnevnika Đoke Starčevića. „8.8. rano u jutro dođe pred moju kuću grupa ljudi pod oružjem, i jedan gospodin s tašnom. Pogledaše neke papire pa odoše. A iz gornjeg kraja sela već pojedine porodice prolaze s kolima... Kad ne prođe ni pet minuta, upade u moje dvorište neki gospodin s tašnom, i hrpa ustaša, što domaćih, što stranih. ... Podoše sa mnomo u kuću da se obavi tako zvani popis, koliko imam zemlje, marve itd. Taj krvavi ustaša prebaci mi kuću od temelja pa do krova: što je zatvoreno, to razbija i dere se: ‚Za 25 minuta mora sve gotovo da bude.‘ ... Na putu pred mojom kućom stoji dugačka kolona kola sa porodicama iz gornjeg kraja sela. Djeca vrište, žene plaču, te ni ljudi ne mogu da sakriju suze u očima. ... Sve plače, sve jauče, samo na moje oko neće suza, iako sam prije 30 minuta bio gazda a sad sam beskućnik. Evo ti čuda nevidenog: ja i moja porodica od svega našega imetka imamo zavežljaj u ruci. ... I tako ustaše prikupiše 27 familija. Srbi, koje nisu digli, sklanjaju se iza raznih zgrada te nam iza njih, skrivajući se, skidaju kape, da nam na taj način zažele zbogom. ... Kad dođosmo u Grđevac, čudo nevideno: malo koja kuća da nije zapečaćena i prazna. Narod, Hrvati, promatra tužnu povorku. Stariji ljudi s tužnim licem, a mnogi i sa veseljem. Kad dođosmo na stanicu, prva kola, po naređenju, staju pred magazinom. Tu se istovariva brašno, mast, suvo meso: to će, vele, poslati za nama. ... Od magazina kreću kola naprama pripremljenim vagonima i munjevitom brzinom moraju te naše prnje, kao i naš narod, biti u vagonima. Ustaše se deru: brzo, brzo! Strpaše nas u vagone po 60 do 70 ljudi sa svim tim zavežljajima. Vagoni GG, maršeci, stakla umetnuta na prozore, i tako je to udešeno da ni malo zraka u vagon ne može doći osim na prednjem i zadnjem dijelu vagona, kroz te luknjice. Dakle, ako zatvore vrata, ostadosmo bez zraka, a vrućina velika, 8. avgust. .... Čovjek na samrtnoj postelji. Upitam Jozu Belobrajdica, čuvenog ustašu u Velikom Grđevcu i okolici, zašto kupite i napola mrtve ljude. Odgovori mi: ‚Svejedno je, krepo ovdje ili u lageru.‘ ... Narod u vagonima mirno čuti, pa i malo koje dijete čuješ da plače. Sav taj narod osjeća neki strah, i tako je poslušan da je pravo čudo. Naime, naši mlađi ljudi idu po vodu, te jure do bunara pa nazad što sape imadu. Mi stariji sjedimo u vagonima, kupamo se u znoju, zamišljeni. Žene pregledavaju razne zavežljaje i žale se jedna drugoj što nije ponijela ovo ili ono.“ Oko pet sati zatočeni Srbi su transportirani u Bjelovar. Kad su došli u logor Bjelovar, uslijedio je pregled i oduzimanje stvari. „Unesemo kovčege i razne zavežljaje. Mene pretražiše od đona pa do podstave na kapi. Isto tako moga sina Nikolu. Moje ženske odvedoše u drugo odelenje, gdje ih žene pregledaše. Moju ženu Milku pregledaše tri puta, ali bez uspjeha, jer ona je ipak

Andrija Dejanović, otac Steve Dejanovića, iz Velikog Vukovja 186, sa još pet članova svoje obitelji izišao iz logora 24. listopada 1941. Moguće je da je zabilježeno da su određeni zatočnici pušteni ranije, a u stvari da su pušteni tek tri dana kasnije.⁸

U vrijeme Drugog svjetskog rata lokalno srpsko stanovništvo Velikog Vukovja i okolice u određenom je postotku prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. I toga se prisjeća Stevo Dejanović. On tvrdi da se prekrštavanje obavljalo pod prisilom i to pod prijetnjom likvidacije. Prema Dejanovićevom pisanju župnik iz Kaniške Ive, gdje se nalazila najbliža rimokatolička župa, tražio je od Srba koji su dolazili na prekrštavanje da se znaju prekriti po katolički, da znaju Očenaš, Zdravo Mariju, Deset zapovjedi božjih i još neke rimokatoličke molitve. Dejanović tvrdi da Đuriću nije uspijevalo naučiti Srbe sve ove nabrojene stvari i da ih je onda prekrštavao masovno, uz nekoliko svjedoka u crkvi. Kao i uvijek, u selu se nakon prvih informacija o tome da će se Srbi prekrštavati s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest počelo mnogo toga govoriti. Neki su smatrali da će jedan dio Srba otjerati u Srbiju, a da će oni drugi imati privilegiju ostati u svojim domovima i kao lojalni pravoslavci moći primiti rimokatoličku vjeroispovijest. Stevin

imala neku vrijednost, dvanaest zlatnih dukata. Od mene su uzeli 500 dinara i nešto srebra, a 800 dinara imao sam zašiveno u košulji, i to nisu našli. Pozvaše me u kancelariju da se popiše moja imovina, a moje kovčeg i zavežljaje prebacase do sitnica. Imao sam minimum pedeset kilograma šunki i slanine, 5 do 6 kg bilo je masti zalivenog mesa, i 3,5 kilograma prave kafe i 5 do 6 kilograma šećera. I sve nam to oduzeše... Mene i moje odvedoše na peti sprat te zgrade. Na desnoj strani bi prostora za 15 do 20 ljudi. ... Jastuci bijeli, crveni, zeleni, isto tako i pokrivači, u svim mogućim bojama, te to na prvi pogled izgleda kao divna bašča, cvjetnjak. ... Rekoše mi ljudi koji poznaju prilike u tome zatvoru, da je opasno preko noći ići na klozet, jer da ustaše opasno biju.“ Starčević opisuje i izgled bjelovarskog logora: „9.8. ujutro izađem rano na dvorište. Kad poče narod iz te zgrade da izlazi, to ti izgleda kao kad nakon kiše obasja sunce veliki mravinjak: hiljade izlaze, a hiljade ulaze. Hiljade lepih, mladih, toliki broj starih, ima nas sve moguće kategorije, od čobana do bogataša. I danas smo svi jednaki, stan i hranu imamo jednaku. Svratim malo pažnje na konstrukciju te zgrade, ona je sva drvna, od mekoga drveta, a koliko je slame unutra gdje toliki narod spava.“ Starčević opisuje i kako su proveli dva dana u logoru u Bjelovaru, a potom i put do Srbije. „Poslije podne (10. kolovoza) poče prozivanje čazmanskog sreza i sjevernog dijela grubišnopoljskog, jamara. Kako koga prozovu, starješina dobiva spisak svoje porodice i odmah odlazi u pripravljeni voz, koji gotov čeka. Bi 15 vagona GG, marševićih, i jedan osobni za ustaše. Mnogo naroda natrpaše u tih 15 vagona. Rekoše mi da taj vagon ide za Caprag, i da će taj narod u Capragu loše proći, jer tamo ljude tuku. Čim je taj voz otišao, dođe drugi, velika kompozicija, preko 40 vagona, sve osobni, njemački vagoni... Kada su mene pozvali, dadoše mi spisak moje porodice. Na dokumentu piše Nezavisna Država Hrvatska, Državno ravnateljstvo za ponovu, Logor Bjelovar, broj 1318, 10.8.1941.“ Starčević je doznao krajnji cilj putovanja od ustaše u bjelovarskom logoru podmitivši ga kruhom. „... U tome transportu bi narod samo iz moje opštine velikogrđevačke, i to preko 600 ljudi, a koliko ih je ostalo, neka Bog zna. ...“ Do devet sati navečer trajao je utovar zatočenika, a sljedećeg dana krenuo je vlak prema Zagrebu, a potom u Srbiju. Starčević kazuje kako su na mnogim stanicama ljudi zapitkivali kuda putuju uhapšeni Srbi. Navečer su stigli u Zemun, a potom su prešli preko mosta u Beograd: „Kada smo prešli most, u vagonima poče da se glasno govori, te počese i dozivanja. Povici: „Evo nas u našem Beogradu!“. Vidi se da je ljudima laknulo, kao rukom je odnesen onaj olovni strah.“ (citati preuzeti iz neobjavljenog Dnevnika Đoke Starčevića, u posjedu kod njegova unuka Laze Starčevića u Zagrebu).

⁸ Vidi o tome više: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2015).

sumještanim Savo Dejanović se prisjeća kako je Đurić uglavnom imao dobar odnos samo prema djeci kojima je dijelio svete sličice i molitvenike. Iz crkve u Velikom Vukovju prema njegovim riječima izbačene su ikone, a crkva je preuređena tako da se u njoj može služiti rimokatoličko bogoslužje. Jovanka i Aleksandra Zajelac dale su iskaz Stevi Dejanoviću u kojem ističu kako je njihova majka, koja je bila učiteljica, morala isprazniti učionicu, da bi se u njoj odvio čin prekrštavanja. „U učionici je pop Đurić napravio oltar te je u učionici držao tri nedjelje mise, a potom su se u knjigu prijelaza morali svi upisati.“ Prema riječima Aleksandre i Jovanke Zajelac većina ljudi nije to učinila. Milka Drobac iz Malog Vukovja također je dala iskaz Stevi Dejanoviću i tvrdila je da je Đurić prijetio pravoslavcima Jasenovcem ako se ne prekrste te da je prekrštavanje obavio u osnovnoj školi neki misionar, a ne sam svećenik Đurić. Prekrštavanja u Velikom Vukovju prisjeća se Stevo Dejanović osobno budući da je tome činu sam prisustvovao. Ondje se prekrštavanje obavilo u osnovnoj školi 13. siječnja 1942. Dejanović je nakon što je Đurić započeo s propovjedi pobjegao iz škole. Drugo prekrštavanje je bilo 9. veljače 1942. Na tome je prekrštavanju navodno Đurić optužio Dejanovića da je pobjegao s posljednjeg prekrštavanja i da je u njega ušao Lucifer. Dejanović nije bio ni na tome prekrštavanju, a nakon povratka sa prekrštavanja, sestra i majka su ga natjerale da ode do Đurića i da se prekrsti na rimokatoličku vjeroispovijest. Kada je Dejanović došao Đurić, svećenik je bio grub prema njemu i rekao mu da „nije došao da se prekrsti, već da prijeđe u svoju staru pradjedovsku vjeru“. Dejanović ističe kako je prekrštavanje doživio „kao katastrofu cijelog pravoslavnog srpstva“. Iz dokumenata koji su nam sačuvani vidljivo je da je Dejanovićeva priča dosta autentična. Iz statističkih podataka o broju prekrštenih na garešničkom području vidljivo je da su od ukupno 6.136 pravoslavnih žitelja na području kotara Garešnica, njih 3.823 zatražili potvrdu o čestitosti „u svrhu prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest“, dok ih 2.313 nije zatražilo „prijelaz“. Pitanje je koliko je njih uistinu i prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, budući da je jedan dio Srba iz kotara Garešnica, usprkos tome što su najavili „prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest“, bio interniran u iseljeničke logore.⁹ Upravo zbog prisilnog iseljavanja Srba s područja kotara Garešnica vidljivo je iz brojnih dokumenata sačuvanih u Hrvatskom državnom arhivu da se većina onih koji su zatražili „potvrdu o čestitosti“ nisu odlučili da „prijeđu“ na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispovijest. Prema pisanju župnika Josipa Đurića u Kaniškoj Ivi, Srbi iz kotara Garešnica bili su toliko preplašeni prisilnim iseljavanjem njihovih susjeda da su u selima koja su iseljavana stanovnici širili lažne i neprovjerene informacije da će oni koji se prekrste biti iseljeni u Bosnu, a oni koji ne prekrste u Srbiju. Župnik Đurić piše da se stanovnici pravoslavnih sela koji su se prijavili „za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest“ nisu ni odazvali podučavanjima koja su bila obavezna za sve koji su najavili vjerski prijelaz. Đurić je smatrao da se pravoslavci ne odazivaju na podučavanja i „ne prelaze na rimokatoličku vjeroispovi-

⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH (dalje MPB NDH), Odjel bogoštovlja, kutija 46, 7060 – B – 1942.

jest“ zbog grkokatoličke propagande koju provodi grkokatolički župnik iz Dišnika Aleksandar Vlasov.¹⁰ U studenom 1941. župnik Đurić iz Kaniške Ive je predložio da se na područje pravoslavnih sela u okolici Garešnice pošalje šest misionara koji bi stanovali u nekadašnjim parohijskim stanovima i koji bi izvršili »brze prijelaze pravoslavnih vjernika na rimokatoličku vjeroispovijest.«¹¹ U travnju 1942. pravoslavne crkve u selima Stupovača i Veliko Vukovje¹² predane su Rimokatoličkoj crkvi, odnosno postale su filijale župi u Kaniškoj Ivi. Do tada je na području ove dvije parohije 1.320 osoba prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest.¹³ Dakle, činjenica je da na području Općine Veliko Vukovje, kojoj su pripadala i dvije parohije u Velikom Vukovju i u Stupovači nisu prešli svi Srbi, već da je prešlo nešto manje od 50% srpskog stanovništva te općine. U selima Kutinica, Čaire, Velika Bršljanica i Rogoža pravoslavni vjernici nisu prešli na rimokatoličku vjeroispovijest.¹⁴

b) Stradanje pravoslavne crkve u selu Lasovac kod Bjelovara

Za vrijeme Drugog svjetskog rata stradalo je iznimno mnogo hramova na području današnje Hrvatske, a o razmjerima stradanja govore i brojke srušenih ili oštećenih hramova. Od ukupno 637 hramova Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj čak 100 ih je uništeno i u potpunosti razrušeno od strane ustaških vlasti za vrijeme Drugog svjetskog rata, 54 su oštećena i nikad obnovljena, a čak 27 su komunističke vlasti neposredno nakon Drugog svjetskog rata do temelja razrušile.¹⁵ Međutim, jedan od vidova uništavanja srpskih pravoslavnih crkava jest i njihovo pretvaranje u unijatske (grkokatoličke) i rimokatoličke crkve. Rušenje pravoslavnih hramova bilo je nešto što je u vrijeme postojanja NDH bilo vrlo česta pojava. Neki su hramovi spaljeni, drugi su srušeni do temelja, neki su napola uništeni, neki razgrađeni da bi od njihova materijala bio sagrađen neki drugi objekt i slično. Na području Bjelovara bilo je osobito mnogo objekata pravoslavne crkve koji su trebali biti prema planu ustaša srušeni. Na području Velike župe Bilogora

¹⁰ Vlasova su ubili partizani 26. srpnja 1942. O tome je iskaz dala njegova supruga predstavnicima Križevačke biskupije. (HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 49 a, 8489 – B – 1942.)

¹¹ HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 32, 2658 – B – 1942.

¹² Interesantan je dokument iz svibnja 1942. u kojem Janko Šimrak moli za dozvolu da blagoslovi bivše pravoslavne crkve u Dišniku, Velikom Vukovju i Velikom Zdencima. Nije posve jasno kako bi grkokatolički administrator Križevačke biskupije mogao blagosloviti crkvu koja je pripala rimokatoličkoj župi u Kaniškoj Ivi (HDA, MPB NDH, kutija 43, 5644 – B – 1942.) . Iz odluke Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 7. rujna 1942. vidljivo je da prilikom osnutka grkokatoličke župe u Velikom Vukovju – Stupovači grkokatolicima nije predana crkva u Velikom Vukovju budući da je već prije predana rimokatolicima, a za crkvu u Stupovači napisano je da će biti izdan poseban nalog Kotarskoj oblasti u Garešnici. (HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 56, 10936 – B – 1942.)

¹³ HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 39, 4717 – B – 1942.

¹⁴ O vjerskim prijelazima, odnosno prekrštavanju Srba na području Moslavine vidi u: F. Škiljan, „Prevjeravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Tokovi istorije* 1(2014): 135–173.

¹⁵ O stanju pravoslavnih crkava i njihovu rušenju u Drugom svjetskom ratu vidi u: F. Škiljan, „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj“, u: *Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, Beograd (2010): 43–99.

trebalo je, prema planovima ustaša, biti srušeno više hramova. Tako su trebali biti srušeni hramovi u mjestima Bjelovar, Novoseljani, Gudovac, Pavljani, Brezovac, Klokočevac, Donja Kovačica, Bolč, Srpska Kapela, Kabal, Narta, Srijednska, Orovac, Lasovac, Ribnjačka, Velika Pisanica, Gornje Sredice, Podgorci, Kupinovac, Križevci, Sveti Ivan Žabno, Rovišće, Vojakovac, Osijek, Pobrdani, Salnik, Lipnica, Povelić, Koprivnica, Javorovac, Široko Selo, Mučna Rijeka, Poganac, Velike Sesvete, Grubišno Polje, Mali Zdenci, Velika Peratovica, Veliki Grđevac, Pavlovac, Velika Barna, Mali Grđevac, Zrinska, Rašenica, Đakovac, Jasenaš, Popovac, Pašijan, Dišnik, Bršljanica, Mala Trešnjevica, Grabrovnica, Graberje, Lipovčani, Stara Marča, Vojni Križ i Ivanić Grad. Materijal su ustaše uglavnom namjeravali iskoristiti za gradnju ustaških domova, rudarskih nastambi (Javorovac), škola i katoličkih crkava. Tek crkve u Severinu, Bedeniku, Čađavcu, Plavšincima, Stupovači i Velikom Vukovju trebale su biti preuređene u rimokatoličke crkve.¹⁶ Većina ovih hramova nije uništena u Drugom svjetskom ratu. Ipak, neke od crkava nisu imale sreće i uništene su u samom početku rata. Za pravoslavnu crkvu Svetog Jovana u Lasovcu bilo je prekasno usprkos reagiranju domaćih katolika i šandrovačkog župnika. Domaći rimokatolici tražili su da se ova crkva preda njima, budući da im je po tradiciji nekad i pripadala. Osim toga, tvrdili su da se na crkvi nalazi zvono teško 90 kilograma na kojem je lik Svetog Ivana što je dokazivalo da je crkva nekad pripadala rimokatolicima. Međutim, ustaše su 20. siječnja 1942. počeli rušiti crkvu i nije više bilo pomoći. Šandrovački župnik je napisao da je 22. siječnja bio kod bolesnika u filijali Ravneš, „pak su me upozorili ljudi, da gledam kako se ista kapelica ruši, toranj je već bio srušen, već su krov trgali. Neću se upuštati dalje u to, kako to djeluje na ljude, pogotovo g.ist. koji su još ovdje“.¹⁷ O tome kako se crkva rušila postoje još uvijek i sjećanja pojedinaca. Jovanka Harar rođena Batinac, rođena je 1933. u Lasovcu¹⁸, danas u Velikoj Trešnjevici, prisjeća se rušenja hrama Svetog Jovana u Lasovcu: „Sjećam se da sam dan prije rušenja crkve zatvorila prozore na hramu. Sljedeći dan došli su ustaše i Cigani i skidali su krst sa tornja. Gledala sam u njih, a sjećam se da je jedan čovjek koji se zvao Tudić, od te cigle sa crkve sagradio kuću.“ I Ivan Družin¹⁹ iz Lasovca, Mađar po nacionalnosti, rođen 1929, prisjeća se da su ustaše rušili crkvu. „Srušili su crkvu u Lasovcu, a crkve u Severinu i Bedeniku su ostale.“ Sjećanja ovih dvaju svjedoka potvrđuju i podaci iz literature. Ranko Radelić u svojoj knjizi *Bilogorske svetinje* navodi da je rušenje hrama Svetog Jovana započelo na dan 20. siječnja 1942, baš na Jovan dan. Prema njegovu pisanju odežde iz hrama u Lasovcu ustaše su podijeli Ciganima iz ovog mjesta naredivši im da od njih sašiju djeci odjeću u kojoj ona moraju proći kroz selo. Od građevinskog materijala sagradio je neki Tudić štalu, a Rašan kuću.²⁰ Danas

¹⁶ Državni arhiv Bjelovar, Velika župa Bilogora, kutija 7, 30/1942.

¹⁷ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Nadbiskupski duhovni stol, IVO, 70/1942.

¹⁸ Iskaz autoru 2010. Jovanka Harar (r. Batinac), r. 1933, Lasovac.

¹⁹ Iskaz autoru 2016. Ivan Družin, r. 1929, Lasovac.

²⁰ Ranko Radelić, *Bilogorske svetinje* (Beograd: Zavičajno udruženje Bilogora 2015): 207–208.

se na mjestu gdje se nalazila crkva prepoznaju temelji gdje je ona stajala te pojedini stariji grobovi.²¹

c) Stradanje Srba u Srpskim Moravicama 1941.²²

Područje Gorskog kotara, osobito područje kotara Vrbovsko, bilo je nacionalno mješovito i Srbi su ondje čini manjinsko stanovništvo. Na teritoriju kotara Vrbovsko prema popisu iz 1931. živjelo je od sveukupno 17.228 stanovnika 2.859 Srba, najviše na području općine Srpske Moravice (njih 2.614).²³ Nakon uspostave ustaškog režima u travnju 1941. ubrzo su započela prva masovna hapšenja Srba. Na području Vrbovskog, u Srpskim Moravicama, hapšenja su započela 13. lipnja 1941. Nada Tomić prisjeća se kako su ustaše upali u selo 13. lipnja i došli u dućan njezina supruga Miloša Tomića. Kad je vidjela kako ustaše tuku njezina sina Veljka Tomića, uspjela je pobjeći kod susjede Marije Leš. Ondje je ustaše nisu uspjeli pronaći jer je bila skrivena pod krevetom. „Taj dan su mi ustaše opljačkali sav dućan.“ Pet dana nakon hapšenja njezina supruga, ustaše su došli u dućan, zapečatali ga i izjavili da dućan više nije njezin, već njihov. Istog dana je uhapšen i Vlado Dokmanović, željezničar na kolodvoru Srpske Moravice, kojeg su ustaše kao i Tomića odveli u Ogulin.²⁴ Istoga dana iz Srpskih Moravica odvedena su u Ogulin još 23 stanovnika (dakle sveukupno 25 osoba), od kojih su većina bili željezničari, trgovci, gostioničari, a posljednji na popisu bio je svećenik Vladimir Duić.²⁵ O uhapšenima Anka Vujnović i Marta Vujnović daju iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: „Svi gore navedeni odvedeni su u Ogulin od kuda se nisu nikada više vratili. Nisu se bavili politikom niti su dali nikakav drugi povod za

²¹ Tijekom svojih istraživanja uspio sam prikupiti nekoliko iskaza o rušenju pravoslavnih hramova. Tako sam prikupio iskaz u rušenju pravoslavnog hrama u Bučju pokraj Pakraca: Hram u Bučju je miniran 27. siječnja 1942. Toga događaja se prisjeća Đorđe Jakovljević, rođen 1931. u selu Jakovci. „Ustaše su naredili stanovnicima okolnih 17 sela da svako selo mora dati po nekoliko ljudi za rušenje hrama. Svi su dolazili s kramovima i rušili crkvu.“ (iskaz Đorđa Jakovljevića, r.1931, Jakovci). U Benkovcu i Cagama kod Nove Gradiške ustaše su naredili da lokalno stanovništvo ide rušiti svoje crkve. Tako je otac Momčila Dojića rušio crkvu u Cagama. Dojić se prisjeća kako su djeca iz Caga i Benkovca gledala rušenja obje crkve i kako ih je voditelj rušenja potjerao kao „vlašku paščad“ kućama. Cage, Benkovac i Trnakovac su odlazili na prekrštavanje u školu u Benkovac, a seoski knez Mile Petković (Cage) bio je odgovoran da dovede sve mještane. Iskaz autoru 2009. Momčilo Dojić, r. 1928, Cage i iskaz autoru 2009. Dušanka Dojić (r. Majstorović), r. 1928, Cage. Prema iskazu Dragana Borojevića, pravoslavni hram u Vrbovljanima kod Nove Gradiške navodno su rušili Romi rimokatoličke vjeroispovijesti, po naredbi ustaša. Iskaz autoru 2009. Dragan Borojević, r. 1931, Klenik. Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca, crkvu u Vrbovljanima rušili su zatočeni Židovi. Iskaz autoru 2009. Mile Vukomanović, r. 1925, Čovac.

²² Više o stradanju Srba u Gorskom kotaru vidi u: F. Škiljan, „Teror ustaškog režima nad srpskim stanovništvom na području kotareva Vrbovsko, Delnice i Ogulin u proljeće i ljeto 1941. Godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 43 (2011): 343–372.

²³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II, Beograd 1938.

²⁴ HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje ZKRZ-Zh), kutija 164, 2790/44.

²⁵ HDA, ZKRZ-Zh, kutija 501, 39899/45. Nakon što su Duića odveli, Državno ravnateljstvo za ponovu naredilo je prodaju robe iz stana Vladimira Duića a novac koji je dobiven od toga trebao je biti uložen na račun Državnog Ravnateljstva za ponovu. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 442, 668/41).

hapšenje, jer su svi odvedeni kod vršenja svoga posla, bilo iz tvornice šibica u Vrbovskom, ili željezničke stanice, odnosno trgovine i gostione.²⁶ Među uhapšenima našao se i otac znamenitog glumca Pere Kvrgića. Toga dana, prema sjećanju Pere Kvrgića, đaci ogulinske gimnazije iz Srpskih Moravica, Vrbovskog, Gomirja i Ogulinskog Hreljina otišli su po spomen-svjedodžbe koje su bile dijeljene u čast Pavelićeva rođendana.²⁷ U Ogulinu, na stanici, Peri je prišao Vilko Mihaljević, kum obitelji Kvrgić, rodom iz Fužina, i rekao mu: „Pero, ustaše su ti uhapsili oca.“ Kvrgić je na to odgovorio: „Ništa zato, budući da će ga pustiti kad ga ispituju i utvrde da nije ništa kriv. Milan Kvrgić je bio uspješan poslovni čovjek koji je držao u zakupu restoran na željezničkoj postaji. Njemu je pomagao brat Nikola, koji je uhapšen istoga dana s Milanom. Po dolasku na stanicu u Srpske Moravice došlo je do otrjeznjenja. Uhapšeni su bili vezani u žandarmerijskoj postaji, a potom su ih potrpali u vagon na kojem je pisalo »pokvareno voće“ i odvezli ih u Ogulin, a odatle u logor Danicu, pa u Gospić, a zatim su ih većinu pogubili u Jadovnom ili na Pagu. Ovog hapšenja prisjeća se i Milka Bunjevac.²⁸ Njezin ujak Ilija Vučinić nalazio se među uhapšenima. Majka Milke Bunjevac molila je ustaškog tabornika Štiglića u Moravicama da pusti na slobodu njezina brata Iliju Vučinića. Uz njega je navodno stajao Rade Jakšić, koji je uz neke Brdare jedini u Srpskim Moravicama prešao na katoličku vjeru, i on je potvrdio Štiglićeve riječi da je Ilija Vučinić opasan po hrvatsku državu. Vučiniću su nakon njegova odlaska iz ogulinskog zatvora u logor Danicu povremeno sestra i nećakinja išle u posjet, pa se jednog od posjeta Danici prisjeća i Milka Bunjevac. S Marijom Petrović, služavkom paroha Duića, i nekim drugim ženama iz Srpskih Moravica Milka je otišla u logor Danicu. Milka se prisjeća logora koji je bio golema tvornica ograđena žicom. Ispred logorske kapije svi posjetitelji morali su ostaviti kofere na kojima je na ceduljici bilo napisano ime onoga kojemu je prtljaga namijenjena. Milka se prisjeća zatočenika koji su u to vrijeme još relativno dobro izgledali, posebno oni koji su u logor došli nedavno. Od ustaša se prisjeća emigranata u crnim uniformama i domaćih ustaša u zelenkastim uniformama. Žene su molile da vide svoje muževe. Supruga Ljube Dokmanovića također je molila da vidi svojega muža koji je bio prijeratni predsjednik četničkog udruženja, međutim ustaša kojeg je molila odgovorio je da ga ne može vidjeti budući da je on bio neprijatelj Hrvata i da je već dosta vremena provela s njime. Milka je ujaka uspjela vidjeti, ali ne i s njim razgovarati. Vidjela je i paroha Duića koji je u to vrijeme još dobro izgledao, ali u kasnijim posjetima, u kojima Milka nije sudjelovala, svećenik Duić imao je iščupanu bradu i gnojne rane. Ilija Vučinić dobio je kofer koji mu je nećakinja donijela i na ceduljicu na kojoj je pisalo njegovo ime napisao je na drugoj strani: „Milka, ja sam dobro, hvala“, te je poslao kruščić koji su dnevno dobivali u logoru, da bi sestra i nećakinja vidjele da ima što jesti. Milka i danas čuva taj papir. Ujak Ilija Vučinić kasnije je odveden u Jadovno, a kad je vlak prolazio kroz postaju u Ogulinu, gdje

²⁶ HDA, ZKRZ-Zh, kutija 496, 39457/45.

²⁷ Iskaz autoru 2008. Pero Kvrgić, r. 1927, Srpske Moravice.

²⁸ Iskaz autoru 2008. Milka Bunjevac (rođ. Jakšić), r. 1926, Jakšići (Srpske Moravice).

je njegov brat radio u magazinu, jedan od logoraša rekao je bratu kako se u jednom od vagona nalazi i Ilija.²⁹ U Jadovnom je među mnogim žrtvama stradao i Ilija Vučinić. Toga hapšenja se prisjeća i Nada Matić.³⁰ Njezinog su oca Simeona Mirića ustaše uhapsile 13. lipnja. Međutim, majka Nade Matić, koja je bila Hrvatica, otišla je Štiglicu moliti da ga pusti iz zatvora, što je ovaj zbog njezine vjerske i nacionalne pripadnosti i učinio. Otac je pušten iz zatvora i nakon toga, kako kaže Nada Matić, „imao je krvave ruke od žice“. Već sljedeći dan pobjegao je u Srbiju i na taj način spasio si život. Budući da ni on ni brat nisu imali dokumente, Nada je dokumente odnijela u Srbiju i ondje preuzela pisma za rodbinu u Srpskim Moravicama. Nakon dijeljenja pisma netko ju je optužio da „širi propagandu“ pa su je ustaše uhapsili. Ustaše su pročitali sva pisma i ustanovili da u njima nema ničega kompromitirajućeg pa su Nadu pustili, a ona je, zahvaljujući savjetu prijateljice Anđele Bambić, nakon toga pobjegla s malim sinom u Srbiju. Nada se prisjeća kako su ustaše istog dana kada su uhapsili njezina oca (13. lipnja) uhapsili i Simu Furkulju. Prilikom hapšenja našli su kod njega sliku kralja Petra Karađorđevića i naredili mu da je donese na ulicu i zatim ondje pred svim Moravčanima podere i viče: „Param sliku kralja Petra!“ Nakon toga odveli su ga u Ogulin uz plač njegova malog sina.³¹ I Miloša Tomića, trgovca, odveli su toga dana. Njegov sin, Veljko Tomić, imao je „vezu“ pa je molio Ankicu Marheti koja je bila u ustašama u Ogulinu, da spasi njegova oca. Ankica Marheti tražila je Veljka da donese dva potpisa od Hrvata iz Srpskih Moravica koji bi jamčili za njegova oca. Tomić je dugo obilazio hrvatske kuće, ali je uspio samo dobiti potpis mesara Vilka Mihaljevića koji je rekao da će mu se potpisati još „100 puta ako to pomaže“. Međutim, oca nikada više nije vidio.³² O stradanju svojih očeva i braće Moravčani su, kako veli Veljko Tomić, saznali tek u srpnju 1941. preko Sime Vučinića koji je radio na željeznici u Gospiću, pa je vidio transporte koji su vozili zatočeničke iz Danice u Gospić.³³

Početak kolovoza ustaše su počinile najveće masovno hapšenje na području kotara Vrbovsko. Dana 3. kolovoza 1941. uhapšeno je 85 Srba koji su bili na radnom mjestu kao željezničari. Međutim, prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, uhapšeni su odvedeni u ogulinski zatvor, zatim u Koprivnicu, a odande u Gospić, pa u Jadovno, gdje su pobijeni.³⁴ Prema poslijeratnom popisu Ze-

²⁹ Simo Šumonja gledao je kao dijete vlakove koji su prolazili s logorašima od Ogulina za Gospić kroz Plaški. Prisjeća se kako je vidao po danu tijekom 50 dana dva puta dnevno kompozicije od dvadeset vagona koji su bili puni logoraša. Pitanje je koliko ih je bilo po noći, kako kaže Simo Šumonja. Prisjeća se kako je jedan od logoraša bacio iz vagona komad cipele na kojoj je bila zavezana dopisnica i poruka na kojoj je stajalo da tko nađe ovo neka baci na poštu. Na dopisnici je stajalo kako putuje prema Gospiću iz Danice. Šumonja je dopisnicu bacio na poštu. Na svakom je vlaku bilo pet ili šest ustaša koji su čuvali logoraše. Vlakovi su prestali prolaziti tijekom kolovoza (Iskaz autoru 2008. Simo Šumonja, r. 1932, Vera – Plaški).

³⁰ Iskaz autoru 2008. Nada Matić (rođ. Mirić), r. 1917, Srpske Moravice.

³¹ Iskaz autoru 2008. Nada Matić (rođ. Mirić), r. 1917, Srpske Moravice.

³² Iskaz autoru 2008. Veljko Tomić, r. 1923, Srpske Moravice.

³³ Iskaz autoru Veljko Tomić, r. 1923, Srpske Moravice.

³⁴ HDA, ZKRZ-Zh, kutija 501, 39899/45.

maljske komisije toga dana su uhapšene 63 osobe. Hapšenja se prisjeća Dušan Rajnović iz Tomića, koji je zahvaljujući nepoznatom čovjeku spasio glavu. „Naime, te strašne noći 2. augusta 1941. godine bio sam u službi zajedno s Lazom Jakšićem. Poslije ponoći k nama je došao čovjek čijeg se imena ne sjećam i rekao da su na stanicu došli ustaše i da hapse ljude koji su u noćnoj smjeni. Mi smo se sakrili na vrh lokomotive serija 32, koja ima oko lim. Na lokomotivi je bio mrak, a oko je bilo sve osvjetljeno, i mi smo sve mogli vidjeti. Odmah nakon toga došao je Cvitešić s jednim ustašom koji je nosio pušku. Prema njima je išao Ivan Brajdić koga je Cvitešić pitao: ‘Gdje su ispiraći lokomotiva?’ Brajdić je odgovorio da ne zna. Tada se Lazo uplašio i pošao dolje s mašine i rekao: ‘Evo me, gospodine!’ Odmah su ga svezali, a pred uredom nadzornika Polića već su bili svezani i braća Nikola i Jovo Kovačević, Simo Vučković-Mljekarov iz Petrovića, Nikola Nikšić Nestorov iz Bunjevaca i još nekoliko ljudi koje nisam mogao prepoznati. Poslije toga sam pobjegao s radnog mjesta i otišao kući, a odmah zatim u zoru otišao u Radigojnu. Obavijestio sam Simiku Juzbašića i Simu Rajnovića-Mičićina da ne idu u službu, jer ustaše hapse. Juzbašić je poslušao, a Rajnović otišao na posao, gdje je uhapšen i više se nikad nije vratio.”³⁵ Hapšenja se prisjeća i Dušan Hajdin, otpravnik vlakova u Moravicama. „2. augusta 1941. godine oko 23 sata stigla je jednim teretnim vlakom grupa od 8 ustaša. Na stanici ih je dočekala grupa moravičkih ustaša sa spiskovima za hapšenje. Počeli su s hapšenjem po redu, na svim radnim mjestima, tako da su blokirali saobraćaj. Ja sam o tome obavijestio šefa stanice Šarčevića; istovremeno sam obavijestio i talijansku željezničku komandu, ali ni jedna strana nije poduzimala ništa, već su mirno promatrali hapšenje ljudi. Kad su završili hapšenje po stanici, onda su otpočeli hapsiti po stanovima. Ujutro su iz Sokolskog doma doveli 85 ljudi na željezničku stanicu, na teretni vlak. Žene su vriskale za muževima, a djeca za očevima. Da bi spriječile odvođenje muževa, žene s djecom su legle na prugu. Talijani su žene na najgrublji način rastjerali, a ustaše su ljude ubacili u vagone i otpremili ih za Ogulin, odakle se nisu nikad više vratili – sve su ih pobili.”³⁶ Milka Bunjevac je također proživjela ovaj događaj.³⁷ Tog jutra je njezin otac Simo Jakšić trebao ići na posao. Mihajlo Jakšić dojavio je Simi da su oko 3 sata ujutro ustaše došle na željezničku postaju i da su već oko 4 sata uhapsile gotovo sve iz noćne smjene. Majka je poslala Milku da javi šefu kolodvora Šarčeviću, da je Simo bolestan. Budući da je Šarčević zahtijevao da se pojavi majka, i ona je došla i također potvrdila očevu bolest. Na taj način je Simo Jakšić spasio glavu. Stojan Jakšić, čiji je otac Mihajlo spasio Simu Jakšića, prisjeća se toga dana: „Naš otac Mihajlo Jakšić (Mića Lukin) bio je u noćnoj službi i jedan je od rijetkih koji je pobjegao u vrijeme hapšenja i tako izbjegao smrt. Kakav je bio predosjećaj koji ga je potakao da pobjegne, ne znam... Uglavnom, on je pobjegao preko Dobre, pa kroz šumu sve okolo kući u Jakšiće. Usput je drugu

³⁵ Nikola Rajnović, „Narod općine Vrbovsko od ustanka do slobode 1941.-1945.“ u Općina Vrbovsko-njena prošlost-njena sadašnjost (Vrbovsko: Općina Vrbovsko 1984): 61–62.

³⁶ *Ibid.*: 62.

³⁷ Iskaz autoru 2008. Milka Bunjevac (rođ. Jakšić), r. 1926. g., Jakšići (Srpske Moravice).

smjenu obavještavao o tome što se dogodilo na stanici. Sjećam se kako se pričalo da je Đoko Dokmanović-Stevkov pobjegao iz kuće neobučen i tako izbjegao hapšenje. Nisam čuo kada i kako je otac ušao u kuću, ali sam čuo i dobro upamtio kada je šaptao u sobi: 'Hapse, hapse na stanici... ja idem još obavijestiti ljude koji idu ujutro u službu...'”³⁸ Stojan Jakšić ističe kako je »'služba' bila neka vrsta svetinje, kako nije bilo jednostavno odlučiti se i pobjeći, napustiti posao«. To je, kako svjedoči Jakšić, bilo do tada nepoznato. Stojan i Marija Jakšić otišli su na stanicu ispričati svoje što ne dolaze na posao budući da su bolesni. „Nismo otišli daleko, odmah ispred Ferenčeve kuće začuo se plač, bugarenje. Primijetili smo nedaleko od 'Jovičinog dućana' dugu kolonu željezničara, uhapšenih na radnom mjestu, svi vezani žicom, dva i dva, idu prema stanici, gdje su strpani u 'G' kola. Sa strane kolone prate ih ustaše, a iza kolone žene i djeca plaču, jauču...“ Najdramatičniji je bio susret Marije Jakšić, Milkine majke, i željezničara Mitra Jakšića-Miljalčeva. Marija ga je, prema riječima Stojana Jakšića, upitala: „Mitre, što je ovo?“, a on je samo nijemo slijegao ramenima. Marija je više puta, baš kao što se sjeća i Milka Bunjevac, prema majčinim pričama, upitala Mitra: „Mitre, što je, kuda vas vode?“, a Mitar je samo slijegao ramenima. „Sjećam se čiča Mitra iz kolone, srednji stas, crni brčići, putna torba (kakvu su nosili strojovođe i ložaći), zabrinute crne oči. Sve imam i danas pred sobom kao najbolju fotografiju. Zašto, kako, na žalost i gdje, pouzdano se ne zna ni danas.“³⁹ Neki se nisu stigli spasiti. Tako je Nikola Matić iz Donjih Vučkovića, star 29 godina, pokušao ujutro 3. kolovoza 1941, kada je vidio ustaše kako dolaze po njega, pobjeći, ali su ga uhapsili Talijani koji su ga predali ustašama. I on je s ostalima ubijen u Jadovnom.⁴⁰ Bilo je i onih koji su se sami javljali, kao Nikica Kosanović i Marko Tomić koji su pitali ustaše nalaze li se na popisu. Ustaša ih na popisima nije našao, ali ih je svejedno ukrcao u vlak za Ogulin.⁴¹ Neki su se spasili zahvaljujući pravovremenoj reakciji Hrvata koji su im bili prijatelji. Tako se Đoko Mišljenović, koji je već bio ukrcao u vlak za Ogulin, spasio jer je prijatelj Rudolf Hirnik, brijač iz Moravica s kojim je Đoko kartao, jamčio za njega.⁴² Dan ili dva nakon toga oružnici su trebali pokupiti preostale željezničare po njihovim kućama. Navodno su, prema riječima Milke Bunjevac, prolazili selom i govorili: „Najbolje – rasap!“, što je značilo bježite i spašavajte se.⁴³ Vrlo je jasno da su ustaše mogle provesti takvo obimno hapšenje uz pomoć pojedinaca koji su radili na kolodvoru u Srpskim Moravicama, a koji su ih odvodili od jednog do drugog radnog mjesta i uz pomoć popisa hapsili željezničare Srbe. Osim toga, u okolini Vrbovskog do tada nije bilo većih pokolja ili odvođenja ljudi, pa su željezničari ostali zatečeni ovim hapšenjem i odvođenjem. Uostalom, uhapšeni nisu mogli vjerovati da će ih sve poubijati, pa nisu pružali otpor nadaju-

³⁸ S. Jakšić, „Šaputanje“ u: *Srpske Moravice, doseljavanje, život i škole* (Srpske Moravice: Mjesna zajednica Srpske Moravice 1991): 259–261.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Iskaz autoru 2009. Dušan Matić, r. 1928, Donji Vučkovići (Srpske Moravice).

⁴¹ Iskaz autoru 2008. Veljko Tomić, r. 1923, Srpske Moravice.

⁴² Iskaz autoru 2008. Veljko Tomić, r. 1923, Srpske Moravice.

⁴³ Iskaz autoru 2008. Milka Bunjevac (rođ. Jakšić), r. 1926, Jakšići (Srpske Moravice).

ći se da će ih odvesti na ispitivanje, a potom vratiti kućama. Naime, upravo ista takva situacija dogodila se 1914, početkom Prvog svjetskog rata, kada su nakon ispitivanja željezničari iz Srpskih Moravica bili pušteni kućama.⁴⁴ Međutim, nitko od uhapšenih željezničara koji su završili na Jadovnom ili na Pagu nisu se vratili kućama.

Zaključak

Ova tri primjera studije slučaja ukazuju da je istraživanje metodom usmene povijesti nezamjenjivo kada su u pitanju događaji iz bliže prošlosti. Istraživači povijesti uglavnom se bave događajnicom, odnosno poviješću koja je prepuna značajnijih imena, političkih procesa i slično. Međutim, istražujući povijest tzv. 'malih ljudi' dolazimo do rezultata koji nam daju jedan širi uvid u povijest društvenih procesa na određenom prostoru u određenom vremenu. Možda zvuči na neki način prenategnuto, ali povijest malih ljudi je ujedno i povijest svih ljudi, a ona čini na neki način i svjetsku povijest.

Unatoč tome što je usmena povijest vrlo često nepouzdana zbog nepouzdanog ljudskog sjećanja i subjektivnosti koja je u svakom iskazu neminovna, vrijednost usmene povijesti je neizmjerena i neosporna: jedini je izvor za neka pitanja iz prošlosti, ne samo mentaliteta nego i ona koja se naizgled mogu dobiti iz drugih izvora, što samo potvrđuje staro načelo da je nužno svaki podatak provjeriti iz što više izvora. Tako je iskustvo koje smo dobili kroz prikupljanje priča kazivača potvrdilo da dokumenti koji su nastajali za vrijeme Drugog svjetskog rata, mogu biti obogaćeni pričama o ljudskim sudbinama koji se u dokumentima rijetko spominju, odnosno da nam te priče daju subjektivnost proživljenog događaja. Usmena je povijest stoga nezaobilazan izvor za povijest dvadesetog stoljeća. Ona popunjava praznine koje arhivsko gradivo, dakako, ne može popuniti, posebno pri istraživanju prošlosti malih ljudi, za koje su pisana svjedočanstva vrlo rijetka.

LITERATURA

- Cupek Hamill, Mirjana „Arhivistika i usmena povijest“. *Arhivski vjesnik*, 45 (2002.): 219–226.
- Dukovski, Darko „Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa“. *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001.): 155–162. i 199–200.
- Jakšić, S. »Šaputanje« u: *Srpske Moravice, doseljavanje, život i škole* (Srpske Moravice: Mjesna zajednica Srpske Moravice 1991): 259–261.
- Leček, Suzana „A mi smo kak su stari rekli: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata“. *Etnološka tribina*, 29/23 (1999.): 231–246.
- Leček, Suzana „Nisu dali gospodaru ,z ruk...': starost u prigorskim i zagorskim

⁴⁴ Iskaz autoru 2008. Nada Matić (rođ. Mirić), r. 1917, Srpske Moravice.

- selima između dva svjetska rata“. *Etnološka tribina*, 30/23 (2000.): 25–47.
- Leček, Suzana „Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa“. *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001): 149–154.
- Leček, Suzana *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2003).
- Radelić, Ranko *Bilogorske svetinje* (Beograd: Zavičajno udruženje Bilogora 2015).
- Rajnović, Nikola „Narod općine Vrbovsko od ustanka do slobode 1941.-1945.“ u Općina Vrbovsko-njena prošlost-njena sadašnjost (Vrbovsko: Općina Vrbovsko 1984).
- Škiljan, Filip „Prevjeravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Tokovi istorije* 1 (2014): 135–173.
- Škiljan, Filip „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj“, u: *Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, Beograd (2010): 43–99.
- Škiljan, Filip „Teror ustaškog režima nad srpskim stanovništvom na području kotareva Vrbovsko, Delnice i Ogulin u proljeće i ljeto 1941. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 43 (2011): 343–372.
- Škiljan, Filip *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2015).
- Zatezalo, Đuro *Jadovno, Kompleks ustaških logora 1941.*, knjiga I (Beograd: Muzej žrtava genocida 2007).

OBJAVLJENI IZVORI

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Beograd 1938.

NEOBJAVLJENI IZVORI

Dnevnik Đoke Starčevića, u posjedu kod njegova unuka Laze Starčevića u Zagrebu.

Pisani neobjavljeni memoari Steve Dejanovića, r. 1918. g. u Velikom Vukovju.

ARHIVI

Državni arhiv Bjelovar, Velika župa Bilogora.

Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja.

HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odjel.

HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje ZKRZ-Zh).

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Nadbiskupski duhovni stol.

USMENI ISKAZI

Iskaz autoru 2008. Milka Bunjevac (rođ. Jakšić), r. 1926, Jakšići (Srpske Moravice).

- Iskaz autoru 2008. Nada Matić (rođ. Mirić), r. 1917, Srpske Moravice.
Iskaz autoru 2008. Pero Kvirgić, r. 1927, Srpske Moravice.
Iskaz autoru 2008. Simo Šumonja, r. 1932, Vera - Plaški.
Iskaz autoru 2008. Veljko Tomić, r. 1923, Srpske Moravice.
Iskaz autoru 2009. Dragan Borojević, r. 1931, Klenik.
Iskaz autoru 2009. Dušan Matić, r. 1928, Donji Vučkovići (Srpske Moravice).
Iskaz autoru 2009. Đorđe Jakovljević, r.1931, Jakovci
Iskaz autoru 2009. Mile Vukomanović, r. 1925, Čovac.
Iskaz autoru 2010. Jovanka Harar (r. Batinac), r. 1933, Lasovac.
Iskaz autoru 2016. Ivan Družin, r. 1929, Lasovac.

FILIP ŠKILJAN

RESEARCH INTO THE DESTRUCTION OF ORTHODOX CHURCHES IN THE TIME OF THE ISC AND THE REBAPTISM OF THE SERBIAN POPULATION WITH A COMBINATION OF ORAL HISTORY AND THE USE OF SOURCE DOCUMENTS

In the paper, the author attempts to explain, on several examples, how it is possible to research into the destruction of the Orthodox places of worship in the Independent State of Croatia (ISC) and the rebaptism of the Orthodox population, using, in parallel, the oral history method and an archival research method. Based on the comparison of oral narratives about the said forms of destruction of the Serbian people in the ISC and their places of worship and of the material created at the time of the Ustasha ISC, i.e. after the Second World War (State Commission for the Identification of Crimes of the Occupiers and Their Helpers), the author shows that sometimes informants' testimonies and documents complement each other excellently and provide a more complete picture of what happened during the Second World War on the territory of the ISC. A modern historians' approach is to use informants' testimonies, and the time distance from the said events enables the historian to obtain a more objective insight into the said period. Oral testimonies were collected from 2008 to 2016, and some of the informants mentioned in the paper are no longer alive.

Keywords: oral history; World War II; Serbs; ISC

SRĐAN R. VUKADINOVIĆ¹

METODOLOŠKI IZAZOVI KOMPLEMENTARNOSTI ISTORIJE I SOCIOLOGIJE U PROUČAVANJU DEMOGRAFSKIH PROCESA

Apstrakt: Pravilno i tačno interpretirani historijski podaci kroz vrijeme prepoznatljivost su ozbiljnih naučnih istraživanja koja traže svoje sociološko objašnjenje i tumačenje. Neophodnost komplementarnosti sociologije i historije u naučnoj misli uviđa se u različitim vremenskim periodima shodno naučnim strujanjima i tendencijama u ove dvije discipline. Predmeti sociologije i historije su, dijelom, identični, ali su putevi kojima dolaze do saznanja različiti. Njihova povezanost vidljiva je u jedinstvu različitih saznavnih ciljeva. Historijska proučavanja zasnivaju se na konkretnom i individualnom, a sociološka na utvrđivanju opštih zakonitosti u historijskim događanjima. Jedan od naučnih i stručnih fenomena koji se može proučavati uz značajan stepen disciplinarnosti saglasnosti sociologije i historije je i problem demografskih pomjeranja, odnosno procesa. Razmatranje demografskih kretanja jednog ili različitih društvenih perioda spada u polje historijske sociologije, koja se kao naučna disciplina konstituše tokom posljednjih decenija XX vijeka. Demografski pokazatelji iskazani kroz statističku ili empirijsku građu predstavljaju historijsku evidenciju, a njihovo objašnjenje je predmet sociološke teorije. Demografske pojave i demografska kretanja imaju svoje historijsko trajanje i historijsko utemeljenje. Sociološka proučavanja demografskih kretanja, i kroz historiju, a i u savremenom trenutku doprinose definisanju i utvrđivanju demografske strukture kao jedne od podstruktura društva. Iz tih razloga je pri proučavanju demografskih kretanja neophodna metodološka komplementarnost, kao i međusobno obostrano dopunjavanje sociologije i historije.

Gljučne riječi: Metodološki izazovi, Metodološka komplementarnost, Historija, Sociologija, Demografski procesi, Popisi stanovništva.

---

¹ nisvuk@gmail.com

1. Uvod

Proučavanja i ispitivanja demografskih procesa i karakteristika su neophodnost za sve planove i strategije razvoja. Posebno mjesto u tumačenjima, komentarima i objašnjenjima imaju popisi stanovništva. Kroz statističko obrađivanje ne utvrđuje se samo kvantitet biološke supstance jednog društva već i njen kvalitet. Različiti popisni rezultati su osnov za dublja i strateška promišljanja o razvoju društva i pravcima koje treba promovirati za njihovo (ne)prevazilaženje. U heterogenim sredinama, opterećenim konfliktnostima među različitostima, često su popisi stanovništva politički motivisani, od početka sprovođenja pa do obrade rezultata. Posledica svega toga je kasnija manipulacija sa rezultatima popisa, pa i sa eventualnim demografskim strujanjima, koja nemaju gotovo ničeg zajedničkog sa političkim igrarijama. Ima sredina u južnoslovenskom ambijentu koje su bile izložene manipulativnim dešavanjima za vrijeme, u toku i poslije obavljenog terenskog statističkog popisnog procesa. Ali, prisutna je i situacija da i pored nastojanja, dosta teško se u većini slučajeva ostvaruje manipulativni naum putem demografskih pokazatelja. A kada tako nešto ne ide, posledica su nova statistička prebrojavanja i novi troškovi za građane, državu i društvo. Da bi rezultati popisa ili drugih demografskih kretanja kroz vrijeme bili tačno i precizno prenijeti i interpretirani potrebna je metodološka komplementarnost sociologije i istorije, kao dvije discipline koje u osnovi izuzetno mnogo koriste demografske pokazatelje.

2. Ka istorijskoj sociologiji

Razmatranje demografskih kretanja je jedan od onih fenomena koji se može proučavati interdisciplinarno, uz sve teškoće koje proističu među naučnim disciplinama u određivanju i definisanju jedinstvenog teorijsko – pojmovnog aparata i izboru metodskih postupaka. Postoji veliki stepen i saglasnost među različitim disciplinama, a naročito između sociologije i istorije u analizi i razmatranju demografskih pomjeranja i procesa. Tema je to i socioloških, i istorijskih, i ekonomskih, i pravnih, i etnoloških, i drugih disciplina. Analiza demografskih tokova društva, a naročito društvene mobilnosti ili demografskih činjenica kao elementa kvaliteta života predstavlja sociološku temu. Međutim, ako se demografska analiza vrši za pojedino razdoblje, jednog konkretnog društva, bilo da je riječ o tradicionalnom ili modernom, tada ona spada u domen istorijske sociologije kao discipline čiji je naziv konstruisan tokom poslednje dvije decenije XX vijeka. Demografska proučavanja su jedan od onih segmenata sociološke nauke koji ukazuju zašto se sociolozi bave istorijom i koja omogućavaju da se upotpune metodološke i epistemološke nedoumice koje se javljaju i koje postoje prilikom korišćenja istorijske građe od strane sociologa. Iako se kao vremenski okvir čvršćeg ukorjenjivanja istorijske sociologije u naučna zbivanja uzima period od 70-tih godina XX vijeka, neki istoričari (Radovan Samardžić) ističu da je disciplinarno određenje istorijske sociologije započelo između dva rata i „da je Dušan J. Popović uveo predavanja iz istorijske soci-

ologije“.² Istorijska sociologija utvrđuje zakonitosti razvoja jednog društva u određenom istorijskom periodu. U tome smislu se ostvaruje tijesna veza između sociologije i istorije, koja se ogleda u interdisciplinarnom pristupu proučavanja određenih problema. Interdisciplinarnost predmeta istraživanja mnogih društvenih nauka je savremena, moderna tendencija razvoja ovih disciplina i cjelokupne nauke. Mnogo što povezuje sociologiju i istoriju kao dvije komplementarne discipline. Sociologija se u proučavanju pojedinih tema koristi istorijskim pristupom, a istorija u objašnjenju određenih pojava primjenjuje sociološki pristup. Zajedničko istoriji i sociologiji je to što je njihov predmet istraživanja ljudsko društvo. I to obje nauke proučavaju društveni totalitet, odnosno sve strane društvenog života. Metode kojima to postižu i istraživački zadaci u tome cilju su različiti, ali mogu da budu i komplementarni. Sociologija kao svoju svoju istraživačku metodu u ispitivanju istorijskih zbivanja primjenjuje uporedno istorijski metod kroz koji razmatra pojam i vrstu istorijskih izvora, kritičku analizu tih izvora, tumačenje smisla izvora, spoljnu i unutrašnju kritiku izvora i na osnovu svega toga izvodi istorijsku sintezu kao završni korak istorijskog proučavanja nekog društvenog fenomena. S druge strane, istorija se koristi u svojim istraživanjima sociološkim metodama i tehnikama, a naročito sociološkim rezultatima. Proučavanje istorijske prošlosti i istorijskih događaja je uslov za proučavanje razvoja. Sociologija se sve više oslanja na istorijske izvore i historiografske rezultate u građenju svojih teorijskih i empirijskih stavova, dok se istorijska nauka služi pojmovima, terminima i rezultatima sociološke nauke. U takve zajedničke teme proučavanja spadaju i demografska pomjeranja i promjene izazvane njima. U sferu istorijske sociologije ulaze proučavanja demografskih činilaca, prirodnog priraštaja, društvene pokretljivosti ili mobilnosti, kao i drugih demografskih pokazatelja.

Kada se govori o određenim demografskim kretanjima u istorijskom razdoblju treba imati u vidu da ih je sociološki i istorijski veoma teško izvesti i identifikovati. To se naročito odnosi na razdoblje akulturacije ili tzv. kompenzacionog perioda poslije nekih burnih istorijskih događanja, kao što su, recimo, ratovi i društvena dekonstrukcija. Tako, ako se razmatra proces demografskih zbivanja i pokretljivosti u južnoslovenskom društvu, u drugoj polovini XX vijeka, može se zapaziti da ga je sa istorijske strane dosta teško izvesti. Naročito je to teško postići sa mobilnošću. Nemogućnost pouzdanijeg zaključivanja o tokovima i smjerovima mobilnosti proističe iz nejasne izdiferenciranosti društvenih grupa koje se javljaju zbog:

- a) kulturnih, ekonomskih i istorijskih razlika između pojedinih južnoslovenskih ambijenata;
- b) prekinutog kontinuiteta društvene strukture prve Jugoslavije, prouzrokovanog ratom 1941– 1945 godine;
- c) koncepta komandno–kontrolnog sistema koji je favorizovao pojedine privredne grane na račun drugih, pri čemu su društvene grane u favorizovanim privrednim granama imale veće materijalne prinadležnosti i za-

² Radovan Samardžić, „Nauka u Beogradu (1918–1941)“, u: *Istorija Beograda*, „Prosveta“, Beograd, 1974, 320–366.

dovoljavale kvalitet života na višem nivou od društvenih grupa u nefavorizovanim djelatnostima;

d) nepostojanja i nefunkcionisanja tržišta.³

Otkrivanjem istorijskih zakonitosti demografskih promjena u određenim istorijskim razdobljima istorijska sociologija nastoji da „pruži objašnjenje događaja u prošlosti i predviđanja događaja u budućnosti otkrivanjem društvenih ili istorijskih zakona“.⁴

3. Komplementarnost istorije i sociologije

Istorija je mnogo starija naučna disciplina nego sociologija. Da bi se pojavila sociologija bio je neophodan određen istorijski milje društvenih zbiivanja institucija i odnosa. Tako, da se može reći da je istorija, u neku ruku, naučna pretpostavka pojave sociologije kao zasebne nauke. Sociologija je mogla da konstituiše svoj predmet proučavanja tek kada su sistematizovana istorijska iskustva i znanja o različitim istorijski poznatim oblicima društva. Da bi konstituisala teorijski i empirijski aparat proučavanja države kao organizacije vlasti društva, sociologija je morala evidentirati naučnu i iskustvenu osnovu egzistencije i Sparte, i Atine, i Rima, i Egipta, i drugih starih država, već odavno nestalih sa društvene i istorijske pozornice.

Komplementarnost istorije i sociologije bila je prisutna u početnom razdoblju konstituisanja sociologije kao zasebne naučne discipline. Utemeljivači sociologije su se zalagali za upotpunjavanje saznanja o društvu putem istorijskih činjenica. U teorijskoj misli Ogista Konta i Karla Marksa ističe se nužnost jedinstvenog disciplinarnog pristupa proučavanja društva, pa Kont ističe da „sociološku metodu bitno određuje istorijski pristup društvenim pojavama“⁵. Slično stanovište o komplementarnosti socioloških i istorijskih znanja može se sresti i kod Emila Dirkema. On je čak i upotrebljavao termin „naučna istorija ili sociologija“. Dirkemovo zalaganje za jedinstvenost sociološkog i istorijskog pristupa izučavanja društva može se vidjeti i iz njegovog istupa u Francuskom filozofskom društvu, 1908, gdje je reagovao na izlaganje jednog člana Društva povodom odnosa sociologije i istorije u naučno-istraživačkom polku. U kontekstu takvog dijaloga Dirkem ističe da „gospodin Senjobe suprotstavlja istoriju i sociologiju kao da su to dvije discipline koje koriste različite metode“.⁶ U svojim spisima Dirkem navodi da ne postoji ništa u njegovom sociološkom znanju „da je vrijedno toga imena što ne bi imalo istorijski karakter... Ne postoje dvije metode ili dva shvatanja koja su suprotstavljena. Ono što je istina za istoriju, bit će i za sociologiju“.⁷

³ Slobodan Vuković, *Pokretljivost i struktura društva*, Institut za krimološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1994, 32.

⁴ Karl Poper, *Beda istorizma*, u: „Kritika kolektivizma“ (ur. Vlado Gligorov), „Filip Višnjić“, Beograd, 1988, 168.

⁵ Auguste Comte, *Kurs pozitivne filozofije*, „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1980, 30.

⁶ Prema: Robert N. Bellah, Durkheim and History, „The American sociological Review“, 1959, VI, No 4. august, 21.

⁷ *Ibid*, 24.

Na komplementarnosti socioloških i istorijskih saznanja insistirali su i Maks Veber, Karl Manhajm i Rajt Mils. Od 20-ih do 60-ih godina XX vijeka mnogo manje se u sociologiji insistira na istorijskim saznanjima koja bi dopunila sociološko tumačenje društva. Tako, između 1925. i 1960. riječ istorija se ne pojavljuje čak ni jedanput u predmetnom registru „The American Sociological Review“, poznatom časopisu Američkog sociološkog društva. Uzrokovale su tome tadašnje tendencije u sociološkoj nauci po kojima sociologija treba da se bavi sadašnjošću, a istorija prošlošću. Predmeti ove dvije nauke gotovo su identični, ali su putevi kojima dolaze do saznanja različiti. U jedinstvu različitih saznanjnih ciljeva, ogleda se i njihova međusobna povezanost. Istorija proučava ono što je konkretno i individualno, a sociologija nastoji u istorijskim događanjima da otkrije ono što je opšte, što je izraz opštih zakonitosti.

U proučavanju društvenih pravilnosti sociologiji je neophodna pomoć istorije, isto kao što se istorija mora osloniti na sociologiju. Mnogi autori smatraju da ove dvije nauke treba da izgrade jedinstven pristup društvu kojim nadopunjuju jedna drugu. Tako Edvard Kar smatra da je moguće „izgraditi sintetički karakter pristupa društvu kroz svojevršno jedinstvo tih dviju nauka“, pri čemu, kako dalje navodi „ukoliko sociologija postaje više istorija, a istorija više sociologija, utoliko je bolje za obje“.⁸ Ideja o sintetičkom jedinstvu sociologije i istorije susreće se i kod Lusjena Goldmana koji govori o utemeljenju nove naučne discipline koja bi se zvala istorijska sociologija ili sociološka istorija.⁹

Sociološki tekstovi koji za predmet proučavanja imaju istorijske teme tokom 70-ih i 80-ih godina XX vijeka objavljuju se u časopisima i drugim stručnim publikacijama u velikom broju. Početkom 90-ih godina dolazi do snažnog uspona istorijske sociologije. Tih godina iz štampe izlaze prvi vodiči kroz modernu istorijsku sociologiju (Denis Smith, *The Rise of Historical Sociology*, „Polity Press“. Cambridge, 1991), a prema podjeli socioloških disciplina izvršenih u prestižnom časopisu „Contemporary Sociology“ kojeg izdaje American Sociological Association istorijska sociologija je svrstana u Drugu veliku grupaciju (Macrosociology, Social Change, Social Movements, World System, Comparative and Historical Sociology)¹⁰.

Moguće je izvršiti tipologizaciju istraživanja koja spadaju u domen istorijske sociologije na:¹¹

- 1) ispitivanja sociološke teorije u svjetlu istorijskih činjenica,
- 2) ispitivanja istorijskog fenomena u svjetlu sociološke teorije,
- 3) ispitivanja nekog sociološkog fenomena istraživanjem njegove istorije,
- 4) komparativno-istorijsko istraživanje nekog sociološkog fenomena,

⁸ Edward Hallett Carr, *What is History?*, Macmillan and Co., London, 1961, 60.

⁹ Lucien Goldmann, *Humanističke nauke i filozofija*, „Kultura“, Beograd, 1981, 7.

¹⁰ Navedeno prema: Slobodan Antić, *Izazovi istorijske sociologije*, Institut za političke studije, Beograd, 1995, 47–48.

¹¹ *Ibid*, 49–52.

5) studije o globalnim društvenim strukturama u vremenskoj dimenziji.

Proučavanje demografskih kretanja različitih društvenih perioda spada u polje istorijske sociologije jer demografski pokazatelji predstavljaju istorijsku evidenciju, a njihovo objašnjenje je u okviru sociološke teorije.

4. Proučavanje demografskih kretanja

Istorijske pojave je potrebno proučavati da bi se na osnovu njih analizirao razvoj. Demografski činioci koji se manifestuju u rastu stanovništva određenog, konkretnog društva veoma su važan faktor njegovog istorijskog razvoja, njegovog napredovanja ili propadanja. Prema Adolfu Kostu, bivšem predsjedniku Sociološkog društva u Parizu, porast stanovništva i njegova gustina glavni su faktor razvitka društva i socijalnih pojava. Kost ističe da „brojni porast članova jednog društva primarni je uzrok cjelokupne evolucije. Porast ujedinjenog stanovništva vodi porastu socijalne diferencijacije, podjeli rada i socijalnih sposobnosti, olakšavajući saobraćaj raznih djelova društva i omogućavajući bolju i snažniju koordinaciju individualnih akcija, kao i sve tačnije i tačnije izražavanje jedinstva prirodnih zakona“.¹²

Razvitak proučavanja demografskih kretanja odvijao se tako što su se pojedini demografski činioci razvijali u krilu drugih nauka, a ne samo demografije. Zbog toga se prilikom tumačenja određenih demografskih momenata potrebno osloniti na objašnjenja drugih naučnih disciplina, u ovom slučaju sociologije i istorije. Demografska kretanja stanovništva, kao i pojedini demografski činioci, imaju svoj istorijski razvitak. Interesovanje sociologije za razvoj stanovništva i demografske činioce i kroz istoriju, a i danas je izuzetno značajno, budući da takva proučavanja doprinose utvrđivanju demografske strukture kao veoma važne podstrukture društva. Zbog toga je pri proučavanju demografskih kretanja neophodna komplementarnost ili obostrano dopunjavanje / ukrštanje sociologije i istorije.

5. Umjesto zaključka – Susret sociologije i istorije u proučavanju demografskih kretanja

Poslednjih godina XX vijeka, uporedo sa konstituisanjem istorijske sociologije, javlja se povećani interes za demografska kretanja od strane većine naučnih disciplina, pa samim time i sociologije i istorije. Dva su glavna razloga za povećano interesovanje sociologije i istorije u proučavanju demografskih kretanja. Prvi je taj što krajem XX vijeka u mnogim razvijenim zemljama, i u nekim područjima bivšeg jugoslovenskog društva, dolazi do smanjenja nataliteta i stope rasta stanovništva zbog čega se uporedno istorijskim putem proučavaju vrijednosti pomenutih parametara u ranijim istorijskim razdobljima. Drugi razlog je to što činioci demografskog kreta-

¹² Navedeno po: Pitrim Sorokin, *Sociologija, savremeni pravci i teorije*, knjiga 1, „Izdavačka knjižarnica Gece Kona“, Beograd, 1932, 566.

nja utiču na kvalitet života, a u navedenom razdoblju se javlja i pojačano interesovanje za sociološko proučavanje ove dimenzije društvenog stratificiranja, za razliku od dotadašnjeg perioda kada je kvalitet zadovoljenja životnih potreba prvenstveno razmatran sa ekonomskog aspekta.

Područja na kojima se susreću sociologija i istorija u proučavanju demografskih kretanja su različita.

Prvo područje se tiče izvora podataka za demografska kretanja. Izvori podataka o kretanju populacije su popisi stanovništva. Popisi stanovništva u Jugoslaviji (prvoj i drugoj) sprovedeni su: 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, i 1991. Svi ovi popisi predstavljaju istorijske izvore za proučavanje demografskih kretanja. Na osnovu konkretnih istorijskih pokazatelja sociologija će utvrditi opšte pravilnosti kretanja razvoja stanovništva i objasniti sociološke dimenzije demografskih činilaca u strukturi društva.

Drugo područje predstavljaju važni i određeni istorijski događaji koji su uticali na demografske promjene. Kada je u pitanju južnoslovensko društvo izdvaja se pet bitnih istorijskih perioda, koji su uticali na demografska kretanja i to: prvi 1878–1921, drugi 1922–1948, treći 1949–1991, četvrti 1992–1995 i peti 1996–2017, i dalje. Događaji koji su ispunili navedene periode određivali su sudbinu južnoslovenskog društva, pa su se samim tim morali odraziti i na demografske promjene. Periodi imaju i svoje karakteristike. Svaki od njih obuhvata po tri istorodna elementa:

5.1. Vrijeme mira u kojem nije u svakom momentu bila uspostavljena društvena ravnoteža koja bi odgovarala vladajućim silama, već je u tome periodu bilo burnih društveno-političkih i ekonomskih događanja.

5.2. Vrijeme rata, ratnih razaranja i ratnih destrukcija.

5.3. Jednak broj poslijeratnih godina.

Najvažniji istorijski događaji koji su uticali na demografske promjene u južnoslovenskom društvu tokom posljednjih 130-tak godina su:

a1) Prvi period 1878–1921.

- Odlukom Berlinskog kongresa neki ambijenti južnoslovenskog društva su konstituisani kao samostalne države (Srbija, Crna Gora), a drugi se daju na upravu Austro-Ugarskoj monarhiji „kako bi sredila nesređeno stanje u njoj“,

- Balkanski ratovi,

- Prvi svjetski rat,

- Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao prve države Južnih Slovena.

b1) Drugi period 1922–1948.

- Politička i društvena zbivanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a nakon toga i u Kraljevini Jugoslaviji,

- Ekonomski rast do 1929.

- Ekonomska kriza od 1929.

- Podjela Kraljevine Jugoslavije na banovine (Vardarska, Moravska, Dunavska, Zetska, Drinska, Vrbaska, Dravska i Primorska),

- Drugi svjetski rat i uspostavljanje Federativne Narodne, pa potom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

c1) Treći period 1949–1991.

- Političke i društvene promjene u socijalističkoj Jugoslaviji,
- Intenziviranje ekonomske i tehnološke modernizacije zemlje,
- Ubrzanje demografske tranzicije kada dolazi do izrazitijeg opadanja fertiliteta.

d1) Četvrti period 1992–1995.

- Ratna dekonstruktivna dešavanja na južnoslovenskom prostoru sa velikim razarajućim posledicama po stanovništvo.

e1) Peti period 1996–2013.

- Funkcionisanje južnoslovenskog prostora kroz šest novostvorenih država,
- Prvi popis stanovništva u novim okolnostima.

Komplementarnost sociologije i istorije u proučavanju demografskih promjena nameće se kao nužna, jer objašnjenje demografske tranzicije kao posljedice (ne)preobražaja južnoslovenskog društva ne može biti potpuno ukoliko se ne analiziraju demografska kretanja iz ranijeg(ih) istorijskog(ih) razdoblja. Specifičnosti istorijskog događanja kroz pet perioda su uticale na ispoljavanje i konstituisanje demografske strukture kao podstrukture društvene strukture u novijem vremenskom razdoblju. Sociologija može objasniti određene demografske fenomene jedino ako analizira i tumači pojedina istorijska zbivanja i kretanja. Poznavanje mnoštva različitih situacija „koje samo istorija može da pruži“ je ne samo uslov objašnjenja demografskih kretanja „nego i uslov da se na adekvatan način sociološki razjasne“¹³. Aktuelno stanje demografskih pomjeranja rezultat je određenih prethodnih zbivanja i istorijskih promjena pa se s pravom može prihvatiti Milsova konstatacija po kojoj svaka sociologija koja je dostojna svoga imena je ujedno i istorijska sociologija.¹⁴ Sociologija proučava i objašnjava savremena demografska kretanja, pozivajući se na događanja iz bliže i dalje istorijske prošlosti primjenom uporedno istorijskih metoda. Međutim, i istorija sve više koristi sociološke postupke za utvrđivanje demografskih promjena, a naročito za ispitivanje društvene mobilnosti kao jednog od segmenata koji ukazuje na otvorenost, odnosno zatvorenost društva. Pri tome istorijska proučavanja demografskih pomjeranja se ne zasnivaju na gomilanju empirijskih i statističkih parametara o kretanju stanovništva, nego na uopštavajućim stavovima o određenom demografskom fenomenu. Pokazatelji o demografskim kretanjima koji su dobijeni putem socioloških metoda pojačaju istoričarima i istoriji u objašnjenju istorijskih zbivanja.

Međusobno dopunjavanje sociologije i istorije u proučavanju demografskih promjena i procesa je nužno i zbog toga što su te promjene rezultat procesa koji su dugoročni. Ukoliko su demografska kretanja rezultat kratkoročnih procesa, onda su ona posledica razornih istorijskih događanja. Sociološko-istorijska komplementarnost u demografskom smislu je poželjna i značajna i zbog toga što se mogu praviti poređenja na relaciji

¹³ Marija Bogdanović, *Metodološke studije*, Institut za političke studije, Beograd, 1993. 9.

¹⁴ Rajt Mills, *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd, 1964, 164.

staro-novo društvo, stare-nove promjene sa čime se konstatuju i registruju promjene društvene strukture.

LITERATURA

- Antonić, Slobodan: *Izazovi istorijske sociologije*, Institut za političke studije, Beograd, 1995.
- Bellah, Robert, N.: Durkheim and History, „The American Sociological Review“, 1959. VI, No 4.
- Bogdanović, Marija: *Metodološke studije*, Institut za političke studije, Beograd, 1993.
- Comte, Auguste: *Kurs pozitivne filozofije*, „Univertzitetska riječ“, Nikšić, 1989.
- Goldmann, Lucien: Humanističke nauke i filozofija, „Kultura“, Beograd, 1981.
- Karr, Edward Hallett: *What is History?*, London, Macmillan and Co, 1961.
- Mils, Rajt: *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd, 1964.
- Poper, Karl: *Beda istorizma*, u: „Kritika kolektivizma“, „Filip Višnjić“, Beograd, 1988.
- Samardžić, Radovan: *Nauka u Beogradu (1918-1941)*, u: „Istorija Beograda“, „Prosveta“, Beograd, 1974.
- Sorokin, Pitrim: *Sociologija, savremeni pravci i teorije*, „Izdavačka knjižarnica Gece Kona“, Beograd, 1932.
- Volerstin, Imanuel, i dr: *Kako otvoriti društvene nauke*, CID, Podgorica, 1997.
- Vukadinović, Srđan: *Društveno grupisanje i pokretljivost*, CDI, Podgorica, 2000.
- Vuković, Slobodan: *Pokretljivost i struktura društva*, IKSI, Beograd, 1994.

SRĐAN VUKADINOVIĆ

METHODOLOGICAL CHALLENGES COMPLEMENTARITY

HISTORY AND SOCIOLOGY IN THE STUDY OF DEMOGRAPHIC PROCESSES

Correctly and accurately interpreted historical data over time recognition of the serious scientific research that require its sociological explanation and interpretation. The necessity of complementarity sociology and history in scientific thought it is recognized in different periods based on the scientific trends and tendencies in these two disciplines. Items sociology and history, are partly identical, but the roads are coming to the conclusion that different. Their relationship is evident in the unity of different to sense goals. Historical studies based on concrete and on the individual and the sociological determination of general regularities in historical events. One of the scientific and technical phenomena that can be studied with a considerable degree of compliance disciplinary sociology and history of the problem, and demographic shifts, as well as processes. Consideration of demographic trends or a different social period falls within the field of historical sociology, which is constituted as a scientific discipline in the last decades of the twentieth century. Demographic indicators are presented through statistical or empirical materials represent a historical record, and their explanation is the subject of sociological theory. Demographic phenomena and demographic trends have their historical duration and historical foundation. A sociological study of demographic trends, and throughout history, and in modern time contribute to the definition and determination of the demographic structure as one of the substructure of society. For this reason, the study of demographic trends necessary methodological complementarity and mutually supplementing each other in sociology and history.

Key words: Methodological Challenges – Methodological Complementarity – History – Sociology – Demographic Processes – Population Censuses.

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

ДР СТЕФАН И. АНЧЕВ, ВЕЛИКОТРНОВСКИ УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. ЂИРИЛО И МЕТОДИЈЕ”, ВЕЛИКО ТРНОВО, РЕПУБЛИКА БУГАРСКА

ДР МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ, ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ, СОМБОР, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР АНДРЕЈ В. БАРАНОВ, КУБАНСКИ ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ, КРАСНОДАР, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

ДР ДУМАНГУЛ М. БАЗАРБЕКОВА, КАЗАХСКИ АРГОТЕХНИЧКИ УНИВЕРЗИТЕТ С. СЕЈФУЛЛИНА, АСТАНА, РЕПУБЛИКА КАЗАХСТАН

АЛИМА Т. ЖИЛКАЈДАР, КАЗАХСКИ АРГОТЕХНИЧКИ УНИВЕРЗИТЕТ С. СЕЈФУЛЛИНА, АСТАНА, РЕПУБЛИКА КАЗАХСТАН

ДР МИЛИВОЈ БЕШЛИН, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ, ИНСТИТУТ ЗА ФИЛОЗОФИЈУ И ДРУШТВЕНУ ТЕОРИЈУ, БЕОГРАД, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР МОМИР САМАРЏИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НОВИ САД, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР ЗДРАВКО М. ДЕЛЕТИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, КОСОВСКА МИТРОВИЦА, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР КАТИНА З. ДИМИТРОВА, ВЕЛИКОТРНОВСКИ УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. ЂИРИЛО И МЕТОДИЈЕ”, ВЕЛИКО ТРНОВО, РЕПУБЛИКА БУГАРСКА

ДР ПРЕДРАГ ДРАГОЈЕВИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР ДАЛИБОР М. ЕЛЕЗОВИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, КОСОВСКА МИТРОВИЦА, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР ЈУРИЈ М. ХАДАЛИН, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ, ЉУБЉАНА, РЕПУБЛИКА СЛОВЕНИЈА

ДР РАВИЛЈА Р. ХИСАМУТДИНОВА, ОРЕНБУРШКИ ДРЖАВНИ ПЕДАГОШКИ УНИВЕРЗИТЕТ, ОРЕНБУРГ, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

ДР ВЯЧЕСЛАВ А. ИВАНОВ, КИЈЕВСКИ НАЦИОНАЛНИ УНИВЕРЗИТЕТ ТАРАС ШЕВЧЕНКО, КИЈЕВ, РЕПУБЛИКА УКРАЈИНА

ДР МАРИЈА КОЦИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР ЕЛЕНА И. КУБРАКОВА, ВОЛГОГРАДСКИ ДРЖАВНИ ДРУШТВЕНО-ПЕДАГОШКИ УНИВЕРЗИТЕТ, МИХАЈЛОВКА, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

ДР НАТАЛИЈА Е. ГУРИНА, ВОЛГОГРАДСКИ ДРЖАВНИ ДРУШТВЕНО-ПЕДАГОШКИ УНИВЕРЗИТЕТ, МИХАЈЛОВКА, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

ДР НИНА МАРКОВИЋ КХАЗЕ, ЦЕНТАР ЗА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ, АУСТРАЛИЈСКИ НАЦИОНАЛНИ УНИВЕРЗИТЕТ, КАНБЕРА, КОМОНВЕЛТ АУСТРАЛИЈА

ДР МАРИЈА И. МАТЈУШЕВСКАЈА, ИСТОРИЈСКО-ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ МОГИЉЕВСКОГ ДРЖАВНОГ УНИВЕРЗИТЕТА АРКАДИЈА КУЛЕШОВА, МОГИЉЕВ, РЕПУБЛИКА БЕЛОРУСИЈА

ЈЕЛЕНА З. МИЛИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НИШ, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ИВИЦА МЛАДЕНОВИЋ, ЦЕНТАР ЗА СОЦИОЛОШКА И ПОЛИТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА, ПАРИЗ, РЕПУБЛИКА ФРАНЦУСКА

ДРАГОЉУБ КАУРИН, УНИВЕРЗИТЕТ У НОТИНГЕМУ, НОТИНГЕМ, УЈЕДИЊЕНО КРАЉЕВСТВО ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СЕВЕРНЕ ИРСКЕ

ДР ШЕРБО РАСТОДЕР, УНИВЕРЗИТЕТ ЦРНЕ ГОРЕ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НИКШИЋ, ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ, ПОДГОРИЦА, РЕПУБЛИКА ЦРНА ГОРА

ДР ЈАКОВ Г. РИЈЕР, ИСТОРИЈСКО-ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ МОГИЉЕВСКОГ ДРЖАВНОГ УНИВЕРЗИТЕТА АРКАДИЈА КУЛЕШОВА, МОГИЉЕВ, РЕПУБЛИКА БЕЛОРУСИЈА

ДР ВОЛФГАНГ РОРБАХ, ЕВРОПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕЧУ, БЕЧ, РЕПУБЛИКА АУСТРИЈА

ДР АЛЕКСАНДАР Д. СТАМАТОВИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, ПАЛЕ, РЕПУБЛИКА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

ДР САША Д. СТАНОЈЕВИЋ, УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, КОСОВСКА МИТРОВИЦА, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ДР ФИЛИП ШКИЉАН, ИНСТИТУТ ЗА МИГРАЦИЈЕ И НАРОДНОСТИ, ЗАГРЕБ, РЕПУБЛИКА ХРВАТСКА

ДР СРЂАН Р. ВУКАДИНОВИЋ, ЦЕНТАР ЗА ДРУШТВЕНА ИСТРАЖИВАЊА, ПОДГОРИЦА, РЕПУБЛИКА ЦРНА ГОРА

ДР ЈУРИЈ В. ШАХИН, ИНСТИТУТ ЕКОНОМИЈЕ И ПРАВА, СЕВАСТОПОЉ, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

ЦИП